

В.О. ВОЙЦЕХОВИЧ

Герой Радянського Союзу

9(С2)27 27

В 65 5

Сто днів зв'язки

В. О. ВОЙЦЕХОВИЧ
Герой Радянського Союзу

Сто днів звитяги

(Партизанські зшитки)

Видання друге, виправлене і доповнене

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1982

30 7 11 0
63.3(2)722.5
В65

Украинский советский писатель,
Герой Советского Союза
в документальной книге рассказывает
о беспримерном героическом рейде
в Карпаты летом 1943 года партизанского соединения,
которым командовал Сидор Артемович Ковпак.
В основу книги положен собственный
дневник автора — первого заместителя
начальника штаба соединения,
а также архивные материалы и воспоминания
боевых побратимов.

ПЕРЕОБЛІМ 1987

20
1034957

В 70303—255
М205(04)—82 БЗ.15.8.82. 4702590200

ВІД АВТОРА

Видатний партизанський полководець, неперевершений знавець партизанської тактики, людина великого життєвого досвіду, що пройшла через дві війни, голова Путивльського міськвиконкому Сумської області С. А. Ковпак і пітерський робітник у минулому, учасник штурму Зимового палацу, полковий комісар запасу С. В. Руднев у жовтні 1941 року об'єднали свої партизанські загони. Під їх командуванням загін згодом виріс у грізне партизанське з'єднання, з честю пронісши бойове знамено по окупованій території України, Білорусії, ряду областей РРФСР та братньої Польщі.

За бойові заслуги перед Батьківщиною у роки Великої Вітчизняної війни командир з'єднання генерал-майор С. А. Ковпак двічі удостоєний найвищого звання Вітчизни — Героя Радянського Союзу. Комісару з'єднання генерал-майору С. В. Рудневу, що загинув у нерівному бою з фашистами, звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно.

У післявоєнні роки Сидір Артемович Ковпак відзначився як видатний державний і громадський діяч, що впродовж багатьох років займав посаду заступника Голови Президії Верховної Ради Української РСР.

Якось я показав Сидору Артемовичу свій партизанський щоденник. Разом стали перечитувати записи про незабутній похід до Карпат влітку 1943 року. І в пам'яті почали спливати образи людей, окремі деталі боїв, що не потрапили в похідні зшитки, але були такі дорогі й рідні серцю. Всю ніч провели ми у спогадах. Саме тоді й зародилася думка спільно написати розгорнуту історію походів нашого з'єднання. Та здійснити задум, на жаль,

не пощастило — Сидора Артемовича прикувала до ліжка смертельна недуга.

Виконуючи заповіт бойового побратима, я завершив задуману працю. Історія знаменитого ковпаківського походу відома мені не з третіх уст. Адже на початку рейду я виконував обов'язки начальника оперативного відділу з'єднання, зати́м після Ділятинського бою, коли стали вибиратися з Карпат, мене було призначено начальником штабу групи Вершигори, а з часу об'єднання всіх груп (вересень 1943 року) став начальником штабу з'єднання. Саме мені випало скласти звіт про похід, який увійшов в історію як Карпатський рейд. Отож в основу цієї книжки покладено як власний щоденник, так і офіційний звіт, доповнений архівними матеріалами й спогадами бойових побратимів, перед якими складаю глибоку шану.

Світлій пам'яті побратимів моїх бойових, що полягли смертю героїв у Карпатському рейді, присвячую.

ЗШИТОК ПЕРШИЙ

12 червня

Партизанський табір розташувався у віковій діброві, що розкинулась на високому березі Уборті, біля села Мілошевичі. Самі Мілошевичі в Білорусії, та й наш табір теж на гостинній білоруській землі, а застави на Україні. І лише Глухівський партизанський загін, або 2-й батальйон П. Л. Кульбаки, повністю розташований на українській землі.

На північ від стоянки канал, що йде від озера Приболовичі. Могутні дуби широко розкинули крони, надійно прикриваючи табір з повітря, що дуже нагадує Путьвльщину.

На сході щойно зайнялася зоря. Десь на луках, за Убортю, прокинувся деркач і на все горло виголошує свою немудру пісню. Ліс переповнений солов'їними трелями. Чисте прозоре повітря напоєне пахощами трав та лісових квітів. Починався чудовий літній ранок, який може бути лише тут, у лісовій стороні, на Поліссі. Бійці ще сплять, лише кухарі розводять багаття, починаю-

чи варити партизанський сніданок... без солі й без хліба. Раптом вітерець доносить запах чебрецю і диму. Сну як не було.

Ясно, до подробиць пригадується перший день війни. Саме такий прозорий літній ранок, так само сходило сонце, а потім... жажливий наліт авіації. Переоране бомбами шосе на Ломжу. Полита якоюсь рідиною горить трава на болоті, ліс, село Баче Сухе. Дорогою біжить немолода жінка з немовлям на руках. У дитини осколком розстрощило голівку, а жінка біжить, безперервно вигукуючи: «Ой Юзю!.. Ой Юзю!.. Ой матка боска ченстоховська!.. Пан бог Єзус!»

Ми спинили нещасну, а вона, сидючи на узліссі, порослім синім килимом чебрецю, пригортає до грудей мертву дитину і нічого не може сказати, крім «матка боска ченстоховська» та «пан бог Єзус». Так і лишились у пам'яті пахощі чебрецю, дим пожежі і кров першої, побаченої в цю війну, жертви.

Від того жахного ранку поминуло два роки страшної, кривавої війни. За цей час я бачив ріки крові і тисячі жертв. Були важкі оборонні бої, було страшне Волковиське шосе, по якому без повітряного прикриття, під ударами фашистських стервятників одступали наші війська. Були бої на смерть під Могильовом. Поранення, контузія... Чудесна білоруска, бабуся Катря, недалеко від містечка Язва, врятувала мене від смерті, одпоївши їй одній відомими травами. Ось уже півтора року я в партизанському загоні генерала Ковпака, з яким пройшов від древнього Путивля до Брянських лісів і аж сюди, до старого кордону, а сьогодні маємо рушати в далекий похід. Куди — невідомо. Вчора провели Чернігівське з'єднання генерала О. Ф. Федорова. Воно вирушило під Ковель. Значить, нам залишається лісостеп або Карпати. Руднев лише натякнув: «Можливо, туди, де зріє виноград». Мені здається, що повністю знають завдання лише секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, начальник Українського штабу партизанського руху, або скорочено УШПР, Т. В. Строкач та командир з комісаром. Проте всі розуміють, що похід буде винятково важкий. Це видно навіть з самої підготовки. Майже два місяці у з'єднанні перебував тов. Коротченко, секретарі ЦК ЛКСМУ М. А. Кузнецов та С. Г. Сеген. В цей час проведена нарада членів нелегального ЦК Компартії України з командирами та комісарами вели-

ких партизанських з'єднань, секретарями підпільних обкомів КП(б)У і, нарешті, вчорашня нарада командно-політичного складу з'єднання, де Ковпак оголосив, що сьогодні ми виходимо в похід.

Я певний, що про ковпаківців чули всі. Кажуть, що у Ковпака є ціла армія, озброєна гарматами, літаками, танками. Це і так, і не так. Насправді ж у нас півтори тисячі бійців, а точніше 1517 чоловік. Літаки і танки — це уява народу, який хоче, аби саме так було. Гармати є. Лише дві 76-мм гірські та п'ять 45-мм проти-танкових гармат.

Та в нас є більше — у нас є Ковпак і є Руднев!

Ковпака знаю давно. Зустрічався, коли він завідував дорожнім відділом, а потім був головою міськради в Путивлі. Навіть при побіжній зустрічі вражала його надзвичайна скромність. Пам'ятаю, у січні 1941 року я приїхав з армії у відпустку. В Путивлі провідав товариша, де застав Ковпака, якого не бачив багато років. Спочатку не впізнав Сидора Артемовича. Слово за слово — розговорились, і виявилось, що це і є той самий Ковпак, про якого я не раз чув ще у дитинстві на Харківщині. Хотілося розпитати, де і як він воював під час громадянської війни, захищаючи нашу революцію. Однак Сидір Артемович тактовно і водночас рішуче звів тодішню розмову на іншу тему.

Зовні ніщо (хіба генеральський мундир) не нагадує, що це прославлений партизанський командир. Невисокий, худорлявий, з смуглим, трохи побитим віспою, обличчям. Сива «калінінська» борідка і допитливі очі. Очі в Ковпака незвичайні. Великі, карі, розумні очі щирої і мудрої людини.

Ковпак дуже вимогливий. Не терпить недбалості. Кожна робота має бути вивершена, кожна операція розроблена в деталях. Його правило: на війні немає дрібниць... Однак працювати з ним легко. Самокритичний. Нагримить іноді, нашумить, а за годину, збагнувши свою вину, вибачиться:

— А знаєш, синку, ти був правий.

Ковпак не любить, коли чоловік, знаючи свою правоту, легко погоджується з думкою начальства. Та найбільше не терпить шаблону. Пам'ятаю, як, розробляючи якусь операцію, я не врахував деяких психологічних факторів. З точки зору Бойового статуту піхоти РСЧА я був правий, але Ковпак заперечив: «Війну арифмети-

кою не виграєш, та ще й партизанську. Тут необхідна алгебра».

Семен Васильович Руднєв — людина дещо іншого плану. Високий, ставний, з «чапаєвськими», чорними, як воронове крило, вусами. Завжди підтягнутий, поголений, був для нас взірцем командира Червоної Армії, У що б не одягнувся, неодмінно догадаєшся, що це генерал. Блискучий оратор. Після його промови хочеться зробити щось надзвичайне. Його похвала дуже багато важила для нас.

Та, на жаль, Семен Васильович занадто гарячий у бою. Не вистачає терпіння дочекатися звістки із загрозованої ділянки бою — і він поспішає туди сам. Загалом, він багато чого робить сам: проводить семінари пропагандистів та агітаторів, інструктує розвідників та господарників, не кажучи вже про нас, штабників. Бійці обожають комісара, мов до рідного ідуть до нього зі своїми радощами та печалями.

Та все ж, як не вірять люди командирів чи комісарів, а тривога перед невідомою небезпекою набагато більша, ніж тоді, коли ти бачиш цю небезпеку на власні очі. От і сьогодні. Тільки-но почало сходити сонце, а люди, прокинувшись від сну, ідуть до Уборти чи до каналу, миються, перуть сорочки, одягають чисту одягу, готуючись до далекого походу. Все це тихо, урочисто, без звичайних жартів та веселого сміху. Коли ж прокинулась молодь, на річці завирували веселощі, дотепи, сміх. Молодь — завжди молодь. Навіть на війні.

Тривожиться, по всьому видно, і командир. Ще до сходу сонця підняв свого помічника по тилу М. І. Павловського і водить його по табору, щось вичитуючи, Михайло Іванович мовчить, та, власне, нічого йому казати. До походу готові, а дрібні недогляди виявляються лише на марші, під час руху. А в тому, що обози перевантажені, то тут Павловський нічого зробити не може.

Вранці Ковпак зайнявся справами партизанських загонів Київщини. До цього часу Сидір Артемович очолював партизанський рух Київської області. Сьогодні він урочисто передає загоною щойно сформованому штабу, куди входять колишній командир партизанського загону ім. Ворошилова Г. Ф. Покровський та заступник завідувачого оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У.

І. Ф. Чепурний. Ім же Ковпак підпорядкував і свого уповноваженого по області І. О. Хитриченка, що перебував у ті дні на Київщині. Ковпак турбується: з Хитриченком немає зв'язку. Ще 2-го червня він послав туди Івана Архипова з шістьма автоматниками та рацією для Хитриченка. Проте Архипова до цього часу немає. Немає і зв'язку. Доведеться вирушати в похід без нього. По обіді Т. А. Строкач, С. А. Ковпак, С. В. Руднев, Г. Ф. Покровський та І. Ф. Чепурний поїхали у розташування Чорнобильського партизанського загону Ф. В. Головача попрощатись та представити нових керівників.

До сказаного слід додати, що останнім часом партизанів у з'єднанні значно поменшало. Поранених та хворих відправили на Велику землю. Відходять від нас також київські загони, і в похід вирушає, як я вже казав, 1517 чоловік.

Нас ще неповністю забезпечено патронами та вибухівкою, але Ковпак поспішає. На аеродромі залишаємо 6-у роту майора І. В. Дегтьова, що має прийняти сьогодні останні літаки і догнати нас на марші. Тут же залишився і взвод розвідників М. Гапоненка, щоб зустріти помічника командира по розвідці П. П. Вершигора.

Це людина надзвичайно інтересна і колоритна. Інтендант 3-го рангу Петро Петрович Вершигора — невисокий, кремезний, з розкішною бородою та хитро примруженими щілинками очей. Щоправда, здебільшого подружньому зовуть його Борода, на що той не ображається. Петро Петрович — кінорежисер, романтик. А взагалі сміливий і розумний розвідник. Зараз Вершигора у Москві — у Розвідуправлінні Генштабу, не пізніше, як завтра повинен повернутися «додому», — у з'єднання.

Поступово повертаються розвідгрупи, вислані нами минулого тижня на пошуки найбільш вигідного місця для переходу через залізницю Коростень — Олевськ — Сарни. Сьогодні повернувся з-під Коростеня А. П. Землянка з розвідниками. Колишній воєнфельдшер, високий красень з чистими, як у дитини, синіми очима, Антон Петрович був розвідником екстра-класу. Він мав повернутися ще вчора, але затримався, підібравши по дорозі маленьке хлоп'я. Помначштабу по розвідці Ф. Д. Горкунов почав був вичитувати йому мораль, але розповідь малого була такою незвичайною, що Федя замовк.

Хлопчика зовуть Сашком, йому років вісім, та він додавляє чотири, щоб його прийняли в партизани. Де батьки — не знає. Взимку фашисти спалили хутір Рутку, де він народився. Багато людей загинуло. Вбито і його меншу сестричку Саню, а його взяли в полон. Він так і каже: «попав у полон». Потім дітей повезли до Коростеня. Частину залишили, щоб брати кров для поранених гітлерівських офіцерів, а решту продали з аукціону. Сашка купив якийсь куркуль пасти худобу.

— Сашко, як вас продавали?

— А так, за марки. Хто більше дасть. Мене за вісім марок, а були хлопчики і по чотири. Дівчатка такі, як наша Саша, то й по дві.— Сірооке хлоп'я страшенно худе. На обличчі одні очі. Потріскані ноженята кровоточать. Замість одержі якесь дрантя. Однак тримається хоробро, незалежно.

— Я ще зимою хотів піти в партизани, та не прийняли.

— Так в партизани треба зі зброєю приходити.

— Була зброя: автомат і пістолет. Зброю забрали, а мене одвели додому. Кажуть, малий. А який я малий? Скоро буде дванадцять!

Хоч як просився хлопчина до загону, та Ковпак наказав одправити Сашка на Велику землю.

Землянка доповідав, що до Коростеня прибувають нові ворожі частини. Посилюється охорона залізниці та шосейних доріг. З дня на день гітлерівці чекають літаків — по всьому видно, що готується нова протипартизанська акція.

13 червня

Отож тепер тільки вперед! Учора з Гостинної діброви на Уборті вирушили ми в далекий похід. Знаємо, що це завдання ЦК КП(б)У, Ставки Верховного Головнокомандування. Значить, треба виконувати!

О 17.30 батальйони вишикувались на узліссі. Перед з'єднаннями стоять Д. С. Коротченко, Т. А. Строкач, М. А. Кузнецов, С. Г. Сеген, І. Г. Старінов, Мартинов, С. А. Ковпак, С. В. Руднев, І. Ф. Чепурний, Г. Ф. Покровський. Лунає команда. Комісар Руднев підіймає руку:

— Бойові побратими і друзі! Славні воїни-богатири! Вже два роки над нашою Батьківщиною вирує страшна

війна. Ворог оскаженів. Він намагається розстрілами та шибеницями залякати радянських людей, поставити нас на коліна. Скільки пролито крові безневинних людей! Скільки пролито сліз жінок, матерів та дітей!

Нам важко, проте у наших руках зброя, і ми можемо боронити свою свободу. А там, куди ми йдемо, фашисти почувають себе господарями і ставлять собі за мету онімечити нашу прекрасну Україну. Перед нами стоїть завдання: допомогти своїм братам по класу і по крові позбавитись чужоземної навали. Поклянемось же, брата, що не покладемо зброї, поки хоч один загарбник залишиться на нашій Радянській землі!

— Клянемося!.. Клянемося!.. Клянемося!..— глухо прокотилося рядами.

Лунає команда виступати. Рівно о 18.00 з'єднання вирушає в путь. Стрункими рядами рухається колона партизан. Дем'ян Сергійович та інші посланці Великої землі тепло прощаються з окремими бійцями та командирами, з якими встигли зріднитись. Я бачу, як Дем'ян Сергійович по-батьківськи обіймає і цілує по черзі Федю Карпенка та І. І. Бережного. Схвильовані хлопці бігцем наздоганяють свої роти.

Першим рушає з місця колишній Путивльський партизанський загін, а нині перший батальйон. Ідуть лінійні підрозділи, батарея, котяться підводи. За путивлянами крокують глухівчани — наш другий батальйон. До Коротченка під'їжджають командир загону П. Л. Кульбака, комісар П. Г. Шульга, начальник штабу І. Є. Лисиця. Міцний потиск рук, слова прощання, останні побажання...

А колона все йде і йде. Та ось уже проходять останні підводи ар'єргарду — Кролевецького партизанського загону, або 4-го батальйону. З прапором під'їжджають командир загону В. М. Кудрявський, комісар І. І. Токар та начальник штабу П. О. Брайко. Настає зворушливий момент прощання. Теплі слова, міцні обійми і солоні поцілунки. У Дем'яна Сергійовича на бочах сльози. В душу западають слова: «Щасти вам доля! Бережіть себе, бережіть людей! Це золотий фонд Батьківщини!»

Руднев ще прощався, а Ковпак скочив на коня і подався вздовж колони. Прощання зворушило душу — жаль розставатись з прекрасними людьми: Дем'яном Сергійовичем, таким уважним і гуманним, з Миколою Антоновичем Кузнецовим і особливо з Сергієм Сегеном, з яким я щиро заприятелював. Та справи не дають часу

на переживання. Попрощавшись з товаришами, що залишаються, зіскакую на свого гнідого і мчу вздовж колони. Вже з перших кроків впадає в око перевантаженість обозу. З'єднання долає лише п'яту чи сьому сотню метрів, а коні йдуть важко, вози погрозово поскрипують. Наздоганяю мінерів. У них теж не кращі справи, хоч їм прагнули створити найкращі умови. Іздові йдуть пішки, бо коні ледь-ледь тягнуть важкі поклажі. Сергій Абрамов, командир мінерів, похмурий, як осіння ніч.

— Чого зажурився, Сергію? Шкода Уборть залишати? — прагну хоч трохи розвеселити.

— Та ні, помначштабу, виїздити не жаль. Та хіба це їзда!? Не доведи боже, поламається віз, чи вб'є коня, то що тоді робити? На цього воза й кілограм не додавиш. А тут же гостинці для самого фюрера!

— Да, такий вантаж не довести — гріх буде...

Жарти жартами, але обози перевантажені, хоч за розрахунками Павловського частина мінерів та розвідників, які повертатимуться з розвідки чи диверсії, мають їхати на возах.

Добавляю ходу. Мені треба приїхати на стоянку раніше, обрати місце для підрозділів та організувати оборону. Доганяю штаб. Забравши зв'язкових та відділення комендантського взводу, рушаємо вперед. Швидко обганяємо важкі обози. Близько 21-ї години проїжджаємо Глушкевичі, де стояли у грудні минулого року. Замість прекрасного села побачили пожарище, поросле бур'янами. Нам зустрічаються обірвані люди та напівгола замурзана дівчора.

Сонце було на заході, коли приїхали на місце стоянки. Швидко обходимо дільницю лісу, я показую зв'язківцям місця, де повинні розгашуватися підрозділи, сторожові застави. За годину розбивка тимчасового табору скінчена. На землю поволі спадають сутінки, а наших підрозділів щось не видно і не чути. Посилаю зв'язківця з другого батальйону, меткого білоруського хлопця на розшуки колони. За годину все з'ясовується. Заїхавши з Павловським у Глушкевичі, Ковпак побачив всю ту жахливу картину, що бачили й ми. Тут же на місці порадилися з комісаром і розпорядилися допомогти населенню, потерпілому від фашистів, одягом та продуктами. Розчулені баченням, старшини нічого не приховували — віддавали все, навіть необхідне, але те, без чого могли

на перших порах обійтись. Люди вітали партизанів, як рідних, близьких родичів. То тут, то там до колони проходили жінки, шукаючи колишніх постояльців. Радісні обличчя тих, хто знаходив їх живими й здоровими. Зворушливі зустрічі, до болю в серці важкі розповіді про звірства фашистів, яких ще не знало людство. У бійців темніють від гніву очі, руки міцніше стискають зброю. Кожен розуміє, що його порятунок — порятунок рідних і Батьківщини — у безпощадній боротьбі з фашизмом.

Ранком Ковпак з комісаром зібрали командирів, комісарів та начальників штабів батальйонів, командирів та політруків рот 1-го батальйону і коротко підвели підсумки вчорашнього маршу. Павловський та працівники штабу доповіли про неполадки: поламані вози, порвана зброя, втомлені коні, надмірне торохтіння возів, погано ув'язаний вантаж — про все те, що в поході може коштувати життя бійцям або навіть успіху операції. На усунення недоглядів Ковпак дав тридцять годин.

Після наради всюди закипіла робота. Люди й самі на марші побачили недоліки і зараз не за страх, а за совість дбайливо наводять порядок. Незабаром я поїхав у Будки Войтковицькі, де стоїть 4-й батальйон. Село, де колись жило до 700 чоловік, спалено. Населення фашисти зігнали до школи, закидали гранатами і спалили живцем. Живими залишилися одиниці, що живуть у лісах. Коли я прибув до штабу, там саме обговорювалось питання про допомогу нещасним людям. Ще раз передивлялися свої ресурси, а потім командували лікаря і взвод бійців з сокирами та лопатами, щоб побудувати старим та хворим землянки.

Заглянув до мінерів — тут теж кипіла робота. Командир мінерної групи 4-го батальйону, мій земляк Платон Воронько, веселий і життєрадісний, як завжди. Група вже одержала дві додаткові підводи під вибухівку, і Платон ходить, як сам каже, — кум королю і сват міністру.

Повертаючись назад, у розташування штабу, заїхав подивитись хутір Конотоп. Що ж, Конотоп як Конотоп — коні, безумовно, тут топляться. Маленький хутирець серед безкрайнього лісу, кілька будиночків розкидано на великій галявині. Що в ньому гарного — це назва, яка нагадує далеку Сумщину, а багатьом бійцям — страшний концтабір «Конотоп».

Вчора надвечір повернулася з аеродрому 6-а рота ма-йора І. В. Дегтьова, що залишалася приймати вантажі. Дегтьов привіз 28 мішків з патронами для ППШ та вибу-хівкою. З ним приїхав і Петро Петрович Вершигора, що повернувся з Москви.

Борода привіз пошту, подарунки для розвідників і па-кунок з топографічними картами. Пакунок занесли в намет командира, а вранці Сидір Артемович наказав мені його розібрати. Карт мало. Десяток комплектів різномасштабних карт вузької смуги — від Полісся до Карпат, через Ровенщину, Тернопільщину і Станіслав-щину*. Є частина Буковини, Закарпаття та Румунії. Немає ні Львівщини, ні Дрогобича, на що звернув особливу увагу Ковпак.

Це дещо проливає світло на маршрут нашого походу, про який Сидір Артемович і досі мовчить, та на його кінцеву мету. Безумовно, ми йдемо в Карпати. Недарем-но Сидір Артемович так цікавиться картами Дрогобича, Стрия, Ділятина. Це нафта і залізниці, що сполучають Україну з Угорщиною, Чехословаччиною та Румунією. Проте для такого далекого рейду карт замало. Навіть розвідникам доведеться знімати для себе копії маршру-ту. Погано, що свобода маневру дуже обмежена карта-ми — чи ж пощастить утриматися на такій порівняно вузькій смугі, на яку маємо картографічний матеріал! Старий довго лаявся, потім наказав видати командирам батальйонів аркуш двокілометровки «Сарни», а решту замкнути до скрині.

Разом з Петром Петровичем повернувся з госпіталю також Павлуша Сухотський, колишній помічник Феді Карпенка. Правда, він приїхав у загін Василя Яремчука, але весь час перебуває у 3-й роті. Він довго розмовляв з С. А. Ковпаком та С. В. Рудневим. Комісар мав роз-мову з Яремчуком, що приїздив прощатися, і сьогодні Сухотського призначили помічником до Давида Бакрад-зе. Олексій Деркач, що досі займав цю посаду, прина-чений помічником начальника штабу по зв'язку. Тут же було оголошено наказ про призначення командира 4-ї роти П. С. Пятишкіна членом партійної комісії з'єднан-ня замість Діда Мороза — Олексія Ілліча Коренева, що

---

* Тепер — Івано-Франківська область.

вибув на лікування. Вирішено також інші, не менш важливі питання.

Ще в період підготовки до рейду в штабі виникла думка розгорнути взвод кінної розвідки в ескадрон. В час походу, коли потрібно буде виконувати різні розвідувальні завдання блискавично і, певна річ, на значній відстані од розташування з'єднання, де неминуче виникне потреба в раптових ударах по флангах ворога, цей підрозділ стане нам у великій пригоді. Тиждень тому Сидір Артемович наказав мені разом з Сашком Ленкіним підготувати списки кіннотників і взагалі обдумати все, що стосується організації підрозділу. Сьогодні нарешті питання вирішено остаточно. В ескадроні має бути два взводи, відділення розвідки, відділення зв'язку, господарники — всього сотня вершників. Командиром ескадрону призначено Сашу Ленкіна, його заступником по стройовій Сашка Годзенка, політруком С. Ладигіна і старшиною Костю Руднева, — брата комісара С. В. Руднева.

Не знаю, як пощастило Ленкіну добитися згоди у Костя. Адже він природжений розвідник, сміливий та ініціативний. Єдина його вада, як розвідника, це гарячковість і, може, навіть надмірна ініціативність. Костеві дуже важко обмежитися лише розвідкою й утриматись від активних дій. У Блідчі, наприклад, під час бою його послали на зв'язок, а він, побачивши можливість обійти ворога, прихопив двох бійців і, зайшовши в тил ворога, привів з десяток полонених. Під час бою з військовою флотилією на Прип'яті Костя був прикомандирований як офіцер зв'язку до однієї з рот. У розпал бою бронепароплав «Лейпціг» попав на мілину, хоч і чинив шалений опір. У М. І. Павловського виник план підібратись до пароплава на човні і подавити вогонь, закидавши фашистських кулеметників гранатами через ілюмінатори. Тож і тоді Костя негайно опинився на човні. Взагалі Ленкін буде мати відмінного помічника — сміливого й винахідливого. З Кості буде прекрасний партизанський старшина.

15 червня

Марш пройшов успішно. Видно, що командири зробили для себе відповідні висновки після позавчорашньої наради. Ні погана дорога біля хуторів Дубно і Лібіхово,

ні важкий сорокакілометровий перехід не вибили колону з графіку. Рівно о 6-й ранку, точно за розкладом, підрозділи розташувались на відпочинок навколо села Біловіж.

Треба віддати належне шляховикам. Сапери, Балики з приданим йому взводом 2-го батальйону, що йшли з головною похідною заставою (ГПЗ), самовіддано працювали, ремонтуючи численні гаті, місточки та усуваючи різні перешкоди.

Завидна пройшли лише село Войткевичі. Село спалено. Пожарище і вулиці буйно заросли бур'янами. Переважно люди живуть у лісах, лише де-не-де видніються землянки. Городи в більшості засіяні, на них видніються люди, які, забачивши колону, виходять на вулицю і весь час стоять з відрами та кухликами, щоб бодай водою допомогти партизанам. О пів на другу ночі перетнули польське село Купель, де діє застава місцевого партизанського загону Р. Сатановського. На вулицях патрулі, що оберігають спокій населення. У навколишніх лісах розташовані партизанські загони полковника Я. І. Мельника, що повинен йти на південь, на Вінниччину. Ковпак наказав Вершигорі встановити зв'язок з Яковом Івановичем й організувати на завтра зустріч, а сам виїхав наперед. Коло Лібіхова, на розбитій гаті, він наказав мені пропустити повз себе з'єднання.

Бійці ідуть точно, організовано, тільки багато шуму. Балачки, лайки їздових. Де-не-де зблискує вогник цигарки. Видно, що люди не беруться, панує надмірне самозаспокоєння, а це надто небезпечно. Ми виходимо у район, насичений ворогом, тому і галас, і цигарочки можуть коштувати нам дуже дорого. Під'їхав Руднев. Прислухаючись до шуму, зробив зауваження командирі роти, а потім, постоявши хвилин десять, стиха промовив:

— Одних наказів, очевидно, мало. Треба підключити на боротьбу з шумом весь політапарат. Треба, щоб кожен боець, кожен командир зрозумів: на війні немає другорядних деталей. Все має першорядне значення!

Комісар поїхав, а я, стоячи біля переправи, а потім обганяючи колону, довго думав над глибоким змістом його слів. Дійсно, на війні не буває дрібниць. Все має першорядне значення. Виграний бій! Скільки треба праці, зусиль, крові, щоб задум командира перетворити в життя, у перемогу! Водночас, незначна дрібниця — погано вичищена зброя, не витерте на морозі мастило

тощо — можуть звести все нанівець. На підтвердження цієї думки спливають спогади з нашого партизанського життя. Ранок 28 лютого 1942 року. Партизанські роти 6-а та 8-а, що поверталися з операції в с. Сварков на Глухівщині, зіткнулися біля с. Чернево з колоною угорських карателів. Нас тоді врятувала така дрібниця, як масянка з гасом, що була у мене. Загусле на сорокаградусному морозі мастило вивело з ладу всю зброю — і нашу, і ворожу. Мадяри розгортались цепом, аби половити нас живцем, та в цей час наші з Бардаковим автоматами та кулеметом чудового кулеметника Павлуші Реп'єва поклали ворога на сніг. Ворожі кулеметники відкрили вогонь лише тоді, коли ми поминули греблю через заплаву Клевені і в'їздили до лісу. Таких прикладів багато: брудний маскхалат, погано підкований кінь або цигарка на марші — зовсім не дрібниця. Така «дрібниця» може зірвати старанно задуману операцію, за що доводиться платити кров'ю.

Ранок поминув у напруженій роботі. Перед нами простяглась залізниця Сарни — Олевськ — Коростень. Зараз це не просто залізнична колія — це укріплений рубіж, що блокує партизанський край. Фашисти збудували тут доти, замінували підходи. На переїздах охорона, добре укріплені бункери, міни, дротяні загорожі. У Сарнах, Олевську та Білокоровичах чергує бронепоезд, щоб прийти на допомогу своїм гарнізонам. Тож треба провести старанну розвідку, зважити на все, аби перейти цей рубіж без втрат. До того ж там, за залізницею, діє новий ворог — банди українських буржуазних націоналістів.

Поки я перевіряв оборону та сторожові пости, помічник начальника штабу по розвідці Федя Горкунов організував розвідку і вислав спостерігачів на залізницю, роз'їзд Остки та на станцію Сновидовичі. Було вже за дев'яту, коли ми з Горкуновим доповіли командирі: оборона зайнята, застави виставлено, вислано ближню та дальню розвідки. Приймаючи рапорт, Ковпак дав вказівку готувати наказ до маршу, передбачивши два варіанти: один — на 45 кілометрів, а другий (на випадок вимушеної затримки при переїзді залізниці) — на 35 кілометрів.

О 13-й годині відбулась нарада командного складу. Питання одне: про дисципліну під час переходу та на стоянках. Питання поставили гостро. Ковпак попередив

бійців і командирів, що за куріння, балачки на марші, ходіння по дворах винних чекає суворе покарання. До наказу включили такий пункт: під час сьогоднішнього маршу по території, насиченій націоналістами, весь особовий склад має перебувати у строю, зі зброєю в руках. Жоден чоловік не повинен заходити до хат. На місці стоянки поодиноці не ходити, до лісу не заходити, не купатись і т. п. Наказ довели до відома всього особового складу.

Десь за годину приїхав командир Сумського з'єднання Я. І. Мельник з радистом. Ковпак і Руднев довго розмовляли з Яковом Івановичем — йшлося про взаємну інформацію та зв'язок. Федя Божченко домовився з радистом про позивні та умови прямого зв'язку. Мельник після нашої останньої зустрічі на Прип'яті, коли ми разом з ним та загонами О. Ф. Федорова громили фашистів у м. Брагині, змінився мало. Дужче схуд і побліднів, але лишився таким же бадьорим та рухливим.

Після обіду тепло прощаємось. Яків Іванович їде до себе, а ми починаємо готуватись до відповідального нічного переходу. На допомогу саперам виділяється рота Давида Бакрадзе. Крім зброї, бійцям видали ножниці для перерізання дротяних загородж, гаечні ключі та інші інструменти. На схід та на захід від роз'їзду Остки вийшли мінери, що мають закласти фугаси та міни уповільненої дії. Для безпечного переходу виділені заслони. Начебто передбачено все.

16 червня

Учорашній марш вдаввся блискуче. Відмінно проведена розвідка і старанна підготовка дали свої наслідки. Точно за графіком колона форсувала залізницю Сарни — Олевськ — Коростень, першу серйозну перешкоду.

Для переходу через залізницю було обрано діючий переїзд на перегоні Остки — Сновидовичі. Поки ГПЗ та сапери з 9-ю ротою, захопивши без бою переїзд, розмінували шлях, розкидали рейки та дротяні загороджі, що ними німці на ніч забарикадували переїзд, батальйон Кульбаки, що рухався в авангарді, розвернувся і став заслоном обабіч переїзду. Працівники штабу, командири рот підтягували колону, щоб не було відстаючих, щоб швидше поминути переїзд. Та люди самі розуміли серйозність ситуації, були напроцуд зібрані й організо-

вані. Рівно о пів на першу ночі почався перехід. Ковпак виїхав до переїзду, пропускаючи повз себе колону. Обози рухалися швидко, піхота долала переїзд бігом. Тишу порушувало лише важке дихання людей, фиркання коней, гуркіт коліс та приглушене: «Давай!.. Давай!.. Хутко!..»

Дочекавшись М. М. Політухи, Дід (так називали Ковпака) сів на тачанку і поїхав уперед, залишивши на переїзді Базиму та Вершигору із зв'язковими. Одразу за переїздом колона втягнулась в дрімучий ліс, що після дощу волого пахне торішнім листом. Обози рисую обганяють піхоту, яка йде обабіч дороги. Трохи згодом коні стишують ходу, тоді піхота наздоганяє обоз і все стає на свої місця.

Вже перехопилися через полотно всі підрозділи, коли біля переїзду раптом пролунав постріл гармати, а наступної миті спалахнув кулеметний вогонь. Шалена стрілянина дедалі посилювалась. Став бити і міномет — враження таке, що там точиться справжній бій. Але з ким? Адже Базима щойно доповів: усі підрозділи пройшли через переїзд, заслони знято, і Кульбака йде в ар'єргарді колони.

Посилаю Віктора Бабичева, який чергує з своїм відділенням, довідатись, що й до чого. Троє кіннотників зникають у темряві. Раптом долинає могутній вибух. Стрілянина враз припиняється, залягає сторожка тиша — чути лише шурхіт коліс у супіску та шепіт листя над головою.

У с. Дерть колону наздогнав Бабичев. Виявилось, що мінери після проходження колони зняли фугас і вирішили вже наздоганяти колону, коли від станції Сновидовичі долинув гуркіт ешелону. Хлопці побігли до колії, щоб закласти міну, та тільки-но досягли насипу, як охорона ешелону відкрила сильний вогонь. Одразу ж був убитий боєць 9-ї роти, комсомолець Федя Чепаків, який пройшов тяжку, але славу путь від Нової Слободи на Путивльщині аж сюди, на Полісся. Проте мінери не розгубилися — заклали заряд і висадили ешелон в повітря...

На шляху Кам'янка — Рокитно я дочекався Ковпака: — Товаришу командир, колона рухається, на півгодини випереджаючи графік. За яким варіантом накажете розміщати підрозділи на денний спочинок? В Окопі і Будках Борзовських спокійно...

Ковпак, видно, давно вже обдумав це питання і без вагань каже:

— Давай варіант номер один!

На денний привал розташовуємось на хуторі Замость, побудувавши кругову оборону та виславши навколо розвідку. Погода остаточно зіпсувалась. Туман не розсіюється, починає накрапати дощ, який незабаром переходить у справжню зливу. Та не зважаючи на це, настрій у бійців чудовий. Група партизанів у трофейних плащ-палатках чекає біля багаття на сніданок. У гурті чути сміх, жарти. Хлопці радіють, що без бою форсували, як вони кажуть, «железку».

Я викурих з ними цигарку, посміявся й пішов до штабу. По дорозі наздоганяю командира розвідроти капітана І. І. Бережного. Він явно чимось збентежений.

— В чім справа, капітане?

— Надзвичайна подія! Сьогодні в лісі між Будками Боровськими і хутором Замость знайшли розвідника Павлушу Шишлевського, вбитого пострілом у спину. Гадаю, це справа рук бульбашів.

Павлуша Шишлевський... Чи міг я думати на переїзді, що бачу востаннє цього веселого і добродушного хлопця? Фашистська куля обминула, так бандитський удар із-за рогу... Що ж, хай начуваються фашистські лакизи — кривавий рахунок відкрито!

Мовчки по калюжах ідемо до штабу. З штабного намету стовпом валить дим. Тут зібрались комбати, мокрі, забрьохані. Вони зосереджено підкурюють Базиму, намагаючись його в чомусь переконати. Слідом за нами входить Ковпак і розмова вщухає. Дід вітається з командирами, крутить цигарку і мовчки палить. Мовчання явно затягується. Порушує його комбат-3, Ф. Д. Матющенко:

— Хоч воно, товаришу генерал, і не по-військовому, та вже вибачайте на слові, ми люди цивільні...

— Який же ти в біса, Федоте, цивільний, коли ти командир батальйону?! Кажи без дипломатії в чому справа.

— Та оце ж повернулась розвідка. Хлопці добралися ледве живі та теплі. Дороги залиті водою. Багно непролазне. Люди, коли треба, витримують, а от коні... Ну, там дивіться, як краще. Ви командир.

Ковпак послав за Рудневим. Порадився з ним і вирішив стояти на місці, поки протряхнуть шляхи. Перед на-

ми далека дорога, і вивести зі строю коней буде нерозумно.

Вершигора й Горкунов, користаючись з стоянки, розсилають розвідку в район Городниці, Людвиполя, Березно та на переправи через ріку Случ. Семен Васильович викликав Я. Г. Паніна та М. В. Андросова, наказав провести в усіх підрозділах партійно-комсомольські збори. Питання одне — наше ставлення до українських буржуазних націоналістів та необхідність додержання найсуворішої пильності,

17 червня

Уночі дощ перейшов на справжню зливу, і зараз ле не вщухаючи. Дороги розгрузли остаточно. Вранці повернулася розвідка 4-го батальйону, яку очолює уралець О. Є. Берсеньов. Він мав розвідати місце переправ та обстановку за Случчю, але за ріку не пробитись. Вся місцевість за Случчю аж кишить бульбашами. Берсеньова тричі оточували бандити, але відважний розвідник зумів вирватись.

Німецькі гарнізони лише в Костополі та Городниці. Німці заблоковані в цих містечках. Боєприпаси та харчі їм привозять, налаштовуючи коней з танками або броневиками. За викликом з Ровно літають літаки. В районі Старої Гути, Мочулянки та у навколишніх польських селах — польська поліція та так звана «самоохорона». Поляки до радянських партизанів ставляться лояльно. Пояснюють свій вступ до поліції провокаційними діями українських націоналістів, що вирізують польські села.

Випогодилось. Довго ходив по мокрому лісу. Треба вібратись з думками, а в лісі легше думається... Як змінилася тут обстановка! Пам'ятаю кінець лютого 1942 року, коли проходили рейдом через ці місця. Тут уже починало ворухитися фашистське охвістя — українські буржуазні націоналісти-січовики, або, як вони себе називали, бульбівці. Зараз ця нечисть розповзлася, мов короста по тілу, заповонивши всі села за Случчю. Налітають на польські села поблизу Людвиполя, бувають і в цих місцях.

Ватажок цієї банди Тарас Боровець — звичайнісінький злодій, який починав кар'єру «фюрера» з дрібних крадіжок. Наш провідник, старий миколаївський

солдат Тарас Іванович Нетреба, або, як він відрекомендувався, дід Тарас, що проводив нас від хутора Окоп до місця стоянки, розповів дуже пікантні подробиці з минулого цього «отамана»:

— Воно, стерво, ще змалечку таке шкідливе було. Спочатку по садках та по городах нищпорило. Потім почало курей та поросят тягати. А потім по коморах почало лазити. Знайшлися добрі хлопці, піймали злодюгу на гарячому і таки добряче повчили. Нічого, виходився. Тільки й того, що з того часу на його чорна німіч напала,— дід Тарас сплюнув,— ну, а з такою хворобою красти вже не підеш. А робити пацлюка ніяк не хотів. Все нудився, як би когось обдурити. Як воно сталося, я вже не знаю, а тільки проліз він до кооперації. Кілька років шахрайство сходило з рук, а потім в Мочулянці таки піймався. Вигнали Боровця з Мочулянки. Аж ось з'явився у Карпилівці. І Карпилівський кооператив довів до банкрутства... Працюючи у Карпилівці, злодюга дізнався, що люди збираються побудувати церкву. Підпоїв кого треба у громаді і склав договір. Громада здала йому в оренду кам'яний кар'єр, а Боровець мав за це збудувати церкву. Камінь в Карпилівці добрий, цінний. Почав він і пам'ятники там робити. Грошей завелось багато! Ну, а як багато, то хочеться ще більше. Дізнався Боровець, що у Карпилівської громади на побудову церкви зібрано десять чи, може, й двадцять тисяч злотих. Скільки вже їх там було точно, не знаю, брехати не буду. Підробив Тарас чека і як підрядник забрав ті гроші з банку. Мабуть, багато грошей, бо покинув навіть кар'єр та втік світ за очі... А оце чорти принесли на нашу голову. Приїхав разом з німцями і став начальником поліції Сарненської та Олевської округ. Зібрав таких же шибайголів, як сам. Назвав цю банду «Поліською Січчю», а себе охрестив Тарасом Бульбою. Що вони тут виробляли, страшно й казати!.. Скільки крові пролили! Не минув і мене. Переховував я одного солдата, червоноармійця, пораненого. Бідолаху застрелив, а мені дали на старості літ п'ятдесят шомполів. Й досі печуть рани. Ще кажуть, ніби Бульба посварився з німцями. Та, думаю, що то брехня. Якесь бульбівське шахрайство...

Ми знали, що Боровець у 1939 році втік з Червоної Армії до Німеччини, а в липні 1941 року повернувся у німецькому обозі — у чині капітана німецької армії —

і був призначений начальником СД Сарненської та Олевської округ. Тоді ж він організував «Поліську Січ», що мала на меті боротьбу з партизанським рухом на Поліссі. Штаб «січі» спочатку був в Олевську. Подробиці біографії Боровця, що її розповів дід Тарас, більш ретельно малюють обличчя цього «політичного діяча», представника «західної культури».

Фашистські пси Бандера та Боровець вірно служили своїм господарям, заливаючи кров'ю Західні області України. Та згодом обстановка змінилась. Важко сказати, що трапилось (швидше з тактичних міркувань), але Бандеру посадили в комфортабельну в'язницю, а Бульбі наказали перейти в підпілля, хоча характер його діяльності аж ніяк не змінився. Цікавий і той факт, що й ОУН пішла у підпілля. Основний мотив оунівської пропаганди знову таки спрямований на допомогу гітлерівцям. Ще в лютому 1943 року начальник штабу Глухівського загону І. Є. Лисиця привіз до штабу цілу підводу пропагандистського матеріалу: листівок, брошюр, часописів. Оунівські пропагандисти писали, що німці не виправдали сподівань українських націоналістів, не дали їм «самостійної України», а тому вони виступають проти «німецького і московського імперіалізму», але на даному етапі, коли точиться війна між Німеччиною і Советами, слід допомагати гітлерівцям з тим, щоб вони якомога далі пройшли вглиб Радянської території. Під час такої війни обидві сторони ослабнуть, і тоді скажуть своє слово націоналісти. Як бачимо, оунівці марно часу не гаяли і своєю облудливою пропагандою наробили багато лиха.

Вдень приїхав Шитов разом з комісаром, депутатом Верховної Ради БРСР Кисельовим. Вони сповістили цікаві розвіддані: по лінії Лунинець — Сарни ворог концентрує війська, танки та артилерію, а в Столині навіть чекають літаків. Напевно, готується чергова акція проти партизанів. Семен Васильович познайомив товаришів з рішеннями травневої наради підпільного ЦК КП(б)У. Після обіду вони поїхали до своїх загонів, а ми, використовуючи вільний час, провели відкриті партійні збори. На цей час проблема взаємовідносин з націоналістами була для нас основною, і неоціненну допомогу в її вирішенні дали нам вказівки ЦК. Комісар Руднев довів їх до кожного комуніста, комсомольця, до кожного партизана. Наше головне завдання полягало

в тому, щоб своїми діями допомогти Червоній Армії вигнати окупантів з Радянського Союзу, надати допомогу народам Європи і розгромити фашистську Німеччину. Якщо націоналісти збройно не нападають, бойових дій з ними не вести. Усіма засобами викривати керівну верхівку націоналістів як класових ворогів, як ворогів українського народу — агентів гестапо. Роз'яснити польському селянину, що тільки послідовна, непримиренна боротьба радянського народу, Червоної Армії та радянських партизанів принесе перемогу над фашизмом.

Комісар зробив наголос і на тому, що в польських селах треба створювати партизанські загони, що треба вивчати польського селянина з-під впливу фашистів, які, розпалюючи національну ворожнечу, прагнуть руками польських поліцейських боротися з радянськими партизанами.

І знову говорили про необхідність додержання пильності.

Похід відклали на завтрашній день. Люди відпочивали. Увечері біля багаття лунає сміх, жарти, а також сатира, спрямована проти ворогів, а особливо поліцаїв. Не знаю, як буде після перемоги. Знаку рівності між тим, хто перейшов на бік ворога свідомо, і слабовольною людиною, силоміць затягнутою в поліцію, ставити не можна. Тож, мабуть, доведеться частині їх після покарання простити. Однак повного всепрощення для зрадників Батьківщини не повинно бути.

18 червня

Сьогодні чудова тепла і сонячна погода. Бійці сушать плащ-палатки, намети, одяг. Настрій у всіх бадьорий, всюди чується невимушений сміх, жарти. Золотий все-таки у нас народ!

Десь перед обідом від шосе Київ — Ровно — Львів повернувся з товаришем розвідник Павло Іванов. З ним трапилась біда. Виконавши завдання, розвідники наскочили на бандерівську засідку. Супутника було поранено, але Павло не розгубився. Він пристрелив двох бандитів, виніс пораненого на плечах з поля бою, дістав підводу і доставив до загону. Молодець!

Мене покликав Сидір Артемович і звелів підготувати наказ на марш до села Михалин через Борове і Рудню Боровську. Дорога погана, весь час іде лісом, гарнізо-

нів поблизу немає, і Ковпак вирішив пересуватись вдень — легше буде і коням і людям.

О 14. 00 вирушили. Йти важко. Дорога розкисла. До Михалина підійшли завидна. І-й батальйон і штаб зупинилися на стоянку по дорозі Михалин — Борове. Тільки почали влаштовуватись, як з Михалина почулася стрілянина, що швидко віддалялася. За півгодини зв'язкові доповіли: стріляли націоналісти. Стріляли з хат, садків, із жита, але при перших чергах партизанських автоматів розбіглись. Комісар наказав мені взяти відділення розвідників і перевірити застави та оборону батальйонів, ще раз нагадати командирам про пильність.

19 червня

Погода налагоджується. Сьогодні тихо і тепло. По блакитному небу плывуть білі хмари, від яких ще ясніше світить сонце. В лісі співають пташки, кує зозуля, віщуючи комусь довге життя... Гарно блукати лісом!

Ковпак поставив завдання: продумати маршрут на Кременецькі ліси. Тож мене весь час турбує — який маршрут запропонувати командирі. Найкоротший шлях через Шепетівські ліси. Лише два переходи — і ми виваємось на оперативний простір, але днювати доведеться в трикутнику Ровно — Новоград-Волинський — Шепетівка, оточеному шосейними дорогами та залізницею. Гарнізони в цих містах великі, шляхи добрі. Туди ми, безперечно, зайдемо, а от чи зуміємо вийти?.. Правду казав Коренев: «Перед тим як зайти в церкву, подумай, як з неї вийти». Якщо обходити Ровно, то треба зробити до цих же лісів переходів десять. Зате безпечніше. Як у тій казці: прямо підеш — коня загубиш, вліво підеш — сам загинеш... А нам треба, щоб і самі залишилися і коней зберегли.

Ковпак на мою доповідь вирішив сьогодні ж перейти ближче до шосейки Київ — Львів, у польські села. Там краще буде працювати розвідникам і безпечніше людям.

Команда ладналася в дорогу. В наказі командира категорично заборонялося стріляти по втікачах, що можуть накивати п'ятами, забачивши нас. Хай це навіть будуть націоналісти, зі зброєю в руках — вогню першими не відкривати. Але бути пильними і зброю тримати напоготові.

О 15.00 вирушили з Михалина, дещо перебудувавши похідну колону. Звичайно, попереду ми пускали худобу, що була для нас не лише запасом харчів, а й «саперами», які розмінювали дороги й переїзди через залізниці та підходи до великих шляхів. Мінних полів у цьому районі не було, а захопити наших «саперів» бульбівці чи бандерівці могли. Через це худобу погнали в кінці колони, під прикриттям 10-ї роти. Кожен підрозділ, як правило, вислав бокові дозори, які сьогодні були посилені до взводу.

У польських селах нас зустрічають, як бажаних гостей. Коло кожної хати відро з водою, кухоль. Дівчата підносять партизанам квіти, жінки — хліб і молоко, чоловіки частують міцним тютюном.

Різким контрастом була тиша і безлюддя в першому українському селі Пересіки. Воно неначе вимерло. Тиша була така напружена, мов перед боєм. Жаль і образа краляли серце — люди ховаються від своїх братів, які ризикують власним життям за їхнє щастя. Як тільки штабні підводи втягнулись в Пересіки, колона зупинилась. Я хотів було послати зв'язкового, аби з'ясувати, в чім річ, та ось ніби за командою розчинилась хвіртка, і люди вийшли на вулицю вітати партизанів.

Підїхав Костя Руднев і пояснив, що сталося. Якась необережна качка переводила через вулицю каченят. Бідолашне каченя впало в глибоку колію і не мало сили вибратися. Із-за плотів виглядали цікаві очі, але вийти на вулицю залякані облудною пропагандою бульбашів селяни боялися. В цей час і нагодилася наша батарея. Не бути б каченяті качкою, та побачив його командир гармати П. Халупенко. Він зупинив батарейців, зліз із коня, обережно витяг каченя з колії і відніс до двору, де заклопотано крикала його мати.

— Спасибі, синку, — вклонилася Халупенку старенька бабуся, що стояла за плотом.

— За що ж дяка? Це ж треба звіром бути, а не чоловіком, щоб не мати жалю до такого маляти.

Халупенко всміхнувся бабусі, сів на коня і рушив далі, а люди, які почули його слова, висипали на вулицю і давай вітати наших хлопців, безстрашних і безжальних до ворога, та щирих душею до людей.

Присмерком добралися до місця стоянки біля Мочулянки,

Сьогодні неділя. Житель із Старої Гути Адам запросив Ковпака з Рудневим на зустріч з односельчанами, Ковпак з комісаром начистили до запаморочення свої генеральські мундири і в супроводі такого ж, напрасованого, почту поїхали до Старої Гути.

День видався тихий і сонячний. На галявині коло костюлу зібралися майже всі мешканці села та навколишніх польських хуторів. Старогутянці, як і все нинішнє Полісся, живуть тривожно, неначе на вокзалі, готові кожної хвилини сховатися в ліс або заховатись у надійну криївку. Люди бояться всього: німців, поліцаїв, січовиків Бульби, бандерівців. Все цінне в господарстві ретельно заховане або закопане. Сьогодні ж люди одкопали найкраще вбрання: жінки та дівчата повбиралися в найкращі сукні, барвисті хустки. Видно, що для них зустріч з радянськими партизанами — найбільше свято. Не знаю, як у кого, а у мене настрої від цього, можна б сказати, великодній.

Семен Васильович зробив гарну доповідь про становище на фронтах, про Військо Польське, яке пліч-о-пліч з Червоною Армією виборює незалежність польському народові. Закликав вступати в партизанські загони і зі зброєю в руках разом з нами воювати за «нашу і вашу свободу». Присутні слухали уважно. Було видно, що всім серцем вони разом із нами. Після Руднева виступали поляки, узяв слово і отець Адам. Всі виступаючі наголошували на тому, що в боротьбі з фашизмом у польського народу один шлях — разом з нами, разом з Червоною Армією і Радянським Союзом. Після мітингу відбувся урочистий обід, де проголошено немало теплих, задушевних тостів. Після обіду — гуляння, танці. Неначе і не було навколо війни. Ковпак та Руднев хотіли було повертатися у розташування загонів, коли підбіг партизанський кінооператор Борис Вакар і почав їх умовляти:

— Ви зрозумійте мене! Ми живемо нічним життям, а що я можу зробити вночі. За весь час я зробив кілька кінокадрів. А зараз такі кадри, що навіть важко придумати. Мітинг в окупованому селі! Обід у ксьондза! Народне гуляння!.. Товариші генерали, якщо ви не затримаєтесь, історія вам не простить! Ще багато палких

слів було сказано Борисом, і генералам довелося «зда-
тись».

Тоді Ковпак наказав мені негайно поїхати до табору. Першим, кого я там зустрів, був начальник радіовузла Федя Божченко. Він кинувся до мене:

— Швайка передає, що вів бій з бандою націоналістів у лісі під Дерманкою. Розвідників Залогіна і Петуніна вбито. У Швайки кінчаються боеприпаси, і він був змушений відійти на східний берег Случі.

— Зв'язок з ним є?

— Після цього повідомлення Швайка в ефір не виходив.

— Стеж, Федю, за ефіром. Тільки пощастить зв'язатися, миттю до мене!

Підвечір повернулася розвідка, що ходила під Городницю. В містечку гарнізон до 300 чоловік. Німці сидять у райцентрі і носа не показують в села. Уся місцевість контролюється шитівцями. Розвідники доповідають, що в Новоград-Волинському та Корці гарнізони посилені вдвоє, і зараз в кожному з цих міст стоїть до полку есесівців, посилених танками та артилерією. У Ровно гарнізон збільшено до 15 тисяч чоловік. По шосе великий рух, переважно на схід... Є над чим подумати!

21 червня

До пізньої ночі друкував довідку про націоналістичний рух на Волині, що підготував П. П. Вершигора. Ясно, що націоналісти — фашистська агентура, і суперечки між Бульбою, Бандерою, Мельником та їхніми шефами — це хитра дипломатична гра, розрахована на те, щоб обдурити волинську бідноту. Яке там в біса підпілля, коли «Вісник ОУН» видається в друкарні Німецької академії наук у Берліні?!

Стає зрозумілим і збільшення гарнізонів. Хоч тут і немає німців, оунівська агентура безумовно сповіщає абверу про кожен наш крок. Зараз, коли подивитись на карту і нанести наш маршрут, то може скластись враження, що ми націлились на Шепетівку або на Ровно. Цим тільки й можна пояснити збільшення гарнізонів у Ровно, Новоград-Волинському, Корці та Шепетівці.

Вислухавши мою доповідь, Ковпак порадився з Семеном Васильовичем і наказав розробити маршрут на За-

хід. Треба форсувати Случ у Більчаках і кілометрів за 15—20 від ріки стати на днівку, організувавши кругову оборону й посилену розвідку. За годину наказ був готовий. О 13.00 4-й батальйон разом з I-ю ротою 1-го батальйону, взявши з собою бойові тачанки, виходять в село Більчаки для відбудови мосту через Случ і забезпечення переправи. О 16.00 виходить все з'єднання, прикриваючись посиленими боковими дозорами.

Коли 4-й батальйон підійшов до річки, в Більчаках було до 200 бульбашів. Батальйон розвернувся до бою, але бандити відійшли за ріку. Помічник командира батальйону Валентин Подоляко вислав роту Ф. А. Сивопляса на лівий берег, зайняв оборону і почав відбудову мосту. Ворог навіть не намагався чинити опір. Тільки далеко за рікою здіймалися стовпи диму — бульбівці палили польські хутори, сигналізуючи про нашу появу.

На ходу міняємо маршрут — з Дерманки вирушаємо на Велику Клецьку, Харолуг, Солпу, минаючи Хмелівку з її двома мостами. Пускаємо попереду кавескадрон. Ленкіну поставлено завдання: розігнати банди, що трапляються на шляху.

Та без крові все ж не обійшлося. Під лісом, за Дерманкою, знайшли вбитих розвідників 3-го батальйону: 30-річний комуніст Михайло Петунін та 20-річний комсомолець Дмитро Залогін. Обидва орденоносці, обидва загинули від підступних куль німецьких запроданців. Бійці обурені. Товариші лежать на узбоччі шляху, і колони, проходячи повз них, віддає останню шану бойовим побратимам.

За півгодини в напрямі Великої Клецької спалахує шквал вогню. Потім настає тиша, яку розривають поодинокі постріли. Колони переходить на рись. На узліссі, під селом, обози зупиняються. Виїжджаю в голову колони, зустрічаю Кульбаку, який командує авангардом.

— Кіннотники зав'язали бій з бандою, що обстріляла розвідку кавескадрону, — доповідає він. — На допомогу кіннотникам пішли третя рота Карпенка та розвідка капітана Бережного.

Цієї миті підлітає зв'язковий роти Карпенка Хахол, як називають кубанського козака Ваню Штиріна:

— Товаришу помначштабу! У селі група бульбашів зненацька обстріляла наших кіннотників. Двадцять бан-

дитів убито, п'ять взято в полон. Ескадронці захопили багато зброї, патронів, спорядження. Командир відділення розвідників убив шість бульбашів, а серед них і ватажка, озброєного автоматом. Зараз ми прочісуємо село.

Деякий час обози стоять на узліссі. Перед нами прекрасні хліба: жито, в якому ховається вершник, густа, як щетина, пшениця. В долині розкинулось село з білими хатками і церковною банею, що випискує позолоченим хрестом серед зелених верховів осокоїв. І якось мимоволі спадає думка, що ось ці бандити, братовбивці називають себе християнами, віруючими. Це ж їм у церкві щонеділі під читає заповіді: «Не вбивай», «Не кради», «Люби ближнього, як самого себе» і ще багато дечого, чого, на їх думку, не вистачає нам, безвірникам.

І ось цей «християнин» ріже свого сусіда, свого ближнього, не жаліючи навіть немовляти, якого не зачепить навіть вовчиця! Цей «християнин» стріляє в спину свого брата партизана лише за те, що він бореться за щастя всіх людей... А ген за селом, вдалині, то тут, то там постають стовпи чорного диму — такі чорні, як душі цих недолюдків.

Та ось мчить зв'язковий: «Шлях вільний, можна рушати».

За Великою Клецькою дорога весь час іде полем. Хліба такі, як у 1941 році. Урожай відмінний! Скрізь розкидані хутори, але багато з них пустує. Поляки бояться жити на хуторах і виїхали в містечка та великі села, де їх вербують до поліції. Правда, поліцаї з них, як з клоччя батіг, але ідуть, бо куди дінешся! Німці ж розпалюють національну ворожнечу і гріють на цьому руки.

22 червня

Крім п'яти полонених, захоплених у Великій Клецькій вчора, під час маршу, піймали ще трьох січовиків. Усі вони з сотні Крука. Прості малописьменні селяни, що ходили рік чи два до школи. Допитує сам Ковпак. До нього привели двох хлопців та трьох літніх дядьків. Обличчя перелякані, нічого войовничого або звірячого на них не видно. Навіть не віряться, що ці люди можуть катувати людей. Спочатку розмова не клеїться. Січовики бояться, що їх піддадуть катуванням, тому, схиливши голови, мовчать.

— Ну, ось хоч би ти,— питає Ковпак чорнявого дядька, що уважно розглядає генеральський мундир командира.— За що ти воюєш?

— Як за що? За вільну, самостійну Україну. За те, щоб кожен українець у своїй хаті був собі господар.

— А хіба до війни у тебе в хаті ще хтось господарював? Ти що: приймак?

— Ні, я сам гідний господар.

— Скільки в тебе за пілсудської Польщі було землі?

— Два гектари.

— А скільки Радянська влада дала?

— З панської мені ще три гектари дорізали. Усього було п'ять.

— А Крук звідкіля? У нього теж був ґрунт?

— Крук теж тутешній. У нього був маєток близько п'ятдесяти гектарів, та Совети забрали.

— Як це забрали? Собі?

— Та ні, прошу пана генерала, забрали і роздали людям, в кого було мало землі.

— Ну, це вже інша справа... А де ж Крук був перед війною?

— У Німеччині, прошу пана генерала.

— Он воно що! А чи не здається тобі, хлопче, що в твого батька син був... як би це так, щоб тебе не образити... Ну, трохи на цвіту прибитий. Ти проти кого воюєш?

— Проти німців.

— А я хіба німець?

Полонені вперше за весь час посміхнулися.

— Та ні.

— Як же воно виходить? Ти нібито воюєш проти німця, а твій Крук приїхав у німецькому обозі забирати бодай не в тебе, то в такого ж, як ти, дурня, свою землю. І на твою знайдеться, коли, не Крук, то теж якийсь панок, а ти власними руками надіваєш на себе зашморґ.

Довго точиться розмова. Переляк поступово минає, і в полонених розв'язуються язики — розповідають багато цікавого. Усі військовозобов'язані мобілізовані до УПА (так звана Українська повстанча армія), але зброї для всіх не вистачає. Через це вони проходять військову підготовку в лісі і як резервісти повертаються додому. Хто ухиляється від служби в УПА, той має справу з так званою СБ (служба безпеки), що комплектує-

ться з бандитів, які загубили людські почуття — і жаль, і совість. Ось так і втягується забитий селянин у банду, ось так і чинить злочини проти рідного народу.

Після розмови Ковпак наказує нагодувати полонених, а коли вирушатимемо в похід, відпустити додому. Семен Васильович сідає писати листівку про суть націоналізму.

Увечері перейшли на нове місце — в ліс під село Матвіївка.

23 червня

Життя свідчить, що обрана нами тактика рейду правильна. Основа її дуже проста. Виходимо з місця днівки надвечір, робимо короткий перехід і в присмерку вже розташовуємось на відпочинок. Це дає багато переваг: ми встигаємо розвідати обстановку навколо себе, не втрачаючи розвідників. До того ж за сонця бойовій охороні легше виявляти засідки й знешкоджувати їх.

Ось і сьогодні під час маршу 4-й батальйон розгромив ворожу засідку біля села Буди Грушевської. 17 бандитів убито, шість захоплено в полон. Решта розбіглась, кинувши машину з пропагандистською літературою. Зміст цієї «літератури» убогий, але треба віддати належне — поліграфічна база у бандитів відмінна. Їхні шефи, видно, не шкодують ні паперу, ані техніки. У селі височить могила з хрестом.

Удень послали до села Пустомити, що стоїть на узліссі, ескадрон та 8-у роту. Там працює маслозавод, який переробляє молоко, пограбоване гітлерівцями у навколишніх селах. Разом з бійцями поїхав помічник комісара по комсомолу Михайло Андросов. Поки хлопці трошили устаткування, виводили з ладу машини та вантажили на підводи трофеї, Андросов зустрів у Пустомитах двох комсомольців, які просилися до загону. Андросов не міг цього вирішити сам. Комісар запропонував залишити хлопців у підпіллі, проінструктувавши їх, що і як треба робити.

24 червня

Учора подолали в західному напрямку ще 20 кілометрів. Зупинились в лісі біля села Корчемка, за вісім кілометрів від залізниці Ровно — Сарни.

Дорога за пустомитським майданом біжить хуторами та полями. Попереду колони, щоб розчистити шлях для з'єднання, пустили кінноту Ленкіна та 3-й батальйон Матющенко. То тут, то там перед нами спалахує перестрілка і тягнуться в небо чорні стовпи диму. До місця днівки підійшли вночі. Лісок невеличкий, відокремлений від основного масиву безкрайніх лісів Полісся. Однак прочесати його завидна не встигли. Виставили застави і караули у навколишніх селах, по під лісом та по узлісся.

Сьогодні ведемо посилену розвідку. Перед нами дві серйозні перешкоди: залізниця Ровно — Сарни та шлях Александрія — Костопіль. Хоча залізниця працює з невеликим навантаженням й охороняється не так сильно, як лінія Сарни — Коростень, та не забуваємо, що ми у двадцяти кілометрах від Ровно, звідки в будь-яку мить може вискочити бронепоїзд.

25 червня

Увесь день світило сонце. А тільки-но колона вишикувалась до походу, як припустив дощ — справжній літній дощ з грозою. Вимокли до нитки, грязюка по коліно, але настрої у всіх бадьорі, адже і залізницю, і шлях перетнули без жодного пострілу! Посприяла погода, в яку добрий господар, як мовиться, собаки на двір не випустить. Нікому й на думку не могло спасти, що в таку неgodу партизани рушать через переїзд. Дощ так періщить, що геть змиває сліди партизанської колони.

За Любомиркою дощ нарешті вщух. Та в лісі з кожної гілки, коли її зачепити, хлюпає. Хлопці понатягували на голови плащ-намети і йдуть мовчки. Колона, долаючи багнюку, раз по раз розривається. В один із таких розривів в порядки 4-го батальйону вклинилося підвід п'ятнадцять бульбашів, що перевозили поранених. Погоничі, загорнувшись у кобеняки, спокійно гуцикали у нашій колоні.

Світало. Ми вже наближались до місця, наміченого для днівки, коли в голові колони спалахнув бій, швидко віддаляючись вперед. Видно, хлопці погнали ворога. Позаду теж пролунала автоматна черга. Колона зупинилася. Від головної похідної застави до Сидора Артемовича примчав зв'язковий Іван Штирін:

— Товаришу генерал! Зіткнулись із заставою бульбашів, які обстріляли наших розвідників. Роти збили воро-

га і погнали до села Корчин. Кавескадрон переслідуює ворога, а розвідка та третя рота прочищають ліс.

— Є втрати?

— З нашого боку обійшлося без втрат. Бульбашів я бачив чоловік десять убитих. Є полонені.— Не встиг Штирін доповісти, як під'їхав зв'язковий 4-го батальйону Мишко Рубін:

— Товаришу генерал! У розрив колони десь серед ночі затесалося 15 підвід з пораниними бульбашами. Вони спокійно їхали між нашими, поки попереду не почався бій. А потім... Один з бандитів намагався чинити опір, але був швидко обеззброєний. Решта без опору склала зброю. Ворожу валку взято під охорону.

Ковпак підкликав до себе Базиму і звелів ротам ГПЗ дати відпочинок, а 6-у, 8-у та 9-у роти вислати на прочісування лісу в районі стоянки: трикутник Корчин — Берестовець — Гончариха.

Розташовуємось на стоянку. Спостерігаємо по дорогах і просіках завали. У лісі не стихає перестрілка... Очевидно, десь недалеко база бульбашів.

Біля штабного намету з'являється п'ятнадцятирічний зв'язківець 9-ї роти Вася Мірошник:

— Товаришу генерал! Дозвольте доповісти: недалеко звідси, в лісі, виявлено продовольчу базу ворога. Там — борошно, зерно, солонина, ковбаси, сало.

На місце виїхав помічник Ковпака по господарчій частині М. І. Павловський, щоб узяти продовольство на облік і роздати його підрозділам.

Та ось і розпогодилось. Люди сушать плащ-намети, шинелі, брезенти на возах. Проте обстановка залишається неспокійна — то тут, то там спалахує перестрілка, і весь день доводиться тримати людей у бойовій готовності. Ворог будь-що намагається прорватися в ліс, на свої бази. Безумовно, ми знайшли далеко не все, та біс із ним, зараз не час устрявати в бій з бандами. Попереду важливіші завдання!

Вершигора допитує полонених. Справа посувається туго. Полонені вперто мовчать і, крім своїх кличок, не називають нікого. Усі вони з сотні Яреми, що входить до куреня Гонти. Петро Петрович довго морочився з ними, поки один з полонених — козак Вітер — не прошепотів:

— Допитуйте поодинці, аби ніхто не бачив і не чув... Справді, коли допитували поодинці, полонені загово-

рили. Вони охоче розповіли, що в лісі був постій самого Дубового. Де він сам і де його бункер, ніхто, крім довірених есбістів, не знає. Дубовий і підпорядковані йому підрозділи, в тому числі й курінь Гонти, входять в УПА, що воює з бульбівцями. Усі вони, за їхніми словами, поранені в боях із січовиками Бульби... Чого мовчали? Того, що серед них є есбісти Байди — лютого кровожера, провідника районної СБ. Коли б він довідався про те, що вони щось сказали на допиті, то не лише вони, а й сім'ї їхні, родичі й родини всіх близьких були б знищені. Проте розповідали не всі, кілька фанатиків уперто мовчали. Крім того, полонені розповіли, що мости через р. Горинь є в Суську, Хотині та Меткуві. Останні два неподалік від Ровно. Усі вони охороняються німцями.

О 12.00 повернулася кінна розвідка, що ходила за Горинь. У Звіздівці розвідників обстріляли, було поранено командира взводу, одного з перших кавалерів ордена Леніна, Васю Чусовітіна. За словами розвідників, у Звіздівці близько 300 націоналістів зайняли оборону, прикриваючи переправу. Тож постало питання, з ким воювати за переправу: з німцями у Суську, що знаходиться за 15—20 кілометрів від Ровно і за два кілометри від залізничної станції Оржів, з бандою Гонти в селі Звіздівці, чи, може, пошукати інше місце.

Ковпак з Рудневим трохи одійшли осторонь і посідали на моріжку під дубом. Семен Васильович наполягав на переговорах, але бандерівці вели себе зухвало і, на думку Ковпака, треба було діяти сильною рукою, рішуче вимагати безборонного переходу або... От тут і виїшла незгода, яка ледве не дійшла до сварки. На щастя, саме тоді нагодився командир мінерів 4-го батальйону Платон Воронько. Не промовивши й слова, він простяг листа. Семен Васильович подивився на папірець і повернув його Платону:

— Читай уголос.

— Цієї ночі Ви силоміць захопили наш шпиталь. Аби гарантувати безпеку наших поранених, ми були змушені затримати 8 партизанів зі зброєю, які зараз перебувають у нас. Коли Ви хочете дійти згоди, присилайте о другій годині дня до криниці, що по дорозі на південний захід від села Корчин, повноважну особу з двома охоронцями. З нашого боку теж буде три чоловіки.

— Хто приніс листа?

— Мені передав якийсь старик. Але хто йому це до- ручив, каже, що не знає.

— А дійсно затримали наших бійців?

— Я ще не перевіряв...

— Коли пишуть, то напевно правда,— сказав Руд- нев, поглядаючи на годинника.— Зараз 12.55. Я гадаю, Сидоре Артемовичу, що треба їхати. А кращої кандида- тури на парламентаря, як Воронько, не треба й шукати.

Комісар швидко інструктує Платона. Крім перегово- рів про розмін полонених, слід промацати, яку мету ставлять перед собою бандерівці, чого вони прагнуть і як гадають добитися цілі. Питання про переправу поки що не піднімати, аби не виявити своєї зацікавленості. Однак ніби між іншим розмову слід завести: цікаво, яка буде реакція..

Було близько 16-ї, коли повернувся Воронько. Ось то- ді і з'ясувалася уся ця історія. Вісім бійців — їздових 4-го батальйону — вирушили були до фільварку, щоб вкосити люцерни чи вики для коней. Після дощу визир- нуло сонечко, навкруги було так тихо і мирно, що пар- тизани забули про пильність. Спинившись під лісом, во- ни поклали на вози зброю і пішли з косами в поле, ли- шивши коло возів вартового. Хлопці захопилися робо- тою. Прогнавши ручку до кінця гонів, вони повертали- ся назад. І вже коли підійшли до возів, побачили на- цілені на них кулемети та зв'язаного вартового. Діва- тись було нікуди.

На переговори прийшло високе начальство — пол- ковник Лихо, один з ідеологічних керівників ОУН-УПА. Схоже, що це був комісар Дубового. Безумовно, шпи- таль був лише приводом для розмови. Полковникові хо- тілося, так би мовити, з першоджерел побачити, з ким вони мають справу. Опускаючи деякі подробиці, пере- даю запис розмови, зроблений Вороньком:

— Прихопивши з собою мінерів Мишка Ядченка та Миколу Алесіча, я вирушив на призначене для зустрі- чі місце. У Корчині до нас пристало ще два розвідни- ки. Ми здалеку побачили посеред поля стару розлогу вербу. Під вербою почорнілий хрест з напівзотлілими від часу та дощів рушниками та криниця з невисокою цямриною. Напились холодної, прозорої, як кришталь, води і посідали. До призначеного часу залишалось хви- лин десять. Навкруги половіло високе, буйне жито. На захід виднілися луги вповдовж Горині та далекі села за

рікою. — Перед нами, приблизно за кілометр, темнів невеличкий лісок. Вже пройшов призначений час, а навкруги тихо й безлюдно. Щоб угадати напрям руху парламентаря, я почав розглядатися навкруг. Раптом у сонячних променях, далеко в житі, помітив зблиски зброї — бандерівців було близько півсотні. І тут я згадав попередження Ковпака про підступність цієї публіки. Оглядаючи своїх товаришів, лише тепер зауважив, що нас п'ятеро, тому швидко відправив розвідників до села. Як тільки хлопці зникли за заворотом дороги, з жита вийшов чоловік, поволі наближаючись до криниці. Він був у цивільному одязі, капелюсі і без зброї. Оддалік ішло два охоронці з німецькими автоматами. Перше, що впало в очі, — це одяг. Парламентар був одягнений напрочуд вишукано. Не думаю, щоб лісові мешканці так одягались... І одяг, і відсутність зброї — заздалегідь продумані деталі, розраховані на певне враження.

Розмова почалась гостро. Навіть не привітавшись, парламентар перейшов у наступ:

— Повинен сказати, що ви неточні.

— Добридень, добродію! Однак я вже чекаю на Вас більше як півгодини.

— Добридень! Я не про те. Вас було більше, ніж обумовлено.

— Прошу пробачити, тут Ви вже зовсім неточні, бо там, у житі, принаймні щонайменше півсотні ваших вояків, — і я показав спочатку в один, а потім у другий бік, де ховались бандити. Парламентар уважно обдивився навкруги. Людей не було видно, але зброя підступно блискотіла. Видно, що цього він не чекав.

— Слово честі, я про це не знав, — став виправдовуватися. — Я людина, як ви бачите, цивільна і просто наші військові перестарались. Повірте мені, Вам нічого не загрожує.

— А я і не боюсь. Мою безпеку гарантують не вони, — я показав на хлопців, що сиділи під вербою, — це, так би мовити, для порядку. За мною стоїть грізна сила радянських партизанів.

Парламентаря пересмикнуло, але він миролюбно посміхнувся.

— Ну для чого ми починаємо сперечатися? У нас більш важлива справа.

— Будь ласка. Я готовий слухати.

Перший раунд виграно. Ініціатива у моїх руках. По-знайомившись, ми перейшли до ділової частини переговорів. Ці питання ми погодили скоро. Я рішуче відхилив обвинувачення у підступному захваті шпиталю і ми швидко домовились про умови обміну полоненими. Настав найвідповідальніший момент розмови.

— Я хотів би з Вами поговорити. Звичайно, коли Ви згодні розмовляти щиросердечно і відверто.

— А Ви готові до такої розмови, друже Воронько?

— Думаю, що так.

— Ви політрук?

— Ні, якраз не політрук. Я звичайний офіцер Червоної Армії, комуніст, українець, старший лейтенант. І я хотів би знати, чого Ви домагаєтесь і за що воюєте?

— Ви знаєте історію України?

— Звичайно, знаю. Це моя Батьківщина.

— Я дозволю нагадати Вам дещо...— і полковник розпочав лекцію про міжнародні стосунки України з давніх-давен. Розповідав він інтересно. Видно, що історію України полковник знав, що це його стихія. Псували враження націоналістичні викрутаси та надмірне самолюбівання. Полковник Лихо буквально тішився своїм голосом. Нарешті він скінчив промову.

— Красно Вам дякую за цікаву лекцію. Ви розповіли багато нового, та чи не здається Вам, що Ви добуваєтесь у відчинені двері? Я знаю Україну — вільну, незалежну, квітучу Радянську Республіку.

— Для чого Ви мене агітуєте?

— Мені здається, що ми обмінюємось думками, щоб з'ясувати питання, котрі нас обох цікавлять. Коли Ви не бажаєте слухати, то розкажіть мені, як гадаєте здобути «самостійну, соборну Україну»? Невже Ви серйозно думаєте воювати проти Червоної Армії і проти свого народу? Невже для цього збираєте свою УПА?

— Ви думаєте надто примітивно, друже Воронько. Ви гадаєте, народ України може сам вирішити свою долю? По-перше, Ви забули етнографічні кордони України. Великанські простори України, що розкинулась від Чорного моря на півдні до лісів Біловезької Пущі на півночі, від Вісли до Волги обіймають площу, що дорівнює мільйонові квадратних кілометрів *. 300 років її

---

* Оунівські маніяки мріяли про Велику Україну — від Вісли до Волги.

плюндрували москалі, ляхи, румуни, німці. І зараз народ України ще не готовий до того, аби взяти до своїх рук державність. Долю України будемо вирішувати ми, українські націоналісти! Нам допоможуть великі держави. Згадайте про долю Польщі. Спочатку, не питаючи народу, її розділили Росія, Німеччина та Австрія, а після першої світової війни великі держави зробили її самостійною державою. Так було і з Чехословаччиною, так буде і з Україною. Ваші союзники ніколи не погодяться на те, щоб віддати Росії Україну. Англія і Америка підтримають нас, і Україна буде вільною і незалежною державою.

— Це дуже дивна позиція ОУН — чекати, поки вам хтось піднесе «соборну, незалежну Україну». Спочатку у вас була надія на Гітлера, а тепер на Черчіля та Рузвельта. Чекати на милість союзників, лизати п'яти окупантам і водночас вести братовбивчу війну проти українських радянських партизанів!

— Ми проти партизанів не воюємо, друже Воронько!

— Як же не воюєте, коли і сьогодні в Звіздівці лилася братня кров? Якщо ви не хочете пропустити нас через Горинь, куди ми йдемо громити гітлерівців, то ми будемо змушені пробиватися з боєм!

Полковник задумався.

— Цього не повинно бути. Я ще раз повторюю, що я не військовий. Порадимося, і я дам вказівку, щоб про всі питання, пов'язані з переходом через Горинь, домовитись окремо. Там же, на переправі, і розмінюємось полоненими. Висилайте до Гонти довіреного командира.

На цьому розмова закінчилась.

Платон докладно розповів про все. Видно, що бандерівці зараз воювати не бажають. У даному випадку їм це просто не вигідно ні з військового, ні з політичного боку, і тому вони охоче йдуть на переговори.

Комісар зачитав листа до Гонти, в якому пропонувалось, аби уникнути кровопролиття і жертв з обох сторін, не чинити перешкоди у спорудженні переправи через Горинь. Тон листа був миролюбний, але Гонту суворо попередили, що коли пролунає хоч один постріл, то все його військо буде стерте з лиця землі. Ковпак доручив П. П. Вершигорі підібрати чоловіка, щоб переслати цього листа Гонті. На жаль, Петро Петрович захопився романтикою і послав з листом білоруску Ганку Бондарчук. У цьому Гонта побачив приниження свого

гонору і зажадав до підтягнутку переговорів провести обмін полоненими, після чого погоджувався на переговори з більш підходящою особою.

Ковпак люто лається. Петру Петровичу влетіло на горіхи, але на умови Гонти доводиться приставати. Підвезли до берега полонених. На переговори уповноважили командира розвідки 2-го батальйону Миколу Гавриловича Шумейка — українця, агронома і дипломата. Шумейко в супроводі розвідника переправився з полоненими в Звіздівку. Нервуючи, чекаємо на його повернення. 2-й батальйон висунуто до річки, щоб форсувати Горинь і зайняти плацдарм та забезпечити спорудження переправи. Сапери теж напоготові.

26 червня

Лише перед світанком повертається Шумейко, успішно завершивши переговори. 2-й батальйон одразу ж переправляється через ріку і займає село Звіздівку. Виділені на допомогу саперам роти починають наводити переправу. О 6-й ранку командир мінерної роти Сергій Абрамов доповів: робота завершена!

У цей же час починається переправа через Горинь. Чіткими рядами проходять селом партизанські підрозділи, обози, артилерія. Усі мешканці Звіздівки висипали на вулицю. Партизани роздають людям зведення Радінформбюро, листівки, що розповідають правду про події на фронтах, про українських націоналістів. На перехресті двох вулиць натовп, чутно захоплені вигуки:

— Оце так партизанка!

— А зброя... Ви тільки подивіться — майже самі фінки!

— А хлопці які браві, статні!

Ідуть наші чудо-богатири. Карбуючи крок, немов на параді, вони залишають у людей згадку про сильних, дисциплінованих і справедливих людей. Хай знають одурманені бандерівською пропагандою селяни, які насправді є червоні партизани!

Ось дорога вихопилася за село, біжить між добре доглянутими полями. Легенький вітерець колише золоті хліба, що стіною підходять до самого шляху, а по шляху ідуть та ідуть партизани. Ідуть серед білого дня, у

20 кілометрах від резиденції ката України Коха, що тримає при собі багатотисячний гарнізон. І населення хуторів та сіл, незважаючи на шалену агітацію оунівців, з довірою виходять на вулиці привітати нас — справжніх бійців за свободу України.

За Яловицею почалися ліси. Долаємо радзівілівський канал і входимо у колишні володіння князя Радзівіла. Чим далі, тим ліс краший. Нарешті досягаємо місця стоянки. Чудова діброва огорожена високою дрютяною сіткою на дубових стовпах — це звіринець польського магната, що займає понад десять тисяч гектарів. Розташовуємось на березі невеличкої лісової річки Кормин. 4-й батальйон залишився по дорозі на Яловицю, 2-й пішов далі, вздовж річки. Я саме розташовував оборону 1-го батальйону, визначав місця для застав, як раптом у напрямі роздоріжжя, на схід від села Богуславки, куди відправився 2-й батальйон, мов грім серед ясного неба, гримнули звуки лісового бою. Кілька довгих кулеметних черг станкача, потім шквал автоматного вогню. Поки я домчав до місця бою, все скінчилось.

...Похідна колона батальйону без бойової охорони рухалася дорогою і на роздоріжжі наштовхнулась на заставу партизанського загону полковника Медведєва. На заставі колону прийняли за фашистів, оскільки майже всі партизани були одягнені в німецькі мундири. Важко сказати, як це сталося, але після перших пострілів «ворожої сторони» швидко порозумілися. Правда, не обійшлося без крові — легко поранено начальника штабу батальйону І. Є. Лисицю та вбито кілька коней.

За годину ми вже розмовляли з Медведєвим та його комісаром Стеховим. Вони були вкрай здивовані: незважаючи на добре поставлену розвідку, наша поява виявилася для них несподіваною. Саме тут Сидір Артемович вирішив спинитись на пару днів — треба ж привести в порядок обози, перекувати коней, а заодно детальніше розвідати маршрут на південь.

28 червня

Другий день стоїмо табором у радзівілівських лісах. Вікові дуби, корабельні сосни, мальовничі галявини з розкішною травою, безліч всякого звіра. Уранці бачив зграйку косуль. Граціозні лісові красуні, сторожко пово-

дячи вухами, вийшли до річки, але, зачувши щось підозріле, хутко зникли в лісовій хащі.

Люди привели себе в порядок, відпочили. М. І. Павловський опанував виробництво ковбас, які чудово готують медведівські господарники. За сніданком Михайло Іванович пригощає нас краківською ковбасою, якій позаздрила б будь-яка краківська ковбаса.

Хоча Михайло Іванович і вважає свою посаду не гідною бойового командира, але нам просто пощастило на такого господарника. Михайло Іванович лише на п'ять років молодший за Ковпака. На його віку це вже третя війна. Унтер-офіцер царської армії Павловський у громадянську був командиром партизанського загону, комісаром Глухівського комуністичного полку, комісаром бригади, а потім командиром окремого проривного батальйону. Після поранення його призначили военкомом, а згодом — начальником тилу 12-ї армії. За бойові подвиги на фронтах громадянської війни М. І. Павловського нагороджено орденом Червоного Прапора.

За бій у селі Веселому Михайла Івановича відзначено орденом Леніна. У цьому ж таки бою його тяжко поранило. Поїхати на лікування у радянський тил Павловський відмовився, а залишитися в роті не міг — не слухались перебиті ноги. Так і опинився на посаді помічника командира по тилу. Спочатку нові функції гнітили його. Та потім Ковпак знайшов ключ до його душі — Михайла Івановича почали посилати командиром зведених груп або представником штабу при проведених відповідальних, складних операцій. І це влаштовувало всіх — широко використовувався бойовий досвід воїна та його неабиякий хист господарника.

Всім догодити, звісна річ, не можна, і деякі наші го-строслови підсміюються над ощадливістю Михайла Івановича, видаючи її за скупість. Проте нашому господарству без баз та нарядів міг позаздрити будь-який армійський інтендант. Багато в цьому важило уміння Павловського підбирати людей. Весь тягар господарчих турбот лягав на його найближчих помічників — С. С. Кадурина та С. Г. Калачевського.

Семен Семенович Кадурич — людина вельми цікава. Йому за сорок. Зовсім молодим юнаком воював на фронтах громадянської війни. Після демобілізації був головою комнезаму в своєму селі. Коли почалася колективізація, пішов учитись на тракториста. Працював трак-

тористом, механіком. Довгий час очолював колгосп. Нині — права рука Павловського.

... Вершигора та Горкунов обмінялись інформацією з медведевськими розвідниками. Нас найбільше цікавлять залізниці Ковель — Ровно та Дубно — Здолбунів, а також шосейні дороги в цих районах та кількісний склад ворожих гарнізонів на південь від Цумані. За даними медведевських розвідників, тутешні залізниці працюють інтенсивно, особливо залізниця Ковель — Ровно, якою здійснюються основні перевозки на схід. Прикрита з півночі бандами УПА та січовиками Бульби, що не підпускають партизанських диверсантів, ця магістраль працює вдень і вночі.

Ковпак вирішив сьогодні ж вийти у район хуторів Дерманки, ближче до залізниці, до якої залишається не більше 10 кілометрів, з тим, щоб завтра, розвідавши шосе й залізницю, подолати і цю перешкоду.

Дорога весь час лісом. Десь о 17.30 в голові колони спалахнула перестрілка. Спочатку густо зацокотів танковий кулемет, а потім два чи три постріли протитанкової рушниці та автоматні черги. Зв'язковий кавескадрону Мишко Семенистий, — п'ятнадцятирічний хлопчина, дуже гордий тим, що його днями прийняли до комсомолу, — хвацько доповідає, що в селі Сильному, у підбитому танку, засіли націоналісти й обстріляли розвідку кавескадрону. Пострілом протитанкової рушниці кулеметника вбито, решта вояк розбіглась. При переслідуванні убито ще одного бандита. У кіннотників втрач немає.

29 червня

На місце стоянки прибули завидна і без пригод. Один за одним під'їжджають зв'язкові з рапортами. П. Гавриловець з 2-го батальйону доповідає, що в Дерманці населення немає. Хати стоять із забитими вікнами, але городи засіяні майже всі. Така ж картина і в Болярці, де стоїть застава 4-го батальйону.

Ніч минає спокійно. Пости спостереження на залізниці сповіщають, що за ніч на Ровно пройшло 23, а на Ковель 16 ешелонів. Кожні 15—20 хвилин — ешелон! Швидкість близько 20—30 кілометрів на годину.

Починається копітка, ретельна підготовка до нічного маршу. Для переходу залізниці та шосе колоні необхід-

но щонайменше годину. За цей час проходить чотири — п'ять ешелонів. Щоб подолати залізницю без втрат, необхідно за будь-яку ціну спинити ешелони десь за 10—15 кілометрів від переїзду.

Комплектуємо дві групи. Одна під командою політрука мінерної роти Якова Давидовича в складі мінерів Васи Олійника, Бориса Валітова та Івана Шерстобитова під прикриттям відділення автоматників з двома ручними кулеметами виходить на перегін Звірів — Ківерці і рівно о 23.00 мінує колію в обох напрямках, виставляючи для страховки міни у двох місцях на кожній колії. Друга група на чолі з найстаршим мінером з'єднання Вікентієм Островським у складі мінерів Якова Рахліна, Миколи Лебедева та Якова Коха під прикриттям відділення автоматників 2-ї роти 1-го батальйону мінує колії на перегоні Олика — Рудечка.

Семен Васильович сам інструктує диверсійні групи. Мінери і автоматники перевіряють міни, зброю, продумують хід операції, заздалегідь розігруючи ряд варіантів... Несподіванок бути не може. Завдання треба виконати будь-що!

Організація заслонів покладена на командира 3-го батальйону Ф. Д. Матюшенка. Йому на допомогу додається взвод бронейників М. Зезюліна та 45-мм гармата 4-го батальйону. Як резерв залишаємо на переїзді роту 4-го батальйону, підсилену автоматниками. Всі розрахунки підпорядковані переправі через переїзд. Чим швидше пройде колона, тим раніше закінчиться бій, тим меншими будуть втрати.

Щоб швидше перепустити колону через переїзд, плануємо ряд постів регулювання з відповідальних працівників штабу. За два кілометри до переїзду помначштаба по зв'язку має перешикувати колону, пропустивши обози суцільною лавою, а піхоту пустити обабіч дороги. За 500 метрів від переїзду діє пост на чолі з П. П. Вершигорою. Мій пост та перев'язочний пункт — на переїзді, ще один пост на чолі з перекладачем штабу лейтенантом М. Тартаковським — кілометрів за два за переїздом. Санітарна частина у бойовій готовності. Перед нами завдання: пропустити колону швидко і компактно.

По підрозділах готують їжу, випікають хліб... Адже не відомо, яка обстановка буде завтра!

О 5-й ранку прибули на місце стоянки — невеличкий грабовий лісок між селами Малин — Красильно — Московщина. Лісок молодий. Густі зарості граба надійно маскують з повітря і ховають від наземного спостереження, але на випадок бою не можуть прикрити не лише від танків, а й від кулеметного вогню — лісок-бо прострілюється наскрізь. Необхідно затаїтись, замаскуватись і будь-що уникнути бою, адже до Луцька звідси 18, а до Ровно — 40 кілометрів по прекрасній шосейній дорозі.

Насамперед займаємо кругову оборону, встановлюємо спостереження за дорогами і висилаємо розвідку. Бійці капітана Бережного розвідують дорогу по маршруту і переїзди на шосе та залізниці Дубно — Ровно, а бійці 4-го батальйону «промацують» запасний маршрут, що на захід від м. Дубно.

Нерви напружені до краю. Люди збуджені переходом, шцерть наповненим подіями, а попереду довгий літній день — можливо бій і довгий перехід. Треба, щоб люди добре відпочили. У штабі залишається лише черговий офіцер — помкомроти Микола Ісацков. Решті командирів Ковпак наказав негайно відпочивати. Вгомонивісь, табір засинає...

Десь за годину прокидаюся, освіжений сном. Семен Васильович ходить по галявині перед штабом і палить цигарку за цигаркою. Він так і не лягав. А в штаб починає стікатись інформація про нічний перехід. Сьогодні вночі стався небувалий випадок в історії з'єднання — під час переходу залізниці Ковель — Ровно протягом години підірвано п'ять ворожих ешелонів, з них один знищений повністю.

...При підході до залізниці, за десять хвилин (з 22.50 до 23.00) через переїзд перейшло два ешелони: один на схід — у бік Ровно, другий на захід — у бік Ковеля. Захопивши переїзд, заслони швидко займають місця, і починається рух колони. Раптом від станції Звірів зблиснули вогні ешелону. Вибух міни, постріл 45-мм гармати, постріли протитанкової рушниці і шквал кулеметного вогню — все це одночасно. На переїзді зупиняється Ковпак. Поволі підходить комбат Матющенко:

— Товаришу генерал! Бій веде рота Георгія Журавля. Мінний заслон забезпечує мінер Микола Верейкін.

Бій стихає. Чути лише поодинокі черги ППШ та рідкі гвинтівочні постріли. На місці бою розгорається полум'я пожежі. Підбігає зв'язковий роти:

— Товаришу генерал! Ешелон з рейками, шпалами та цементам знищено. Паровоз підбито. Пострілом ПТР пробито котел, який вибухнув. Охорона перебита. Паровоз, вагони та платформи хлопці підпалили. Машиніст та його помічник взяті у полон.

У цей час, далі на захід, лунає сильний вибух, а трохи згодом — такий же вибух на схід від Олики. На станції Олика і Звірів одна за одною злітають у небо ракети та піднімається стрілянина. І знову вибухи мін — на сході й заході.

А колона швидко долає переїзд у південному напрямі. Ось і остання підвода, що тягне за собою розкішну берізку, — замітає сліди. Догнавши тачанку Ковпака, доповідаю: переїзд тривав 52 хвилини, заслони зняті, відсталіх підвід немає. Ковпак наказує берізку залишити на узліссі, зрубати завал і замінувати його мінами зтяжної дії.

Далі їдемо лісостепом. Мальовничі села чеських колоністів з чистенькими хатками, що простяглися вдовж балок, якими течуть невеликі ручаї, перетяті греблями, змінюються полями та старанно доглянутими лісками. Тепер у нас єдина турбота — подалі одійти від залізниці.

Тільки опівдні повернулися диверсійні групи, що ходили на заслони. Група Я. Давидовича, яка ходила на перегін Звірів — Ківерці, пустила під укіс два ешелони ворога. На міні, яку встановив кіровоградський комсомолец, мінер Вася Олійник, підірвався ешелон з військом, що рухався на схід. Паровоз та кілька вагонів вибухом міни кинуло під укіс, решта вагонів здибилась. Зойки поранених, стрілянина та крики ошалілих від страху гітлерівців злилися в якесь тваринне ревище. А ще за 15 хвилин на міні, встановленій Борисом Валітовим, підірвався ешелон, що рухався у протилежному напрямі. Паровоз здибався й упав поперек путі. Почалась пожежа. Офіцери з підбитого ешелону організували оборону. В небо злетіли ракети, та хлопці, не втручаючись у бій, відійшли. На жаль, біля села Конче групу обстріляла поліція. Бійці розігнали поліцаїв, захопили у них кілька підвід і приїхали у свій підрозділ. У сутичці трьох автоматників легко поранено.

Блискуче виконали своє завдання також і мінери

В. Островського. На міні, встановленій Вікентієм, підірвався ешелон з пораненими есесівцями, що рухався на захід. Другий ешелон пустив під укіс Віктор Камаєв, підричник кавескадрону. Це був для нього перший екзамен. Треба сказати, що склав він його на відмінно. Паровоз та уламки десятка вагонів валяються під укосом залізниці.

Ковпак і Руднев поздоровили бійців з успіхом, подякували за відмінне виконання завдання. Видно, що і вони радіють не менше хлопців.

Погода починає псуватись. Низькі хмари насунули на лісок — пустився дощ. Та від літнього дощу не розкиснемо. Навпаки, дощ в наших умовах — це полегшення, принаймні з гри випадає авіація.

До лісу прийшли представники чеської громади колонії Малин, через яку ми проходили ранком. Вони зібрали для нас понад 200 пар білизни. Сповістили, що у млині змелено для вермахту 50 центнерів білого борошна, а на сироварні лежить 10 центнерів сиру. Ковпак урочисто подякував за білизну і послав господарників по провізію.

Розвідка ж чомусь і досі не вертається. Готую два варіанти наказу — один на марш, на південь через село Мирогощу в Кременецькі ліси, а другий на південний захід через Ікву. Командир та комісар з нетерпінням чекають повернення розвідки, щоб прийняти остаточне рішення.

1 липня

Всю ніч сіє дрібний дощ. Пронизливий західний вітер забирається під шинель, примушуючи тісніше загортатися в плащ-намет. Пересічено місцевість — круті підйоми чергуються з стрімкими узвозами. Через непролазну багнюку обози часто розриваються. Раз у раз спиняємось, щоб зібрати колону. Стомлені важкою дорогою коні тяжко дихають, і лише працівники штабу з невтомними зв'язковими мотаються вздовж обозу, тримаючи його у міцному кулаці.

Перед світанком вітер перемінився і розігнав густі хмари. Розгодинилось. У передсвітанковій сутіні, в розривах хмар проглянули омиті дощем зорі. На підході до Нагорян зійшло сонце. Яскраві промені розтоплюють туман, що, відступаючи перед сонцем, спускається все

нижче й нижче в долину. А там, у даліні, синіють пагорби і далеко, скільки сягає око, зелене наш друг і захисник — ліс!

Коні і люди прискорюють ходу. Ще година-півтори — і ми станемо на відпочинок. Проте наш зелений друг чомусь не гостинний: на узліссі спалахує перестрілка. З голови колони мчить зв'язковий кавескадрону Сашко Семенистий.

— Товаришу генерал! — доповідає він Ковпакові. — При в'їзді в ліс нашу розвідку обстріляли націоналісти. Ворожу заставу збито, знищено трьох бандерівців, захоплено три гвинтівки, пістолет. Поранено бійця Горбачова.

Ковпак дає команду ставати на днівку. Дивлюсь на годинник — за 15 годин подолали 52 кілометри. Нарешті вирвались на оперативний простір! Далі на південь немає партизанських загонів, що мають зв'язок із Центром. Немає і великих гарнізонів ворога. Хіба що заважатиме націоналістичне охвістя.

Підрозділи розташувалися на березі невеличкої річки Тартацинки, у районі сіл Любомирки та Заліски. Роти ГПЗ та кавескадрон прочісують ліс. Скрізь помітні сліди перебування військового табору. Хоч ворога не виявлено, та поодинокі постріли не припиняються. Люди та коні, стомлені тривалим переходом по бездоріжжю, відпочивати не поспішають. Насамперед вони мають відновити боєдатність: почистити зброю, набити набоями диски, попорати коней, а вже потім думати про власний відпочинок.

Дивлячись на цих людей, що цілу ніч мокли під дощем, ледь вириваючи ноги з в'язкої грязюки, розмішаної тисячами ніг, хочеться зняти перед ними шапку. Гордість, що я маю таких побратимів, переповнює душу. Адже це яскравий приклад свідомої, залізної дисципліни, вияв високого патріотизму та гуманізму радянської людини. Партизан — доброволець, лицар! Сумління покликало його до боротьби за свободу і незалежність рідної землі.

Підходжу до зв'язкового 9-ї роти Васі Мірошника. Чотирнадцятирічний хлопчина старанно чистить автомат.

— Лягав би ти, Васю, відпочити, — пропоную хлопцеві.

— А автомат?

— Почистиш, як відпочинеш.

— Ні, товаришу помначштабу! Краще зараз. А раптом їхати в роту! Знаєте, автомат — не гвинтівка, так і дивись, щоб не відмовив.— Вася виразно показує на південний захід, де стоїть 9-а рота, звідки доносяться поодинокі гвинтівочні постріли.

...Одна за одною повертаються групи мінерів, які сьогодні перекрили вчорашній рекорд: під час переходу через залізницю Львів — Здолбунів пушено під укїс шість ворожих ешелонів! Цьому сприяло те, що, враховуючи досвід учорашньої ночі, ми пустили не дві, а чотири диверсійні групи. Основні групи мінерів Васі Олійника та Якова Давидовича, що діяли під прикриттям автоматників 2-ї та 3-ї рот, були підстраховані також мінерами 2-го та 3-го батальйонів. Кожен батальйон записав на свій рахунок по два ворожих ешелони! Знову відзначились Давидович та Олійник. На Васиному рахунку ешелон з цукром, який рухався до Німеччини. На міні, поставленій Давидовичем, підірвався ешелон з військом — паровоз та п'ять вагонів полетіли під укїс біля села Рачин. Мінер М. Верейкін з 3-го батальйону підірвав паровоз і двадцять вагонів, а О. Лукашенко — паровоз і 38 вагонів із зерном. Цукор та зерно населення навколишніх сіл до ранку рознесло по хатах. Успіхом могли похвалитись також мінери 2-го батальйону А. П. Казимиров та О. М. Боженко, що звалили на перегоні Кам'яниця — Дубно два ешелони.

Добре працював і наш «спеціаліст по зв'язку» — Я. Ф. Декунов. За останні два дні він знищив більше чотирьох кілометрів ліній зв'язку тільки на основних напрямках: Ровно — Львів, Ровно — Луцьк, Ровно — Млинів та на залізницях Ковель — Ровно і Львів — Здолбунів. Уявляю, як лютує фашистське начальство у Ровно!

Після сніданку до штабу повернувся з розвідки Микола Москаленко. Микола трохи збуджений, від його папахе самогоном. У таких випадках годилося б йому не потрапляти на очі комісара, однак той сміливо підходить до Руднева.

— Ти що ж, Миколо, на заставі у чарочку заглядаєш? — обурився комісар, зачувши запах спиртного.

— Так точно, товаришу генерал!

— Ти що, здурів? На такому напрямку? На заставі...

— Яка там горілка, товаришу генерал! Поганенький самогон, од якого більше смердить, ніж розбирає. А пити довелося з дипломатичних міркувань. Наші пости встановили контакт з націоналістами. До млина, де ми стоїмо на заставі, підїхав їхній сотенний Орел. Молодий хлопець, без зброї і заявив, що залишиться заложником, аби ми послали до них свого чоловіка на переговори. От ми там по чарці і випили — пригостив мірошник, який, видать, у них не остання спиця в колесі.

— Ти як гадаєш: небезпека велика, коли послати до них чоловіка?

— Гадаю, небезпеки немає. Сам можу поїхати!

— Добре, поїдь. Та гляди ж, будь обережним.

Москаленко відїжджає. Генерали про щось радяться, а я довго думаю про долю нашого багатостраждального народу, який у ці тяжкі часи намагається обдурити купка націоналістичних пройдисвітів.

Семен Васильович з Андросовим та Паніним пішли проводити нараду комсомольського активу. Комісар ставить завдання — посилити виховну роботу не лише серед молоді нашого з'єднання, а й молоді сіл та районів, які ми проходимо.

За пару годин повернувся Москаленко. Попередні переговори пройшли успішно й на 18.00 призначено зустріч «на більш високому рівні». Ковпак довго радився з Семеном Васильовичем і вирішили послати з Москаленком П. П. Вершигору. Ця людина з розкішною бородою та відмінним знанням мови — найбільш підходяща кандидатура. Цікаво, що бандити просили принести газету «Правда». За попередньою домовленістю, на переговори мають йти по два чоловіки від кожної сторони. Пам'ятаючи ще з громадянської війни бандитську підступність, Ковпак наказав Вершигорі взяти з собою Сердюка із взводом автоматників та два ручних кулемети. Петро Петрович намагався довести, що в умовах переговорів йдеться лише про двох чоловік.

— Боюся, що вони не вийдуть, побачивши, що нас не два, а двадцять!

— Братику мій, — став тлумачити свій задум командир, — та ви й підете лише вдвох з Миколою, а Сердюка з автоматниками залишите поблизу, бо від бандитів усього можна чекати!

Вершигора неохоче підкорився.

Коли ж з переговорів повернувся, дякував Сидору Артемовичу.

— Тільки-но ми розпочали розмову,— розповідав він,— я передаю газети, вони дякують, тиснуть руку, а з кущів виходить чоловік п'ятнадцять оунівців з гвинтівками і починають оточувати нас. Тоді з лозняків виходить Сердюк зі своїми автоматниками. Іде, автомат за плечима, за ним хлопці. Нам з Миколою лише чутно Сердюкове: «Здорово, бандери!» «Дипломати» зразу зів'яли і швидко згодились на всі наші вимоги, попередивши, що угода дійсна лише на території, яку контролює курінь. Ну як не є, а на кілька днів ця сволота не буде псувати нервів.

2 липня

Ніч поминула спокійно. Вирішили дати відпочинок коням, що підбилися за далеку дорогу. Не завадить відпочити і бійцям. Водночас треба добре розібратись в обстановці і провести глибоку розвідку. Теперішнє місце стоянки дуже невигідне. Оточені націоналістичними бандами, що полюють за дрібними групами партизан, ми змушені посилати в розвідку не менше взводу автоматників. Конче потрібно вийти на узлісся й розвідати, що там, на півдні, в лісостепу.

Ще вчора послали у розвідку взвод А. Землянки та Ф. Мичка, але жоден з бійців так і не повернувся. Ми в штабі з хвилини на хвилину чекаємо повернення розвідників, а Ковпак з комісаром, аби не гаяти марно часу, вирішили скликати нараду командирів та політпрацівників, до парторга рот включно. Невдовзі ж виходимо у райони, де немає радянських партизанів, і по нашій поведінці люди судитимуть про всіх партизанів України. Ворог веде шалену агітацію, намагаючись скомпрометувати звання партизана, одвернути від нас народ. Ще на Київщині, Житомирщині та Ровенщині створені гестапо банди лжепартизанів грабували жителів, лишаячи на стінах написи: «Тут був Ковпак». Але там населення знало нас і просто глузувало з витівок гестапо. На Тернопільщині ми вперше, і тому треба з честю нести високе й почесне звання народного месника. Не треба забувати, що й фашисти з націоналістичних банд прагнуть будь-що очорнити нас, ради чого йдуть на всякі провокації. Отже, своєю поведінкою ми повинні зробити все,

щоб об ім'я партизана-ковпаківця розбивалась вся брехня фашистської пропаганди, щоб це ім'я було поза підозрою.

За чистоту звання народного месника, радянського партизана повинні боротися всі: партійна і комсомольська організації, командири всіх ступенів, а особливо велика роль молодшого командира, безпосереднього начальника бійця, що живе з ним в одному наметі, їсть з однієї миски і знає всі його помисли, його горі і радість. Семен Васильович розробляє наказ про підвищення ролі молодшого командира, а сьогодні на нараді Ковпак та Руднев попереджають усіх про основні положення цього наказу.

Перепаало на нараді декому з командирів, які своєю поведінкою подають поганий приклад бійцям. Недавно довелося посадити під арешт одного командира роти — чудесного хлопця, сміливого, ініціативного командира. Під час стоянки він сьорбнув спиртного і поїхав у сусіднє село. Нічого поганого не вчинив, навіть слова не мовив, але вже сам факт появи у селі п'яного партизана — «надзвичайна подія». Хлопець на нараді червонів і білів, але був змушений вислухати все, що про нього говорили. Прикрий випадок послужив уроком і для інших.

Нарешті опівдні повернувся з розвідки А. П. Землянка. Він доповів, що недалеко від села Ісерна стоїть партизанський загін А. З. Одухи та Г. В. Кузовкова. Хлопці встановили з ним зв'язок. Ліс там гарний, паші та води для коней вдосталь. Командир приймає рішення, і в 14.00 ми вирушаємо на південне узлісся Кременецьких лісів, у район села Ісерна. Попереду колони вирушив кавескадрон і 2-й батальйон, щоб розчистити від ворога путь; трохи згодом рушила решта підрозділів. Ще було зовсім видно, як ми розташувалися на новому місці.

У примерках до нашого штабу прийшли командир і комісар партизанського загону ім. Михайлова — А. З. Одуха та Г. В. Кузовков. Обидва вчителі. Гнат Васильович Кузовков історик, який зараз сам робить історію. Сидір Артемович і Семен Васильович познайомили їх з рішеннями наради підпільного ЦК КП(б)У. В розмові з'ясувалося, що працювати тут важко. Німці у цьому районі успішно перетворюють в життя давню формулу англійського колоніалізму — «розділяй і володарюй». Нацькувавши українців на поляків, вони так

загострили відносини між братніми народами, що в селах на північній Тернопільщині немає поляків. Їх або перебили націоналісти, або повтікали вони під захист німецьких гарнізонів, де з них гітлерівці формують поліцію нібито для самозахисту, а насправжки — для боротьби проти радянських партизанів. Картина для нас не нова, але ще більш загострена, ніж на Волині або Ровенщині.

У своїх діях михайлівці спираються на широко розгалужене підпілля і завдяки цьому успішно здійснюють диверсії на залізницях у районі Шепетівки.

Довго точиться дружня розмова. Нас цікавить Тернопільщина, однак товариші, добре поінформовані про справи у Кам'янець-Подільській області*, про південь Тернопільщини знають, на жаль, дуже мало. За їх даними, на колишньому кордоні Австро-Угорщини з Росією й нині проходить кордон. Але що він відділяє, коли і тут, і там німці, важко щось певне сказати... Ну нічого, поживемо — побачимо.

3 липня

Після переговорів бандерівці сидять тихо.

Вчора ми послали на південь сильну розвідгрупу на чолі з Гапоненком і до її повернення вирішили дати спочинок людям. Місце нашої нинішньої стоянки чудесне. Зараз при ранковому сонці ліс здається ще прекраснішим. Поблизу невеличкий потічок і густий травостій... Табір ще спить, лише у розташуванні кавескадрону, біля похідної кузні, чути дзвінкий перестук молотків: це партизанський коваль перековує коней.

Прокинувся штаб. Григорій Якович дає на підпис командирі наказ «Про підвищення ролі молодшого командира», який оголосять усьому командному і політичному складу з'єднання до командира відділення включно. Наказом підвищується відповідальність молодшого командира за дії підлеглих, одночасно збільшуються його права. Цей документ, можна сказати, ще одна сходинка до перетворення нашого з'єднання в регулярну частину Червоної Армії**, яка діє в особливих умовах. Я записав повний текст до свого щоденника.

---

* Нині — Хмельницька область.

** Згідно наказу по з'єднанню № 190 партизанським загонам Сумської області присвоєно номер військової частини.

3 липня 1943 року

село Ісерна

Два роки в глибокому тилу ворога наша військова частина веде боротьбу з німецьким фашизмом та його поплічниками. За цей час ми з боями пройшли більш, як 6000 кілометрів по Сумській, Чернігівській, Київській, Житомирській, Ровенській, Волинській і Тернопільській областях України; Курській та Орловській областях РРФСР; Гомельській, Поліській, Пінській та Мінській областях БРСР. Перейшли тисячі населених пунктів, знищуючи ворожі гарнізони, завдаючи нищівних ударів по його комунікаціях, знищуючи зв'язок, продовольчі бази, підприємства, які працюють на вермахт, дезорганізуючи роботу тилкових установ, вселяючи страх окупантам та їх поплічникам перед неминучою, суворою розплатою за їхні злочини і надію на визволення від фашистського рабства трудящим тимчасово окупованих районів, піднімаючи народ на боротьбу з фашизмом, зміцнюючи віру народу в перемогу над ворогом.

Скрізь у селах та містах народ зустрічає нас як представників великого Радянського Союзу, представників Робітничо-Селянської Червоної Армії, представників великої партії Леніна — зустрічає з радістю і проводить зі сльозами. У цьому — в підтримці народу, в нерозривному зв'язку нашої військової частини з народом — наша сила; у підтримці народу, у правильних взаємовідносинах з мирним населенням — запорука нашої перемоги над ворогом.

Основна маса бійців, командирів та політпрацівників нашої в/частини усвідомила це і гордиться званням радянського партизана — народного месника. Однак, не зважаючи на ряд моїх наказів (№№ 200, 355 та інші), у в/частині, особливо в останній час спостерігаються випадки порушення революційної законності, які ганьблять звання воїна Радянської Батьківщини, народного месника — партизана.

В останні дні, від часу вступу на територію Західної України, ми проходимо по території, насиченій націоналістичними загонами Бульби, Бандери, Мельника, які розвивають шалену агітацію проти Радянської влади, організують провокаційні пограбування мирного населення (під виглядом радянських партизанів), а після

цього створюють у цих же населених пунктах націоналістичні банди.

Наше основне завдання — покласти край усьому тому, що ганьбить високе звання партизана. Необхідно мобілізувати всі сили командно-політичного складу частини, партійних і комсомольських організацій, і особливо молодшого командного складу (командирів відділень, командирів гармат і їм рівних), на виховування бійців у дусі високої моралі, зразкової поведінки, прищеплення їм високих почуттів патріотизму, відданості благородній справі боротьби з фашизмом, гордості за високе звання радянського партизана.

Виходячи з цього, наказую:

1. Право призначення молодших командирів і розжалування їх у рядові має тільки командир батальйону і командування в/частини.

2. Без дозволу командира відділення, командира гармати та рівних їм жоден боець не має права відлучатися з розташування відділення і виходити зі строю на марші. Звертатися до командира взводу чи командира роти тільки через командира відділення і командира взводу. Наказ командира відділення є законом для бійця, невиконання наказу командира, суперечки з ним будуть каратися якнайсуворіше.

3. За порушення бійцями основних вимог наказів №№ 200, 355 та інших, мародерство, ходіння по хатах, обмін коней, розголошення військової таємниці, влаштування п'янок тощо несе відповідальність насамперед командир відділення.

4. Молодший командир є прямим і безпосереднім начальником бійця, він слідкує за станом свого підрозділу, відповідає за зовнішній вигляд бійця, має знати його ділові якості, настрій, потреби і про все це доповідати командирі взводу або командирі і політруку роти.

5. Наказ оголосити під розписку командному складу частини до командира відділення включно, а також ознайомити з ним весь особовий склад.

Командир в/ч 00117,
Герой Радянського Союзу
генерал-майор
Ковпак

Комісар в/ч 00117,
генерал-майор
Руднев

Начальник штабу Базима

У нас утворилася деяка невідповідність між військовим званням та службовою посадою. Справа в тому, що при вирішенні питання про призначення командира на ту чи іншу посаду ми насамперед беремо до уваги його нинішні заслуги (участь в боях, дисципліна, політична зрілість). З ростом загонів змінюється і їхня структура. З оперативних груп, де налічувалося по 15—20 бійців (по суті, це армійський взвод), були створені роти по 80—100 бійців. Командир групи, який виступував цю роту, залишається її командиром. Ось яскравий приклад: партизана-розвідника Сашка Ленкіна після поранення командира було призначено командиром відділення. Відділення виросло у взвод, а взвод — в ескадрон кінної розвідки. Ним по праву і досі командує колишній червоноармієць Олександр Ленкін. Бійцями ж в ескадроні є середні командири і деякі колишні керівники. З Ленкіним такі бійці не посперечаються, бо той поставить їх на своє місце. Зате із так званими «старими партизанами», що прийшли до загону з шкільної лави у 1941 році і тепер заслужено командують своїми підрозділами, — з ними такі хлопці вступають у суперечки. Сьогоднішній наказ поклав цьому край.

...До штабу зайшов Вася Мошкін з ранішнім зведенням Радінформбюро. На фронтах істотних змін немає. Поки що сповіщається лише про дії розвідників. Єдине, що втішало у сьогоднішньому зведенні — це повідомлення про дії партизанів Кам'янець-Подільської області, котрі пустили під укіс два ешелони, один з яких був із ворожим військом. Крвпак дуже задоволений з цього і хоче зараз їхати до михайлівців поздоровити Одуху та Кузовкова.

Сьогодні у мене була цікава розмова з артилеристом старшим сержантом Павлом Дейнекіним, який цими днями прибув до загону. До цього він близько року прожив у чеських селах, в околицях Дубна. Стрункий, смаглявий сержант справляє приємне враження. Розумні зеленкуваті очі під густими бровами, трохи зажурені від того, що вони бачили, дивляться просто і довірливо. Видно, що він не хитрує, каже те, що добре знає або бачив на власні очі. Журналіст за професією, він за звичкою газетяра уважно придивляється до людей, і тому розповідь його змістовна й цікава.

Дейнекін відбував військову службу у поволзькому місті Енгельсі. З початком війни артилерійський полк,

де він служив, просто з таборів вирушив на фронт. Настрій бійців і командирів був бадьорий і впевнений, але гармати, що були на озброєнні, відслужили своє і годилися хіба що для навчання. Весь час надіялися одержати нову зброю «десь там», але де було це таємниче «десь там», ніхто так і не взнав.

На марші колона дивізіону попала під удар ворожих танків. У голові колони була тільки одна гармата на кінній тязі, решта одстала на пару кілометрів, застрягнувши на невеличкому місточку, який рухнув під тягарем трактора. Артилеристи прийняли нерівний бій. Та вже після перших пострілів відмовило противідкатне пристосування, і гармата вийшла з ладу. Поранення. Полон у страшних таборах Бяла Подляшска в Польщі. Павло назвався мешканцем Львівщини, і його у вересні 1941 року відпустили. Перехворів тифом. А це ось з лютого 1942 року чоловік десять таких бідолах, як він, живуть у чеських селах Мирогоща, Млодава, Новини Чеські, що розкидані навколо м. Дубно.

Дейнекін розповідає, що в селах лютує так звана українська поліція. Це куркульня, попівські синки та оунівські запроданці, що в 1939 році повтікали від Червоної Армії на захід, а потім у німецькому обозі прибули на окуповану Україну й будують «новий порядок». У мазепинках з тризубом, з гумовими кийками в руках вони ретельно вишуковують по селах наших поранених бійців та віддають у концтабори. Тих, хто осів у чеських селах, чепають менше. Тих, кому загрожує небезпека, чехи попереджають і допомагають зникнути. Декому за свої гроші купували у Ровно документи і виряджали на схід.

Чехи мають радіоприймачі і слухають Москву, Лондон та «Голос Америки», але поводяться дуже обережно — бояться провокаторів. Сержант заприятелював з чехом, шевцем Антоном Дівішем, який йому допомагав. Він же попередив про небезпеку арешту, допоміг перебратись на хутір ближче до Дубно і встановити зв'язок з радянськими патріотами... Багато чого чув я за час перебування у загоні Ковпака, але розповідь Дейнекіна зворушила мене до краю.

Є у місті Дубно будинок інвалідів. Очолує його Іван Михайлович Попов, родом він із Тамбовщини. Немолодий вже чоловік, він ще до першої світової війни осів у місті. Німці вважають його емігрантом і повністю

йому довіряють. Добра душевна людина, І. М. Попов, на відміну від більшості старих російських інтелігентів, дуже діяльний. Невеликий на зріст, худорлявий, з розкішними гусарськими вусами, Іван Михайлович, не випускаючи з рук ціпка, снує по місту, з установи до установи, добиваючись полегшення долі своїх годованців. Не зважаючи на тяжкий час, він зібрав до будинку поранених радянських бійців. У нього знаходять притулок і допомогу усі, хто має в цьому потребу. При допомозі воєнфельдшера Марії Михайлівни Кирилової Попов згуртував навколо себе надійних людей і ось уже скоро два роки ходить по тонкій кризі. В будинку більш, як півсотні тяжко поранених радянських бійців та командирів різних національностей. Якщо гітлерівці дізнаються, хто живе тут — усіх мешканців чекає розстріл. Але зрадників немає. Попов, аби прогудувати своїх утриманців, організував виготовлення виробів з лози, які інваліди обмінюють у селах на харчі. З документами від управи інваліди розносять по селах кошики та різні дрібниці, а заодно передають надійним людям листівки та зведення Радінформбюро. В одній з таких поїздок вони зв'язалися з Дейнекіним. Сержант називає імена комісара підрозділу Козленка, старого будьонівця Гловатинського, Аругуняна та багато інших.

...Другий тиждень Дейнекін живе у нашому загоні. На жаль, ми дуже далеко від Дубно і нічим не зможемо допомогти людям, які самовіддано борються з проклятим фашизмом.

5 липня

Учора надвечір знову вирушили в путь. Почалося Поділля. Поля перерізані долинами та балками, в яких по берегах невеличких річок або ставків, у зелених садках ховаються села.

Обабіч дороги поля. І хоча це не безмежні колгоспні поля Сумщини чи Полтавщини, проте урожай дозріває на славу. В позолочених вечірнім сонцем хлібах ховається вершник, важкі колоски хиляться до землі, неначе віддають нам шану. Збоку, на горбах, маячать кінні дозори. Ковпак посилає до Ленкіна зв'язкового з наказом — менше толочити хліба і їхати межами.

У селі Сураж, самому його центрі, колона зіткнулась

з церковною процесією. Була неділя, і селяни правили молебінь за урожай, обходячи хресним ходом поля. Урочистий спів, дим кадила, хрести, хоругви, що сяяли позолотою в променях призахідного сонця. Урочисті лица і натруджені руки селян — здається, ніби ти бачиш Репінський «Хресний хід», в якому бракує хіба що морди поліцейського урядника... Створилася досить своєрідна ситуація. Проте хлопці швидко зорієнтувались: капітан Бережний зупинив колону, розвідники та автоматники за його командою покидали шапки і поступилися дорогою процесії, що рухалася до церкви. Цей вияв поваги до звичаїв народу одразу ж привернув до нас серця простих людей. Селяни наввипередки пригощали бійців яблуками, пирогами, молоком. І найголовніше — всюди доброзичливі усмішки, вдячні погляди.

Ніч. Дощ. Не дощ — справжня злива. То з голови колони, то десь іззаду доносяться поодинокі постріли гвинтівки та автоматні черги. Південно-західний вітер б'є в обличчя тугими потоками води. Тьма безпросвітня. Іздові навіть не бачать своїх коней. На узвозах та крутих спусках колона часто розривається, невтомні зв'язкові мотаються взад-вперед, і я просто не можу уявити, як вони у темряві знаходять свої підрозділи. Не інакше, як у них виробляється своєрідне відчуття — відчуття друга.

На світанку переходимо у селі Матвіївка річку Гориньку і зупиняємось на днівку, зайнявши три невеликих лісочки на горбах між Горинькою та Горинню.

Дощ перестав: Вітер несе кудись далі на північ псама важких сивих хмар. Лісок маленький, мокрий і незатишний. Підрозділи розташовуються на стоянку. До штабу поспішає Вася Мошкін зі зведенням Радінформбюро. Сходяться всі. Мошкін розкриває свою «біблію», де Лельчицький комендант вів облік своїх господарчих операцій, а тепер Вася записує зведення.

— Протягом ночі на 5-е липня на фронті нічого істотного не відбулося, — бадьоро відрепортував Вася.

Семен Васильович змахує рукою і націлюється їти геть, та Вася перепиняє шлях.

— Зачекайте, товаришу комісар, істотне все-таки є: коли торік свого фірера ганили ефрейтори, то зараз уже проклинає капітан...

Що саме розповідав полонений капітан, я не дослухав, бо у напрямі села Борщівка, де мала розташову-

ватись застава 4-го батальйону, зав'язалася перестрілка. Щомиті бій розгорявся, стрілянина долинає вже й з села Окнини Малі. Проте бій протікає якось дивно: кулеметні черги рідкі, економні, гвинтівок уже не чути...

Майже разом примчали зв'язкові 4-го та 2-го батальйонів, а трохи згодом й начальник штабу 2-го батальйону І. Є. Лисиця. Картина прояснюється. Займаючи оборону, 4-й батальйон, по дорозі на Борщівку, зіткнувся з групою націоналістів, що налічувала близько 150 чоловік; вона обстріляла розвідку. Батальйон розвернувся, вогнем відсік банду від Борщівки і почав оточувати її. Націоналісти кинулись полем і балками до ліска, де розташувався 2-й батальйон, але польові караули вже зайняли пануючі висоти і одрізали кулеметним вогнем всі дороги до відступу. Оточені націоналісти вислали парламентарів з проханням припинити бій.

Як з'ясувалося, вони належали до різновиду українських буржуазних націоналістів, очолюваних полковником Андрієм Мельником. Загнані на слизьке, бандити заявили Кульбаці, що зовсім не хотіли кровопролиття, вони, мовляв, помилково прийняли партизанів за гітлерівців... Комісар інструктує Лисицю. Вирішили якомога глибше познайомитися з цією новою для нас течією в ОУН: після переговорів банду затримати в лісі, а після нашого виходу в похід — відпустити.

Я їду разом з Лисицею, аби перевірити оборону в батальйонах.

...На невеличкій галявині палахкотить багаття. Біля вогню П. Л. Кульбака, П. Г. Шульга, сотенний Журба з своїм політкерівником, тут же начштабу батальйону І. Є. Лисиця, трохи поодаль командир розвідки М. Г. Шумейко, розвідники О. Т. Баран, Федя Сидоренко. Вогонь горить ясно, без диму, тільки від намоклої за ніч одежі здіймається пара. Журба скинув плащ-намет і лишився у темному цивільному костюмі. Через плече — офіцерський планшет з картою. Чорнобровий, років за тридцять. Карі очі дивляться прямо на співрозмовника. Політкерівник в бриджах якогось західного крою. Молодий, але, видно, з раних. На голові мазепицка з тризубом. Зеленкуваті очі бігають в усі боки та й сам неспокійний, метушливий.

Розмова спочатку крутиться навколо погоди, дощів і тільки згодом переходить на теми війни.

— А ви за кого воюєте, хлопці? — питає Кульбака.

— Ми за вільну Україну!

— За Україну воюємо ми! За вільну, незалежну Радянську Україну, а не за німецьку колонію, якою хочуть бачити Україну оунівські верховоди.

— То неправда, друже! То злісна московська пропаганда! — не стримався політкерівник.

Кульбака дістає з планшета кілька оунівських документів, захоплених при розгромі постю Дубового на Горині і мовчки подає Журбі. Серед документів є також копія листа Мельника до генерал-фельдмаршала Кейтеля, яка подається нижче.

«Український народ перебуває зараз в такому становищі, що, не зважаючи на велике розчарування двох останніх років, міг би бути в боротьбі проти Москви повноцінним союзником Німеччини. Здається, настав час включити Україну в протибільшовицький фронт... Необхідно сформуванню боєздатне українське військо... На жаль, на протязі двох останніх років було упущено багато можливостей. Щоб їх поновити, необхідно перевести це питання у галузь практичної дії, без зволікання і втрати часу. Маємо надію, що проблема формування української сили в тому вигляді, як ми тут виклали, і котра, на наш погляд, являється єдино вірним, у вас, пане генерал-фельдмаршал, знайде належне розуміння та інтерес. Українські відповідальні і, саме головне, — військові кола готові до розв'язання цього питання, котрому ми для переможного закінчення боротьби з Москвою надаємо найбільше значення, готові прийняти участь і віддати себе в розпорядження головного командування німецьких збройних сил.

АНДРІЙ МЕЛЬНИК, вождь українських націоналістів.

Берлін, 6 лютого, 1943 року».

...Лице у Журбі поволі міняється. Не в силі володіти собою, він то червоніє, то блідніє. Повертає листа, документи і довго мовчить у задумі.

— Так, тепер мені багато що стає зрозумілим!

Багаття згасло, і тільки під попелом жебріє жар. Згасла і розмова. Журба нарешті зібрався з думками, відправив свого політкерівника до сотні та стиха почав розмову:

— Я сам учитель. Ще за Польщі став на боротьбу за вільну Україну. Коли в 1939 році прийшли Совети, я зрадив. Все було так, як хотілося мені. Українська школа, українські книжки, часописи, газети... Українська музика і українське мистецтво. Я з полегкістю зітхнув і пішов працювати в школу. А потім пішло все шкереберть! Звідкись прислали в школу директором молодого ще хлопця, який з недовірою дивився на нас, западенців, вбачаючи у кожному прихованого ворога Радянської влади. У мене почалися з ним неприємності, а тут, де не взялися старі «друзі» по підпіллю, і я знову опинився на нелегальному становищі.

Коли Україну захопили німці, я згуртував хлопців і почав воювати зі швабами... Одного разу до нас на постій приїхав з великим почтом Еней. Я його знав ще за Польщі, ми вкупі працювали в ОУН. Після «дружньої розмови» мене підступно схопили, роззброїли моїх хлопців і посадили у глухий лісовий бункер. У пільмі, на сухарях та воді я вже погубив рахунок дням, коли якось уночі мій близький друг по підпіллю випускає мене з бункера. «Тікай, друже Журба. Завтра тебе мають розстріляти». — «За що?!» — «Не питай нічого і швидше тікай».

І я втік. Знову згуртував хлопців і знову воюю з наїздниками. Зараз я не спілкуюсь ні з Бандерою, ні з Мельником. Я і раніше догадувався, що вони запроданці, а зараз впевнився у цьому цілком.

Підійшов політкерівник. Журба замовк. З політкерівником підійшов молодий, білявий і на російській мові звернувся до Кульбаки:

— Товаришу командир, дозвольте звернутися! У сотні перебуває вісім бійців та командирів Червоної Армії. Гадаючи, що це українські партизани, ми пристали до сотні, а зараз просимо прийняти нас до себе.

Кульбака дивився то на юнака, то на Журбу — роздумує і, ніби вивіряючи щирість сотенного, відповідає:

— А як на це подивиться ваш командир?

Політкерівник забігав неспокійно очима, а Журба * спокійно відповідає:

— Ну що ж, я не проти. Нехай воюють за Україну разом з вами.

6 липня

Окрім ранішньої сутички з націоналістами, вчорашній день проминув спокійно. Ворожих гарнізонів поблизу немає. Віддавши села на поталу бандам Мельника й розпаливши вогонь братовбивчої ворожнечі між українцями та поляками, німці спокійно відсиджуються у райцентрах під охороною польської поліції. Через бандитські заслони оунівців диверсійні групи партизанів до залізниці не добираються, і тому магістраль Тернопіль — Шепетівка охороняється слабо.

Єзуїтський годованець Мельник, створивши лжепартизанські загони, вірно служить своїм хлібодавцям, замінюючи своїми бандами охоронні дивізії СС. Розвідники доповідають, що неподалік проходить кордон, але кого й від кого відокремлено, не знають. Знають лише, що Збараж та Підволочиськ уже за кордоном.

Ковпак доручив мені передивитись усі карти, проте нічого схожого на кордон я не знайшов. Ще до 1918 року десь тут проходив кордон царської Росії з Австро-Угорщиною. Багаторічна несправедливість була виправлена у вересні 1939 року, і зараз від цього, штучно створеного дипломатами Катерини кордону, що роз'єднував подільські села і міста, не залишилося й сліду.

Тоді Ковпак наказує розробити маршрут до ліска Дубина, зайняти оборону, щоб детально розвідати кордон та його охорону.

Загалом, наш командир давно націлюється на залізничний вузол Тернопіль, що як спрут розпростер свої щупальці в усі боки. Сьогодні проводимо першу в цьо-

---

* У вересні того ж 1943 року, повертаючись із Карпат, у цьому ліску зупинилась наша група. Надвечір, перед виходом у похід, розвідники привели двох селян-провідників. Від них ми й дізналися про сумний кінець сотенного. Після нашого відходу Журба почав ще активніше воювати з німцями. Палив мости, виходив навіть на залізницю, де пустив під укіс кілька ешелонів. Але ці дії йшли врозріз із директивами ОУН, і підступна куля есбіста обірвала його життя. Так загинув сотенний Журба — затурканий оунівською пропагандою чоловік.

му рейді диверсію. Перше шупальце (залізнична колія Тернопіль — Шепетівка) сьогодні буде відсічено.

Ковпак надає цій операції виключного значення. Він довго вивчає карту, хрестить червоним олівцем мости через ріку Горинь та Гориньку біля села Юськівці. Старанно інструктує командира мінерів Сергія Абрамова, враховуючи найдрібніші деталі. Прикривати мінерів буде 6-а рота майора Дегтьова. О 1-й годині ночі ці мости мають злетіти в повітря.

Виступаємо о 20.00, аби до ранку зайняти оборону в Дубині. Обози поволі витягуються на дорогу, ладнаючись у довгу колону. За лісом, на горбі, повернувшись на захід, хлопає крилами вітряк. Мірошник в домотканому кобеняку стоїть біля млина, з-під лоба дивлячись на партизанів. Похмурий день поволі згасає. Вогко, незатишно. Навіть чудовий краєвид на село Барсуки і величезний став, що розкинувся скільки сягає око, не радують.

У селі Синівці на нас уже чекав Вася Мошкін. Він виїхав раніше, під прикриттям взводу І. Мізерного, щоб прийняти вечірне зведення Радінформбюро.

— Затишшя на фронті скінчилося! — доповідає він. — Сьогодні ворог перейшов у наступ на Орловсько-Курському та Белгородському напрямках. Всі атаки ворога відбиті. За день знищено 586 танків і 203 літаки... Видно, Гітлер хоче взяти реванш за Сталінград. Та це вже не 1941 рік!

Без пригод переїжджаємо залізницю Тернопіль — Шепетівка. Колона вже була на горбах, за Жуківцями, як у напрямі Ланівців, один за одним пролунало кілька вибухів, і в темряву ночі полетіли різнобарвні ракети. Семен Васильович, під'їхавши до тачанки Ковпака, весело мовив:

— Це наш салют доблесним військам Червоної Армії! За місяць не відбудують. Шкода, що мало вибухівки, а то можна було б ще пару мостів висадити.

— А ти не будь таким уже й скупим, — жартома відповідає Сидір Артемович. — Три мости — це щонайменше залізниця на місяць вибула із строю.

У селі Буглів колона зупинилась. Розшукуючи Ковпака, з голови колони поспішають Горкунов і Вершигора. Виявилось, що через ліс Дубина, де ми намічали днівку, саме й проходить цей горезвісний кордон. Він охороняється. Правда, охорона незначна — парні патрулі та один

ряд колючого дроту. Однак кордон є кордон! Розшукуємо Ковпака і комісара, доповідаємо обстановку. Швидко заходимо в хату. Ще раз продивляємось карту. Коротка нарада, і Ковпак приймає рішення: зупинитися на день у селах Печірна та Коростова, побудувати міцну оборону, старанно замаскувавши з'єднання з повітря. Мені командир наказує перевірити всі підходи до сіл і зайняти заставами командні висоти. З села нікого не випускати.

Колона повертає на Коростову. За годину обози старанно замасковуються під повітками та в порожніх клунях. Оборона зайнята. Налякані спочатку селяни потроху заспокоюються. Старшини роздають продукти, господарки дістають свої найбільші горшки і починають готувати бійцям сніданок. Село оживає.

Штаб розташувався у Печірній.

Ситуація складна. Перед нами одна з найважливіших в цих умовах на Україні залізнична магістраль: Львів — Тернопіль — Гречани. Тут невпинним потоком рухаються до ворожого фронту військові вантажі: танки, гармати, боєприпаси, війська. Навіть якщо в свідчення контрабандистів з Печірної внести деякі поправки і зменшити число ешелонів вдвоє, і то виходить, що по цій, в мирний час другорядній дорозі, з дуже несприятливим профілем полотна, німці пропускають по 80—90 ешелонів за добу. Це головний щупалець тернопільського спрута, і залишати його цілим просто гріх. Його треба будь-що обрубати. І якнайкоротше!

Довго думаю над картою. Найкраще рвати мости через річку Гніздечна біля села Дичків на залізниці і в селі Смиківці на шосе Тернопіль — Волочиськ. Цим одноразово перерізуємо залізницю і шосе Тернопіль — Скалат. Однак ці мости за 15 кілометрів від Тернополя, де напевно міститься гарнізон ворога. Навіть у тому випадку, коли він незначний, то гітлерівці можуть швидко розвантажити кілька ешелонів з танками та військом і кинути проти нас, як це було вже у Новослободському лісі, під Ворожбою, рівно рік тому.

Обставини дуже схожі. Тоді теж по залізниці Конопотоп — Ворожба, на фронт, під Харків, невпинно йшли ешелони, і коли ми підірвали під Кошарами ешелон з танками й боєприпасами, припинивши рух лише на три доби, то німці розвантажили кілька затриманих ешелонів і кинули проти партизанів. Ніхто не поручиться, що

й нині це не повториться. Найболючіше наше місце — це повна відсутність достовірних даних. Дорогу розвідникам перекрив кордон. Не патрулі і колючий дріт, що кінець кінцем перешкода дуже умовна, а сам кордон, його статут. І все це робить умовну перешкоду реальною.

Скажімо, коли б супроводив нас такий дощ, як позаминулої ночі, тоді під його прикриттям ми могли б, випустивши наперед розвідку, йти з розкритими очима. А зараз, коли дощ розмочив землю, без сліду перейти кордон зовсім неможливо. Залишити ж сліди — загубити людей! На такий ризик ніхто не піде...

Хід думок перебиває виклик до командира. Після затишної хати на дворі вогко і непривітно. Сиві пасма хмар насуваються на село із заходу, важким тягарем далять на хати і, поспішаючи, тягнуться далі на схід. Почуття непривітності посилюють до того ж попелища та пустки з повибиваними вікнами і зарослими бур'яном подвір'ями.

У просторій кімнаті так напалено, що за тютюновим димом я ледве розглядаю командира. Ковпак був сам. У польовій генеральській формі з погонями, комір гімнастерки розстебнуто, на голові улюблена чорна смушкова шапка, у роті незмінна велетенська цигарка.

На столі карта-двохкілометровка з помітками Ковпака: деякі села або міста обведено колом, іноді перехрещено. Позначки — простим чорним олівцем, зрідка кольоровим. Що означають ці помітки, знає лише він один. Розгортаю свою робочу карту з обстановкою і нанесеним маршрутом, прокладеним до Надзбручанських лісів. Ковпак довго вивчає вже до дрібниць вивчену карту, дивиться на червону смужку маршруту. Власне, його турбує не так маршрут, погоджений з ним раніш, а те, як зірвати клятві мости на залізниці Тернопіль — Волочиськ — Гречани. Раптом встає і, ще сильніше задимивши цигаркою, питає:

— Як ти, Василю, гадаєш, що буде, коли на днівку спинимось таки в Діброві?

— Буде битва.

— А точніше? Як це ти собі уявляєш? З усіма подобицями.

— Я вже про це думав. Прикордонники виявлять порушення кордону. Десь о 7—8 ранку прибудуть перші машини чи мотоцикли. На звуки бою вийде розвідка. На це піде щонайменше 3—4 години, а в другій поло-

вині дня — битва або вірніше розвідка боєм, бо не думаю, щоб тут були великі гарнізони. Щонайбільше, кинуть роту-дві. Коли б ми спинились на довше, то основний бій був би на другий день.

Я збагнув, що Ковпак про це також думав, а на мені просто перевіряв хід своїх думок... Ще раз дивиться на карту:

— Готуй наказ з маршрутом до лісу Западня, як у тебе і є, і одночасно детально продумай оборону на випадок стоянки в Діброві. Продумай все — розташування підрозділів, застави, польові караули і резерви на випадок битви. Через дві години доповіси. До мого схвалення нікому й слова! Ясно?

— Ясно, товаришу генерал! — Я згортаю свою карту, а командир, у якого рішення прийняло, очевидно, остаточну форму, дає останні настанови: одразу після переходу кордону розвідникам добути «язика», що знав би охорону залізниці та мостів. Якщо охорона незначна, то спиняємося в Діброві, ведемо бій і проводимо розвідку залізниці більш детально. Увечері, разом з виходом з'єднання, пускаємо окремою колоною четвертий батальйон без обозів, рвемо мости і спиняємось на днівку в районі містечка Скалата. Можливо, деякі кар'єри працюють, тоді розживемося вибухівкою. В разі, якщо мости охороняються пильно, то зупиняємось в лісі Малиник або Западня і за будь-якої ціни рвемо мости: та все ж перший варіант кращий.

Коли я зібрався йти до штабу, на виклик Ковпака зайшов Платон Воронько. Німецький мундир, сірий капелюх, через плече дерев'яна колодка маузера і планшетка з картою. Вигляд підтягнутий, бойовничий. «Цікаво; що робитиме з капелюхом?» Неначе відгадавши мою думку, Платон вішає капелюха і, карбуючи крок, підходить до столу:

— Товаришу генерал!..

— Здоров, Платоне! Сідай, давай без рапорту.

— Доброго здоров'я, товаришу генерал.

Щира посмішка, лагідні сірі очі, непокірне пасмо волосся, що падає на лоба, і така ж непокірна душа хлопця з Слобожанщини, що кинув усе і подався у тил ворога бити фашистів. Усе це приваблювало в ньому, і я завжди був радий поговорити з цим розумним, скромним хлопцем. По всьому видно, Ковпак любить і поважає Платона.

— Ну то як живеш, Платоне?

— А, яке там життя, Сидоре Артемовичу! Животіння... Як мінер, я скоро дискваліфікуюсь і колись сам себе підірву.

— Це як мінер. А як поет?

— Як поет я, Сидоре Артемовичу, ще дуже молодий, щоб описати весь героїзм, усі труднощі й романтику партизанського життя.

— На жаль, Платоне, молодість дуже швидко проходить, так що не журись. А «безробіття» mine набагато швидше, ніж ти гадаєш.— Ковпак ставить Платонові завдання, уточнює деталі. Наказує привести у бойову готовність свою групу мінерів з тим, щоб у будь-яку мить бути готовим виконати завдання. Проробити всі розрахунки, щоб не тільки зірвати, а й утруднити відбудову мостів.— Щастя тобі, Платоне. Будь обережний, куди не потрібно, не лізь. Пам'ятай, що на нашому шляху ще багато незірваних мостів та ворожих ешелонів. А зараз прочитай мені щось нового.

— Тільки, Сидоре Артемовичу, це ще не зовсім закінчена річ.

— А ти мені і недокінчену давай. Зрозумію!

Платон робить паузу, а затим починає декламувати:

Із Путивля на схід сонця,
На схід сонці рано
Виїжджали ковпаківці —
Славні партизани.

Дід Ковпак стояв на возі:
«Прощайте, друзі!..
Як загинемо в дорозі,
Не ридайте в тузі.

Не сумуйте, йдіть за нами,
Добувайте зброю!»
Курява стоїть ланами,
Де ідуть герої...

Затужила Ярославна,
Сум з грудей полинув:
Пішов в похід хлопець славний,
Пішов та й загинув.

Не загинув! Через гори,
Через ріки-броди,
Через галицькі простори
Славний хлопець ходить.

І повернеться, приліне
До твоєї хати,
Як під самим під Берліном
Зарубає ката.

Розчулений Ковпак ховає від присутніх очі. Платон починає читати нового вірша, але я не маю вже часу слухати і швидко повертаюсь до штабу.

Там тихо. Григорій Якович, користуючись нагодою, що можна посидіти за столом, упорядковує свої записи, готує наказ про бойові дії з'єднання за останній тиждень. Петро Петрович допитує якогось заїку, приймака з оточенців, який займається контрабандою. Нахабний і якийсь слизький тип з рухливими очима всіляко намагається догодити Вершигорі, та ніяк не може збагнути, що від нього вимагають правди і тільки правди.

Через годину Ковпак з комісаром підписують наказ на марш до лісу Западня. Затверджує командир також схему оборони Діброви, попереджуючи мене, щоб на марші від фільварку Дубина я їхав біля його тачанки.

Тепер ніби все. О 20.00 вирушаємо далі на південь, у Галичину.

ЗШИТОК ДРУГИЙ

Кордон перейшли без пригод, лише на захід, з боку Синяви, пролунав гвинтівочний постріл, пара коротких автоматних черг та злетіло в небо три яскраво-червоних ракети. Після сліпучого спалаху ракет темрява стає ще густішою.

У фільварку Дубина до Ковпака привели «язика» — страшенно переляканого поляка, референта, який часто їздить до Тернополя. Бідолаха дивився на командира божевільними очима і колотився в пропасниці. З переляку відібрало мову. Олексій Журов здивовано дивиться на свою «здобич», розводить руками:

— Товаришу генерал! Я ж з ним у його хаті балакав. Він багато знає і говорив охоче.

— А йди ти, Олексію, з своїм «язиком» під три чорти! Час дорогий, а ти морочиш мені голову з дурнем. Жени його в три шиї і давай чоловіка, а не ганчірку!

Не знаю, що вплинуло на цього панка. Може, заговорив гонор і заманулося довести, що він таки не ганчірка, чи, може, зрозумів, що йому нічого не загрожує, коли велять гнати в шию,— та з цієї миті референт заговорив. Заговорив толково. Він повідомив, що гарнізон поблизу немає. У Збаражжі чоловік 30 чи 40 поліцаїв та з десяток німців. Трохи більше у Волочиську. У Підволочиську ландвірт скалатського гебіту пан Вагнер та його заступник гауптман Чисик... У Тернополі і Підво-

лочиську часто спиняються військові частини та час від часу оперують зондеркоманди. Чи є вони зараз там, не знає, бо п'ять днів нікуди не виїздив. Про партизанів нічого не чув, за кордоном, звідки ми прийшли, є «українська партизанка» — він це точно знає, адже ті «партизани» б'ють поляків. А тут, слава пану богу, нічого не чути. Залізниця майже не охороняється, охороняють лише великі мости. Міст біля містечка Великі Бірки охороняють німці. Гарнізон невеликий, кілька десятків чоловік, але в Бірках теж часто зупиняються на ніч війська.

Референт зовсім заспокоївся. Уже без усяких запитань щось торохтить, пересипаючи свою мову польськими та німецькими словами, та все поривається розповісти Ковпаку свою біографію. Старий наказав Журову одвести його до Вершигори. Нехай розповість йому, може, яка деталь знадобиться, а зараз все ясно.

Ковпак ще раз порадився з Семеном Васильовичем й остаточно прийняв рішення зробити зупинку в цьому лісі, детально розвідати залізницю. І лише після того, як мости на річці Гніздечній полетять в повітря, рухатися далі на південь.

Команда — і колона рушає. Переїжджаємо шосе Збараж — Підволочиськ. Батальйон Матющенка іде праворуч, перекиваючи шлях на захід, від Збаража і Дуб'янок — Вищої та Нижчої. Батальйон Кудрявського перекиває дорогу на схід від Підволочиська. Біля хутора Новий Рогівець зупиняємося, пропускаючи повз себе батальйон Кульбаки, який займає оборону на південному узліссі. Перед світанком темнота ще більш згущається. Темно настільки, що неможливо розташуватись на відпочинок. Люди дрімають на возах, на узбіччі дороги.

Та несподівано від шосе долітає шквал вогню і глухий вибух, а трохи згодом зв'язковий 4-го батальйону Мишко Рубін доповідає:

— Товаришу генерал! На заставу налетіла легкова автомашина. На вимогу спинитись фашисти намагались втекти і були знищені.— Хлопчина замовк.— Правда, де-що невдало. Чи бронейно-запалювальна, чи трасуюча куля попала у бензобак, і машина вибухнула. Офіцер і шофер згоріли. Документи теж.

Так, ми дійсно потрапили у край неполоханого фашистського звір'я. Судячи з усього, в машині їхало начальство, і дуже жаль, що документи згоріли. Чи ж не зухвальство — їхати вночі удвох із шофером?!

Вже зовсім розвиднілося, коли в розташуванні 4-го батальйону знову почулися звуки бою, котрий затихав, то розгорявся знову, весь час віддаляючись на схід.

На цей раз невдача. Дві легкові машини в супроводі броневика їхали з Волочиська. Відірвавшись від конвою, машини вскочили у ліс і тут побачили уламки підбитої вночі автомашини, які ще курилися. Шофер передньої намагався розвернутися, але і сам, і огрядний німець, що сидів поруч, були знищені першою чергою. Гітлерівці, що сиділи на задньому сидінні, та екіпаж другої машини вискочили і залягли в кюветі, ведучи шалений вогонь з ручного кулемета та автоматів. Під прикриттям вогню один німець поповз до передньої машини. Захопивши портфель, документи і, вирвавши «з м'ясом» ордени забитого, намагався відійти, але й він упав, скошений кулеметною чергою. Німці посилили вогонь, намагаючись будь-що врятувати документи. Командир роти І. І. Бацков, захопившись боєм, бачив перед собою лише портфель. Піднявши бійців в атаку, вирвався наперед, і впав тяжко поранений.

Хвилине замішання. Тяжко поранений Бацков стогне на шосе, медсестра Маруся Левченко, чернігівська дівчина з Корюківщини, не зважаючи на шалений вогонь гітлерівців, підповзла до Бацкова. Автоматна куля вп'ялась у груди, та дівчина не кинула пораненого — ще пара кроків, і їх підхопили бійці.

Скориставшись моментом, гітлерівці захопили портфель і, прикриваючись сильним вогнем, почали відходити назустріч своєму конвою. Кілька гітлерівців впали під кулями. Та ось на повному ході із-за хат, що стояли на шляху, вирвався броньовик, ведучи вогонь з крупнокаліберного кулемета. Тож і решта гітлерівців, а головне — портфель, вислизнули з наших рук. Під прикриттям броньовика фашисти сховалися за хатами. Броньовик, відстрілюючись, заднім ходом вийшов з-під обстрілу, підібрав утікачів та, розвернувшись, подався на Волочиськ.

Ковпак тут же викликав на розмову командування 4-го батальйону.

— Чому ніхто не перевірів, як побудовано оборону на узліссі? — обурювався командир. — Чому не замаскували підбиту машину? Чому все передовірили Івану Івановичу?..

Бацков — кмітливий, чесний, сміливий, енергійний ко-

мандир. Але в загоні він лише півроку, і всіх тонкощів партизанського бою, звісно, не може знати... Добре, якщо залишиться живий.

Та час летить! Десь о 8-й ранку із застави надійшло повідомлення: од Збаража сунуть ворожі машини. Ковпак наказав негайно виїхати на заставу. І ось я на узліссі.

...За Луб'янкою, не доїжджаючи місточка, піхота розгорнулась цепом і пішла на ліс. Видно брудно-зелені мишасті мундири німців і чорні мундири шуцполіції. За півкілометра гітлерівці відкривають шалений вогонь розривними кулями, неначе змагаються, хто більше випустить набоїв. Наші поки що мовчать, підпускаючи фашистів ближче. Ось уже залишилося не більше сотні метрів, вже видно очі передніх — і лише тепер злива вогню. Падають убиті й поранені. Цеп мішається і, кидаючи все, що можна кинути, дає дьору. Хлопці підбирають трофейну зброю, приводять полоненого шуцмана. Комісар наказує спочатку зробити перев'язку, а вже потім допитує. Виявляються дуже цікаві деталі. Цієї ночі на першій (потім підбитій) машині їхав тернопільський комендант шуцполіції, що перевіряв охорону кордону, а на другій — львівський комендант, що повертався з Проскурова чи Вінниці. На розшуки цих чинів саме й вислали їх — збаразьку поліцію і ще якусь команду з Тернополя. Ще мають прибути підкріплення, але звідки, шуцман не знає.

...Знову й знову німецькі атаки, та до лісу вони не доходять. Захлинувшись власною кров'ю, німці відкочуються до Збаражу. Ось спалахує вогонь на півдні, у Кульбаки, але тут же згасає. Трохи згодом зв'язковий П. Гавриловець привозить донесення: на заставу налетіла вантажна автомашина. Машину та дев'ять фашистів знищено. Батальйон захопив ручний кулемет, кілька автоматів та гвинтівок.

На деякий час встановлюється затишшя. Ковпак викликає до себе В. М. Кудрявського, І. Г. Токаря, В. Г. Подоляка, П. О. Брайка, П. М. Воронька і ставить завдання: зірвати мости на залізниці та шосе Тернопіль—Волочиськ, в районі села Дичків. За даними нашої розвідки, охорона залізничного моста невелика, 20—25 вояків, що стоять гарнізоном у містечку Бірки. На мосту дот чи бункер, де відпочиває зміна караулу. Крім солда-

тів, у Бірках є поліцейський постерунок, а в селі Смиківці міст охороняє поліція.

Батальйон піде окремою колоною на Ейзичек, Кретівці, Стрівка, Охримівці, Смиківці, залізничний міст, Бірки, Ходаків, Полупанівка та ліс Малинник, де зупиниться завтра з'єднання. Одночасно другий батальйон висадить у повітря віадук та міст на шосе біля села Романівки.

Вже підрозділи злаштувалися в дорогу, коли з боку Луб'янки Вищої показалося до півтори сотні фашистів. Зухвалі, самовпевнені, мабуть, п'яні, вони йшли в атаку парадним кроком. Підпустивши цей упридул, 3-й батальйон зустрічає гітлерівців шквалом вогню. За півгодини бій скінчився — половина фашистів полягла на підступах до лісу, а решту врятували швидкі ноги... Особливо відзначилась у цьому бою 3-я рота. Командир її, Георгій Гаврилович Журавель із Дорошівки, особисто знищив понад десяток окупантів.

Ковпаку дуже хочеться на плечах у ворога ввірватися у Збараж і доказати, що на Тернопільщину прийшли радянські партизани, заставити задуматись над своєю долею одурманених поліцаїв та німецьких прихвоснів. Та, на жаль, уже витягуються обози, щоб рушати в далекий путь. Правда, на полі залишилися убиті гітлерівці, і на завтра стоуста поголоска рознесе по Тернопільщині звістку про заслужену кару, що її понесли кати українського народу.

Все ж радість перемоги потьмарена втратами. У бою загинули хороші партизани — комсомольці Дмитро Іванов, Саша Савченко та Михайло Кухновець.

8 липня

...Бій коло Луб'янки затих. Обози вже поминули хутори, що розкинулись під лісом, як раптом почалася гроза. Зі сходу налетіла буря, затрясла, завихрила придорожніми осоками. Потемніле небо раз по раз роздирали блискавки, і оглушливо гримкотів грім. Важкі краплини дощу швидко перетворювалися у ручаї. Дорогу залило. Передні йдуть по воді, а задні ледве виривають ноги з багнюки.

У нас на Харківщині кажуть, що раз на рік буває ніч, коли до самого ранку, не стихаючи, гримить і блискотить. Старі люди називають ту ніч горобиною. Сьо-

годні була саме така ніч. Гроза не припинялася й на хвилину. З кожною годиною йти стає важче й важче. Люди вибиваються з сил. Та спинити партизанську колону ніщо, крім наказу командира, не може. Пристають, вибившись із сил, коні, а партизан, що цілий день пробув у бою, іде без відпочинку. Мокрий, під пронизливим холодним вітром, іде він назустріч новим боям, і добре, коли після такого переходу буде можливість дати хоч годинний перепочинок.

Залізницю і шосе переходимо без пострілу. Весь час прислухаюсь. Хочеться почути вибухи на мостах, хоч і знаю заздалегідь, що по такій негоді мої сподівання марні — за грозою нічого не почувеш.

На світанку нарешті дістались до лісочка, де намічена днівка. Чудова діброва — величні дуби, граби, а на вирубках — зарості малини, від чого лісок названо Малинником. П'ять кілометрів на південь починається лісовий масив, що тягнеться між ріками Збручем та Гнилою до Сатанова і далі, аж до Гусятина. А внизу на річці Гнила, всього у трьох кілометрах, повітове містечко Скалат. Там розташовані гебітскомісаріат, невеличкий гарнізон, а неподалік — діючі каменоломні, де ми сподіваємось розжитися на вибухівку.

Підрозділи розташовуються на відведених для (стоянки місцях, займають оборону. На горбах, навколо лісу, окопуються польові караули, старанно маскуючи свої окопи.

Грозову ніч змінив лагідний літній ранок. З-за лісу виглянуло сонце, освітило поля, засіяні хлібами. За полем, на відстані кілометра, другий лісок, шлях, а там далі, у садах, у зелені дерев, — будівлі невеличкого містечка, висока вежа костюлу та баня православної церкви. Впритул до містечка підступають будівлі хуторів і навколишніх сіл. Навкруги — тиша, спокій. Довго стою на узліссі, милуючись краєвидом, а з думки не йде 4-й батальйон, від якого досі немає чутки. Хвилюється і Сидір Артемович. Переодягнувшись у суху одягу, що якимось дивом зберіг від зливи Політуха, він теж вийшов на узлісся. Довго стояв на горбочку, а потім наказав Т. М. Курочкіну, командирю 10-ї роти, що тримає оборону: при перших ознаках вибухів з боку Тернополя негайно доповісти йому особисто.

Перевіряючи пости та польові караули, я об'їхав увесь Малинник. Лісок невеличкий, але доглянутий, розки-

нувся в приярках двох балок, що впадають до Збруча. На заході узлісся проходить по горбах вододілу між річкою Гишла і Збруч.

Штаб розмістився серед дорослого лісу. Дуб, граб та липа розкинули свої крони, ховаючи з'єднання від авіації. Місце чудове, тільки дуже мокро після нічної зливи. Потомлені бійці, незважаючи на вогкість і мокру одягу, сплять, де хто приткнувся. Дивишся на цих людей, стомлених вкрай, мокрих до кісток людей, бачиш їхню рішучість стояти насмерть, і думаєш: які ж ви славні, яку героїчну справу робите. Вітчизна і народ дякуватимуть вам за це повік. Спасибі ж вам, оборонці рідної землі! Слава вам!

Коло штабу, під розлогим дубом, жарко горить багаття. Біля вогню Ковпак веде розмову з лісником. Деякий час мовчки слухаю та поступово втягуюся у цікаву розмову. Лісник молодий, не старше 35 років. Худорлявий, середнього зросту, з руським чубом і чисто поголеним обличчям, він справляє непогане враження. Але видно, що хитрий до біса. Дядько крутить, в'ється, як в'юн, але Ковпак вимагає ясних і чітких відповідей. Картина поступово прояснюється: ліс входить до Скалатського лісництва. Лісничий, поляк пан Корлето, вчора вранці поїхав до Тернополя за викликом сільгоспкоменданта. Де зараз той, невідомо.

— Партизани тут є?

— Зараз не чуто, пане генерале, а зимою були в лісах під Гусятином. Німці в тих селах, що попід лісом, багато людей побили та вивезли до Німеччини.

— Бої з партизанами були?

— Та як вам сказати... До вчорашнього дня сильних боїв ніби й не було.

— А вчора?

— Вчора по обіді був сильний стріл у Колодіївському лісі, під селом Хмельська. Але хто з ким воював, не знаю. Бо сам туди не ходив, боявся.

— Ну, а німців тут багато?

— Та ні, пане генерал. В Скалаті всього і німців і полцаїв буде десь близько сотні. Правда, останнім часом сюди приїхала якомсь команда. Казав колись напідпитку Корлето, що буде тут великий табір для військовополонених, які працюватимуть на каменоломнях, будуть добувати камінь. Вже почали завозити сюди різні мате-

ріали, лаштувати склади, а чи так чи ні — то хіба я знаю?

До багаття підбіг захеканий зв'язковий 10-ї роти. Нерішуче подивився на лісника, запитав:

— Товаришу генерал, дозвольте доповісти!

Ковпак одходить трохи вбік, і зв'язковий схвильовано говорить:

— З боку Тернополя чутно глухий вибух... Сильний вибух!

...У чому ж справа? Мабуть, це вибух на мосту, але чого так пізно? На душі тривожно, хоча й знаю, що там батальйон обстріляних бійців з відмінною зброєю та на чолі з досвідченим командиром. Хлопці, яких не так просто обвести навколо пальця, стріляні.

— Продовжуйте спостерігати,— каже Ковпак і повертається до багаття.— А як добувають у каменоломнях камінь? — звертається до лісника.

— Та підривають, прошу пана генерала.

— А коли рвуть? Вранці?

— Ні, рівно о дванадцятій дня.

Сидір Артемович продовжує розмову. Проте мені щось не сидиться... Знову йду на узлісся до Т. М. Курочкіна. Довго прислухаюсь й раптом новий вибух струсонув ранкову тишу.

— Це вже ближче,— промовив Курочкін.

Дивлюсь на карту: між нашою стоянкою та Великими Бірками лише один міст в селі Ходачкові, на річці Качава. Схоже, що він злетів у повітря. Швидше всього, що хлопці на своєму шляху зривають за собою мости.

Повернувся до штабу. Лісника вже не було. Коло згаданого багаття сплять натомлені хлопці. Тиша, яку порушує хіба що безтурботне щебетання птахів. Розгортаю планшетку, вдивляюсь у карту, вивчаючи навколишню місцевість: Вся увага до Скалата. Ось перед нами в долині лежить невелике містечко у надзбручанському Тернопіллі, а десь там, у хижій, фашистській Німеччині, вирішують його долю — хочуть зробити тут табір смерті, хочуть зробити так, аби Скалат проклинали цілі покоління людей. Перешкодити чинити злочин — наш обов'язок!

Вирішив розбудити командира, та згадав, що він півгодини тому приліг, стримався. Пригрівшись біля багаття, засинаю й сам. Скільки спав, не знаю. Снилось, що

страшенно хочеться спати... Мати намагається розбудити мене, а я не можу прокинутись.

— Вася, піднімайся, пора! — Розплюшую очі, бачу Сидора Артемовича. Виявилось, що Ковпак не встиг за-снути, як у нього визрів план: захопити каменоломні, знищити устаткування. Вибухівкою, що має там бути, висадити у повітря всі більш-менш значні споруди і мости навколо Скалата. Затримуватися довго тут не можна, і тому все це треба робити негайно.

Швидко погодили, що операція має відбутися не пізніше сьогоднішнього вечора, а вже ранком, о 4.00 — похід! На світанку пройдемо поле, а там — Надзбручанськими лісами, далі на південь, йтимемо вдень.

Поки готується наказ, Ковпак ліг відпочити, та і на цей раз довго спати не довелось. Повернувся 4-й батальйон. Видно, що справи непогані. Біля командирського намету чути голоси Кудрявського, Брайка та веселий голос Воронька.

— Товаришу генерал, ваш наказ виконано! Мости на залізниці та шосе через Гніздечну зірвані. На шляху відходу висаджено у повітря міст у селі Ходачкові. Втрат немає.

— Дякую, хлопці! Потім доповіси рапортом Василю Мусійовичу, а зараз відпочивайте, — відповів командир.

Кудрявський та Брайко, відкозирявши, йдуть. Платон залишається біля багаття. Хлопець збуджений, Ковпак теж. Деякий час сидять мовчки, палять.

— Ну, Платоне, розповідай.

— Ви уявляєте, Сидоре Артемовичу, що я за цю ніч пережив?! Дощ, гроза, темрява — хоч в око стрель, а тут десь за Стривкою наш провідник збився з дороги. Ми довго блукали поміж горбами, поки не вийшли на маленький степовий хутірець. У крайній хаті, куди ми зайшли з Лірою Нікольською та Брайком, гуляла молодь — відзначали Івана Купала. Нас зустріли привітно. Але дорогу на Чернелів хлопці — або «не знаємо», або «боїмося заблудити». Допомогли дівчата. Одна з них рішуче одягла свого плаща, накинула хустку і, обнявши Ліру, кинулась до дверей: «Ходімо, сестро, проведу!» Проводжали всі — і хлопці, і дівчата до самого села, де ми взяли провідника, який провів нас далі.

Без пригод переїхали шосе. Скоро має бути переїзд через залізницю, який, за словами провідника, не охороняється. Ми з розвідником Мишком Ядченком трохи ви-

рвалися вперед. Крізь густу дощову завісу видно опущений шлагбаум і дощату будку вартового. Впритул підійшли до переїзду, коли з будки... виходить німець. Що діяти? Адже за кілометр міст, у Бровках — ворожий гарнізон! Вартового треба зняти негайно, поки не зчинив тривоги. Рішення прийшло раптово. На мені офіцерський плащ, на Мишкові плямиста плащ-палатка, і ми сміливо йдемо просто до гітлерівця. Мовчки простягаю вартовому документи власника плаща, забитого вчора під Збаражем, він присвічує ліхтариком і... не ойкнувши, падає з розтрощеною головою. Другий німець, що спав у будці, навіть не прокинувся... Далі ми обірвали телефонні дроти і рясю промчали по бруківці до мосту.

Підводи спинилися на вигоні. До мосту не більше 200 метрів. Тільки верби ховають його від нас. Тихо ідемо попід річкою, минаємо рівчак з водою. За вербами — громада моста і постать вартового, що сторожко прислухався.

Тут же, біля верб, разом з Брайком та Подоляком намітили план дій. Міст треба захопити без пострілу. Коли зав'яжеться бій, то найпізніше, як через півгодини придуть підкріплення з Великих Бірок та з Тернополя, до якого не більше 10 кілометрів. Вирішуємо повторити варіант захвату переїзду. Одягаю офіцерський кашкет з черепами, і городами виходимо до залізниці. За поворотом, біля кар'єру, виставляємо заслон, що мінує путі і прикриваємо мінерів від станції Великі Бірки, а сам з двома автоматниками простую до мосту. Вартовий, зачувши наші кроки, іде в наш бік і спиняється за фермою. До нього залишилось зовсім близько, коли в рівчаку, перед мостом, хлюпнула вода і донеслась приглушена лайка — якийсь бідолаха упав з важким ящиком толу у воду, відвівши душу добірним матом. Стривожений вартовий зірвав гвинтівку з-за плечей... Різкий вигук «хальт!» ошелешив вартового, але тут же сталося негадане: вартовий покинув гвинтівку і, клубком скотившись з насипу, побіг просто в поле. Стріляти я не дозволив.

Швидко замінували міст. Сильний вибух струснув повітря. Проте міст не рухнув — зависнув на опорі. Довелося нам з Лірою та Алесичем рвати міст удруге. Ще затемна уламки моста рухнули-таки у річку. Вже ранком, ідучи до місця стоянки, зірвали за собою решту мостів...

День поминув спокійно. По обіді нахмарило. Важкі сиві хмари затягли небосхил — починався передчасний вечір. Підрозділи в бойовій готовності зайняли вихідні рубежі, щоб у вечірніх сутінках вийти на операцію. Павловський, Панін та Андросов направилися до підрозділів, з якими мають виходити на операцію. Тільки-но повернувся з 10-ї роти, як прилетів звідти зв'язковий:

— Товаришу генерал! З боку Скалата чуто гул машин. Із застави передають, що машини вийшли з Скалата по шляху до лісу, але скільки їх і що то за машини, з-за дерев не розгледіти.

— Танки є?

— Танків не чуто.

Ковпак наказує підрозділам зайняти оборону вздовж узлісся по глибокій канаві, якою окопаний ліс, і привести у бойову готовність роту автоматників Карпенка, 9-у роту Бакрадзе та вершників Ленкіна, щоб мати під рукою резерв. Він ще раз перевіряє схему вогню нашої оборони і ще раз переконується, що наступаючий ворог неодмінно потрапить під кинджальний вогонь кулеметів.

Тільки роз'їхалися зв'язкові, як із східного узлісся командир 5-ї роти С. Є. Єфремов та 6-ї І. В. Дегтьов доповіли: у селах Качанівці та Іванівці чути гул моторів, дорогою до лісу рухаються невеликі групи фашистів. Задум ворога ясний: вигнати нас на поле між лісом та Качанівкою і там знищити. Ясно й те, що ворог явно недооцінює наші сили.

Ковпак ще раз підтверджує наказ: підпускати гітлерівців упритул і лише тоді одкривати вогонь.

Довгі хвилини чекання. Нарешті несподівано з усіх боків нашого ліска залунали кулеметні черги. Німці били розривними кулями «дум-дум», не шкодуючи набоїв. Наші кулеметники мовчать, підпускаючи фашистів ближче. Раптом — ревіння сотень автоматів, могутнє російське «ура!» А ще за хвилину — тиша, яку порушують поодинокі черги ППШ, та десь від гори, що з хрестом на вершині, короткими чергами в тилу ворога б'є наш «дітяр».

Ошалівши від несподіванки, ворог кинувся тікати. Окрема група, вирвавшись з-під обстрілу, приярком, по якому проходила дорога, ринула в бік Скалата. За ними, не одриваючись від ворога, гналися автоматники Карпенка та вершники кавескадрону. Не даючи гітлерівцям зупинитись, хлопці увірвалися у містечко і зав'яза-

ли вуличні бої. До Скалата поспішала й 4-а рота Пятишкіна.

Ще одна група гітлерівців, потрапивши під вогонь кулеметів у своєму тилу, кинулася лісом у бік гори Білий Камінь, намагаючись балкою пробитися до села Городниці. Однак потрапила під нищівний вогонь 4-го батальйону, залягла. Розвідник Микола Алесич зайшов у фланг і вогнем свого кулемета примусив ворога тікати. Залишивши на полі до десятка убитих та станковий кулемет, гітлерівці кинулися врозтіч, вкриваючи поле трупами.

На східному узліссі бій закінчився ще швидше. Командир взводу 5-ї роти Микола Гульков зайшов ворогові у тил і, зайнявши пануючу висоту, одрізав шлях до втечі. Залишивши станкач та два ручних кулемети, гітлерівці подалися назад, кидаючи убитих. На східному узліссі хлопці нарахували щось із тридцять ворожих трупів.

Вже було темно, коли до лісу одна за одною, освітлюючи дорогу сліпучими фарами, потяглися машини з трофеями. У таборі, біля господарчої частини, при мерехтливому світлі багаття бійці розвантажували сіль, цукор, мануфактуру, горілку, заморські, небачені нами, вина, добротне солдатське взуття, тютюн, сигарети, борошно... У всіх схвильовані радісні обличчя, розпалені боєм. Втоми як і не було.

Кілька епізодів із сьогоденного бою хочеться занотувати, щоб зберегти подвиги простих, хороших хлопців у людській пам'яті. Мені завжди до душі меткі, сміливі хлопці, що не губляться ні за яких обставин. Сьогодні, наприклад, відзначився комсомолец Дмитро Серга. Захопившись переслідуванням ворога, він наскочив на засідку. При перших пострілах упав, удаючи вбитого. Заспокоєні німці підійшли до нього, і тут «мертвий» ожив. Вогнем автомата Дмитро поклав п'ять фашистів, а решта розбіглась, кинувши ручний кулемет. Яке самовладання і яка реакція!

А ось хлопчина з Путивльщини, синьоокий Павлуша Приходько. Підкравшись із беззвучкою до вогневої точки ворога, знищив двох гітлерівців, а третього з ручним кулеметом взяв у полон.

Таких сміливців не перелічити. Серед них партизан Володимир Клемізь, що з гвинтівки знищив обслугу ручного кулемета і захопив кулемет. Це також кулеметник

Терентій Василюк, що влучним вогнем скопив до десятка гітлерівців, і бронейник Микола Жогло, який підпалив задню машину, загородивши фашистам шлях до втечі. Проте найбільше враження на мене справила гуманність наших людей. Боягуз ніколи не буває людяним. Боягуз завжди жорстокий, і навпаки сміливі — завжди великодушні.

Це зайвий раз підтвердила 3-я рота автоматників Карпенка, відчайдушних, сміливих і добрих шибайголів. У розпалі бою рота ввірвалася до Скалата. Гітлерівці уперто захищалися, йшов вуличний бій. Захопивши великий будинок, автоматники заскочили в лікарню і випадково потрапили до палати німецьких породілей. Хлопці вдерлися до палати після того, як звільнили в'язнів єврейського гетто й надивилися нелюдських страхіть та знущань. Безперечно, знали про ці знущання над радянськими людьми й німкені, що лежали в лікарні, тож нічого доброго для себе від цієї зустрічі вони не чекали.

Коли Карпенко розмовляв з лікарем, наказуючи йому передати необхідні для нашої санчастини ліки та перев'язочний матеріал, в одній породіллі, очевидно, німецької породіллі, нерви не витримали. Відкинувши ковдру, жінка істерично закричала:

— Що ж ви дивитесь! Що ви дивитесь!.. Ну, душіть нас, вбивайте, ріжте!..

— Ми не бандити. Ми українські радянські партизани, — спокійно відповів Карпенко. — Запам'ятайте: з жінками, дітьми та старими ми не воюємо, якого б вони походження не були. А от ваші чоловіки — дійсно бандити...

Я щиро люблю Карпенка за відчайдушну сміливість. Щиро радів, бачачи, як він виріс за ці півтора року війни.

10 липня

З учорашнього вечора, не вщухаючи, іде дрібний, не політньому холодний дощ. Ми стоїмо табором у стрімкій долині Збруча, по дорозі Іванківці — Требухівці. Далі на захід, у долині річки Гнила, стоять 2-й, 3-й і 4-й батальйони. Побудувавши мігну кругову оборону й старанно замаскувавши табори з повітря, ми вирішили дати людям перепочинок та провести розвідку навколишніх сіл і містечок. Учора направили кінну розвідку на за-

хід — розвідати міста Чортків та Копиченці, а також переправи через ріку Серет. Піші розвідники попрямували на південь, щоб добути дані про міста Борщів, Скала Подільська, Озеряни і переправи через Дністер.

Чергові підрозділи несуть службу в обороні, на заставах та в дозорах, решта воїнів відпочиває. Відпочивають і коні. Сьогодні теж ночуватимемо тут. Правда, коли б і мали намір вирушити звідси, однак не змогли б через розкислий глинозем.

Не зважаючи на дощ, настрій, однак, піднесений в усіх. По табору чути пісні, гармошку. Люди радіють бойовим успіхам, багатим трофеям.

А в штабі кипить робота — підбиваються підсумки перших днів рейду по Галичині. Базима переглядає рапорти командирів, я наошу обстановку на робочу карту, а Петро Петрович із перекладачем штабу Тартаковським розбирають листи, накази, фотографії, солдатські книжки загиблих німців та жандармів. Найбільше вражають і обурюють солдатські фотографії. У целофанових пакетах сімейні фотографії простої німецької родини. Сидять старі німецькі селяни або робітники з натрудженими руками, біляві, святково одягнені жінки, охайні діти. Його родина і його діти! А поруч фотографії, на яких зображено розстріл чужих дітей, чужих родин. Впереміжку — порнографія. Вражає низька культура солдат і офіцерів. Записи в щоденниках убогі: що де їв, з ким спав, які місця проходив, коли посилав додому посылки... Недолюдки! І це ж вони прагнуть завоювати мою рідну Батьківщину, поневолити радянських людей...

Базима підсумував нашу роботу за 8 липня. Так, завдали ми німцям клопоту. Ось короткий перелік далеко не всього, що зробили ми того дня: знищено залізничний міст на перегоні Тернопіль — Проскурів через річку Гніздечна (вірніше, два мости по 50 метрів довжиною, окремо на кожен колію); зірвано мости на шосе Тернопіль — Волочиськ (через річку Гніздечна в селі Смиківці, через залізницю та через річку Дзюрова біля села Романівки); зірвано мости у Скалаті та довколишніх селах — Ходачкові, Городниці, Зарубинцях. У Зарубинцях зірвано також залізничний міст на перегоні Тернопіль — Гримайлів; під час битви в районі лісу Малинник знищено близько 150 гітлерівців; захоплено вісім станкових кулеметів, багато автоматів, пістолетів, гвинтівок; у Ска-

латі захоплено й знищено хлібозавод, електростанцію, 16 автомашин, 2 мотовози, 18 мотоциклів, 200 велосипедів. Звільнено в'язнів єврейського гетто, роздано населенню з ворожих складів взуття, мануфактуру, сіль, цукор; знищено радіомаяк біля села Біла Корчма з усіма будівлями та устаткуванням; розгромлено фільварк у селі Остапове, де взято 200 коней і чимало худоби.

Та все це деталі. Головне полягає в тому, що за останні дні залізничний вузол Тернопіль зведено нами до ролі другорядної залізничної станції, від якої на схід не проїхати навіть автомашині, а Скалат загубив значення адміністративного центру й опорного пункту...

До штабу під'їхав Мишко Рубін. Розриваю пакет: Кудрявський сповіщає, що в селі Раштівці о 12.00 з'явилися ворожі автомашини з піхотою. Чутно гул моторів також у селах Постолів та Раків Кут. Розвідка доповідає, що на автомашинах написи «Жандармерія Познань». Схоже на те, що «доктор» Франк сподівається обійтися власними силами, перекидаючи жандармів з Познані. Дійсно, тут був «тихий край», коли у самій Галичині не знайшлося військових резервів. Проте не думаю, щоб їх густо було і в генерал-губернаторстві.

Увечері прискакав гонець від Кульбаки. Комбат-2 повідомляє, що заставою 2-ї роти П. М. Вислого у селі Раків Кут підбита машина. Усі гітлерівці перебиті, тому й прислав у штаб лише документи мертвяків. Усі вони з 4-го охоронного полку СС.

11 липня

Ось уже дві доби дощ не вщухає ні на хвилину. Ще вчора нічим не примітного Збруча не пізнати. Сьогодні — це грізна ріка, що з глухим шумом котить жовту, каламутну хвилю, ворочає каміння і несе кудись далі, до бистрого Дністра, вирвані з корінням куші, віття й сміття.

Шляхи зовсім зіпсовані дощем, їхати можна лише бруківкою або гравійними дорогами. Ворог приблизно знає, де ми. Безумовно, у селах є ворожа агентура, але ми заборонили будь-кому, крім розвідників, з'являтися у селах. Дороги до свого розташування ми контролюємо, і ворог знає лише те, що ми в Надзбручанських лісах. Німці концентрують сили в селах по річці Гнила — Городниці, Постолівці, Раків Кут та в Раштівці. До лісу

вони поки що не потикаються. Немає випадків затримання когось із місцевих жителів. Лише, не зважаючи на дощ та важкі сиві хмари, і вчора, і сьогодні над лісом кружляє, наче хижий птах, німецька «рама», розшукуючи наш табір. Звичайно, важко сказати, що дала ворогові повітряна розвідка. Може, навіть з літаків помітили наш табір або сліди його, однак це не дало німцям нічого нового, оскільки на площі 50 квадратних кілометрів у лісах розкинулося п'ять чи шість таборів. Бомбити ж увесь лісовий масив явно нерозумно! А може, у цих краях ворог не має бомбардувальників... Загадок багато. Одне слово, ворог поки що веде розвідку і концентрує сили для удару.

Повернулися наші розвідники. Німці стягують поліцейські гарнізони невеликих міст та містечок до Дністра, гарячково зміцнюють мости та місця, де можна переправитись через ріку бродом. Човни зібрано в надійні місця і взято під охорону. Ворог гадає зупинити нас на Дністрі, не допустивши до гір та до нафти... Але від задуму до втілення його в життя — шлях довгий.

Розвідники також доставили німецьку газету «Дас Райх», де повідомляється, що під Курськом, Орлом та Белгородом «Совети» перейшли у наступ, і німці успішно одбивають всі атаки. Довго думаю над зведенням Радінформбюро, намагаючись зрозуміти те, чого у зведенні немає, і якоюсь мірою збагнути хід подій. Ясно одно: на сході точиться велетенська битва. За шість днів наша оборона під Орлом, Курськом та Белгородом перемолола 2338 танків і 1037 літаків. Із зведення видно, що Гітлер видихається — перші дні наші війська знищували понад 500 танків і 200 літаків. В останні три дні танків знищується до 300, п'ятого липня збито 203 літаки, а вчора — 83. Отже, слід чекати великих подій. І це добре, що наш похід триває саме у ці дні. Ми таки добре дошкуляємо фашистам! Їм же — командуванню їхньому — зараз не до нас. Усі сили вони кидають на фронт... Чи, може, я помиляюсь. Може, якраз у зв'язку з подіями на фронті гітлерівці будь-що намагаються розчистити свої тили від партизанів?! Ну що ж, і тоді непогано — більше сил відтягнемо на себе!

Ковпак та Руднев вважають, що за цих умов найбільш правильним буде: добравшись до лісів Прикарпаття, «поскубти» Станіслав, перевали через Карпати та дороги з Угорщини і Румунії. Порадившись, вони ви-

рішили рухатися далі на захід. Десь коло Галича форсуватимемо Дністер, а там уже зелені масиви Прикарпатських лісів. Приступаю до опрацювання маршруту наступного переходу — до лісу на правому березі ріки Серет, між селами Звиняч і Скомороше... Як тільки перестане цей клятий дощ і трохи протряхнуть дороги, одразу в путь!

12 липня

День похмурий, хоч дощ перестав уночі. Вітерець підсушив дорогу. О 18.00 вирушаємо.

Обстановка надто складна. Ворог обложив нас у лісі, розставивши свої гарнізони в усіх селах по річці Гнила,— від Гримайлова до Гусятина. По шосе вдень і вночі снують автомашини, перекидаючи війська та боєприпаси. Гітлерівці встигли зібрати й поставити заслоном на нашому шляху переважаючі сили. У нього зараз більше солдатів, краще озброєння, особливо явна перевага у техніці і боєприпасах.

Та все ж перевага на нашому боці! Адже за нас народ. Хай вони, тернопільці, зараз без зброї, хай змушені коритися ненависному окупантові, але вони з нами. Всі їхні надії на визволення — тільки на нас, на радянських людей, на Радянську владу! А з «новим порядком» гітлерівці познайомили їх навесні цього року, закатувавши у Городниці сотні невинних людей, а сотні й тисячі забрали в неволю і вивезли до Німеччини.

Тож починається розплата. Ми знаємо про ворога все, а він про нас майже нічого. Він знає лише, що ми самі довели йому на ділі: ми є, нас багато, ми сильні і в боротьбі проти нас, крім купки запроданців, ніхто йому не допоможе. А нам допомагають всі — робітники, селяни, інтелігенція! Ось і зараз. Наші розвідники встановили зв'язок з жителем села Раштівці Володимиром Микориним, який детально інформує хлопців про всі події і переміщення німців. Розповів і про розташування ворожого штабу. Вночі підходити до будинку не радив, бо штаб ретельно охороняється. Натомість запропонував, правда, не зовсім оригінальний, але сміливий план.

...Сьогодні релігійне свято Петра і Павла. На хуторі Раштовецьке весілля. Не зважаючи на війну, весілля справляється гучно і весело. З музиками та піснями їде до церкви весільний поїзд. Баскі коні завітчані квітка-

ми та стрічками, український святковий одяг, весільні пісні — усе це привернуло увагу багатьох німців. Численні аматори фотографують молодих, поїзд, дівчат. Деякі навіть заходять до церкви подивитись вінчання.

Урочиста церемонія, відмінний церковний хор, позолота ікон розчулили декого із сентиментальних німців. Літній есесівець підходить до одного з учасників торжества — нашого розвідника П. Приходька, одягненого у місцевий святковий наряд, з квіткою на грудях.

— Гут, гут русіше гохзеіт! — прихильно поплескавши по плечу партизана, пригощає сигаретою.

Так вони удвох, по-приятельськи покурюючи, проходять повз штаб і пости зовнішньої охорони ворога. Та ось рушає весільний поїзд. Приходько, весело помахаючи капелюхом новому «приятелю», виїжджає з села. З села, яке знало розвідника і всіляко сприяло його діям...

Збуджений від пережитого, а трохи від самогону, що хильнув на весіллі, хлопчина сидить біля мене, розповідаючи про наслідки розвідки.

13 липня

Колона шикуюється на західному узліссі. Безшумно виїжджають обози, обабіч дороги йде піхота. На місцях застав залишаються вершники, що несуть патрульну службу.

О 20.00 батальйон Кудрявського займає лівобережну частину Городниці і Ракового Кута. Все готово до того, щоб несподіваним ударом збити ворожі заслони і продовжувати шлях на захід. Ворожі застави не досить сильні, але ріка Гнила так петляє, що можна потрапити під фланговий вогонь, і тому невпинно ведемо спостереження за селами.

Поволі догоряє похмурий літній день. Тільки почало смеркати, як з півночі, від Гримайлова, почувся гул моторів — ворог одержав підкріплення. У Раковому Куті та в Постолівці розвантажилось до 50 автомашин з піхотою. Прибуло підкріплення також у Раштівку.

На лісовому хуторці командир скликає нараду. Обстановка така: ворог явно чекає на нас у Раковому Куті, гадаючи, що ми будемо прориватись до шосе. Заслони стоять і в інших селах. Немає ворога поки що у Раштовецькому, що по той бік Гнилої, за кілометр від шосе.

За річкою крутий підйом. Подолавши його, ми, по суті, виходимо з-під обстрілу. Допоможе й темна нічка, коли прицільного вогню не зробиш.

Кавескадрон займає хутір і веде спостереження за шляхом. Слідом за ним переправляються з легкою зброєю, без обозів, 4-й та 2-й батальйони. 2-й батальйон двома ротами стає заслоном на північ, по шляху від Гримайлова, одна рота лишається у резерві на переїзді. 4-й батальйон о 24.00 раптовим ударом має вибити ворога з Раштівців, давши можливість колоні продовжувати рух на заході. На підготовку дві години. Відкозираючи, командири розходяться по підрозділах.

На землю спадає по-осінньому темна ніч. Обози зупиняються біля річки. Напружена, тривожна тиша, навіть коні відчують тривогу і стоять тихо, сторожко прядучи вухами. Година чекання тягнеться як вічність. До болю в очах вдивляюсь у чорне небо, яке перерізають спалахи ракет. Не зважаючи на свято, вогонь у селах не запалюють.

Темно і тихо. Раптом п'ятому прорізають десятки ракет, пасма трасуючих куль, доноситься рев автоматів і могутнє «У-р-р-а-а!» Бій швидко переноситься до центру села. За півгодини починають горіти автомашини, за ними — хати. Червоне полум'я пожеж, вибухи, тріскотня автоматів і кулеметні черги, зойки поранених фашистів, ревіння худоби — усе злилося у якийсь пекельний концерт. Хід події показує, що ворог деморалізований і не має твердої руки, яка б керувала боем.

Вже після битви довідуюсь, що розвідники П. Приходько та М. Алесич городами підійшли до штабу, залізли на дерево і полоснули з автоматів по вікнах. Німці не знали, хто стріляє і почали несамовито строчити по своїх, що бігли їм на допомогу. Так відразу вороже командування втратило керівництво боем, а коли додати, що оборона була побудована на південь, а удар ми нанесли з півночі, то не дивно, що переважаючі сили ворога були розбиті наголову.

Честь і хвала розвідникам 4-го батальйону, що, наслідуючи відчайдушну сміливість свого командира, уральського комбайнера Охріма Берсеньова, першими ввірвалися до села і знищили близько півсотні гітлерівців та 15 автомашин. Хвалене військо фюрера, яке відзначилося у розстрілах мирних, беззбройних людей, розбіглось, як руді миші, полишивши вкриті трупами ву-

лиці. Всього безславно полягло у Раштівцях 200 фашистів, а від 37 автомашин залишилися обгсрілі уламки. Вояки з навколишніх сіл навіть не зробили спроби допомогти своїм. Правда, вони вислали з Гримайлова розвідку, але машину було підбито, а десяток гітлерівців, що були на ній, знищив заслон 2-го батальйону.

За півтори години все скінчилось. Та радість перемоги була потьмарена загибеллю помічника Кудрявського, одного із засновників Кролевецького партизанського загону — Валентина Подоляко, чудового хлопця з Підмоков'я. Полягли смертю героїв також Наталя Подурем'я з Сумщини та Євген Колодник, а може, Колодкін (не встигли хлопця як слід пізнати. Євген лише тиждень тому прибув до загону, вирвавшись із бандитських лап оунівців під Борщівкою). Трупів Наталі та Євгена залишилися на полі бою. Хлопці бачили, як вони були вбиті, але в темряві ночі знайти їх не могли.

На світанку перейшли залізницю Тернопіль — Чортків, сонне містечко Яблонів, подолали в селі Скомороше річку Серет і о 10-й ранку спинилися на відпочинок.

14 липня

З бою в Раштівцях до цього часу не повернувся один взвод із роти Христонсона. Де він, невідомо. Начштабу 4-го батальйону Брайко посилав розвідку, але й та нічого не дізналась. Населення розповідає, що вчора вранці гітлерівці розстрілювали в Раштівцях людей, нібито зв'язаних із партизанами. Кажуть, що фашистів полягло багато. Убитих повезли до Гусятина. Вивезли 8 чи 10 автомашин трупів. Наталію Подурем'я та Євгена Колодника населення поховало з почестями. А от група — мов у воду впала. Будемо сподіватися, що хлопці відшукуються.

Не зважаючи на втому і п'ятому, колона йшла добре. Лише на півпуті, на підступах до села Переволока, знову пустився дощ. Дорога знову розкисла. Круті, слизькі спуски та узвозки, грязюка в балках вимотували останні сили. Коні, що ми взяли у фільварку під Скалатом, не треновані і не звичні до важких та затяжних перевантажень, раз у раз приставали, і колона весь час розривалась. Деякі підводи доводилося майже зовсім розвантажувати. Однак перевтомлені коні ледве тягли порожні вози. Стоянку намічали у Старій Гуті. Та в Гірній Сло-

бідці довідуємося, що туди зараз не проїхати — повне бездоріжжя. На ходу змінюємо місце стоянки — зупиняємося у діброві, на вододілі річок Золота Липа та Коропець.

День проминув спокійно, хоч над лісом знову снувала «рама».

Надвечір повернулася розвідка. В окрузі — паніка. Німці, урядовці окупаційних установ та поміщики забирають сім'ї й тікають до Львова чи Станіслава. Монастирська евакуйована в Станіслав. З Горожанки й Делієвого, до прибуття туди розвідників, поліція повтікала в Галич. Розвідники забрали у волості (Делієве) друкарську машинку, документи та списки молоді, що підлягла «мобілізації» і мала бути вивезена до Німеччини. Хлопці розгромили поліцейський постерунок і молочарню. Цікава деталь: у розмову з розвідниками люди вступають неохоче, але листівки і газети ідуть нарозхват. Власне, це й зрозуміло, адже в кожному селі є ворожа агентура. Тому вдень люди бояться розмовляти. Зате вночі, віч на віч, без свідків, вони охоче вивідають свої секрети.

Стало відомо, що всі пани та підпанки, котрі у 1939 році повтікали до Німеччини, нині повернулися назад і зараз господарюють у своїх маєтках. Німці, очевидно, надіються при допомозі цих поміщиків забезпечити себе хлібом, м'ясом та маслом. Ковпак і Руднев порадилися, як бути з цими маєтками, і вирішили: коні й худобу забирати. Що не можливо вивезти або роздати — знищити. Гонимо гурти худоби. Багато її роздаємо бідним селянам.

Перед нами Дністер. Переправа бродом виключена — великі дощі нагнали багато води. Є броди, які може подолати здоровий, сильний чоловік або невелика група людей. Слабого бистра ріка зіб'є з ніг. В нічній темряві підступна ріка забере не одне людське життя. Ні, краще воювати за міст. А їх три: у Ніжньові, Галичі та Сивках. Найвигідніше у Галичі. Відразу за рікою входимо у великий Чорний ліс, що тягнеться аж до Карпатських гір. Добре, що до Карпат, і добре, що «чорний». Чорний, чорнолісся — значить, листяний. Діброва, де краще укритись від ворожих літаків.

Ковпак приймає рішення вирушати через села Звадівка, Горожанка, Смиківці на Галич. Штурмом оволо-

діти містом, залізничною станцією, мостом через Дністер і вийти в ліси між селами Ценжув та Вікторів. Там і зупинимось на днівку.

15 липня

Почало вечоріти, коли вирушили з Нової Гути. Ідемо по шосе, що біжить мальовничою долиною з стрімкими схилами, вкритими лісом. Дуже красиво і дуже небезпечно — кожну мить можна натрапити на ворожу засідку. Щоправда, розвідники запевняють: ворога поблизу немає. Ковпак наказує Бережному, що рухається у головній похідній заставі, посилити бокові дозори.

У Горожанці нас зустрічає начальник розвідки 3-го батальйону І. Я. Швайка, що з відділенням розвідників веде спостереження за Галичем. Там неспокійно. Надвечір з'явилися нові підрозділи німців та поліції. Спішно укріплюють підступи до мосту через Дністер та залізничної станції. Всі кам'яні будівлі і церква, в районі мосту, що займає пануюче становище, перетворені на кулеметні точки. І поліцаї і есесівці, за словами населення, страшенно бояться. Про нас ходять різні погослови, але зводяться всі до одного: у Галичину прорвалася багатотисячна армія з танками та артилерією і громить усе на своєму шляху. Звичайно, такі чутки нам лише на руку, проте зав'язувати вуличні бої у старовинному Галичі... Гадаю, що командир з комісаром знайдуть вихід зі скрутного становища!

Після розмови з Семеном Васильовичем Сидір Артемович наказує зупинитися на днівку в районі села Бишів, зайнявши два невеличких ліски площею щось біля трьохсот гектарів. Странно маскуємо в густому грабняку обози. Робота рацій та стрілянина по літаках заборонені, як заборонено й розведення багаття. Лише для поранених Ковпак дозволив приготувати їжу в селі Бишеві. Його розрахунок зводиться до того, що ворог шукатиме нас у більших лісах, а ми за день після ретельної розвідки зможемо краще зорієнтуватися в обстановці і визначити напрямок подальшого маршруту.

Вигодинюється. У розривах хмар раз по раз визирає сонце, освітлюючи мальовничі прикарпатські краєвиди. Й одразу ж з'являються ворожі літаки. Понад лісами та галями діловито снує «рама», виношуючи наш табір. Обстановка надзвичайно серйозна. Навкруги густа сітка

шосейних доріг та залізниць. Крім охоронного полку СС, з'явилися нові частини. Безумовно, ворог не має наміру пропустити нас на південь, до нафти, тож і нав'яже тяжкі бої. Вихід один — упередити гітлерівців, визначити напрям головного удару і нанести його зараз, не гаючи часу, поки відлунюється удар під Тернополем.

Приношу Сидору Артемовичу свою робочу карту з нанесеною обстановкою. Чим більше той учитується в неї, тим більше схиляється до південного варіанту прориву. Звичайно, ми не одразу вийдемо на бориславську чи дрогобицьку нафту, зате зможемо вивести з ладу залізницю Стрий — Станіслав, зірвати всі мости в районі Чорного лісу і цим самим остаточно порушити роботу таких залізничних вузлів, як Стрий, Львів, Тернопіль. А вже тоді закупоримо стратегічну колію Сигет — Ділятин, підірвавши один із тунелів. До того ж у районі Солотвина та Надвірної теж є нафта. Хай вона не стратегічна, проте... вогонь від неї побачить уся Галичина.

Семен Васильович теж за цей варіант. А от де переправитися через Дністер.... Адже від штурму Галича треба відмовитися рішуче.

Десь о 12.00 з боку Делієвого та Міжгір'я майже протягом години доносилося відлуння бомбових ударів. Мабуть, фашисти наосліп молотили довколишні ліси. Та за кілька годин їх штурмовики з'явилися й над нами. О, який це був наліт! Ворог не шкодував ні бомб, ні снарядів, ні кулеметних стрічок. У ліску було, як у пеклі. Проте шкоди великої штурмовики не заподіяли: крім хіба що кількох убитих коней та двох легко поранених бійців.

Надвечір підійшов Христонсон зі своїм взводом, що загубився був у Раштівцях. Повернулося 29 чоловік, лише один загинув. Вже сьогодні, на марші, при обстрілі штурмовиками п'ять чоловік поранено. Не встиг Сидір Артемович прийняти рапорт від прибулих, як повернулася розвідка з Галича та Мартинова. Одержані відомості зайвий раз утвердили нас у думці, що прориватися за Дністер через Галич, геть забитий німецькими військами й поліцайнею, — справа безнадійна. А от щодо Мартинова... За словами розвідників, охорона там невелика. Правда, місце для нападу дуже не вигідне: до мосту через Дністер треба подолати високу, з кілометр завдов-

жки, греблю, яка начисто прострілюється з села Сивки, що лежить по той бік ріки.

Наш мудрий Дід вирішує з Семеном Васильовичем так: податися через Більшовці на Старий Мартинів, з ходу захопити міст — і днювати вже за Дністром у лісах, поблизу села під назвою Селище. Мое завдання: терміново скласти графік руху з розрахунку захвату містечка Більшовці за дві години. Міст через Дністер кавескадрон і роти головної похідної застави повинні захопити раптово. Наказ короткий і рішучий. Залишається одне — успішно його виконати.

16 липня

...Цей перехід був надзвичайно тяжкий та відповідальний. 43 кілометри розмитих дощами доріг, дві залізниці, містечко Більшовці, бурхливий Дністер. А ніч така мала — всього 6 годин й 59 хвилин. А якщо відкинути вечірні та ранкові сутінки, то не буде й п'яти годин. Якщо доведеться десь затриматися в дорозі і не зуміємо за сутінків дістатися наміченого пункту, то нас неодмінно помітить ворожа авіація, і тоді... доведеться платити кров'ю.

Рахунок на хвилини! Ще до заходу сонця вирушаємо в дорогу. Політруки й агітатори провели бесіди, пояснили бійцям, чому сьогодні забороняється громити під час маршу фільварки чи окупаційні установи. Всі зусилля тільки на те, щоб без затримки дістатися задністерських лісів. І це дало добрі наслідки: колона рухається організовано, без найменших затримок. Вершники Ленкіна з ходу заволодівають Більшовцями. На вулицях горять електричні ліхтарі, сяють освітлені вітрини магазинів, пахнуть нічні квіти. Війна, така далека від цього містечка, раптом наблизилася до нього впритул. Ідуть вулицями притихлого, сонного містечка стомлені, виснажені довгим походом і боями радянські партизани, що за місяць пройшли Житомирську, Ровенську, Тернопільську області і ось зараз вступають на землі древнього князівства Галицького.

Без пригод долаємо залізничні переїзди у Більшовцях та Більшовецькій Слобідці і форсованим маршем просуваємось далі. Графік руху випереджаємо. Десь біля другої години ночі голова колони зупинилась на повороті шосе, що веде до села Старий Мартинів. За кілометр

звідси — міст через Дністер. Кавескадрон Ленкіна та роти головної похідної застави під командуванням Бережного вийшли на край села і ведуть розвідку.

Темно. І тихо-тихо. Лише десь за рікою, чи то в Сивці, чи в Суботові брехали собаки і надрирався запізній півень.

Ось від Ленкіна прибігає Мишко Семенистий:

— Товаришу генерал! В охороні мосту ніяких змін немає. На охороні той же самий гарнізон, лише на ніч міст заставлено рогатками з колючого дроту та возами. Вся охорона на тому боці. Наші роти вже вийшли...

Мишко не докінчив фразу, як нічну п'ятому розкряяла навпіл сліпуча ракета. І враз довга-довга кулеметна черга з боку села Сивки, а з нашого боку — шквал кулеметного вогню. За хвилину нічого вже розібрати не можна — все злилося у жахливу симфонію нічного бою.

Я скочив на коня і помчав до КП командира авангарду Матющенка, що був на краю села. Вулиця прострілюється, над головою раз по раз повискують кулі. Розшукав Матющенка, якому кілька хвилин тому тут же, на КП, заблукана куля потрапила в руку. Кістки не зачепило, рука діє. Я перев'язав рану.

Кулеметна стрільба затихла. Тріск автоматів і розриви гранат віддаляються далі, на село Сивку і Колодіїв. Від мосту мчить зв'язковий 3-ї роти Ваня Штирін:

— Товаришу командир, міст взято! Зараз роти авангарду розчищають його від рогаток та завалів, а Ленкін переслідує ворога. Капітан Бережний передав, що можна пускати колону...

За п'ять хвилин по мосту вже гриміли обози. На протилежному березі, край дороги, лежав убитий боєць Іван Іванович Пачин — шофер із заволзьких степів. Він поклав голову на березі Дністра, захищаючи Волгу і свій Бузулук. По дорозі валяються трупи убитих гітлерівців, понівечений вибухом протитанкової гранати кулемет. У руїнах бліндажа, при світлі електричного ліхтарика, лікар ескадрону Єлісєєв перев'язує пораненого в ногу кулеметника Васю Новикова. Вася морщиться від болю, але збуджений боєм, трохи заїкаючись від хвилювання, розповідає:

— Розумієш, ми тільки вийшли край села, ще не всі віддали коней коноводам, як у Колесникова, що був у дозорі і залишив коня на шляху біля осокора, німець украв гнідого і помчав до мосту. Роздумувати було ні-

коли. Ленкін тільки крикнув: «По конях! Марш, марш!» — і ми на галопі помчали до мосту. Наше щастя, що примчали до мосту разом із німцем. Вогневі точки перед мостом подавили, закидавши окопи гранатами, а тут почав бити з того берега кулемет. Мізерний наказав мені прикрити його вогнем і подався до мосту. А там же — рогатки, вози, колючий дріт. Хлопці поза перилами рвались на той берег. Я трасуючими накрив станкача і не дав йому обізватись, аж поки хтось із хлопців не пригостив його протитанковою...

Вже зовсім розвиднілося, коли голова колони досягла лісу. Одразу ж займаємо кругову оборону і розсилаємо розвідку. Адже зараз, як ніколи, нам необхідно все знати. Командири підрозділів старанно маскують обози від повітряного спостереження. Половина людей у бойовій готовності.

О 5-й ранку долинає глухий вибух — міст у Сивках зірваний, а обози ще тягнуться в дорозі. Крім зв'язкових, висилаю назустріч відділення вершників Віктора Бабича з наказом підігнати їздових і слідкувати, щоб під час нальоту авіації, — а він буде напевно! — на дорозі не було жодного руху.

О 7-й годині в небі повисла «рама», а хвилин через п'ятнадцять ланка штурмовиків накинулася на наш ліс. Літаки не залишали нас у спокої жодної хвилини. Поки один скидав бомби, другий обстрілював з гармат та кулеметів, третій тим часом заправлявся, мабуть, у Станіславі. Швидко повертався і йшов у піке, знову скидаючи бомби. Та втрат у нас поки що немає, хоч рев моторів, вибухи бомб та безугавна стрілянина вимотують з людей останні сили.

До 10.00 обози замаскувалися в густому лісі і батальйони зайняли міцну кругову оборону. Ворог або недооцінює нас, або має дуже мало розвідданих. Десь опівдні він кинув на заставу 3-го батальйону, що стояла біля мосту через Ломницю по шосе Букачівці — Галич, роту есесівців. Командир застави Г. Г. Журавель підпустив чужинців упритул, а затим майже начисто пересік їх шквальним вогнем. Залишивши понад півсотні убитих та два палаючі грузовики, уцілілі втекли до Галича. Ковпак наказав знищити міст. Мінер Сашко Лукашенко, економлячи вибухівку, спалив його.

Один із можливих варіантів виходу до Чорного лісу — це брід у селі Темерівцях. Ще зранку Ковпак наказав

командиру 10-ї роти Курочкіну зайняти село і плацдарм на протилежному боці ріки. Десь опівдні Курочкін зайняв село, але при переправі ворог зустрів роту сильним кулеметним та мінометним вогнем. Вже в перші хвилини бою рота втратила шість чоловік пораненими. Ясно, що вести затяжний бій з переважаючими силами ворога було недоцільно, і Сидір Артемович наказав відступити в село.

Обстановка з кожною годиною загострюється. Ворог всюди концентрує сили. По нашому сліду від Медухи через Тустань до Галича проїхала автоколона. Хлопці нарахували 47 автомашин з піхотою, 22 з боеприпасами, 2 бронемашини, 1 санітарну та 2 кухні. Схоже, що це наші старі знайомі — підрозділи 4-го охоронного полку СС. Через годину нове повідомлення: ворог подолав бродом ріку Ломницю і зайняв село Блюдники, маючи тепер плацдарм на нашому березі.

До 18.00 штаб узагальнив розвіддані застав, батальйонів та розвідроти. Картина досить серйозна. Ворог переважаючими силами оточив нас в районі Галич — Кудлатівка — Войнилів — Сивка, маючи безпосередньо в обороні до 3 000 солдат, підкріплених танками, бронемашинами та артилерією. Весь цей район оточений шосейними дорогами, по яких з Калуша, Станіслава і Галича невпинно прибувають війська. Крім 13 полку СС, на горизонті з'явилися 4-й та 6-й охоронні полки СС. Цікаво б знати ворожі резерви та місця їх розташування. Однак сьогодні, очевидно, доведеться обходитися без цих даних. Відкрита одна путь — через Ломницю до Чорного лісу.

Командир з комісаром довго сидять над картою, обираючи місце прориву. Довго зважують «за» і «проти». Нарешті дають завдання: опрацювати два варіанти переправи — у селі Темирівці та в селі Медині. Семен Васильович пішов піднімати втомлених до краю людей на новий подвиг — на штурм Ломниці, швидкої, розбурхлої від дощів ріки, з крутими берегами, де займає оборону ворог. Обстановка така, що сьогодні треба кинути гасло: «Комуністи, вперед!»

17 липня

Обстановка настільки складна й напружена, що вчора перервав свої записи. ...На 18.00, 16 липня, фашисти, спираючись на міста Калуш і Галич, зайняли села і мі-

стечка Селець, Дорогів, Войнилів, Павликівку, Мединю, Сокіл, Блудники та Сивку. Таким чином вони завершили повне оточення з'єднання на площі 8—10 квадратних кілометрів. По дорогах гули автомашини, підвозячи підкріплення. Шляхи патрулювалися бронемашинами. З Медина та з Сокола доноситься брязкіт танкових гусениць. Розвідка, що весь час діє за лінією оборони, повідомляє про інтенсивний рух на шляхах Станіслав — Калуш і Калуш — Журавно. На півночі від Тернополя, крім автоколон з 75 автомашин, яка пройшла вдень, руху немає.

Залишатися не можна жодної години. За кожну прогайну хвилину доведеться дорого платити. Ковпак з Рудневим довго обдумували план прориву, поки той не набув вакинченого вигляду. Основний варіант полягав у тому, що батальйон Кульбаки, виставивши заслон від села Павликівки, штурмом бере Мединю і забезпечує з'єднанню шлях з боку Калуша; батальйон Кудрявського разом із 5-ю, 8-ю та 10-ю ротами 1-го батальйону вибивають ворога із Блудників, переходять Ломницю і, поки колона форсуватиме Ломницю в Темирівці, блокують Сокіл. Початок операції — рівно через годину після заходу сонця. У разі якоїсь несподіванки в Блудниках, де німецький гарнізон має танки, міномети та артилерію, 4-й батальйон з приданими силами стримує ворога, наві'язавши йому оборонний бій. Тим часом резервні роти штурмом оволодівають бродом ріку, а кавескадрон О. М. Ленкіна розчищає шлях на Сокіл і стає заслоном від Галича.

О 21 годині 03 хвилини зайшло сонце. Не сподіваючись на наліт ворожої авіації, колона почала шикуватись до походу, втягуючись у Селище. Раптом у вечірніх сутінках з'явилася ланка швидкісних бомбардувальників «Месершміт-110» і почала бомбити та обстрілювати колону з кулеметів та скорострільних гармат. У цей час з-за горбів, що біля Сокола та Павликівки, фашисти відкрили запеклий гарматний вогонь по Селищу, в якому одразу ж виникли пожежі. Нам довелося розосередитись й чекати настання темноти. Вже зовсім посутеніло, коли колона вирушила із Селища до Темирівки і спинилась на узліссі в глибокому приярку.

З Блудників долинають звуки бою, що весь час поширюється. О 24.00 ворог почав інтенсивно обстрілювати з гармат та мінометів дорогу Селище — Темирівці, де

стояла колона. Дорога кожна хвилина. Ковпак, порадившись із Рудневим, кидає свій резерв на штурм переправи. Роти, підтримані батареєю, що б'є прямою наводкою по вогневих точках ворога, кидаються в мутні хвилі бистрої Ломниці. Річка розлилась більше, як на 60 метрів, вируюча вода збиває з ніг. У 6-й роті першим у воду кинувся командир відділення, вихованець дитячого будинку Федя Боговаров. За ним бійці відділення та взвод комуніста Костянтина Дмитрієва. Підтримуючи один одного, бійці, занурені по груди у воду, перейшли річку і закріпились на правому березі. В небо злітає зелена ракета, за нею друга, третя. Це Карпенко просить припинити артвогонь, який уже може вражати своїх. Могутнє «у-р-р-а!» заглушає гуркіт бою, і той швидко віддаляється від Сокола. Переслідуючи ворога, у бій вступає кіннота. Ленкін кидає взвод Сашка Годзенка на Мединь переслідувати гітлерівців, що тікають на Калуш, а сам вирушає на Сокіл, змітаючи ворога на своєму путі. Гітлерівці підхоплюють гармати, що стоять на горах під селом, і тікають на Галич. Залишивши взвод Камаєва у заслоні, Ленкін посилає гінця до переправи з донесенням, що путь вільна, і колону можна пускати.

О 2-й годині почалась переправа, а вже на схід сонця останні підрозділи 3-го батальйону долали Ломницю. Основні ж сили підходили в цей час до села Бринь, що на шосе Галич — Калуш.

Ранок чудесний. Над Луквою та понад лісами в долині висить бузково-сизий серпанок. Тиша, спокій, замрія. Наблизилися до великого села Боднарів. На в'їзді до нього каплиця, далі, вже осяяні першими променями ранкового сонця, церковні бані й вежі костьолу. Бруковані вулиці, чепурненькі будиночки, за плотами перелякані й водночас цікаві очі, що німо запитують: невже оце і є ті партизани, що нарobili стільки шелесту по всій Галичині?! На роздоріжжі чекає Вершигора.

— Сидоре Артемовичу! — звертається до командира. — Тільки-но балакав з чоловіком, який учора був у Станіславі. У місті паніка. Робітники вчора розбіглись. Всі цивільні установи евакуйовані. Гестапо хапає людей, всі в'язниці переповнені. У місті повно війська, що вчора почало прибувати зі Львова.

— А що за чоловік?

— Місцевий житель. Працює у Станіславі на паровозоремонтному.

— Дякую на слові. А німці хай панікують на здоров'я...

Перед нами залізниця Стрий — Станіслав. Це остання нитка з густої мережі залізниць, що йде через Галичину на схід. Ковпак намічав знищити моста через Ломницю під Калушем, але від цього плану поки що відмовляється. Насамперед доведеться зірвати міст через Лукву та закласти міни уповільненої дії діб на 20—30. Ковпак викликає Сергія Абрамова і дає відповідні настанови.

Проїжджаємо село. За останніми хатами височить залізничний насип, і дорога йде під залізничним мостом, поряд із Луквою. Мінери вже лазять по мосту, укріплюючи заряди. Тут же мотається Вакар, шукаючи найбільш вигідної точки зйомки. Поруч Петро Петрович. Ковпак дає команду направити колону лівіше, через переїзд і рвати міст, не чекаючи проходу колони.

А сонце підбивається все вище й вище. На небі білі пухнасті хмари — ознака того, що день буде теплий, сонячний і... жаркий. Треба чекати літаків.

І справді, коли під'їздили до лісу, в небі з'явилась «рама». Ось вона долетіла до села. Хижим птахом кружляє над колоною, знижуючись над мостом. Очевидно, спостерігач помітив мінерів, що лазили по мосту. Літак спускається нижче, нижче. Раптом сильний вибух струшує повітря. Вибуховою хвилею літак сильно тріпнуло. Вирівнявшись, набирає висоту й прямує на Станіслав. Колону вже не треба підганяти. Іздові переводять стомлених коней на рись, та ланка штурмовиків усе ж наздогнала третій батальйон, що йшов у ар'єргарді. Під час штурмовки вбито одного бійця та кільканадцять коней.

Зупинились в чудовому змішаному лісі. Правда, ліс дещо похмурий від ялини, або, як її тут називають, смереки, але густий і добре маскує від авіації. Вогнища не розпалюємо, рації не вмикаємо. Літаки ж кружляють над лісом, навмання стріляючи та скидаючи невеликі бомби. На одній із галявин знайшли з десяток воронок від бомб та забиту косулю.

...По обіді веду розмову з командирами рот і батальйонів, які брали участь у вчорашньому бою. Всі вони відзначають масовий героїзм бійців. Виділити кращих просто неможливо: кожен до кінця виконав свій обов'язок. Учорашній бій був дуже кривавий. Ворог не зважав на

втрати, про що говорять хоча б такі цифри: гітлерівці втратили близько трьохсот солдатів та офіцерів убитими, два танки, п'ятнадцять вантажок, дві легкові автомашины. Це не враховуючи даних розвідроти Бережного, кавескадрону та деяких рот, які ще не подали рапортів. Маємо втрати і ми: вісім чоловік убито, до сорока поранено, більша частина їх залишилася у підрозділах.

Крім героїзму бійців, слід відзначити також винаяткову винахідливість командирів. Їхня відвага, маневреність, майстерність, витримка у винаятково складних умовах зберегли життя не одному відважному побратиму.

Ось переді мною комбат-2, майор П. Л. Кульбака, — досвідчений бойовий командир, який набув досвіду ще під час фінської кампанії. Там він був відзначений урядовою нагородою. Перед війною Петро Леонтійович працював завідуючим торговельним відділом Глухівського райвиконкому, а коли настала пора суворих випробувань, не вагаючись, узявся за зброю. Цей атлетичної постави чоловік у польовій формі командира Червоної Армії завжди викликав у мене щиру симпатію. Правильне привітне обличчя, уважні очі, сором'язлива усмішка. Правда, є у нього вада: на рідкість не балакучий. Другий батальйон у вчорашньому бою відіграв вирішальну роль. Вибивши ворога з Медині, глухівчани прикрили наш правий фланг і по суті вирішили успіх операції по прориву через Ломницю. Багато цікавих епізодів! Однак на всі мої запитання у Петра Леонтійовича стандартна відповідь: «Бій пройшов нормально».

Дещо більше розповів начальник штабу його батальйону І. Є. Лисиця. Колишній прикордонник, Іван Єрофейович на початку 30-х років брав участь у ліквідації бандитських зграй у Середній Азії, де відзначився як сміливий, винахідливий розвідник. Потім учився в радіошколі військ НКВС і закінчив службу радіотехніком. Після армії, в 1935 році, повернувся на Глухівщину. До 1940 року працював секретарем райкому ЛКСМУ, потім в апараті райкому партії. Людина небуденна, — згусток енергії та ініціативи, — Лисиця відзначається винахідливістю справжнього розвідника, а то навіть дипломата.

Начальник штабу доповів, що вчора глухівчани навальною атакою вибили ворога з Медині, знищивши при цьому близько сотні гітлерівців, 14 ворожих автомашин, 2 міномети, 2 станкових кулемети, щось із півмільйона

патронів. У Медині на ту пору, видно, містився якийсь штаб, бо серед трофеїв глухівчани знайшли п'ять короткохвильових радіостанцій. Як і Кульбака, Лисиця не став виділяти когось із бійців чи командирів. Всі заслужовують найвищої похвали! Та, по суті, воно так і є. Розгромити ворога, що переважає в кілька разів, можна лише єдиним поривом всього підрозділу.

Відзначилися також шалигінці. 3-й батальйон провів операцію відмінно, знищивши понад півсотні гітлерівців, 3 вантажки та 200-метровий міст через Ломницю у Букачівцях. Утрат батальйон не має. На моє прохання назвати кращих бійців комбат-3 Ф. Д. Матющенко довго думав, а затим каже:

— Важко когось виділити, всі діяли добре. І все ж скажу: з Журавля виріс просто-таки блискучий командир. Розумний, сміливий, винахідливий. Такому можна сміливо довірити батальйон... Готовий командир роти і взводний Никифор Машин. З бійців важко визначити кращих, але комсомолец Іван Приходько особливо відзначився.

Хочеться відзначити заслуги 5-ї роти 1-го батальйону С. Є. Єфремова. Перед фронтом цього підрозділу ворог при підтримці двох середніх танків перейшов у рішучу контратаку. Вміло розставивши людей, командир одного із взводів І. Т. Сердюк, відчайдушно сміливий хлопець з Далекого Сходу, підпустив ворога впритул. Один танк знищив наш знаменитий партизанський гармаш, казах Ріс Магомет Ібрагімов, а другий — бронейник О. С. Пашков. Після цього Сердюк відсік піхоту противника від Блюдників, знищивши понад півсотні фашистів.

У розпалі бою гітлерівці, підтримані артилерією та мінометами, кинулись у контратаку на дільниці 10-ї роти. Натиск був сильний, і рота почала одходити. Обстановка створилася загрозливою. Потіснивши десяту, гітлерівці вийшли б у тил нашим підрозділам, що обороняли лівий берег Ломниці. Власне, гітлерівці вже бачили перемогу. Та раптом на правому фланзі, у тилу ворога, ударив «дігтяр». Німці залягли. Весь вогонь мінометів та гармат вони перенесли на кулеметника. Кулеметник замовк. Але як тільки фашисти піднялись в атаку, влучні кулі знову притисли їх до землі. Так повторювалося кілька разів. Під час чергового артнальоту до наших кулеметників, під прикриттям вогню, поповзли во-

рожі автоматники... Врятували становище два побратими-сибіряки: комсорт 2-ї роти Леонід Прутковський та Кузьма Коровін. Вони підійшли на виручку саме тоді, коли кулеметник удмурт Вячеслав Владикін був тяжко поранений, а його другий номер — убитий.

Артвогонь замовк. Гітлерівці піднялись і на весь ріст пішли до мовчазного кулемета. Вже було видно брудні, спітнілі морди п'яних від горілки чи героїну есесівців. Вони йшли самовпевнено, нахабно, не чекаючи ніякого опору. Коли ж до окопу лишалося не більше десяти метрів, звідти полетіли гранати. Кілька чоловік упало, решта кинулася назад. Та врятуватися не пощастило нікому — влучні черги «дігтяра» поріднили загарбників з землею навіки.

Одбивши атаку, Коровін перев'язав Владикіна і витяг його з-під вогню, а Прутковський залишився біля кулемета.

Так, у вчорашньому бою виявлено безліч прикладів героїзму і самопожертви. Зараз я просто не маю змоги зафіксувати це все на папері. Проте певен: подвиги наших побратимів не загубляться у вирі подій...

18 липня

Після ясного, сонячного дня, коли в густих заростях Чорного лісу було душно й вогко, ввечері знову пішов дощ. Сіється холодна мжичка, окутуючи ліс сивою імлою, а над лісом, не зважаючи на негоду, шугають ворожі літаки. Тож негайно довелось міняти місце стоянки. Перейшли недалеко, але перейти треба було так, щоб уникнути ударів авіації. Зараз стоїмо в гущавині лісу, у верхів'ях Луквиці. Тоді ж, уночі, в глибокому яру, де протікає річка, задиміли ротні кухні, і люди вперше за кілька днів поїли гарячої їжі.

Вдень розводити вогонь заборонено. У таборі тиша. Люди, вільні від служби, понапинали намети, курені і мокрі, вкрай стомлені безсонними ночами, боями та довгими переходами, поснули важким, неспокійним сном. Лише розвідникам відпочивати ніколи. Ворог двічі оточував нас, але й двічі, дякуючи невтомній діяльності недремних хлопців, він хапав облизня. А ось тепер намагається оточити нас більш капітально. З усього видно, що фашистське командування вирішило остаточно припинити наше існування. Він квапно зміцнює гарнізони у

Станіславі, містечку Лисець і Богородчанах, що на сході, а також по шляху Станіслав — Надвірна. На заході буде оборону по Ломниці, спираючись на Галич, Калуш, Перегінське. З'явилися війська й на півдні — у селах Росільне, Майдан, Красне.

Наше головне завдання — заплутати ворога і втримати ініціативу в своїх руках. Тому бойових дій не припиняємо ні на годину. Вчора рота 3-го батальйону Г. Г. Журавля розгромила лісопильний завод у селі Завій, знищивши гараж, п'ять вантажок та сім тракторів. На складі ліспромгоспу шалигінці захопили багато борошна, цукру, солі, мануфактури і все роздали населенню. В цей же час бійці Кульбаки висадили у повітря залізничний і шосейний мости на дорозі Станіслав — Надвірна та знищили майже два кілометра зв'язку. От і хай гадають фашисти, куди ми націлились — на схід чи на захід...

Розвідка повідомляє, що до Калуша прибувають війська й спішно будуються укріплення. Війська надходять зі Львова та Станіслава, водночас до Станіслава прибувають нові частини. Крім військових заходів, окупаційна влада починає проводити заходи політичного характеру. Сьогодні наш розвідник, комсомолец Ваня Кириченко — родом із села Спадщина, що біля Путивля, повернувся з-під Калуша і відразу поспішив до штабу. Він рішуче підійшов до Ковпака:

— Товаришу командир, дозвольте звернутися!

— Що там у тебе, синку?

Ваня старанно витирає мокрі від дощу руки і добирається до якоїсь, лише йому відомої, схованки. Я мимоволі замилювався хлопцем. За останній рік Ваня роздався в плечах, змужнів. Під плямистою німецькою плащ-палаткою темно-сірий бостоновий костюм, штани заправлені у німецькі лаковані чоботи. (Арієць, щоправда, мав низький підйом, і Ваня підігнав чоботи на власні ноги, порозрізавши передки в підйомі). Мокрий чуб відливає червоною міддю, брови і ластовиння, що проступило крізь загар, здаються відлитими з бронзи. Нарешті, діставши папірець, подає Сидору Артемовичу. Той довго розглядає листівку, а затим віддає мені.

Як можна зрозуміти з листівки, у ворожому стані повна розгубленість. Обербандит Галичини звертається до населення за допомогою! Бандюга забув про масові розстріли на Кременці, Збаражі, Тернополі, Городниці, Ве-

ликих Бірках, Бучачі, Калуші, Станіславі, де за його наказом знищені десятки тисяч невинних людей, і тепер звертається до їх рідних, сусідів, земляків, просить їхньої допомоги і бреше про «рештки цієї банди». Що ж, видно цим очам не перший базар — у сірка очей позичить і перелупає. Водночас цією листівкою гітлерівці визнають, що наші дії для них, мов сіль в оці. Ковпак посміхається:

— Чого, синку, дивишся на мене, як кіт на каганець? Чи знаєш, що це ти приніс?

Хлопець кліпає густими віями.

— Це оцінка нашої з тобою роботи. Рік тому в Брянських лісах за Ковпака давали 10 000 карбованців, а зараз 100 000 золотих, або, як вони рахують, 500 000 карбованців.

Широка усмішка і ясні, як у дитини, сині очі хлопця, сяють з гордощів.

— А це значить, що недаремно живемо, що б'ємо фашистів добре. А тільки бреше падлюка. Я бачу, що з такими хлопцями, як у нас, доведеться йому ще добавляти.

Обое весело сміються. Потім Ваня після деякого вагання питає:

— Так, значить, товаришу генерал, про листівку можна хлопцям сказати?

— Аякже! Не тільки можна, а треба. Ось зараз ми її передрукуємо на машинці і всім прочитаємо. Хай знають хлопці, як їх цінує ворог.

Ковпак забирає листівку і відправляється до комісара. Семен Васильович відриває погляд від товстого зошита нотатків й уважно вчитується у листівку.

— Що ж, цю річ треба неодмінно прочитати в підрозділах, — зауважує, — і показати як зразок брехливої пропаганди ворога.

Нараз на обличчя комісара набігає хмарка. Карі очі стають суворими, вуста кам'яніють. Згадав щось своє. А може, обмірковує, як знешкодити цю словесну заразу, примусити її працювати на нашу користь. Взагалі фашисти часто вдаються до ідеологічної обробки наших бійців, але роблять це вкрай незграбно, рівняючись на духовний рівень свого солдата, західного міщанина, обивателя. У цих листівках вони намагаються спокусити бійців службою в поліції, гарною їжею.

Подібні листівки викривають самі себе. Особливо ба-

гато листівок скидають німці останніми днями. Масовий героїзм наших бійців зводить нанівець ворожу пропаганду. Про який їх вплив можна говорити, коли буквально вчора наші бійці були свідками того, як комуніст Михайло Зількевич, людина вже немолода, під зливою вогню виніс із бою пораненого товариша та його кулемет; як до останнього набою вів вогонь кулеметник Ізраїль Куц; як попереду наших бійців першими в бистру Ломницю кинулись комуністи Сердюк, Боговаров, Дмитрієв, Труханов, Машин та багато-багато інших. Саме це і є дійовою агітацією, особистим прикладом. Долю ж такої листівки можна визначити наперед — туалетний папір!

А розвідка весь час доносить і доносить про концентрацію ворожих сил на півдні, сході і заході. Розвідники вже ведуть лік противнику на машини і підрозділи: у Росільну прибуло до 80 вантажок з піхотою. Гарнізон села Майдан посилений танками. Дев'ять бронемашин прислано на підмогу есесівцям, що зайняли оборону в селі Красне... Крім цього, нам відомо, що до Станіслава та Калуша стягуються так звані «національні», а точніше — націоналістичні формування», а також танки, артилерія, ескадрильї «Месершміт-110».

Що не кажи, а війська ми скували багато. Для нас головне — точно знати, які частини перекривають нам шлях на південь. Дуже добре, коли б це були наші «старі знайомі» — 4-й чи 13-й охоронні полки СС. Начальство, звичайно; будь-що прагнутиме взяти реванш за Раштівці та Темерівці, але ж солдати... Солдати цих полків вже добре знають силу партизанського кулака, вони, може, ще здатні оборонятися, чинити шалений опір, але навряд чи подумають про наступ. І цим неодмінно треба скористатися. До того ж цієї ночі у нас особливо відповідальний перехід — ми вступаємо у Карпати, багаті на високоякісну нафту і земляний віск — озокеріт.

Ковпак уже викликав до себе Абрамова і наказав під час руху колони знищити всі нафтові вежі, всі нафтопереробні заводи, всі копальні озокеріту — не залишати нічого, що пахне нафтою.

Всі з нетерпінням чекають А. П. Землянку, що вирушив на розвідку Росільної та Майдану. Антон Петрович уже надіслав два повідомлення, але у нього звичка: доки не визнає всього, що треба і можна дізнатися про ворога,

з місця не зрушить. Ось і зараз надіслав лаконічне донесення: «Росільна, Майдан, Красне обороняються 4-м охоронним полком СС. Штаб полку з одним батальйоном перебуває у Майдані. Уточнюю кількісний склад ворога і веду за ним спостереження...»

Землянці вірю, як самому собі, і тому до його приходу розробляю маршрут на південь через села: Лесівка, Сажавка, Глібівка, Дзвиняч, Заріччя, Солотвино, Манява, висота 936.0. Щоб забезпечити перехід по цьому маршруту, вирішили кинути на Росільну два партизанські батальйони. Батальйон Матющенко має збити охорону мосту через Лукву по шосе Красне — Росільна, зірвати його, поставити заслон від Калуша і рівно о 24.00 вдарити на Росільну із заходу. 6-а, 8-а, 9-а роти 1-го батальйону під командуванням Давида Бакрадзе повинні ударом з півночі, одноразово з 3-м батальйоном розгромити гарнізон у Росільній і забезпечити рух колони від Калуша. Рота Пятишкіна одержала завдання зірвати міст через Бистрицю по шосе Станіслав — Росільна — Калуш біля села Ляхівці.

Вихід намічено о 21.00. До початку маршу ще добрих три години. Та оскільки на ліс насуваються сутінки, підрозділи починають готуватися до виходу: бійці перевіряють зброю, їздові — коней та вози. Усі живуть думкою, що Карпати — це відпочинок у дрімучих гірських лісах, і ладні віддати останні сили цьому переходу. А як то воно буде насправді?

ЗШИТОК ТРЕТІЙ

20 липня

Вже другий день стоїмо на горі (висота 936.0) на південь від Маняви. Перед нами Карпати в усій їх первозданній красі. Величні гори, затягнуті сизою імлою полонин, дрімучі ліси, яким нема ні кінця ні краю. На крутосхилах нашої гори бійці надибали окопи часів першої світової війни — фронтом на північ і на захід. Видно, тут вели жаркі бої герої знаменитого Брусилівського прориву. У ті далекі дні довелося воювати в цих місцях також і Сидору Артемовичу Ковпаку. Тому для нього все у Карпатах таке близьке і знайоме! А для мене...

Під кронами могутніх дубів та смерек партизанський табір. На узгір'ї невеличка галявина, вкрита зеленим килимом верховинських трав. Звідси видно далеко-далеко на південь і на захід. Ясний літній день. Над ущелиною легким серпанком висить туманна завіса. Високо-високо в синьому небі пливуть білі хмаринки. У лісі після вчорашнього дощу вогко і душно. Тут, на галявині, хоч і подуває легенький вітерець, але також дихати важко.

Я сиджу у тіні вікового дуба і слухаю старого гуцула. Він сидить поруч мене на камені і, потягуючи люльку, розповідає про Карпати, про свій рідний край, про його минуле. Поволі точиться розмова. Старий, не по-

спішаючи, розповідає. І хоч думки заважають зосередитись, кличуть з минулого у сьогоднішній день, та в розповіді для мене багато нового, цікавого. Розмова поступово захоплює, захоплюється і сам старий. Йому аж ніяк не даси його 80 років. З-під капелюха дивляться помолодечому зіркі чорні очі. Чисто поголена борода і густі сиві прокурені вуса. Лише численні зморшки на видубленому вітрами та сонцем обличчі, покарбовані роками та важким життям, показують, що перед тобою далеко не молода людина. На старому біла полотняна сорочка і такі ж штани. На ногах постолі, а на плечах киптар-маринарка з барвистим гуцульським орнаментом. Навіть сидячи він не губить стрункої статури верховинця.

Дідусь закоханий у свій край, він захоплено розповідає про неповторний по красі Манявський водоспад, про старовинний монастир, що лежить на північ від нас, за горою, названою Скит; про старовинних майстрів, які вирізали дивне мереживо дерев'яного іконостасу в монастирі. У мирний час старого можна було б слухати днями, але зараз мене цікавить не старовина і не прекрасні легенди верховинців. Мене цікавить сьогоднішній день, люди, їх життя сьогодні і вчора, їхні мрії та надії на завтра.

— Вуйку, а як вам живеться зараз? — питаю його.

— Йой, синку! Яке наше життя?! Живеш, як горох при дорозі... Землі у нас мало. Від батька я дістав сім моргів ґрунту. Пап бог дав мені трійко дітей — дві доньки і сина. Донькам дав посагу по два морги, син живе зі мною. Тож рахуйте, у нас із сином раніше було три морги землі та вісім душ сім'ї. Весь свій вік у наймах: або в копальнях коло воску у Дзвинячі, або коло нафти, або в лісі. Кривавим потом сходиш, поки зажиєш того крейцера. А стара дома, на полі.

Пам'ятаю, перед різдвом двадцять шостого року на копальнях у Дзвинячі наймити страйк влаштували... Ну, щоб господар платні хоч трохи набавив. А він, клятий, аби нас зломити, привіз, звідки — не знаю, робітників чужинських. Пикаті, вгодовані, добре вдягнені, вони під охороною пішли до копальні. Ми хотіли їх не пустити, та жандарі почали стріляти. Трохи наших було забито, багатьох поранено. Поцілувала жандарська куля і мене. — Старий підняв сорочку, показуючи темний шрам

на правому боці.— То я вже оттоді не годен робити, хай їх шлях трафить, я вже коло землі, а син у лісі. Отак і живемо... Скажу тобі, синку: нащо вже при австріяках та за пілсудчиків тяжко жилося, а проти того, як зараз, при німцях, то рай був! Я вже гадаю, хай пан бог простить, що таке скажеш, після німців хто потраплять до пекла, то зразу може подумати, що до раю... Твого зараз немає нічого. Курка яйце знесла — неси швабові, молоко — теж йому. Вівця окотилась чи корова отелилась — відразу теляті чи ягнят у вухо бляшку вчеплять. І то вже не смій чіпати, бо воно вже швабове...

— Та чого ж ви чекаєте? Чекаєте, аби й вам та вашим внукам бляшку у вухо вчепили?! Ось розповідали мені вуйко про Довбуша та про опришків. А гуцули, виходить, як вівці — куди женуть, туди і йдуть.

— Е ні, синку, то не є так.— Заперечує співбесідник.— Є серед гуцулів люди, що борються зі швабами. Потрапляють до нас і листівки. Мало, а буває. Катують німці за листівки страшенно, а все-таки є. Ось у Солотвині, кажуть, комсомольців закатували лютою смертю. Спочатку німці брехали, що Червону Армію побили і Москву забрали. Дехто вірив. А після Сталінграду, та ще як почали вони з наших хлопців дивізію СС «Галичина» вербувати, то і ті, хто вірив, побачили німецьку брехню. Ну розсудіть: коли Совети ще в сорок першому розбиті, то на який біс зараз із галичан військо — та не якесь там, а есеси!..

— А як би з тими людьми побалакати, як їх знайти?

— Бог його святий знає. Ті люди бережкі. Німці їх уже два роки шукають. Та я гадаю, що як побудете тут з місяць чи два, то вони вас самі знайдуть.— Старий посилено засопів люлькою.— Бережуться вони і німців і своїх юд. Волочаться по лісах «сіроманці», кажуть, що воюють із німцями та москалями за «самостійну Україну», проте щоб де шваба вбили, так не чутно. А вже хто за Советів, так вони тут як тут. Ну, а що нашого брата грабують, то це всі знають. Сказано ж, «сіроманці» то і є «сіроманці»! Я вже на своєму віку набачився: як війна, то вовки й плодяться, бо нікому бити. А за отамана у них якийсь там Палій — який кат, таке в його й ім'я! Та скоро ви про все дізнаєтесь. Люди тут гарні... І Довбушеві онуки та правнуки тут є.— Старий довго вдивляється у далечінь і тихо мовить: — Дякую красно за розмову. Треба домів дістатись, бо скоро дощ буде.

Небо ясне, яскраво світить сонце, і ніщо не віщує негоди. Ніяк не можу втямити, про який дощ мовить старий.

— Вуйку, звідки дощ? Дивіться, яка гарна погода.

— Йой, синку, то вам треба такого старого гуцула, як я, аби погоду вказував. Гей там, на заході, такі пірчасті хмарки пливуть — то на негоду; тумани у долині від сонця — теж до негоди; он мурашки поховалися — дощ чують... Та і я, синку, дощ чую, бо старі кістки болять. От так старий гуцул впізнає, коли дощ буде...

По обіді справді нахмарило. Важкі волохаті хмари спочатку закутали рваними пасмами далеку Сивулю, а потім, спускаючись все нижче й нижче, вкрили гори Бук, Чорну, Лускавець. Одразу ж потемніло. Почалася страшна злива з грозою. Блискавки роздирали небо і раз по раз із страшним громом били в горах. Гроза під час маршу до Скалату померкла перед величчю гірської грози. З цим могутнім явищем природи, з цими звуками взагалі ніщо не могло йти в порівняння.

Та, як не дивно, ця жахлива гроза повернула мені рівновагу і заспокоїла... З'явилася потреба зробити запис про останні дні, такі багаті на події. Та краще по порядку.

...Зведена група Бакрадзе і батальйон Матюшенка зі своїм завданням справилися блискуче. Зараз можна сказати напевно: 4-й охоронний полк СС «Гімлер» може викреслити зі свого списку частини СС.

Голова колони уже наближалася до Саджави, коли в Росільній розпочався бій. На п'ятикілометровій віддалі величезного села темряву ночі розрізали десятки різнокольорових ракет: наші хлопці, за давнім звичаєм, дублювали ворожі сигнали, дезорієнтуючи фашистів. Трохи приглушена віддаллю, донеслася артилерійська канонада. Було виразно чути наші гірські гармати. Гармати били рідко і економно. По стилю стрільби я безпомилково впізнавав «роботу» наших гармашів.

Із Глибівки колони, як і планувалось, повернула на Дзвиняч, весь час наближаючись до Росільної. Звуки бою наростали, гарматні постріли, розриви снарядів, кулеметна та автоматна стрілянина злилися в один протяжний рев. Над Росільною палахкотіла заграва, що захопила весь горизонт на південний захід. Було ясно: ворог чинить шалений опір.

О 1-й годині ночі на сході пролунав сильний вибух — це означало, що 4-а рота Пятишкіна зірвала міст через Бистрицю на шосе Станіслав — Росільна — Калуш, від-різавши Росільну від Станіслава, звідки ворог міг че-кати підкріплень. Під звуки цього пекельного концерту колона швидко посувалася на південь по прекрасному шосе на Дзвиняч.

На перехресті доріг на нас уже чекав п'ятнадцятиріч-ний зв'язковий 9-ї роти Вася Мірошник. Забачивши та-чанку командира, він кинувся до неї і хвацько відралор-тував:

— Товаришу генерал! Прошу прийняти донесення від командира зведеної групи Бакрадзе.

Ковпак наказує мені взяти пакет. М. М. Політуха ви-водить тачанку з колони. Накрившись плащ-палаткою, при світлі ліхтарика читаю: «Командиру В/Ч 00117. Веду вуличні бої у південно-східній частині Росільної, на пів-ніч і на південь від річки Саджавки. Ворог чинить силь-ний опір. На заході чую звуки бою, який веде Матю-щенко. Зв'язку з 3-м батальйоном не маю. Захопив ба-тарею противника, багато снарядів, і з неї веду вогонь по ворогу. Маю втрати: двох убитих, чотири поранених. Д. Бакрадзе». 1. 17, 19.07, 43 р.

Вася, не чекаючи запитань, повідомляє нам десятки деталей бою. Хлопець навіть відступив від офіціальності, яку наші зв'язкові так любляють, а перейшов на «до-машній» тон.

— Ой Сидоре Артемовичу, що там робиться! Фашистів забитих по селу тьма-тьмуца валяється! Командир ору-дія Віктор Мороз зразу накрив їхню батарею... Броне-бійники Арбузов Тимофій... Ну, отой високий такий... так він з Миколою Жогло перебили гармашів і захопи-ли геть усі гармати. Цілі-цілісінькі! А снарядів там... Тепер усі німецькі гармати б'ють по фашистах. Уже ба-гато машин попалили...

— Гаразд, Васильку,— перебиває Ковпак хлопця.— Зараз жми до Бакрадзе, передай йому і бійцям мою щи-ру подяку. І скажи, що змін у наказі немає. Продовжуй-те операцію!

Хлопець миттю розтанув у нічній п'їтмі.

За півгодини ми виїхали з лісу, що стіною стояв оба-біч дороги. Попереду — велетенська заграда, певно го-рить якесь підприємство в селі Дзвиняч. У стороні від пожежі в небо рвуться три вогняних стовпи, освітлюючи

околиці. До села кілька кілометрів, але заграва освітлює навколишні поля, дорогу і далекі горби за селом. У мерехтливому світлі пожежі краплі дощу на траві, калюжі на дорозі здаються червоними, як кров.

На околиці Дзвиняча політрук мінерів Вікентій Островський, на рідкість збуджений і веселий, доповідає Ковпаку:

— Товаришу командир! Зірвано завод по переробці озокериту, електростанцію та три нафтові вишки. Втрач не маю. Охорона розбіглась, не прийнявши бою.

Не затримуючись, колона рухається далі, осяяна червоним світлом пожежі. Поблизу полум'я страшно гуготить, перебиваючи далекий гул бою в Росільній. Вже виїхали за село, коли від Солотвина донеслися гарматні постріли і довгі кулеметні черги. Чути, що гармати б'ють прямою наводкою: постріли зливаються з розривами снарядів, вдвоє посилюючи звук. Обстановка явно ускладнюється. Бій у Солотвині не входив у наші наміри. За попередніми розвідданими там було до півсотні німців та жандармів, які охороняли мости через Бистрицю та німецькі установи... Невже ворог непомітно підкинув до Солотвина підкріплення?

Ковпак нервує. Йому хочеться вихопитися на коня, помчати до Солотвина і на місці дізнатися, що там діється, вплинути на хід бою. Звичайно, це було б найлегше зробити, та Сидір Артемович пересилує бажання. У кожного в бою своє місце, і кожен не має права його полишати.

За годину, коли вже зійшло сонце, ми дісталися Солотвина. Начштабу 2-го батальйону І. Є. Лисиця, жвавий і меткий, як ртуть, чекає свого обозу, щоб повантажити здобуті у жаркому бою трофеї. Побачивши тачанку командира, поспішає з доповіддю:

— Товаришу генерал! Силами кавескадрону і ротами авангарду Солотвино повністю очищене від ворога. Висаджено у повітря електростанцію і тартак, що виконував замовлення для вермахту. Господаря тартака есесівця Микуляка, який вчинив опір, убито. Батальйон знищив дві вантажки та шість німців, захопив два важкі кулемети і три автомати...

— Як він потрапив сюди, цей есесівець?

— Був у відпустці, товаришу генерал.

Уся вулиця вкрита якимсь пухом, папірцями і всякою рванню.

— А це що таке? Що за пір'я? — питає Ковпак.

— Товаришу генерал! При обстрілі будинку, де були фашисти, один снаряд розірвався, мабуть, у спальні. От звідти й...

— Втрати?

— Один боєць легко поранений.

Була п'ята година ранку. Сонце подолало високі гори, освітило Маняву, луг під горою і нашу колону, що втягувалася в ліс. У цей час в небі з'явився «костиль». Він поволі зробив коло над Манявою, потім полетів до Солотвина, кружляючи над пожарищами та впродовж шляху, по якому рухалися обози. Знову повернувся, зробив широке коло й подався на північ. Це означало, що ось-ось мають прилетіти бомбардувальники.

Без зайвих нагадувань їздові заворушилися, почали підганяти коней, намагаючись якомога швидше добратися до рятівного положу — лісу. Потомлені коні, що пройшли тисячі кілометрів по рівнинах України, ледве тягли важкі вози на карпатські кручі, раз у раз зупиняючись. Коли їздовий не встигав підкласти під час зупинки камінь під колесо, важкий віз тягнув коней назад; вони падали, калічили ноги, піднімалися і знову з останніх сил дерлися на гору. Рух колони уповільнився. В Маняві скупчилося багато підвід — утворилася «пробка».

Я зупинив взвод 10-ї роти і разом з політруком Сергієм Шпорталюком трохи розчистили дорогу, стягуючи вбік підводи, що не могли виїхати. Колона поволі втягувалася у ліс. Дочекавшись, поки на узгір'я під'їхав М. І. Павловський, я подався на гору, щоб розташувати підрозділи на відпочинок. Вибравшись на вершину, обози по хребту швидко роз'їжджалися на відведені для стоянки місця, старанно маскуючись від авіації.

З невеликої полянки на північному сході висоти 936.0 одкривалася чудова панорама. В оповитій фіолетовим серпанком далині було видно долину Манявки, шлях, по якому щойно йшли. У Солотвині та Дзвинячі височать стовпи чорного диму над недавніми нафтовими вишками й тартаком.

«Месершміти» не забарились — випірнули, мов з-під сонця. На брючному польоті пройшли над колоною, обстрілюючи її з гармат та засипаючи бомбами. Знаючи напевно, що у нас нема зенітної зброї, бандити нахабно спускаються до самої землі і розстрілюють обози. З гори видно, як один літак гониться за підводою, що під

Манявою вискочила на луг. Збожеволілі від жаху коні мчать по схилу гори, а літак у мисливському азарті переслідує їх.

Відбомбившись, літаки роблять коло, фотографують свою роботу і беруть курс на Станіслав. Безумовно, це лише початок. Треба будь-що перешкодити прицільному бомбуванню, і Ковпак дає наказ кулеметникам та бронейникам вести вогонь по літаку бронейно-запалювальними кулями. Зв'язкові мчать у свої підрозділи. Тож невдовзі — новий наліт. Цього разу партизани зустріли ворога організованим вогнем. Ось і перший трофей — охоплений полум'ям, стерв'ятник потяг за собою чорний шлейф і скрився за обрієм у бік Бухтівця. Сильний вибух не давав підстав для двох думок щодо його долі. Слідом за ним вривався у гору другий повітряний пірат. Відтепер літаки не наважуються вести штурмовку і скидають бомби з великої висоти. На допомогу «месерам» ворог кидає винищувачі — розвідники «Хе-126».

Весь день у горах не замовкають рев моторів і вибухи бомб. У короткі перерви між нальотами бійці розчищають дорогу, стягують набік убитих коней та потрощені вози, — і обози потроху втягуються на гору. Частина вантажів доводиться переносити на руках, особливо на бої. Є вбиті і поранені. Дуже багато побито коней, що, роздувшись, валяються біля дороги. Видовище важке й гнітюче. Навіть важко оцінити героїзм бійців та командирів, які в цій кошмарній обстановці й на одну хвилину не припиняють виконувати бойовий наказ.

У розпалі нальоту, десь о 8-й ранку, мінери С. Ф. Абрамова зірвали в Маняві чотири нафтові вишки та запалили два нафтосховища, де зберігалося більш, як 100 тонн пального. Чорні букети здійнялися до самого неба на багато кілометрів. А в цей час в ар'єргарді йшла рота Ф. А. Сивопляса, що прикривала мінерів Платона Воронька, які знищували за собою мости. Платон йшов останнім. Двічі роту обстрілювали гітлерівці, кілька разів штурмовик з ревом проносився над дорогою, де в кюветах залягали бійці. Один раз бомба потрапила в підводу з толом, проте жоден міст не залишився цілим. Одинадцять мостів на шляху до Маняви злетіли в повітря, в тому числі міст у Солотвині довжиною 300 метрів та залізобетонний міст довжиною 150 метрів.

У штабі розроблялася операція по знищенню нафтопромислів у Биткові. Ковпак вимагає рішучих дій. Він

вважає, що лише наступальна тактика допоможе утримати ініціативу у наших руках. Одначе де в кого здали нерви. Петро Петрович став нарікати на жахливі втрати, помітну розгубленість серед бійців. Григорій Якович жалкує, що наліт припав на перший день перебування в Карпатах. Сидір Артемович мовчки, не перебиваючи, слухав стомлених і фізично виснажених товаришів. Зрештою, те, що вони говорять, правда. Люди пройшли з боями близько тисячі кілометрів. Останні дні, а може, й тижні спали по дві-три години на добу. І навіть зараз, під розривами бомб дехто спить важким, мертвим сном. Яке вже у біса завзяття, коли людині треба відпочити!

— Які втрати у нас? — питає Ковпак у Григорія Яковича.

— Вбито десять, поранено двадцять дев'ять чоловік.

— А в обозі?

— Убито коней 148 і розбито возів 12,— відповідає Павловський.

Деякий час усі мовчать. Втрати явно не такі жахливі, хоч загибель одного бійця — важка втрата. До штабного намету входить зморений важким нічним боем Давид Бакрадзе:

— Товаришу генерал, завдання виконано. Гарнізон села Росільна, що складався з відомого нам 4-го охоронного полку СС, повністю розгромлено. Фашисти втратили убитими лише на нашій дільниці понад двісті чоловік. Нами спалено сорок ворожих вантажок. Під час бою захоплено дві 75-міліметрові гармати та півтори тисячі снарядів. Після того, як вистріляли снаряди, ми знищили й гармати. Крім того, нами захоплені багаті трофеї: батальйонний міномет з боеприпасами, кулемети, автомати, гвинтівки, щось із тридцять п'ять тисяч патронів, аптека, радіостанція та багато іншого майна. Троє товаришів загинуло і шість поранено. У бою розбито ручний кулемет та в політрука Мальцева осколком розстрощило автомат. З Матющенком мав зв'язок лише ракетами. Роти, виведені на місце стоянки, відпочивають.

— Дякую, Давиде. Відпочивай і ти, а потім уже здаси письмовий рапорт про хід операції.— Сидір Артемович міцно тисне героєві дня руку.

Відкозирявши, Бакрадзе виходить з намету. Ковпак зосереджено крутить величезну цигарку, мовчки припалює й глибоко затягується міцним самосадам.

— Як ви гадаєте, товариші, що повинен казати німецький генерал, який втратив сьогодні у Росільній щонайменше триста солдатів, нафтові вишки, озокеритові копальні у Дзвинячі, Солотвині, Маняві, позбувся переробних заводів, двох літаків, кількох гармат?.. Ех, хлопці, не туди ви дивитесь, не так у вас зір устроений. Треба дивитись, як казав Кузьма Прутков, у корінь. Краще б ви побачили, як під час нальоту мінери Абрамова рвали вишки, а Воронько під бомбами мінував та рвав мости. Одинадцять мостів!.. Розвідники весь час у розвідці, а бійці, «що впали духом», розчищають дорогу і під бомбами носять на собі набої та вибухівку, не зважаючи на те, що кожному мить можуть злетіти в повітря.

Розмова сама собою затихла, але я бачу, що Ковпак робить усе, аби не перекинулася слабодухість на людей. Порадившись із комісаром, вони вирішили наступної ж такої ночі розгромити нафтопромисли в Биткові. Штаб формує ударну групу в складі кавескадрону О. Ленкіна, 2-ї роти О. Мазеїна, 3-ї роти Ф. Карпенка та взводу бронейників М. Зезюліна. Загальне керівництво покладеється на М. І. Павловського, комісаром зведеної групи призначений Я. Г. Панін. Завдання ясне для всіх — знищити нафтопромисел. З ротами йдуть найдосвідченіші мінери: Сергій Абрамов, Вікентій Островський, Вася Олійник, Борис Валітов. З вершниками Ленкіна іде Платон Воронько.

Червона заграва та велетенські вогняні свічі ще задовго до повернення групи «сигналізували» про виконання пічного завдання. Пізніше Павловський доповів, що партизани підпалили п'ятнадцять нафтових вишок, бензосховище, електростанцію, ремонтні майстерні. Охорона промислу чинила впертий опір. Вибиті з Биткова фашисти закріпилися на горі. Павловський наказав Карпенку обійти ворожу оборону і вдарити з тилу. Провідник комсомолець із Маняви Степан Гуцуляк провів взвод Миколи Ігнат'єва таємними стежками за гору, і партизани навальною атакою вибили з неї ворога. Втративши більше 30 убитими, гітлерівці розбіглись. З нашого боку у цьому бою загинула ветеран 2-ї роти медсестра Маруся Євенко.

Одночасно з розгромом нафтопромислу Битків 2-й батальйон мав завдання захопити село Пасічну, знищити нафтові вишки й утримувати долину ріки Бистриці від Пасічної до Пасіки, а коло гори Ріпної перекрити доро-

гу Гута — Зелена, щоб мати вільний вихід у район Зеленої та Зелениці. Вранці Кульбака доповів: ворог не витримав навалної атаки і залишив Пасічну, тікаючи до Надвірної. Глухівчани підбили дві вантажки, де було до 10 000 патронів та 500 мін ротного міномета, знищили п'ять гітлерівців. Зайнявши оборону на узгір'ях гори Ярмиці та висоти 765,0, Кульбака вислав заставу на Пасіку, гору Ріпну (висота 1210) та розпочав свою «господарську діяльність». У Пасічній діяло шість нафтових вишок, газоліновий завод, два нафтосховища, електростанція, станція розподілу природного газу, що постачала Станіслав. Усе це господарство злетіло в повітря і зараз палає, кидаючи в небо чорні клуби диму. До того ж партизани висадили в повітря два залізничних та два шосейних мости, вузол зв'язку, знищили понад чотири кілометри телефонної та телеграфної мережі, відрізавши Пасічну та Рафайлів* від Надвірної, трохи приглушивши враження від Манявської трагедії.

Надворі шумить злива, рокоче гроза, але все ж доведеться сьогодні вирушати в дорогу. Треба знайти місце, аби дати людям хоч два-три дні відпочинку...

21 липня

Отож першу частину завдання партії та уряду ми виконали. Другу добу палають нафтопромисли та нафтоперегінні заводи у Биткові і Пасічній. Горять нафтові вишки в Дзвинячі, Маняві та Бухтівці. Наші розвідники бачили заграву величезної пожежі також у бік села Яблуньки. Гадаємо, що то Матющенко розгромив тамтешній нафтопромисел.

Тож і можна з певністю стверджувати: відомі прикарпатські промисли Станіславщини, що давали перед війною понад 100 000 тонн першосортної нафти, знищені. Виведено з ладу й заводи, що переробляли десь біля третини добутої нафти. Вцілів на сьогодні тільки один нафтоперегінний завод у Надвірній, де мають бути великі запаси нафти в секретних нафтосховищах, які треба будь-що знайти і також знищити.

На ворожих комунікаціях знищено десять залізничних мостів загальною довжиною близько 600 метрів. У той час, як іде велетенська битва під Курськом та Белгоро-

* Нині — с. Бистриця, Івано-Франківської області.

дом, виведені з ладу лінії Тернопіль — Шепетівка, Тернопіль — Гречани, Стрий — Станіслав, Станіслав — Надвірна! Зірвані, крім того, двадцять шосейних мостів, що майже паралізували рух на дорогах Галичини. На 85 напрямках партизани знищили більше 50 кілометрів телефонних і телеграфних ліній, чим на довгий час порушили нормальну роботу зв'язку, створивши надзвичайні перешкоди для окупаційної адміністрації.

Окупаційний апарат Станіславщини й Тернопільщини цілком деморалізований і небоєздатний. Десятки райцентрів евакуйовано в обласні міста. Ми пройшли по цих областях з боями, громлячи ворожі установи, фільварки, гміни, бази й роздаючи людям хліб, сіль, цукор, мануфактуру, одяг і худобу. Ми пройшли як представники Радянської влади, несучи слово правди тимчасово поневоленому народу. Тисячі бесід наших агітаторів, 50 000 примірників зведень Радінформбюро та листівок, де ми відгукувались на всі місцеві й міжнародні події, викриваючи брехню Геббельса та його вірних поплічників — різних бандер, мельників та іншу націоналістичну сволоту. Переможні бої, високий моральний дух, справедливість і великодушність наших партизанів, їх повага до місцевих звичаїв викликали гарячі симпатії у населення Прикарпаття і підготували благодатний ґрунт для з'єднання, що прийдуть по наших слідах. Тепер необхідно закріпитися, пустити коріння, та одним це зробити важко. Навколо нас збираються ворожі сили, попереду тяжкі бої. Зовсім нове для нас — бої у горах. Тому й виступає на чергу дня навчання. Швидкісними темпами слід оволодіти основами тактики гірської війни, зробити розбір боїв, операцій та переходів... Але на першому плані — відпочинок!

Довго радилися, де саме обрати місце відпочинку. Перш за все воно має бути узгоджено з нашими подальшими намірами. Немає жодного сумніву, що після короткого відпочинку найдоцільніше було б ударити на Борислав. Проте у нас немає жодної карти району, крім «стратегічної», як називає свою десятикілометровку П. П. Вершигора. Тільки та карта не для партизанського загону! Вирішили зупинитися побіля села Зелениці, утримуючи за собою долину ріки Бистриці Надвірянської і вихід на Бистрицю Солотвинську з тим, аби мати вихід і на Борислав, і на залізницю Сигет—Ділятин, що іде через Ворохтянський перевал.

Розіслали навкруги розвідку і о 22.00 вирушили в похід. Дощ не перестає. Змучені люди тремтять від холоду. В непроглядній п'їтьмі, на крутих, слизьких від грязюки схилах і коні і люди ідуть помалу, помацки шукаючи місце, куди поставити ногу. Схили сягають 70 градусів. Незвичні до гір коні, що прийшли з Сумщини, раз у раз зриваються, падають. Важкі вози котяться з гори, напірають на коней і часто збивають їх з ніг. Гармати та і самих коней доводиться спускати з гори майже на руках. За годину ледве пройшли кілометр чи півтора. Лише о другій годині ночі дісталися Бухтівця, де залишили обози 3-го та 4-го батальйонів. 2-й батальйон залишився в Пасічній, а 1-й, штаб та штабні підрозділи, поминувши села Зелену, Черник та Зеленицю, зупинилися біля мисливського будиночка, що стоїть на березі гомінкої річки Зелениці.

Хлопці розчинили зелінку і занурили в неї парашута. Зелінка взялася плямами, які злилися з лісом, і тому навіть з відстані ста метрів «шатер» важко розпізнати. Туго натягнутий шовк, пропускаючи світло, зовсім не пропускав дощу. Тут, під шатром, у віковому лісі, й розмістився штаб з'єднання. До річки веде крута стежка, яку Павловський наказав трохи підправити, виложити кам'яні сходи. Від нашого намету видно вкриті кущами гору Добошанку. На північний захід здіймається в небо гора Сивуля, а між ними геть розкинулися підгірки та полонини. Навкруги тиша. Лише час від часу вгорі з'являється «костиль», порушуючи її торохтінням мотора та безцільними кулеметними чергами.

А в Пасічній весь час клекоче бій. Кульбака зайняв висоти 958.0 та 765.0 і стримує ворога, що рветься в долину Бистриці. Пасічну необхідно будь-що утримати в своїх руках, щоб пропустити з Бухтівця обози 3-го й 4-го батальйонів. Розуміє це і ворог. Все нові й нові підрозділи 6-го охоронного полку СС вступають у дію. Кульбака відійшов на південно-західну околицю Пасічної та зайняв оборону в районі церкви. Батальйон Кудрявського та обози Матющенко залишились замкнутими у стрімкій долині Бухтівця. Щоб виправити становище, Ковпак наказав Кульбаці вибити ворога з Пасічної і вивести всі обози в село Зеленицю та Черник. На допомогу 2-му батальйону підпорядкували 4-й. І справді, під покровом темноти навальною атакою 2-го батальйону

із західної околиці та 4-го — з Бухтівця ворога вибито. Залишивши близько сотні трупів, гітлерівці одійшли на Надвірну.

22 липня

...Сонце виглянуло із-за Щівки, освітило будиночок над річкою, гомінку Зеленицю, яка парувала легеньким прозорим туманом, дівчат-партизанок, що, набравши з річки води, одходили подалі від табору, аби до появи літаків зварити гарячої їжі для поранених. Після стількох днів негоди цей ранок видається якимсь особливо ясным і райдужним.

Неподалік від табору кілька гуцульських хаток-колиб. У хаті, куди ми зайшли з Ванею Штирїним, застали літнього гуцула з сім'єю. Однак з тих речей, які звикли бачити у хаті, нічого не було: ні ліжка, ні стола, ні посуду, якщо не рахувати чорного, закіптявленого казанка та десятка дерев'яних ложок, якими родина дружно орудувала. Нас гостинно запросили до столу, але ми, подякувавши, відмовились. Поснідавши, господар запалив люльку, передав жінці, а потім люлька пішла по кругу, не минаючи й хлопчика років п'яти, що цікаво розглядав нас чорними оченятами. Гуцул був одягнений у полотняні штани і таку ж сорочку. На ногах постолі, на плечах — киптар. Решта членів сім'ї були у довгих доп'ят полотняних сорочках — і хлопці, і дівчатка... Як вони живуть? Чим харчуються? Важко навіть уявити!

З перших слів розмова заходить про «контингент» — численні натуральні податки. Основа життя цього бідного чоловіка — худоба або, як тут називають «маржина», що випасається в горах. Забити її не можна, а вовну, сир та масло він мусить здавати за безцінь зайдам. Купити нічого не можна, бо і ніде, і ні за що.

Перевірівши польові караули на підступах до нашої стоянки, повертаємося до штабного намету. В цю ж мить із Пасічної примчав зв'язковий 2-го батальйону П. Гавриловець. Він передав донесення Кульбаки про те, що його розвідники виявили нафтопровід до таємних резервуарів нафти. Мінери вже трудилися біля нього, і тепер нафта під великою напругою тече у Бистрицю, покриваючи воду товстим масним шаром. Знайдено, отже, великі запаси нафти, що залишилися непереробленими і не вивезеними. Командир викликає Лисицю, який

керував операцією по ліквідації нафтопроводу, щоб тут же, з першоджерел, уточнити все, що стосується нафтопроводу. Крім того, Кульбака повідомив, що в районі Яблуньки і Крички вже другий день видно заграву пожежі і чутно розриви бомб. А в Пасічній поки що тихо. Обози виведено у безпечні місця і надійно замасковано від авіації.

Ковпак особисто продиктував Феді Горкунову розпорядження Кульбаці — вислати у бік Яблуньки на зв'язок із 3-м батальйоном досвідчених розвідників, які могли б заодно бути й провідниками.

...Несподівано налетіла гроза. Надворі потемніло. Навколишні гори затягло хмарами, полив рясний дощ, який скоро перетворився у справжню зливу. Півгодини в горах лютувала гроза, лунали страшенні розкоти грому. Люди відразу ж змокли до кісток, не встигнувши й поховатися.

Як налетіла гроза, так несподівано й ущухла. Вітер розігнав хмари, і лише на кам'яних осипах Добошанки та Сивулі в'ються білі легкі хмарки пари, які тут же розвіюються у прозорому духмяному повітрі; маленька в'юнка Зелениця, що розбухла від дощу, сердито жене до Бистриці брудну, каламутну воду.

Я з командиром 9-ї роти Давидом Бакрадзе, високим чорнявим атлетом, вийшли з будиночка над річкою, куди загнала нас злива, і, посідавши на узліссі під розлогим дубом, продовжуємо розмову. Нарешті-таки вибралася година взяти інтерв'ю про події у Росільній. Давид і зараз хвилюється, згадуючи запеклий бій. Хоч і добре знає російську, проте грузинські звороти мови й акценти відчуваються сьогодні виразніше, ніж звичайно. Зрештою, це і не дивно, адже ворог на його діляниці мав п'ятикратну перевагу у живій силі. Однак партизани перемогли. Фашисти недолічилися більше двохсот солдат — по одному убитому на кожного партизана. Та це вже я забігаю наперед, а зараз просто запишу розповідь Бакрадзе.

— Було зовсім темно, коли ми підійшли до Росільної. Накрапав дощ. Під покровом темноти і мряки роти вийшли на вихідні рубежі, розгорнулися в цеп і, старанно маскуючись, залягли на городах, чекаючи півночі. Німці догуглювали свій педільний аусганстаг. По селу лунали п'яні голоси есесівців, туди-сюди роз'їжджали автомашини, прорізаючи пільму сліпучим світлом фар. Видно, що

нас тут ніхто не чекає. Рівно опівночі партизанські цепи, без єдиного звуку, входять до села. Зліва — рота С. Горланова, справа — Дегтьов зі своїми хлопцями, а по центру — ми. Без пострілу переходимо невеличку річку Саджавку і вриваємося на подвір'я школи, де містився ворожий штаб. Просторий шкільний двір забито автомашинами й мінометами. Закутаний у плащ-накидку вартовий угледів нас, коли ми стояли вже поруч. Пострілом вартового у політрука Г. Я. Мальцева розстрожило автомат, та старшина М. В. Боголюбов короткою чергою скошив гітлерівця. Я випустив у зеніт червону ракету — сигнал до бою, — і враз заклекотіло довкола од вибухів гранат та реву автоматного й кулеметного вогню.

Кулеметник Вася Ісаєв поставив свого станкача на шкільному подвір'ї у викопаному німцями окопі і поливав вогнем вікна та гітлерівців, що вискакували в одній білизні. Загорілись автомашини. Боголюбов кинув у розчинені двері школи кілька гранат і разом з Васею Мірошником вскочив у будинок. По всьому селу розгорівся бій. На ділянці Горланова біглим вогнем біла артилерія. Фашисти почали підпалювати хати і під прикриттям полум'я тікали на захід. Гарматні постріли, розриви мін, снарядів, кулеметна та автоматна стрільба, рев худоби, що горіла в хлівах, підпалених гітлерівцями, гуготіння пожежі, крики та зойки поранених фашистів зливалися в один жахливий, ні з чим не зрівняний звук бою.

Ось від Дегтьова прибігає зв'язковий Г. Л. Александров. Рота наштотхнула на кам'яну будівлю нової школи, де засіли німці, і Дегтьов просить підтримати його артилерією. Посилаю зв'язкового до Горланова з тим, щоб перекинути на правий фланг гармату Віктора Мороза. Тільки-но зник зв'язковий, як Горланов доповів: східна частина села очищена від ворога, у бою захоплено дві гармати, кілька мінометів, багато снарядів та іншої зброї.

Наказую перекинути трофейні гармати до школи, щоб прямою наводкою розгромити ворожий опорний пункт, а сам кидаюсь до шкільного приміщення, куди вже заскочили Боголюбов з Мірошником. Довгий, захарачений шкільний коридор. Розчинені навстіж двері. По коридору качається живий клубок, поруч розгублений Боголюбов з автоматом. На мить клубок спинився. Коротка черга, і з-під убитого гітлерівця вилазить Вася

Мірошник. Боголюбов з Васею методично очищали школу — Вася відчиняв класні двері, а Боголюбов кидав до класу ручну гранату. З одного класу вискочив фашист, кинувся до Васі і почав його душити.

Я тільки полаяв старшину за безпечність, як і зі мною стався подібний випадок. В одній з кімнат, куди ми зайшли з Боголюбовим, я побачив ліжко і офіцерський мундир на спинці стільця. Смикнув перину, що лежала на ліжку, а з-під неї вискочив німець і блискавично стрибнув до вікна. Ми навіть не встигли вистрілити, як він уже опинився надворі. На щастя, гітлерівець побіг просто на кулемет Ісаєва, який короткою чергою зрізав меткого фріца, що виявився командиром батальйону.

Тим часом біля нової школи бій прийняв затяжний характер. Німці, оголовтавшись від несподіваного удару, зайняли заздалегідь підготовлену оборону і стояли на смерть, тим більше, що тікати нікуди було — з заходу наступав Матющенко, а лісу німці просто таки боялися. Операція затягувалася, з Матющенко мені ніяк не вдавалося встановити прямого зв'язку. Рівно о 3.15 даю три зелені ракети в зеніт — сигнал виходити з бою. Матющенко відразу відповідає трьома зеленими і трьома білими, що означало: виходжу з бою, допомоги не потрібую. Деякий час ми ще чули звуки бою.

23 липня

Нарешті повернувся 3-й батальйон. Матющенко та його комісар Фесенко — схудлі і почорнілі від втоми, безсонних ночей і нервового перенапруження — доповідають про свій п'ятиденний рейд. Ковпак розгорнув планшетку й уважно слухає, слідкуючи по карті за перебігом подій. Семен Васильович сидить трохи збоку, на камені, і зосереджено палить цигарку за цигаркою. Коли командир чи комісар перебивають Матющенка запитанням, очі того стуляються і здається, що він зараз впаде й засне.

— Федоте Даниловичу, може, ти спершу відпочив би, а потім доповіси.

— Ні, я вже краще розповім зараз, а потім буду відпочивати.

— Що ж, як знаєш.

— На вихідні рубежі до Росільної ми прибули хвилини за сорок до початку операції. На шосе нас чекали розвідники, які вели спостереження за селом і мостом через Лукву. Командир відділення Ваня Приходько доповів: до мосту під'їхало підкріплення, яке окопується і займає оборону вздовж шосе та по західному берегу Лукви. У Росільній та Майдані все без змін. На ходу міняємо план операції.

Вирішили скувати ворога біля мосту і не допустити підкріплення з Калуша, а основними силами навалитися на Росільну. Рівно опівночі ударили по західній околиці села, але ворог, видно, чекає нас саме на цьому напрямку. Зав'язався жорстокий бій. Збивши передові заслони, досягаємо розвилки доріг. Залишаю заслон від Майдану до центру. Вже на початку другої вийшли до Саджавки. Німці чинили страшенний опір, щораз переходили в контратаки, та ми хоч і повільно, тиснули їх на всіх напрямках. Кілька разів посилали розвідників на зв'язок з Бакрадзе, але ті не змогли до них пробратись. У 3.15 помітив ракети Бакрадзе і тут же відповів, що виходжу з бою і допомоги не потребую. Відбиваючи атаку за атакою, вивів свої підрозділи у ліс і розташував їх між двома дорогами, що йдуть на Майдан. Розвідники на чолі з М. І. Жуком захопили кошару з вівцями і на світанку прогнали їх по дорогах, де ми ходили, щоб приховати свої сліди. Залишався лише один слід, по якому прийшли з Чорного лісу.

Десь на світанку по цьому сліду фашисти й рушили на пошуки партизанів. Весь день ми чули стрілянину, вибухи гранат та мін з боку Мокрої, Сехли, весь день там літав «костиль»... Наслідки бою? У Росільній знищили щонайменше десятків вісім гітлерівців, з них дванадцять офіцерів, спалили автомашини, захопили два станкових кулемети, чимало гвинтівок, автоматів, пістолетів та тисяч п'ять патронів.

До настання темряви сиділи в лісі. Вночі обійшли Майдан, захопили село Прислуп і знову подалися до лісу. Розвідники тим часом побували у Яблуньці, Порогах, Кричці, де були нафтові вишки. Порадившись із комісаром Фесенком, на світанку нагрянули в Яблуньку. Гарнізон, що цілу ніч чекав нападу партизанів, під ранок заспокоївся, втратив пильність і несподіваним, навальним ударом був вибитий із села. Затим послали роту з мінерами на залізницю Майдан — Пороги, щоб

висадити в повітря міст біля села Богрівка, а також на шосе біля сіл Пороги та Яблунька. А в цей час інші підрозділи громили нафтопромисел. Серед білого дня підірвали нафтові вишки, зруйнували електростанцію, запалили нафтосховище. Десь опівдні налетіла ворожа авіація. Літаки спускались в піке і, не знаючи для чого, нещадно бомбили пожарище. Аж до пізньої ночі: Тому завершити всі свої справи ми не могли, бо не хотіли ризикувати людьми. За ніч дісталися в район висоти 823.0, а вранці підпалили нафтові вишки біля села Крички. Коли відходили з Яблуньки, якийсь інженер-поляк розповів, що тамтешній промисел сполучений трубопроводом з Кричківським та Порогівським. Він навіть показав компресорну установку та місця, де краще підірвати труби. Після вибуху в Бистрицю Солотвинську потекла вогняна ріка... Вчора підвечір до нас прибився розвідник Гавриловець. Всю ніч ми йшли горами і на світанку дісталися до Пасічної. Зараз батальйон відпочиває поблизу села Зелениця... Що можна ще сказати? За п'ять днів знищили понад сотню гітлерівців, тринадцять нафтових вишок, електростанцію, два нафтосховища, нафтопровід, у боях захопили багаті трофеї. Наші втрати — чотирнадцять поранених. Правда, більшість із них у строю.

...Вже втретє сьогодні зривається дощ. Важкі хмари вкривають навколишні гори, заволікають ясне, синє небо. Громовими розкатами вибухає гроза, шаленіє злива. А за півгодини-годину — знову прояснюється, легенький вітерець несе напоєне пахощами лісів та полонин повітря.

Навкруги тихо. Ворог веде розвідку, намагаючись проникнути в долину Бистриці — від Надвірної, Рафайлова та Гути. Зрідка над горами з'являється «костиль», кружляє високо в небі і летить далі, на північ. Користуючись затишшям, побував майже в усіх підрозділах та в санчастині. Бійці не встигають висохнути, як налітає нова злива. Але не дивлячись на негоду, бої та бомбардування авіації, настрої у людей хороший, бойовий. То тут, то там лунає веселий сміх, жарти.

У розвідників концерт. Високий, худий, як жердина, Льоня Журов приємним баритоном виконує гуцульські пісні. Далеко лунає пісня чабана-гуцула:

Ой на гуцульській полонині
Вітер повіває...

Хлопці задумано слухають пісню, яка зливається з навколишнім краєвидом — горами, лісом, полонинами та дзвінкими гірськими річками. Пісня закінчилась. Хвилинка тиша, аплодисменти, і знову під акомпанемент гітари злітають ліричні звуки гуцульського танго:

Гуцулко Ксеню, я тобі на трембіті
Лиш одній в цілім світі
Розкажу про любов...

Хлопець оволодів слухачами. З санчастини поприходили поранені, що могли рухатися. Мимоволі ловлю себе на думці, що якби не проклята війна, з Журова міг би вирости неабиякий співак. Скінчилась «Гуцулка Ксеня». Хлопці притихли. Кожен згадує щось своє. Журов підходить до медсестри розвідроти Катюші, яка привела своїх поранених Васю Чусовітіна та Віктора Бабичева і, під впливом пісні, замислилась.

Капитан, капитан, улыбнитесь!
Ведь улыбка — это флаг корабля.
Капитан, капитан, подтянитесь —
Только смелым покоряются моря!..

Непомітні зміни постави, виразу обличчя — і я бачу перед собою Паганеля. Веселий, людяний і безжурний Паганель! Як він зараз потрібен для нас — Паганель-партизан. Дотепний і хоробрий.

Вибух веселого сміху. Тиша. І знову розлітаються веселі гуцульські коломийки...

Кожен зайнятий своїми справами. Абрамов, командир мінерів, інструктує Васю Олійника та Яшка Коха, вивчаючи їх на операцію. Яшу надіслали до нас у березні як «синоптика», але зараз літаків ми не приймаємо, і він мінер. Частина людей відпочиває. Трохи осторонь сидять партизани-закарпатці, колишні мадярські гонведи, що ось уже рік воюють разом з нами проти фашистських загарбників. До них пісня долітає трохи приглушеною, і від цього здається більш задушевною, ріднішою.

— Сумують за домівкою, — говорить Ковпаку Абрамов. — Іван каже, що з гори Добошанки буде видно його село. Впізнають знайомі вершини, які вони звикли бачити з дитинства. Впізнають і страшенно сумують за домівкою.

Вгледівши командира, хлопці хутко схоплюються на ноги. Сидір Артемович, привітавшись, сідає біля закарпатців. Всі мовчать. Хто ж перший почне розмову? Ковпак. Схоже, що це продовження розмови, яка ведеться, може, не перший день. Суть її зводиться до того, що закарпатці ненавидять німців і що їм треба допомогти організувати партизанський рух проти окупантів — підняти русинів на боротьбу за воз'єднання всіх українських земель в єдиній державі.

У Ковпака теж така думка. Та здійснити її зараз неможливо, оскільки вся прикордонна смуга забита військами. На перевалах стоять численні гарнізони, перекриті всі стежки, що ведуть у Закарпаття. За цих умов послати туди групу чи батальйон для короткого рейду було б дуже корисно, але не дуже розумно, бо угорські війська, що стоять вповдовж кордону і не встряють у бої німців з партизанами, зразу могли б обрúшити всю силу свого вогню на нас. Скупчення ворожих військ вповдовж кордону свідчить само за себе. І що б там німці не говорили, але закарпатські селяни бачать, що партизани — це сила, якої бояться і німецькі, і малярські окупанти. Бачать, що́ сила не мала, коли проти неї збирають численні війська, і в горах уже п'ятий день лунають вибухи бомб.

Так, проти цього важко щось заперечити. Та ось слово бере наш найстаріший маляр-антифашист, що перейшов на наш бік під час боїв за Путивль у травні 1942 року, Лукáч Ференц. Середніх років, чорнявий, кучерявий, відчайдушно сміливий капрал, він на другий чи третій день після приходу в загін, коли німецькі танки біля Шарпівки прорвалися до обозів та санчастини, не розгубився, а разом з Габором Туровці замінували дорогу малярськими трофейними мінами. Один танк тоді підірвався, а решта повернула назад.

— Генерал каже правду, — підтримує він Ковпака, — зараз великому загону в Закарпаття йти не можна. І не тільки тому, що вздовж кордону багато війська. Багато гонведів мають відпустки для збирання врожаю. Тільки-но прийдуть партизани, всіх їх відкличуть у частини, і гонведи воюватимуть на повну силу, щоб швидше повернутись до збору врожаю, бо інакше їхні діти загинуть від голоду. А щодо невеликих груп, які б розповіли людям правду про війну і про радянських партизанів,

про те, що німці роблять у східній Україні, то можна б послати. От хоча б нас. Рік партизанимо, то ж і могли б допомогти своїм кривим землякам приготуватись до боротьби з гітлерівцями.

— А не боїтеся? — запитав Ковпак.

— Та чого б нам боятися, ми ж серед своїх людей!

— Каже, своїх... Свої й коней водять! Бувають «свої», що гірше лютого ворога.

— Е ні, товаришу генерал! У нас немає такого.

— Хлопці, хлопці! Вас це не обходило, то ви і не знаєте «своїх» христопродавців. А втім, я подумаю.

Повернувшись до штабу, Ковпак розповів про свою розмову із закарпатцями. Семена Васильовича вона зацікавила. Однак її відкладають, оскільки на першому плані — проблема подальших дій та особливостей тактики війни у горах. Насамперед треба підвищити мобільність нашого обозу. Вози, наприклад, слід переробити на двоколки, більш пристосовані до руху в горах. Частину обозу слід поступово перевести на в'юки з тим, щоб у майбутньому двоколки передати санчастині для перевезення поранених. Ковпак наказує всіх коней терміново перекувати на повстяні та гумові прокладки.

Після переобладнання обозів командир пропонує виходити в район Чорного та Білого Черемоша і там, перекривши головні шляхи на Косів, Кути, Вижницю та Ворохту, привести себе в порядок й підготувати базу для інших з'єднань, що йдуть за нами. Нарешті вирішено: завтра відправити на Закарпаття ініціативну групу з колишніх угорських гонведів для організації партизанських груп, які стануть у подальшій нашій боротьбі в пригоді.

Це питання обмірковували ґрунтовно, зважуючи всі «за» і «проти». Власне кажучи, все було на користь наших товаришів. Досвідчені вояки знають місцевість, ненавидять фашизм, стійкі і хоробрі в бою. Одне «проти» — це надзвичайно низька класова свідомість. Воїни-закарпатці розрізняють людей лише за національною ознакою, не бачачи різниці між бідним і багатим угорцем чи українцем. На цьому їх могли б упіймати місцеві фашисти і видати німцям.

Семен Васильович посилено готує закарпатців для самостійної роботи в тилу. Вчить їх правил конспірації, а

найголовніше — ставить конкретні завдання і пояснює, як їх виконувати.

Літом минулого року в Брянських лісах у з'єднанні кілька місяців перебував відповідальний працівник ЦК Компартії Угорщини Пал Фельдеш. Невисокий, худорлявий, жвавий, верткий, з чорними розумними очима, він був улюбленцем усіх партизанів, які називали його Павлом Павловичем. Особливо любили його угорці. Та й як його не любити! Людина великого життєвого досвіду, що половину свідомого життя провела у хортистських в'язницях та концтаборах, він був напрочуд життєрадісний, веселий, товариський і дуже гуманний. Інженер-механік за фахом, він у підпільному ЦК керував виданням нелегальної літератури і сам дуже добре володів пером. Це завдяки його полум'яним листівкам фашисти замінили деякі угорські підрозділи як неблагонадійні. Багато солдатів-угорців перейшло тоді на бік партизанів.

Фельдеш дуже багато зробив, щоб виховати із своїх співвітчизників не лише патріотів-антифашистів, але й пробудити їхню класову свідомість. Йому в усьому допомагав Габор Туровці.

(24 липня

Після вчорашнього затишся сьогодні вранці фашисти кинули проти другого та четвертого батальйонів шостий охоронний полк СС, деякі частини новосформованої дивізії СС «Галичина», і зараз, після артпідготовки та бомбового удару по висотах 858.0, 765.0, 1210.0, ведуть наступ. Правда, вогневий удар прийшовся на пусте місце, адже 2-й батальйон учорашньої ночі ми перемістили у село Зелену, де він зайняв оборону, перекриваючи дороги на Гуту та Рафайлів й утримуючи висоти 956.0 та 870.0, а також до деякої міри страхує 4-й батальйон, що перейшов на висоти в районі села Ганок. Усі мости на Пасічну, Надвірну зірвані Вороньком та Берсеньовим.

Після артпідготовки та бомбового удару гітлерівці атакували висоти, де вчора стояла оборона 2-го батальйону, і лише о 10.00 зіткнулися з нашими передовими підрозділами. Розгорівся жорстокий бій, але бійці тримаються стійко і ворог несе великі втрати.

Як не важко, але ми вирішили не випускати ініціати-

ви з рук і сьогодні ж розгромити фашистський гарнізон у Рафайлові, оскільки там містяться досить значні продовольчі бази, які при наступальних операціях ворога можуть мати велике значення. Для проведення операції виділили по одній роті від кожного батальйону. Керівництво операцією покладено на П. Л. Кульбаку. Координацію дій підрозділів Ковпак доручив М. І. Павловському. А ще його завдання, по суті головне — заpastися харчами.

Семен Васильович готує закарпатців у дорогу. Наш єдиний набірник Ф. Ф. Галагудін, тяжко поранений у Маняві в обидві ноги, зціпивши зуби, набирає зведення Радінформбюро. Від страшного болю рясний піт виступає на чолі. Раз по раз відпочиває, просить обтерти лице... І так кожного дня! А сьогодні в нього особливе замовлення: треба надрукувати зведення про події на фронті під Орлом, Курськом та Белгородом для товаришів, яких випроводжаємо ось у небезпечну дорогу — на Закарпаття. Командиром групи призначено Івана Козуна.

Хлопців озброєно угорськими гвинтівками і набоями, виділено також гроші, харчі та гостинці для жінок і дітей. У підрозділах провели збори — тепло попрощалися з товаришами, побажали їм щастя та успіху. Я вірю у них — у їхню ненависть до фашизму, героїзм. Єдине непокоїть — це зайва сміливість, яка нагадує хоробрість дитини, що не розуміє небезпеки. Хлопці не хочуть зрозуміти, що їх можуть видати земляки, а саме це їм серйозно загрожує. Зрештою, наймолодшому з них, Андрію Хомаді, 29 років, а Ференц Лукач має усі 43. Ніби й не діти! Тож на-місці зорієнтуються. Комісар ще раз попереджає про пильність та обережність. Розвідники проводять угорців через ворожі пости на кордоні.

25 липня

Операція пройшла успішно. Гарнізон Рафайлівки без бою залишив містечко і втік на Закарпаття під прикриттям угорських військ. Кульбака захопив багаті склади з борошном, маслом, цукром, тютюном. Павловський розподілив по підрозділах необхідну кількість харчів, а решту продовольства — 120 центнерів борошна, 110 — цукру, 46 — масла — роздали населенню. Тютюн, сигарети та худобу партизани забрали з собою. Тікаючи, гітлерівці покинули п'ятнадцять вантажок, два тягачі,

вісімнадцять мотоциклів, 250 велосипедів, величезний склад пального та багато різного спорядження. Все це майно партизани знищили. Полум'я від пожежі було видно на нашій стоянці, за багато кілометрів.

Наступного ранку ворог знову рветься в долину Бистриці. Бої йдуть неподалік Зеленої. Безперервні вибухи бомб та розриви снарядів далеко розносяться по стиснутій горамі ущелині. Власне, такий «відпочинок» не входить у наші наміри, і нас тут, у штабі, тримає лише обоз. Як тільки переобладнаємо вози, зразу й вирушимо на схід, у долину Черемоша. Ковпак уже намітив напрямок руху, і зараз розвідники уважно перевіряють маршрут, що проходить по долині Зелениці на Паляницю, Татарів і далі по долині річки Пиги. А там, вже залежно від обставин, або в гори подамося, або на хутори, розкидані по всій окрузі Жаб'є — Кути — Косів. А може, і на Буковину... Обережний Ковпак усіх своїх намірів не виказує.

Матющенко пропонує ще один варіант. Розвідники 3-го батальйону знайшли в горах слід старої дороги, що її будували російські солдати у роки першої світової війни, під час Брусилівського прориву. Так от Федот Данилович пропонує скористатися з цієї дороги, попередньо підправивши її. Обидва ці варіанти по-своєму хороші і обидва мають одну хибу — проходять через Татарів та Яремчу, де стоять гарнізоном 26-й та 32-й охоронні полки СС. І в Яремчі, і в Татарові доведеться пробиватися з боєм — воювати проти переважаючих сил ворога, а в нас і так багато поранених, які перевантажують обози і стримують наш рух. Та на всяк випадок і цей варіант треба мати на увазі. Ковпак наказує Матющенку залишити обози і вийти в район гори Щівки-хребет під Буковицею, розшукати й обстежити стару військову дорогу. У разі потреби підправити, щоб можна було проїхати. Одночасно вести розвідку долини рік Прут від Татарова до Ділятина.

Взагалі обстановка надто серйозна і з кожною годиною ускладнюється. Розвідка доповідає, що у Надвірній розвантажено два ешелони з військом і технікою, у Ділятин прибув ешелон з військом. Всі села в долині ріки Прут забиті військами, і туди весь час прибувають нові підрозділи 26-го та 32-го полків СС. На півдні угорці оголосили стан облоги, привели у бойову готовність війська 8-ї військової округи і підтягують до кордону но-

ві резерви, хоч у Закарпатті і без того є достатньо війська.

Як доносить розвідка, нині на півдні, проти нас, займають оборону, крім прикордонних застав, 8-а чи то бригада, чи дивізія і 3-й та 4-й окремі гірські батальйони. Як уже зазначав, крім активної розвідки, наступальних операцій угорці поки що не вели. Так що найменше 12—15 тисяч прекрасно озброєних і навчених гонведів у будь-яку мить можуть перейти в наступ. Це, безумовно, з рахунку скидати не можна. До якого часу триватиме «нейтралітет», важко сказати.

Згущаються хмари і на півночі. Штаб командуючого протипартизанською операцією обергрупенфюрера Крюгера перенесено до Ділятина, а в Надвірній — штаб і основні сили 6-го охоронного полку СС. Ворог задумав оточити нас у горах між Прутом і Бистрицею, а потім повести бої на знищення. По суті, у нас лише один вільний вихід з цього велетенського котла — це понад річкою Салатрук, в долину Ломниці, або на село Максимець, в долину Бистриці Солотвинської. Та, на жаль, на захід немає ні однієї топографічної карти, а ворог ось уже четвертий день, не зважаючи на втрати, рветься до Рафайлова, щоб відрізати нам і цей шлях, наглухо замкнути кільце оточення.

В останніх боях брали участь підрозділи дивізії СС «Галичина». Вояки вони поганенькі, але ворог змушений кидати їх у бій і використовувати в основному для розвідки та в ролі провідників. За умов, що топографічні карти виготовлені чи не в минулому столітті і страшенно застарілі, допомога цих доморошених есесівців неocenенна. Але радує та обставина, що місцеве населення у своїй переважній більшості на нашому боці і повсякденно доводить це ділом. Звичайно, це зовсім не означає, що і тут, серед гуцулів, виродків немає. Водить німців по горах заклятий націоналіст — яремчанський лісник Урбанович. Є й інші запроданці, але їх одиниці.

Щоб краще пояснити це, спробую записати події лише одного сьогоднішнього дня. Сьогодні, в неділю, я відвідав села Черник та Зеленицю, де переобладнуються вози на двоколки. Погода похмура, хмари закрили навколишні гори. Крізь мряку вже за півкілометра нічого не видно. Та, не зважаючи на негоду, «костиль» весь час кружляє над долиною Зелениці, зрідка кидаючи невеличкі бомби та гранати — скрізь, де бачить щось живе. У бік

Зеленої та Пасічної чути відгуки сильного бою — вибухи бомб, розриви снарядів і навіть приглушену віддаллю кулеметну стрілянину. В Зелениці безлюдно. Село не наче вимерло, і тільки передзвін молотків у кузні та стук сокири під повіткою видає, що тут жевріє життя.

Десь від Зеленої долинає лопотіння «костилія». Швидко маскуємось. Я з Сашком Годзенком, що супроводжує мене, заїжджаємо на подвір'я. Невелика гуцульська хата з високим дахом, вкритим довгою, почорнілою від часу драницею. Праворуч велика стодола, де серед бійців 4-го батальйону стоїть господар хати — середніх років гуцул. Невисокий, худорлявий і, видно, хворий. Не зважаючи на свято, вправно орудує сокирою, переробляючи чергового воза на двоколку. Ставимо коней до стодоли. Вітаємось. Як завжди в таких випадках, починається перекур, під час якого знайомимось.

Михайлу Івановичу Кузюку лише п'ятдесят років, але вічні злигодні, тяжка праця, невилгойна хвороба рано згорбили йому спину, відкрили сивиною скроні. Та все ж від темна до смеркання не випускає сокири з рук — допомагає нашим хлопцям. У чоловіка не лише золоті руки, а й золоте серце. У його тісній, підсліпуватій хатині та під оборою лежать поранені бійці, з якими він ділиться останньою краплею молока чи відром картоплі. Неподалік од Кузюка, в кузні, працює його сусід Дмитро Пилипович Мельник. Високий, білявий, міцної постави, Дмитро Пилипович навчає наших ковалів перековувати коней на гуцульський лад. Весело дзвенять молотки, і хоча кожної хвилини сюди можуть налетіти німецькі стерж'ятники й скинути смертоносний вантаж, робота не припиняється.

Не припинялася вона навіть тоді, коли до села двічі підходила ворожа розвідка і недалеко від кузні спалахнув бій. Першого разу непроханих гостей зустрів вогнем свого автомата розвідник 4-го батальйону білорус Володимир Клемізь. Фашисти, залишивши двох убитих, втекли у гори. Та годин за дві ворог знову розпочав розвідку боем, кинувши на Зеленицю до взводу гірських егерів. Кулеметник казах Давид Байдулітов підпустив есесівців і майже впритул ударив кинджальним вогнем кулемета у фланг напасникам. Залишивши кілька трупів, фашисти знову розбіглись.

Помічник начальника штабу 3-го батальйону Г. Л. Якименко розповідає нам про події сьогоднішнього дня, про

хід перебудови обозу. Це на нього покладена ця відповідальна робота, а батальйон перебуває у районі гори Щівки. Літак довго кружляє над горами, кілька разів пролітає над долиною Зелениці, а потім, зробивши широке коло над селом, полетів на північ. Тепло прощаємось із Якименком, Кузюком та Мельником й вирушаємо далі, до штабу 4-го батальйону.

У штабі немає нікого. Після поранення В. М. Кудрявського батальйон прийняв начальника штабу П. О. Брайко. Йому немає ще й двадцяти п'яти, але це вже досвідчений штабний офіцер і бойовий командир. З Брайком мені довелося працювати разом у штабі з'єднання, коли він був помічником начальника штабу по розвідці. Зараз Брайко та комісар батальйону Токар перебувають з підрозділами під Пасічною, а тут лише тили батальйону та розвідники й мінери, що відпочивають, готуючись до нічної диверсії.

Під повіткою Платон Воронько, задумавшись, струже фінкою якусь палицю. За тиждень боїв у Карпатах Платон схуд і почорнів. Під очима синці від перевтоми, але сірі очі горять завзяттям, а непокірний чуб надає старшому лейтенанту молодецького вигляду.

— Ну як, диверсант, тепер не скаржишся на безробіття?

— Зараз не занудьгуеш, — посміхається він, — роботи вистачає! Учора буквально викрали у німців прекрасний новий залізний міст через Бистрицю, метрів на вісімдесят, з верхньою фермою. Викрали й висадили у повітря.

— Як це «викрали»?

— На жаль, довелося красти у повному розумінні цього слова. Ворог так натиснув, що наші підрозділи одійшли, залишивши міст. Батальйон вже займав оборону на нових рубежах, коли я одержав наказ зірвати його. Узяв із собою взвод бійців, тол і пішли. Ідемо вільно, не криючись, адже десь хвилин п'ятнадцять тут порядкували свої хлопці. Та не дійшли й до мосту, може, з сотню метрів, як назустріч, задихаючись, вибіг літній чоловік і попередив: у Пасічній повно німців, до мосту під'їздила їхня розвідка і вже, напевно, взяла його під охорону. Негайно беру з собою п'ять автоматників, скритно підходимо до мосту. Навкруги тихо й безлюдно. У селі чути гул моторів і рідкі автоматні черги. Партизани бігом перебігають міст, займають оборону від

Пасічної. Щоб прикрити відхід, виставляю на горбочку кулемет і швидко починаємо викладати заряди. Все іде у блискавичному темпі. Міст заміновано! Сигнал — і автоматники повертаються на наш берег. На мосту залишаюсь я один. Ворог помітив, і починає бити кулемет, а від Пасічної наближається гул моторів. Залишаю як найкоротший шнур... Рахунок на секунди. Упасти — значить злетіти в повітря разом з мостом. Встигну одбігти не більше півсотні метрів, як вибух струсонув повітря. Зривною хвилею мене збило з ніг... Ще й досі гуде в голові. Але ж міст злетів!

Добре, що благополучно обійшлося, бо міг би загинути чудесний товариш. Платон від цілого мосту не одійшов би ні за що! Взагалі це хтось прогавив. Такі мости необхідно мінувати заздалегідь... Неначе вгадуючи мої думки, Платон додає:

— Ти вже Дідові не кажи нічого. Нехай це буде між нами.

— Згоден, Платоне, тільки пам'ятай, що Ковпак тебе цінує не лише як мінера, а й нашого майбутнього літописця. Ти зараз пишеш?

— Дуже мало. Але пишу.— Платон дістає з польової сумки зошит і починає читати:

Гуцульщино, Гуцульщино,
Загублена краса.
Лежить твоя розпушена,
Зелена коса.

Затих веселий гомін рік,
Став гуркіт грозований,
Гуцульщино, Гуцульщино,
Мій краю неживий!

Замовк сопілки голос твій
З високих полонин.
Стальних джмелів смертельний рій
Гуде із Верховин.

Гуцульщино, Гуцульщино,
Кривавая роса!
Лежить твоя розпушена,
Обірвана коса.

Читає Платон майстерно. Видно, що для нього це не слова, а біль душі. Мені не зовсім подобається рядок — «мій краю неживий». Життя ж бо — це боротьба! Гуцульщина жива, вона бореться і допомагає боротися нам. Але у відгуках далекого бою поетичний образ сплундрованої, закривавленої Гуцульщини з обірваною косою

по-справжньому хвилює... Далі Платон читає «Партизанську матір»:

Вона прийшла з Сумщини на Карпати,
Старенька, заклопотана, м'яка,—
То син її, кремезний та кирпатий,
Привів її до штабу Ковпака.
Вона варила, поралась в обозі
І всіх синами звала: «Ну, сини,
Сідайте, пообідайте на возі,
Давай, Мишко, полагоджу штани.
«Та хай приїдем...» — «Жди, поки приїдем».
І непокірний, гордий партизан
Скорявся їй... і тут же по обіді
Спішив помити матері казан.
Вона завжди ридала слізно, слізно
Над свіжою могилою в кущах.
І поверталась мати в табір пізно,
Сховавши біль в заплаканих очах.
Тепер її могила під горою —
Уже її настигла сталь швидка.
Похмурою осінньою порою
Ідуть у бій загони Ковпака.

Запанувала тиша. Скільки їх, партизанських матерів, воюють разом із синами у загонах проти клятих фашистів!

— Партизанську матір я писав з Марії Василівни Лаврінець — нехай вона живе багато років!

До табору поверталися надвечір. Вітер розігнав хмари. Осяяні сонцем гори, повиті синім серпанком легкого туману, були несказанно прекрасні і мимоволі згадувались рядки:

Гуцульщино, Гуцульщино,
Загублена краса.
Лежить твоя розпущена,
Зеленая коса...

26 липня

Непривітний, похмурий ранок. Навколишні гори, ліс, долина Зелениці і наш табір затягнуло суцільною завісою густого туману. Вогко й холодно. Ранкове сонце, намагаючись подолати туман, визирнуло із-за Щівки й знову сховалося у густих хмарах. Почався не по-літньому холодний, дрібний дощ.

Обстановка поки що без змін. Ворог активізував дії своєї розвідки, і зараз десятки ворожих розвідувальних

груп шастають навколо нашої оборони. Крім тих двох, більших груп, які вчора наскочили на наші польові караули, помічено ще дві, яких в різний час бачили чабани на південь від Зелениці. А одна група була на Щівці, де стався незбагнений трагічний випадок.

Два якихось розвідники з автоматами ППШ зайшли до колиби на Щівці. Розпитали про німців, а потім начеб попросили масла. У пастухів масла не було, і вони справили їх до другої колиби, що стояла на цій же полонині. Тільки хлопці почали розмову з пастухами, як налетіли гітлерівці. Оточили колибу, наказали, аби всі пастухи вийшли. У середині залишилося тільки два розвідники та дівчина-гуцулка. Тоді гестапівець із Яремчі, рудий здоровань із засуканими по лікоть рукавами, вскочив у колибу. На його вимогу здаватись пролунала автоматна черга, він упав замертво. Тоді в колибу полетіли гранати. Дівчина залізла під шкіру, що лежала в кутку, а хлопці вели нерівний бій з фашистами, та скоро загинули. Вдершись до хати, гітлерівці в безсилій люті почали знущатися над трупами загиблих. Дівчина була жива... Хто були ті хлопці? Наші бійці не могли просити масла. Хліб, бринза — це інша річ, а масла й цукру у нас в цей час було доволі. Ковпак наказав Горкунову встановити прізвища героїв.

До намету, обтрушуючи з кобеняка краплі дощу, ввалився М. І. Павловський з своєю незмінною люлькою-носогрійкою. Широко розставивши покалічені у Веселому ноги, Михайло Іванович доповів:

— Товаришу командир! Переобладнання обозу в основному закінчено. Виготовлено двісті двоколок, котрі хоч зараз можна запрягати. Тільки що спробував свою «біду» — їздив до Черника та Зелениці перевірити, як ідуть справи у батальйонах.

— Ну і як?

— Двоколок нарobili, а запрягати не вміють. Один прибігає до мене: «Товаришу помпогосп, а що я тепер без дуги робити буду?» Довелося показувати, а то жоден не знає, як у водовозну бочку без дуги запрягать.

— А твоє враження, Михайле Івановичу, від двоколок?

— Що я можу сказати? Недарма її у нас «бідою» звали. «Біда» вона і є «біда», а краще, ніж їй собі нести. Важко тільки пораненим буде, а так... Та, може, скоро й на вози перейдемо.

— Не лякайся двоколісної «біднї», Михайле Івановичу,— Семен Васильович невесело посміхнувся,— от без неї буде справжня біда.

Почало випогоджуватись. Дощ перестав. У розривах хмар показалося ясне синє небо. Окутана хмарами Добошанка нагадувала про недавній дощ. У підрозділах почалася підготовка до походу. В котрий уже раз бійці перевіряли, що треба взяти з собою. Усе, без чого можна обійтись, роздавали населенню. Укладали й припасовували на двоколки боеприпаси, вибухівку, харчі, готували місця для пораних.

Десь після десятої ранку бойова охорона з висоти 1077.0 доповіла: від Пасічної чуто розриви бомб і звуки сильного бою, а трохи згодом комбат-4 Брайко роз'яснив обстановку: «6-й охоронний полк СС у повному складі, маючи в першому ешелоні два батальйони, при підтримці авіації та артилерії перейшов у наступ з тим, щоб витіснити нас з долини Бистриці. Перша атака одбита. Ворог поніс великі втрати й відступив на вихідні позиції. У батальйоні втрат немає...»

Четвертий день стримує натиск есесівців батальйон Брайка. Навіть учора, у неділю, німці до пізньої ночі штурмували нашу оборону. Одбивши всі атаки, Брайко вночі змінив систему оборони, а на північних схилах висоти 954.0 та південно-східних схилах гори Лускавець поставив сильні засідки — до взводу автоматників, підслених ручними кулеметами та мінометами.

Рівно о пів на десяту ранку ворог почав артпідготовку, обстрілюючи з гармат та мінометів місця, де вчора стояла наша оборона. Не зважаючи на низьку хмарність, у небі з'явилися ворожі літаки. Долина Бистриці, стиснута високими горами, буквально двигтіла від вибухів бомб і снарядів. За півгодини з'явилася піхота — есесівці рухалися похідною колоною до місця вчорашнього бою. Збоку на сірому коні високий, худий, як жердина, офіцер з сигаретою в зубах. Офіцер здається ще вищим від високого картуза, на якому хижий орел із проклятою свастикою. В цей час з боку Пасічної почулося лопотіння мотоцикла. Мотоцикліст у зеленому гумовому плащі намагається обігнати колону, але на вузькій гірській дорозі це йому ніяк не вдається. Офіцер обернувся назад. Різка команда. Колона зупинилась, потиснулася, пропускаючи зв'язківця. І раптом — шквал вогню. Тріск автоматів, кулеметні черги, розриви мін та

гранат зливаються в один звук. Та несамовитий рев здорovenного фашиста, що біг до Пасічної, кинувши свій автомат і накривши голову руками, перекривав навіть розриви мін. За лічені хвилини все було скінчено. Коли ж німці перенесли вогонь артилерії на місце нашої засідки, хлопці вже підходили до штабу, а командир взводу доповідав про наслідки бою.

Через кілька годин інша засідка розпотрошила ворожу колону на марші, так і не давши їй розгорнутися у бойові порядки. Подальші атаки фашистів на 4-й батальйон були вже значно обережнішими. Ворог змінив тактику. Втративши надію вибити партизанів лобовою атакою, він повів бої за опанування висотами, на яких була наша бойова охорона. Бої за долину Бистриці перейшли в гори. Власне, ця долина нам вже не потрібна, і ми лише чекаємо зручного часу, щоб вивести батальйони з бою.

...В 11.00 прискакав зв'язковий від Кульбаки. Два ворожих батальйони наступають на Зелену від Гути і Рафайлова. Заслони на дальніх підступах до Зеленої примусили ворога розгорнутися в бойові порядки і одбили перші атаки гітлерівців. Зараз батальйон веде бій у районі гори Ріпної (висота 1210.0). У наступі, крім німців, беруть участь підрозділи дивізії СС «Галичина». На підтвердження цього зв'язковий привіз кілька солдатських книжок українських есесівців. Один із них 20-річний запроданець біг в атаку попереду фашистів і схопив партизанську кулю. Що ж, як кажуть, собаці собака смерть!

Ковпак наказав Кульбаці відтягнути заставу нижче, по річці Максимець, щоб гітлерівці не обійшли заставу по дорозі Лопушня — Максимець.

Поривчастий вітер доносить від Зеленої відлуння глухих вибухів, а в районі Зелениці поки що тихо. Опівдні вздовж річки пролетів ворожий розвідник. Він довго кружляв у районі полонини Щівка, де перебуває 3-й батальйон, і знову повернувся в долину Бистриці. Все-таки ворог досить точно знає район нашого розташування.

Повернулись і наші розвідники. Картина не дуже втішна. Ворог гарячково стягує нові й нові частини та підрозділи. Вже зараз проти нас діє щонайменше 40—45 тисяч гітлерівців, а по залізниці Ділятин — Ворохта ідуть нові ешелони з військом і технікою. Крім 26-го охоронного полку СС, що прибув до Яремчі з Норвегії,

ворог перекидає в долину Пруту підрозділи 32-го охоронного полку СС.

На заході, в долину Бистриці, рвуться 6-й охоронний полк, підрозділи дивізії СС «Галичина» і ще якісь частини. На півночі, в районі Калуш — Солотвино — Станіслав, стоять в обороні 13-й охоронний полк СС та недобитки 4-го охоронного полку СС. Ворожі гарнізони розташовані також у Коломиї, Печеніжині. Окремі заслони прикривають район Стрий — Борислав — Дрогобич. У центрі ж усіх подій — наш невеличкий загін.

Ковпак весь час радиться з Семеном Васильовичем, обговорюючи становище. Комісар почорнів од втоми та першого напруження. Згусток нервів! Та, не зважаючи ні на що, чисто поголений, підтягнутий. Ось і зараз вони сидять над картою, уважно вивчають район наших дій. На десятки кілометрів розкинулись дрімучі карпатські ліси. Та рятівний для нас зелений колір карти густо помережений коричневими горизонталями високих гір і блакитними лініями рік, річечок та поточків із світлою, як кристаль, холодною водою, що пробігають у стрімких ущелинах. Карпатські гори казково багаті. Дрімучі ліси змінюють полонини. Вепра, оленя, куницю в лісі змінюють отари овець та гурти худоби. Тут всього багато — мало тільки у Карпатах людей і майже зовсім немає шляхів. Навіть масло та бринзу з полонини гучули носять в долину на собі. Шляхи проходять в долинах великих річок, де розкидані села та містечка. Саме там ворог концентрує великі сили, намагаючись блокувати нас у горах.

Основи тактики боїв у горах ми починаємо опановувати. Чотири дні запеклих боїв в долині Бистриці проти переважаючих сил 6-го охоронного полку СС, укомплектованого спеціально підготовленими горянами з Баварії, показали нашу перевагу і виучку. Звичайна річ, у нас багато недоліків, але загальні висновки саме такі. Це визнає навіть вимогливий і непримиримий до власних недоліків комісар Руднев.

Ворог у долині Бистриці має шостий охоронний полк СС, підрозділи чотирнадцятої дивізії СС «Галичина», тобто два полки здорових, ситих і прекрасно навчених головорізів. В окремі дні в боях брало участь три — чотири тисячі фашистів, підтримуваних артилерією та авіацією. Для наших бійців та командирів це були

перші бої в горах, і все ж чотириста партизанів зуміли одбити всі ті ворожі атаки. Не допомогли ні літаки, ні горілка, якою щедро поїли гітлерівці своїх солдатів. У тих боях ворог утратив лише убитими близько 500 солдатів та офіцерів, а коли взяти до уваги й поранених, то вийшло із строю не менше 25 процентів особового складу. Не зважаючи на важкі умови боїв, де ворог у 8—10 разів переважав наші сили, за ці дні партизани взяли багаті трофеї: два станкових кулемети, міномети, автомати, патрони. Маємо втрати і ми — у нас близько двадцяти чоловік убито й поранено. Проте ці цифри говорять самі про себе і ніяких коментарів не потребують.

Та, на жаль, тактика партизанської війни у горах не тільки не опанована — її ще просто-таки немає. Основа нашої тактики — маневр. Одначе в горах ми зможемо пройти за ніч всього десять — п'ятнадцять кілометрів, од сили двадцять! По руках і ногах нас зв'язує обоз. І знову-таки — а як же без обозу?! Де дівати поранених? Де брати харчі? Як з боеприпасами?.. Десятки питань, від вирішення яких залежить доля людей і виконання завдання. Безумовно, найкраще вирішення цих питань — виконання рішення ЦК КП(б)У та завдань УШПР. Лише організація партизанського краю в Карпатах ґрунтовно розв'яже усі наболілі питання і дасть можливість виробити основи тактики партизанської війни у горах.

Це розуміє також і ворог. Розуміє і боїться. Лише цим можна пояснити, чому проти жменьки партизанів у такі важкі для Гітлера часи він кидає стільки війська. Наше завдання — вистояти. Вистояти хоч до прибуття в Карпати наших побратимів з інших з'єднань! Але чи ж устигнуть вони підійти? Найголовніше сьогодні — виграти час і зберегти людей...

Командир з комісаром перебирають десятки варіантів. Довго зважують всі «за» і «проти». Нарешті приходять до висновку: форсованим маршем пробиватись на окуповану румунами Буковину. Розрахунок до краю простий. Коли ми перейдемо в окупаційну зону Румунії, то, безумовно, німці вважатимуть, що угруповання генерала Крюгера своє завдання виконало, і далі боротьбу з партизанами буде покладено на румун. А поки ті зберуть військо, розвідають, що й до чого, то мине час. А там, може, й підійдуть молдавські з'єднання... Та й воювати

з румунами буде набагато легше, ніж з відбірними есесівцями!

Цей план поки що знають окремі працівники штабу — безпосередні виконавці його розробки.

27 липня

Надвечір знову нахмарило. По-осінньому сіє холодна мжичка. Змоклі есесівці повертаються в села, залишаючи в горах бойову охорону. Бойовий день для них закінчується.

О 19.00 вершники Ленкіна, залишивши коней у Зелений, змінили бойові караули 2-го та 4-го батальйонів. У горах раз у раз злітають ракети — то бійці доповідають Ленкіну про зміну постів. Вони мають стояти добу, прикриваючи відхід з'єднання, і лише завтра зійдуть з гір і вирушать навздогін колоні.

О 21.00 вирушаємо на схід, у глиб Карпат. За вісім годин плануємо пройти 17 кілометрів. Маршрут пролягає по долині Зелениці, далі — вздовж річечки Зубринки, понад горою Добошанкою, через висоту 1306.0 в долину річки Гнилиці з днівкою в урочищі Буковинка. 3-й батальйон, без обозів, виходить в урочище Хом'як і, зупинившись на днівку в районі висоти, організовує спостереження за селом Татарів.

Дорога іде лісом, вздовж шумного гірського потоку. Понад дорогою — окопи і траншеї, викладені товстими стовбурами смерек. Окопи, траншеї та й саму дорогу будували російські солдати під час Брусилівського прориву чверть віку тому. Час уже зруйнував дорогу, зогнили на гатях смереки, місцями її завалило камінням. Незвичні до гірських стежок, наші коні раз по раз падають на крутій дорозі, провалюються в напівзогнилих від часу і вологи гатях, ламають собі ноги. Бійці дострілюють нещасних тварин, і колона рухається далі, залишаючи по собі кривавий слід.

Виходжу в голову авангарду — до п'ятої роти. Бійці, навантажені боеприпасами, зброєю та харчами, ідуть з повною солдатською викладкою. Роти головної похідної застави без обозів вирвалися далеко вперед. Десь після півночі біля невеликого будиночка, що одиноко стоїть при дорозі, доганяємо заставу. Крізь завішені ковдрою вікна пробивається світло. Прямую до будинку, щоб

поговорити з господарем — уточнити деякі питання й зорієнтуватися по карті. У хаті повно розвідників. Хлопці сидять на лавах, палять, п'ють воду — раді випадку посидіти в затишку. Оглянувши хату, помітив господиню з явними слідами пранців. Тут же і господар — він уже без носа. Видно, не заразна стадія, але коли б хто захворів, то це було б страшніше гітлерівців. Потихеньку спроваджую людей на двір. Тихо, щоб не образити господарів, нагадую: «Це ж пранці». А вони в один голос:

— А ми хіба що, ми лише води попиту...

Вийшовши з хати, зустрів Ковпака і доповів йому про випадок. Командир наказує негайно виставити біля будинку пост і до приходу колони не знімати. Тут же наказує написати розпорядження начальнику санслужби І. М. Савченку, щоб до складу головної похідної застави включили медпрацівника і в загрозливих місцях виставляти пости.

Ніяк не можу заспокоїтись. У 1930 році я працював в експедиції передгір'я Тянь-Шань і там бачив таких хворих. Але ж то були глухі місця край світу, і я певен, що тих хворих давно вже підлікували, зробили безпечними для інших. Та й взагалі за останні роки про таку догань у нас уже забули. Перепитали бійців — жоден не знає, що таке пранці... А тут, у центрі Європи, в якихось двадцяти кілометрах від світового курорту Яремчі, де, кажуть, є вілла самого Рібентропа, — тут прижилися пранці, колтун, туберкульоз...

Короткий привал і знову карколомні підйоми у непоборній п'тьмі: Нарешті почало світати. Ціною нелюдських зусиль за вісім годин ледве подолали одинадцять кілометрів. Рухатись далі немає сил — ні в людей, ні в коней. Крім того, ще стоїть у пам'яті Манява. Ковпак приймає рішення: затриматися до ночі, замаскувати обози, а ввечері продовжувати рух далі, до Буковинки. До штабного намету під розлогим дубом прийшов командир розвідроту І. І. Бережний зі своїм помічником Д. Черьомушкіним.

— Товаришу генерал! — доповідає перший. — Попереду фашисти пристосували для оборони мисливський будинок, що стоїть на вододілі річок Довжинець і Гнилиці. Дорога від будинку добре проглядається, ну і, звичайно, прострілюється.

Проминути будинок ніяк не можна. Порадившись із

комісаром, Ковпак дає завдання 4-й роті П. С. Пятишкі-на знищити опорний пункт.

Коротка сутичка закінчилась повним розгромом ворога. Залишивши вісімнадцять трупів, зброю і запас патронів, гітлерівці спішно відійшли на полонину Довгу. Та не радісна була перемога. У бою загинув один з наших ветеранів — хороший бойовий політрук 4-ї роти і прекрасна людина Саша Покровський, який до війни працював інструктором Путивльського РК КП(б)У. Холодним туманним ранком у далеких Карпатах поховали Сашу, а також бійця Василя Куликова. Сіяв дрібний, холодний дощ, було похмуро і непривітно. Хмуро й тоскно на душі...

Дощ посилюється. Косі струмені холодної води січуть нещасних коней, що майже всі лежать після важкого переходу. Фуражу дуже мало. Сіна немає зовсім. Бійці лазять по кущах, вижинаючи стару шорстку траву, рубають осикове та липове гілля, щоб чим-небудь підгодувати заморених тварин. На пашу випускати не можна. Не зважаючи на дощ і низькі хмари, що спускаються майже до лісу, ворожі літаки від самого світанку кружляють високо в небі навколо Добошанки, по долині Зелениці та Зубринки, розшукуючи наш табір. Навмання скидають дрібні бомби, що раз по раз вибухають. Користуючись туманом, на годину дозволили розвести вогонь, щоб зварити їжу і погодувати стомлених бійців хоч гарячою затіркою. З харчами скрутно. Основа харчування — борошно. Є, правда, м'ясо і масло, але за годину з них нічого не приготуєш.

Перевіряючи пости, проходжу по табору. Не чекаючи їжі, бійці повалилися, щоб хоч як-небудь відпочити. У розташуванні 4-го батальйону М. І. Павловський «розпікає» старшину роти, поруч — помпогосп І. Д. Захаров. Михайло Іванович наказує куховарці насипати миску баланди. Куштує юшку, що відгонить сирим борошном, і передає ложку старшині. Той надсилу ковтає юшку, морщиться під сміх і солоні партизанські жарти.

На зворотній путі провідую 5-у роту. Біля багаття сидить Проня Сердюк, молода комуністка з Говоруново-го хутора і командує своїми помічниками. Власне, Проня повинна бути у санчастині. Поранена в бою за Блюдники при форсуванні Ломниці, відважна партизанка повернулася у підрозділ, до товаришів, з якими пройшла до синіх Карпат від самого Хінельського лісу. Прийшла

ї не може сидіти без діла. Хлопці витягують з сяючого білою емаллю казана м'ясо, складають в каструлю і, присоливши, обв'язують каструлю марлею. Проня затирає затірку, а один партизан товче в салатовці сало. За десять хвилин кашовар роздає сніданок. Юшка пахне, збуджуючи апетит. Куштую. Апетитно подолавши півтарілки затірки на м'ясному бульйоні і дякуючи Проні, запитую:

— Коли встигла зварити м'ясо?

— А ми його і не варили. Трохи приварили і витягли. Іншим разом доваримо, а юшка — і смачніша і тривніша.

Відчуваю, що у 5-й міцно живуть традиції Кириленка і Діда Мороза — Коренева, які турботу про бійця завжди ставили на перше місце. Ось і зараз возять посуд і навіть салатовку!

Дорога до штабу іде старим лісом, де під віковими дубами розмістилася санчастина. Лікування у нас централізоване, але за харчування і догляд поранених відповідають командири та медпрацівники підрозділів. Біля повозок під деревами сидять і лежать поранені. Хто снідає, хто вже поснідав і чекає на ранковий обхід лікаря.

Підходжу до поранених розвідників кавескадрону. Катюша Приходько, колишня підпільниця з села Яцине, а зараз медсестра ескадрону, годує поранених. Вітя Бабичів, з пораненою рукою на перев'язі, вправно працює здоровою. Тут же «заправляються» Вася Чусовітін, Павлуша Бивалін, Вася Новиков, їздовий татарин Мінібаєв...

Хлопці дружно відповідають на моє привітання.

— Чим годуєш своїх орлів? — звертаюся до Катюші.

Дівчина зашарілась. Чусовітін приходить на допомогу:

— Борщ із щавлю по-партизанськи і смажене м'ясо з коржами.

Дівчина дає мені покуштувати. Борщ не борщ, а смачно. Після кисленької юшки-бульйону хлопці з апетитом уминають смажене м'ясо з зеленими стеблами часнику.

— Коли встигла і де це все взяла? — дивуюсь винахідливості.

— Так це ж в усіх ротах дають — і борошно, і м'ясо. А щавель і часник у горах, на полонині, нарвала. М'ясо ж засмажила і коржів напекла учора, бо знала, що виступаємо.

У нашій штабній їдальні, у Федосії Максимівни, або, як ми її називаємо, тьоті Фені, теж смажене м'ясо і коржі.

Одне за одним згасають багаття. Табір потроху затихає. Стомлені важким переходом люди засинають важким, неспокійним сном. Федя Горкунов вертиться на мокрій кошмі, щось скрикує кризь сон, подає команди... Та втома бере своє. Поволі засинаю і я. Сниться Дубовицький ліс... Ясне, сине небо... На узліссі я, Віктор Ларіонов і Лисиця. Десь неподалік густо б'є ворожий кулемет. Кулі дзижчать над головою. Ми намагаємось пробратися вперед, та просто перед нами розривається снаряд... і я прокинувся. У Поломах, біля Гнилиці, справді б'є кулемет. До намету вбігає Гавриловець:

— Товаришу начштабу! Угорські прикордонники розгорнулись у бойові порядки й атакують оборону 2-го батальйону.

— Скільки їх?

— Та чоловік із треста буде.

Біжу до намету командира, доповідаю обстановку, а в цей час бій під Гнилицею розгортається. В дію вступають наші станкачі, б'є міномет, тріщать автомати. Посилені луною вибухи мін розносяться далеко в горах. Ковпак наказує підняти на допомогу Кульбаці чергові підрозділи 1-го батальйону.

Стрілянина стихає, віддаляючись на південний захід, а вже близько полудня Кульбака доповідає про розгром ворожої групи. Втративши близько сотні убитих та поранених, прикордонники відійшли за кордон. На полі бою залишилось понад двадцять п'ять трупів. Тяжко поранений гонвед, що за годину помер, сказав, що то хотіли розрахуватися із нами за убитих вранці прикордонників.

Даємо відбій, але відпочивати вже не довелося — дощ перестав, і з'явилася авіація. Спочатку угорські розвідники та німецька «рама», а потім бомбардувальники. Розлючені гітлерівці, осліплені безсилою злобою, несамовито бомбують гори, долину Зубринки та Гнилиці. Бомбують з німецькою педантичністю — тридцять п'ять хвилин триває наліт, сорок хвилин перерва. Ця педантичність ще більше підкреслює безглуздість затії — трійкою літаків бомбити... Карпатські гори! Правда, це дуже нервує, перешкоджає бійцям відпочивати, однак втрат немає, якщо не рахувати кількох поранених коней.

О 14.00 від Саші Ленкіна прибуває вершник з донесенням. Вранці гітлерівці зайняли долину Бистриці. У села Зелену та Рафайлів прибувають нові підрозділи. На заході ворог перегруповує сили і веде розвідку. Спробу німців пробитись в долину Зелениці вершники одбили.

Не краще й на сході. Маркіданов доповідає, що в Татарові стоїть гарнізоном батальйон 32-го охоронного полку СС, одна рота полку займає Яблонецький перевал. У Паляниці близько 300 німецьких прикордонників, підсилених мінометною батареєю. Підтверджуються дані розвідки про появу в долині Пруту нових підрозділів. Чогось певного розвідати не пощастило.

Група розвідників на чолі з командиром взводу М. Гапоненком, що ходила до Ділятина та Яремчі, на зворотній путі несподівано налетіла на ворожу розвідку. Зав'язався бій. Німців було набагато більше. Кулеметним вогнем вони притиснули розвідників до землі і почали обходити. Важко сказати, чим би це скінчилося, якби не мужність наших хлопців. А. П. Землянка і комсорг Костя Стрілюк заповзли у тил фашистам, гранатами знищили обслугу кулемета і повернули його проти гітлерівців. Залишивши чотири трупи, фашисти одійшли до Яремчі.

Тепер уже немає сумніву: ворог оточив нас залізним кільцем і ось-ось розпочне вирішальний бій. Треба будь-що вискочити з пастки. У штабі детально розглянули підсумки нічного переходу. Обоз зв'язує нас по руках і ногах. Власне, його необхідно позбутись. Двоколки теж не для гір, або, точніше, не для партизанської маневрової війни в горах. Потрібні в'ючні сідла і гірські місцеві коні. Але те у майбутньому. Поки що пересуваємося на двоколках. Через п'ять кілометрів починається добра дорога — аж до самої долини річки Піги. А там... обстановка покаже.

Випадково почув розмову Ковпака з комісаром. Семен Васильович переповів командирю про свою розмову з Вершигорою, котрий пропонує розбитись на групи і розійтись у різні боки, як він каже, «давидовським маневром». Ковпак, власне, не проти цього, але у Давидова не було проблеми поранених. З розмови я зрозумів, що вони підуть на цей варіант лише тоді, коли виникнуть сприятливі для того умови. Зараз основне — вийти на правий берег Пруту і прорвати ворожу блокаду.

Перед нами тяжкі випробування: будь-що треба зберегти людей, підтримати їх дух, волю до боротьби.

Командир доручив розробити операцію по прориву ворожого кільця на схід, через Паляницю — Татарів.

28 липня

Похмурий день змінили присмерки передчасного вечора. О 20.00 зовсім зпонучіло, і колона рушила в путь. Попереду — довгий перехід, бої в Паляниці і Татарові, перехід залізниці і шосе Ділятин — Ворохта, а також ріки Прут. Не пізніше п'ятої ранку необхідно бути на місці, у долині Піги. За дев'ять годин на диво подолали двадцять вісім кілометрів і розгромили два ворожих гарнізони. Правда, за шість кілометрів починається «гостинець» — шосейна дорога. На неї уся надія!

Паляниця — невеличке гірське село, що заховалось далеко в горах, неподалік кордону із Закарпатською Україною, окупованою угорцями. Гуцульські хатки ліпляться крутосхилом долини, де протікає гірська річка Прутець Яблонецький. Впдовж потоку — бруківка від Татарова через Паляницю, і аж до того місця, де Гнилиця і Прутчик утворюють Прутець Яблонецький.

Село обступили високі гори, вкриті лісом та чагарниками. За десять кілометрів на схід, де Прутець впадає в Прут, розкинулось село Татарів. Долиною Пруту через Татарів проходить залізниця Ділятин — Ясіня — Рахів — Сигет. У Паляниці й Татарові ворожі гарнізони, що мають за мету закрити нам вихід в долину Пруту.

Операція по прориву кільця ворожої блокади продумана до деталей. Командири підрозділів уяснили завдання, і зараз все залежить від того, наскільки достовірні дані нашої розвідки, а також од рішучості командирів. План операції досить простий. Батальйон Кульбаки, без обозів, залишається прикривати наш тил; третій батальйон Матюшенка рівно опівночі повинен захопити і зірвати мости на шосе та залізниці Микуличин — Татарів, виставити заслон від Микуличина й ударом з північного заходу вибити ворога з Татарова. Зведена група у складі 3-ї, 4-ї, 5-ї, 8-ї та 9-ї рот першого батальйону під командуванням підполковника П. П. Вершигори о 22.00 має розтрощити гарнізон села Паляниці, а опівночі разом з 3-м батальйоном ввірватися у Татарів і, виставивши заслони від Яблониці та Ворохти, за-

безпечити перехід колони через долину Пруту. 8-а рота Горланова має обійти Паляницю з півночі, перервати зв'язок із Татаровим й ударом зі сходу сприяти знищенню ворога в Паляниці.

...Група підполковника Вершигори, без обозів, вирвалася далеко вперед. Колона з обозами поволі долає карколомний спуск в долину Гнилиці. Старий гуцул-провідник впевнено крокує в сліпій пітьмі по розмитій дощами стежці, яку він називає дорогою.

— Йой, пане генерале, то це є добра дорога. Її ще російські солдати в тамту війну робили. А скоро буде гостинець до самого Татарова, то там хоч боком котись.

— Вуйку, а давно ви були у селі?

— Та давно, пане, ще з весни. Але онучок вчора прибігав, то каже — повна Паляниця німецьких жандарів. З канонами та мінометами. Більше ті, що на кордоні стояли. Розповідав, що бояться дуже партизанів. У сусіда на квартирі якийсь капрал стоїть, вже немолодий, і дуже, говорить, богомільний. Все, каже, горілку п'є та богу молиться, аби від партизанів його вберіг. А вчора нові приїхали, есеси, ну ті, кляті, ті лише горілку п'ють, а вже богу не моляться.

Старий лише закрутив головою. Деякий час ідемо мовчки. Порушуючи мовчання, Ковпак питає:

— То як, вуйку, живете?

— Йой, пане генерале, і не питайте! Кажуть, в далеку давнину захопили були Україну ординці. Лихий то був час, а послухаєш старих людей, то не краще й зараз.

— Хіба вони тут були?

— Ні, пане, тут не було. Захопили Ділятин, Ямне, Микуличин, а тут їх спинили.

— У Татарові?.. Бува, чи не від тих часів назва?

— Так, пане, Татарів від тих часів назву має.

— То як це?

— А слухайте, коли охоту маєте.— Старий кашлянув у кулак і почав свою повість — радий, що є слухачі. Відчувається й те, що дядько сумує без людей, нудьгує на полонині, де біля овець та худоби вік звікував.— Давно це було, десь, може, 700 літ, а може й більше, і жив на Мадярщині, у Вишньові, піп Дзема. Онук цього Дземи полюбив гуцулку молоду та гарну. Струнка, як смерека, коси, як змії, а очі чорні, як ніч. Довго залицявся молодий попович до дівки, шукав взаємної любові, але горда дівка кохала другого, а на нього не

хотіла дивитись. Одного разу, йдучи до хати своєї любки, хлопець побачив, як дівчина гаряче цілувала свого коханця. Не витримало у хлопця серце — вистрелив у любку, що була в обіймах другого. Щоб уникнути кари, сів на коня, переїхав угорський кордон і спинився на невеличкій галявині, між Прутцем і Прутом, серед дрімучого, незайманого лісу. Нудьгував Дзема за домівкою, боляче переживав своє невідале кохання. Щоб заспокоїти серце, став розчищати галявину — вирізав корчі, корчував поламани дерева, убивав змій. І за пару років розчистив поле для господарювання. З роками рана в серці почала гоїтись, та все частіше починав згадувати батька, матір, братів і сестричок. Не витримав, зрештою, Дзема, сів на коня і поїхав додому в надії, що громада забула про його злочин.

Дуже зраділи батьки поверненню сина, але громада та осиротілі батьки убитої гуцулки були невблаганні, і Дзема знову довелося покинути батьківщину. Вирядили батьки сина в далеку дорогу. Дали худобу, слуг та служницю — і поїхав молодий попович знову до свого поля.

Поки Дзема їздив, один господар, Рошка з Микуличина, побачив розроблене поле і почав його орати та сіяти. Повернувся Дзема — загарбник оре його поле. Спробував юнак його усовістити, та впертий гуцул стояв на своєму. Схопив Дзема пістоль і двічі стрілив у ворога, та не вцілів, і Рошка, скориставшись цим, утік.

Збудував Дзема хату. Молоденьку служницю взяв за жінку. Пішли діти, прийшла до хати радість. Коло Дземи збудували оселі й парубки, що прийшли з ним із Угорщини. Згодом будувалися тут діти та онуки Дземи. На місці одинокої хатини постало невелике село. Люди жили у мирі та злагоді. Багатіло село, багатіли люди, та прийшла на Україну люта біда. Аж до синіх Карпат прийшли кляті ординці — захопили Прикарпаття, Ділятин і пішли в гори. По горах — на Магурі, Лісовій та Хом'яку — були поставлені вежі, на яких день і ніч стояла сторожа. На цих вежах були дерев'яні віхи. Коли ворог йшов від Ділятина, то сторожа ті віхи опускала в той бік. А ті все глибше забирались в гори. Захопили і Микуличин. Багато людей загинуло, багато попало в неволю, але частина скрилася в лісі. Ліс був густий, незайманий, такий, як сотворив його пан бог. Ці втікачі приєднались до села, де жив Дзема, на той час вже ста-

рий дідуган. Довго радились, як спинити ворога, а потім підрізали дерева в тому місці, куди вони повинні були проходити, і до дерев поприв'язували грубі вірьовки. Коли ж вийшли з Микуличина на Прутець і зайшли глибше в ліс, гуцули пустили по нім підрізані дерева. Допоміг нашим людям і вітер, що валив підрізані дерева. Всі ординці загинули в лісі під деревами. Зуміли врятуватися лише чоловік з жінкою, що прибились до хати старого Дземи. Чоловік зайшов до хати, а жінка, яка була вагітною, відчула, що ось у неї має народитись дитина. Не чекаючи чоловіка, сіла на коня, переплила Прут і під скелями, на березі поточку, народила собі потомка... З того часу той яр і потічок назвали Татарівчик, а село, засноване Дземою, Татарів... Правда це чи ні, не знаю, але так люди споконвіку говорять.

...Операція явно затримувалась. Час наближався до півночі, а від Вершигори ніякої звістки. Колона поминула мисливський будиночок над Гнилицею та кілька місточків через безіменні поточки, від Паляниці донесли посилені горами кулеметні черги, вибухи мін і різкі постріли нашої «сорокап'ятки». Бій за Паляницю розпочався!

До «гостинця» залишалося близько двох кілометрів. Перед нами невеличкий місточок через ручай. За місточком ліс розступився, утворюючи невеличку галявину. Ковпак наказав спинити колону, підтягнути обози в компактний кулак, щоб потім форсованим маршем прорватись вперед. У голову колони виходить комісар, що весь час ішов біля двоколок з пораненими. Семен Васильович заклопотаний затримкою операції, страшенно нервує. Ковпак намагається його заспокоїти, хоч, як мені здається, він уже зрозумів, що операція провалюється. Навіть коли ми візьмемо Паляницю, то чи вистачить у нас часу на прорив у Татарові. Добре, коли Матющенко, не чекаючи Вершигори, захопить Татарів і зуміє його утримати. А коли ні?.. Яка обстановка у нього? Опівночі перший сеанс радіозв'язку з Матющенком. Всі з нетерпінням чекають радіограму, та ні о дванадцятій, ні о першій ночі встановити зв'язку не пощастило — на шляху радіохвиль гори, і ми, як кажуть радисти, у «мертвому просторі». Начальник радіозв'язку Федя Божченко поривається вийти на гору, щоб налагодити зв'язок, та Ковпак не дозволяє. Він наказує

послати зв'язкового у 2-й батальйон, що стояв набагато вище в горах, аби тамтешні радисти встановили зв'язок із 3-м батальйоном.

А бій в Паляниці розгоряється. Безперестану б'ють ворожі важкі міномети. Костя Мушта, з комендантського взводу, знайшов на схилах висоти 1196.0 місце, звідки видно панораму бою, і Ковпак влаштував там свій КП. У небо злітають сотні ракет, охоплюючи Паляницю вогневим півколом із заходу, півдня та сходу. Гора Боремель, Вижна Прилюка, висота 940.0, гора Семчук та висота 1079.0 зайняті ворогом, який засипає Паляницю сотнями мін і зливою трасуючих куль. На північній околиці палає пожежа. На фоні червоної заграви, у чорному небі, вирізьблюється силует гуцульської церкви. Трапилося найгірше — розвідники не вивчили системи оборони ворога, який закріпився не в селі, а на пануючих горах. Продовжувати бій за Паляницю було недоцільно. Треба починати все спочатку, але ми вже не маємо зв'язку ні з Вершигорою, ні з Горкуновим.

Нарешті з'явився зв'язковий від Феді Горкунова. У донесенні Горкунов пише: «Німецькі прикордонники і підрозділи 32-го полку СС після слабого опору залишили Паляницю. А після того, як наші підрозділи зайшли в село, відкрили кулеметний і мінометний вогонь з висот, що на південь від села. У центрі села підполковник Вершигора з розвідротою, 3-ю та 8-ю ротами веде бій, одходячи на північ».

Федя Божченко, вибравшись трохи вище КП команди, нарешті встановив зв'язок з Матющенком і мовчки передає Ковпаку радіограму: «Вийшли на вихідні позиції. Готовий до бою. Чекаю початку Вершигори. Татарові без змін. Матющенко».

Тепер уже видно, що попередній план реалізувати не вдасться. Установити зв'язку з Вершигорою і вивести підрозділи з бою не пощастило. Ударна група підполковника Вершигори о другій ночі зайняла село Паляницю, але перед світанком, під натиском переважаючих сил ворога, одійшла і зараз веде бій на північ, південь і захід від села.

А вдень ворог від гори Довга зайшов у тил кавескадрону, що лишив незайнятою гору Боремель і обстріляв наших вершників. Помначштабу по розвідці Ф. Д. Горкунов підняв дві роти 4-го батальйону, 10-у роту та кав-

ескадрон Саші Ленкіна, вибив ворога з гори і, розвиваючи успіх, 5-ю ротою ударив на висоту 940.0 — сильно укріплений опорний пункт ворога, що панував над селом і тримав його під прицільним кулеметним та мінометним вогнем.

Взяти висоту 940.0 в лоб неможливо. Всі підходи до гори щільно прострілюються. Тоді помічник командира 5-ї роти І. Т. Сердюк, одібравши сім добровольців — Гулькова, Малахова, Якімова, Назарова, Закірова, Гончарова та Чипсараюва, — вирішив обійти висоту й ударили по гітлерівцях з тилу. Під прикриттям вогню 5-ї роти відважна вісімка потічком зайшла в тил фашистам. Впритул підповзли до ворога і, закидавши його гранатами, в рукопашному бою вибили з вершини. Недобитки кинулися тікати, але тут же були знищені вогнем важкого кулемета, який залишили на вершині. Крім кулемета, до рук партизанів потрапили багаті трофеї ворожої залози: автомати, гвинтівки, пістолети, патрони, телефон, намети, харчі.

Проте ворог продовжував чинити шалений опір. Бій набирав дедалі запеклішого характеру. Зв'язок із Горкуновим та 5-ю ротою втрачено. Відрізані ворогом, воїни вели жорстокий бій на південний захід від Паляниці, відтягуючи на себе основні сили ворожого угруповання. Вершигора поки що мовчить, і лише на горі Боремель дві роти 4-го батальйону на чолі з комісаром І. Г. Токарем ведуть бій, полегшуючи долю 5-ї роти. Після полудня розвідники доповіли: з Татарова почали прибувати машини з боеприпасами та зброєю. У Паляницю та на висоти, що на південь від села, рухається піхота.

Обстановка весь час загострюється. Штаб розробляє новий варіант виходу через долину Пруту. Крім прориву через Паляницю — Татарів, Ковпак наказує передбачити можливість прориву на північ, а потім по старій військовій дорозі — на Яремче або на Дору і через ріку Прут — на схід. Для цього необхідно провести розвідку на північ. Але вся розвідрота з Вершигорою, з яким до цього часу не можна встановити зв'язку. Вся надія на розвідку 3-го батальйону, який займає оборону на півночі, в районі висоти Горгани Малі. Божченко весь час намагається передати Матющенку радіограму із завданням на розвідку, та потужні ворожі пеленгатори весь час забивають нашу рацію, не даючи змоги працювати...

До штабу прийшов начальник санітарної служби І. М. Савченко. Іван Маркович — кременний, років під сорок, військовий лікар-хірург — сідає біля комісара, поклавши на коліна натруджені руки, геть-чисто спалені йодом. Він пропонує повернути поранених у свої підрозділи. Як лікар він безумовно правий, і саме життя на кожному кроці доводить його правоту. Всі легко поранені, або, вірніше, всі, хто може ходити чи сидіти на коні, вже зараз повернулися у свої підрозділи. У цей тяжкий час кожен хоче бути ближче до своїх бойових побратимів. Це природно і дуже добре. Однак тяжкопоранені зв'яжуть маневр, знизять боєздатність.

Сидір Артемович мовчить, а Семен Васильович гаряче доводить:

— Ні і ще раз ні! Тяжкопоранені мають залишатися у санчастині з'єднання, куди необхідно зібрати усіх небоєздатних з батальйонів. Лише тут ми зможемо зберегти їм життя! Інша річ із так-званими «ходячими». Так вони уже в підрозділах. Ось Вася Чусовітін... Другий день бачу його в ескадроні. Та і в інших підрозділах багато хто доліковує свої рани в боях. Хто може, той і сам повернувся до строю...

Готовий наказ на прорив. На відміну від учорашнього планом операції передбачено удар через висоти на південь від Паляниці з тим, щоб захопити висоти 1129.0, 940.0, 1091.0 та 1079.0 і, поставивши сильні заслони на висотах в районі шосе Татарів — Яблуниця, захистити обози від нападу ворога. Вершигора з розвідрою та ротою Феді Карпенка має нанести удар по гарнізоні Паляниці з півночі, а рота С. Єфремова — із заходу. Бій за село повинен вирішитись на висотах, що оточують Паляницю... План операції не викликає заперечень ні в Ковпака, ні в Руднева. Проте обстановка міняється щохвилини і, підписавши наказ, Сидір Артемович тут же наказує прискорити розробку запасного маршруту з виходом на північ...

Вітер розірвав сиві густі хмари, що низько спустилися над горами. У розривах просвічується вмите дощами небо. Разом з цими синіми озерцями з'явилися й ворожі літаки. На цей раз розвідники. На великій висоті кружляють над горами, інколи кидаючи невеликі бомби чи гранати, або обстрілюють висоти з кулеметів. Шкоди від цих нальотів ніякої. Навпаки, ворожі літаки до деякої міри допомагають краще зорієнтуватися у складній об-

становці сьогоднішнього бою. Коли ворог бомбить висоту, то це означає, що там є наші люди.

Під кінець дня встановлюється нарешті зв'язок з групою Вершигори. Через ворожі заслони від нього пробрався меткий астраханський рибалка Грицько Александров. Одержали радіограму і від Матюшенка, лише Горкунов не подає вістей. Федот Данилович доповідає про посилений рух у Татарові — з Ділятина туди весь час прибувають автомашини з військом та військовим спорядженням, які потім вирушать далі на Паляницю та Яблуницю. Ворожі розвідники підходили і до гори Хом'як.

Про посилений рух в Паляниці доповідає також Вершигора. У село прибуло сімнадцять автомашин і до двохсот чоловік піхоти. Добре видно, як ворог окопується на горі Семчук та висоті 1079.0, де скупчилося до батальйону піхоти.

Прибуло підкріплення і на Вижну Прилюку (висота 1129.0). Токар, що спостерігає ворога з гори Буковель, вважає, що там зараз не менше 250—300 фашистів. Ворог вживає всіх заходів, аби не випустити нас з долини річки Гнилиці. З усього видно, що цього дуже домагається високе фашистське начальство. Домагається і прагне діяти негайно, концентруючи війська для рішучого удару. А може, просто боїться і не вірить у свої сили, в свою удачу?.. Коли так, то це вже трохи міняє ситуацію.

За цих умов прорив через Паляницю — Татарів нічого не дасть. Треба шукати інший шлях. Поки що Ковпак з комісаром затримали надсилку наказу на прорив. На скільки часу — важко сказати, але зараз перед нами постає питання про ліквідацію обозу, знищення важкої зброї та про вихід на північ. Скликати командирів загонів на раду немає змоги, і Ковпак приймає це рішення удвох з комісаром. Ось воно. Завтра, 29 липня 1943 року, під прикриттям вогню артилерії та мінометів всі підрозділи будуть виведені з бою. Гармати й міномети, після того як будуть вистріляні всі снаряди і міни, будуть зірвані. Обоз ліквідується. Патрони, вибухівку і харчі вантажимо на в'юки, поранених посадимо на коней, а тяжкопоранених будемо нести на носилках. Це рішення буде доведено до відома завтра, на нараді командного складу. Власне, це єдине, що ми можемо зробити, аби утримати ініціативу в своїх руках.

...Все ж таки приймати таке рішення важко!

Вночі бій затих, і лише спалахи ракет на висотах навколо Паляниці, рідкі кулеметні черги у районі висоти 940.0 та гул моторів на дорозі Татарів — Паляниця показували, що ворог стягує сили, готується до рішучого штурму.

Ніч поминула спокійно. Вітер розігнав хмари, холодну похмуру ніч змінив сонячний, вітряний ранок. Збирається командний склад, і на короткій нараді Руднев оголошує рішення: знищити важку зброю, залишити двоколки і без обозів пробиватись на північ.

Присутні вислухали промову мовчки. Більшість командирів ходом подій були вже підготовлені до цього, але декого наказ буквально приголомшив. Особливо болісно переживав командир батареї С. В. Анісімов. Та комісар рішуче відкинув будь-які дискусії.

— Товариші командири! Ми зібрали вас не для обговорення наказу, а для того, щоб вислухати ваші пропозиції, як краще провести в життя цей наказ. Всякі балачки — кидати чи не кидати гармати, міномети, обози — зайві. Головне завдання — вивести людей, врятувати поранених.

Виступив і Ковпак.

— Перед тим як зірвати гармати, міномети та станкові кулемети, ми повинні взяти від нашої зброї все, що вона може дати. Ворог мусить повірити у те, що ми збираємося за будь-яку ціну прориватись у Паляницю. Треба, щоб гітлерівці стягнули в село якомога більше війська. Чим більше фашистів буде в Паляниці, Татарові та Яблуніці, тим менше їх буде в Ділятині! Протягом дня всі боеприпаси, вибухівка та харчі мають бути наві'ючені на коней. Посадити на коней всіх поранених, які можуть триматися верхи. Все, що не зможемо взяти з собою, знищити! Перед батареєю особливе завдання: вона повинна з закритих вогневих позицій розгромити ворожі опорні пункти на висотах. Жоден снаряд не повинен поминути цілі. Знищити якомога більше ворога і допомогти вирватись групі Горкунова, що ось уже цілу добу б'ється на південь від Паляниці. Після того, як всі снаряди будуть розстріляні, гармати та міномети зірвати! Виконання доповіді о 18.00, сьогодні.

З наради розходились мовчки. Знищити обоз для нас було те саме, що знищити рідне місто або спалити влас-

ну хату. Такою домівкою був для нас обоз. Особливо важко буде пораненим.

Мовчки поснідали. З харчами аж надто скрутно. С. С. Кадурін роздобув десь піввідра дрібної, як волоський горіх, картоплі, і тьотя Феңя приготувала ласощі — зварила казанок картоплі в мундирах. Чистити її було неможливо, але після коржів, спечених на розжареному камінні, це вже була розкіш. Мимоволі задумуєшся — а що буде завтра?

...У Паляниці розпочався вогневий бій. Спочатку в дію вступили міномети, а потім на весь голос заговорили гармати. От тут уже наші гармаші показали свою майстерність! Гармати били не часто, але на лисих вершинах висот, що оточували село, раз у раз злітали уламки ворожих бліндажів та мінометних точок. Бій все розгорявся. Гітлерівці вирішили будь-що утримати Паляницю в своїх руках.

А в «тилу», у партизанських ротах і батальйонах, кипить робота. Партизани лаштують в'юки для боеприпасів та харчів, майструють ноші для поранених. Усе, без чого можна обійтися, летить в Гнилицю або в глибоке провалля. Партизани дуже боляче переживають події. Комісар зібрав політруків рот, парторгів, аби роз'яснили бійцям, що це тимчасова міра, вкрай необхідна для врятування з'єднання. У ротах провели бесіди, і жлопці трохи повеселішали, а дехто навіть намагався жартувати. У санітарну частину пішов сам комісар, політруки рот і товариші поранених, вільні від служби. Багатьох поранених Руднев дозволив забрати у підрозділи. Майже всі вершники кавескадрону, навіть тяжко поранений в груди Ваня Мізерний, повернулися до своїх товаришів. Обстановка трохи розрядилась і поранені заспокоїлись.

...Все з'єднання сколихнула надзвичайна, трагічна подія. Вчора відділення розвідників на чолі з Толею Філіпповим вирушило у розвідку. Філіппову було поставлено завдання розвідати, що діється вздовж кордону, і по можливості взяти «язика», щоб вияснити наміри ворога. У призначений час розвідники не повернулися, а опівдні неподалік від кордону знайшли їхні понівечені трупи.

У нас були випадки, коли ворог, захопивши розвідників, по-звірячому з ними розправлявся. У всіх в пам'яті травень 1942 року, коли під Путивлем вороги ножами

порізали розвідників Вітю Вязенкова та Ваню Головачова. У кожного з них були десятки ножових ран. Але те, що ми бачили зараз, перевершує найхворобливішу фантазію. Важко уявити, щоб людина могла зробити таке з людиною — навіть найбільшим ворогом. Немає найменшого сумніву, що хлопці билися до останнього патрона. Тіла героїв були зрешечені кулями і вже мертвих рубали сокирами, різали ножами. Кілька трупів лежали з одрізаними головами, спотвореними до невпізнання. Трохи осторонь лежав Мишко Семенистий, або, вірніше, те, що залишилося від хлопця. Труп юного героя теж порубано на шматки. Толиного трупа не опізнали. Та й узагалі кілька чоловік — убитих чи поранених — німці взяли з собою.

Трохи згодом пощастило знайти чоловіка, який бачив всю цю трагедію. Він розповів, що, не дожджаючи кордону, хлопці спішилися і, залишивши біля коней Мишка, пішли вперед. А там, у засідці, підстерігали на них фашисти. Розгорівся нерівний бій. Мишко збагнув, що товариші в біді, покинув коней і, підкравшись до ворога, з тилу ударив по фашистах. Кілька чоловік упало. У ворожих рядах виникло замішання, та сили були надто нерівні. Герої полягли в бою. З галявини довго доносились лайка та стогін. Звірі добивали поранених, знущаючи навіть над мертвими. Потім вони везли з собою на конях поранених та убитих. Серед них, можливо, був і Толя Філіппов.

Ця звіряча розправа сколихнула хвилю гніву і ненависті проти недолюдків. Зараз у бійців одне почуття — помститись за братів по зброї!

31 липня

Провалилася ще одна спроба оточити й знищити партизанів у районі Паляниці. Гармати востаннє прислужилися партизанам. Крюгер повірив, що ми будемо прориватись в Паляниці, й усі ешелони, що прибували з військами до Ділятина, кинув на південь, до угорського кордону. Фашисти гарячково укріплювали висоти вздовж кордону, посилюючи гарнізони в Паляниці, Татарові та Яблуніці. В долині Пруту весь час курсували патрульні танки і бронемашини. Прибувала піхота й окопувалась на схилах гір Семчук, Буковель, висот 940.0 та 1079.0.

Надвечір 29 липня ми посидили вогонь по ворогу і о 18.00, розстрілявши всі снаряди та міни, зірвали важку

зброю. Це було найважче, що мені довелося пережити в житті. Я не переоцінюю ролі артилерії у партизанській війні. Десь у глибині душі я згоден з командиром 3-ї роти Федором Карпенком, який у бою за Лельчиці відмовився від підтримки гармат. У мене і зараз в пам'яті його слова: «Не треба гармат, помначштабу! Це не підтримка, а розпуста. Звикнуть, і біля кожного будинку будуть гукати гармати. Найкраща партизанська артилерія — граната!»

Згоден, дорогий побратиме, цілком згоден. Та гармати у нас були не лише зброєю, а й прапором з'єднання, і моральна дія цих гармат була набагато більшою від їх дійсної військової цінності! Дуже важко переживає знищення важкої зброї також Ковпак. Коли зривали гармати, він плакав. Плакав, не соромлячись сліз і товаришів.

3 серпня

Сходило сонце, коли ми підійшли до гори Вовтарів (висота 1060.0), де намічена стоянка. Осяяна ранковим сонцем срібляста роса, що вкривала траву і листя дерев, іскриться, немов діаманти. Після шаленого триденного бомбардування десятка «месерів», від чого й зараз гуде голова, раптом... тиша. Її порушує хіба що переспів пташок та діловитий стукіт дятла. Лише трупний запах від розстріляних та отруєних на полонинах овець, що доносить легенький вітерець, нагадує сувору дійсність...

Люди, знесилені боями, голодом і важким переходом, падають від перевтоми. Швидко займаємо оборону. Виставляємо спостережні пости, бойову охорону і даємо людям відпочинок. Це єдине, що ми можемо зробити для відновлення сил. Погодувати бійців уже немає чим. Трохи харчів залишилося для поранених, і ми бережемо цей запас, як зіницю ока. В горах дістати харчів неможливо. Гітлерівці наказали зігнати худобу і вівці в долини, отруїли джерела і траву на полонинах, деякі отари розстріляли з літаків.

На питання, хто керує операцією, полонені відповідають по-різному. Солдати кажуть, що це есесівець великого чину — обергрупенфюрер Крюгер. Один з офіцерів зв'язку при штабі Крюгера розповів Вершигорі, що це генерал вермахту — великий знавець гірської війни.

Ні в кого, безумовно, не було сумніву в тому, що тут

діє каратель. Вся операція розрахована на те, щоб узяти нас підступом, голодом. Посіяти листівками недовір'я партизанів до командування, деморалізувати наших людей... На це спрямована і авіація, і листівки, і балачки гітлерівців серед населення. Взагалі, вся їхня поведінка.

Характерно, що Крюгер не вірить нікому. Не вірить навіть своїм есесівцям! Німецького солдата перед боєм поять горілкою, трують наркотиками, обіцяючи за кожного полоненого чи убитого партизана відпустки до фатерлянду, нагороди, заохочення. І він убиває ні в чому не винних людей, видаючи їх за партизанів! Убиває до того часу, поки очманілий від горілки і наркотиків сам не потрапить під партизанську кулю. Час покаже, але я переконаний, що керує операцією тільки есесівець!

Здається, що операція підходить до свого завершення. Не сьогодні-завтра ворог повинен розпочати рішучі бойові дії, і буде дуже погано, коли ініціативу перехопить Крюгер. Боєприпасів у нас на дві-три битви, практично лише те, що боєць несе на собі...

Горкунов розсилає розвідку вздовж долини Пруту, щоб знайти хоч якусь щілину і без бою вислизнути з цього, як підрахував Петро Петрович, тринадцятого оточення. Матюшенко розвідує Ділятин і шосе Надвірна — Ділятин; Кульбака — долину Бистриці, а Брайко — шлях, по якому ми прийшли з півдня.

...Була сьома ранку, коли до штабу прибіг начальник радіозв'язку Федя Божченко і передав Ковпаку радіограму, підписану секретарем ЦК КП(б)У. Сидір Артемович якось гірко посміхнувся і передав комісару. Семен Васильович читає вголос:

«Ковпаку, Рудневу

Поздоровляю вас, командний і особовий склад партизанських загонів Сумщини з блискучим виконанням бойового завдання партії і уряду. Передаю Вам подяку ЦК КП(б)У за активну допомогу Червоній Армії у звільненні Батьківщини».

Секретар ЦК КП(б)У.

Семен Васильович ще і ще раз уважно перечитує радіограму.

— З неї треба взяти якомога більше! — говорить він. Тут же комісар наказує викликати секретаря парткомісії Я. Г. Паніна, а сам сідає на колоду й швидко робить нотатки у своєму блокноті. — Якове Григорови-

чу! — звертається до Паніна, коли той прибув.— Радіограму необхідно довести до відома всього особового складу. Слід особливо наголосити, що урядове завдання великої ваги виконано. Може, вже зараз підсумувати наслідки рейду.— Далі читає свої нотатки:— П'ятдесят мостів на шосе і залізницях загальною довжиною 3 500 метрів злетіли в повітря. Дев'ятнадцять ешелонів лежить під укосами залізниць; залізничний вузол Тернопіль паралізований. Внаслідок нашої діяльності на ворожих комунікаціях постачання фронту під час боїв під Курськом та Орлом порушено. 20 вузлів зв'язку і 180 кілометрів телефонно-телеграфних ліній на 245 напрямках, знищених під час рейду, надовго паралізували зв'язок у Галичині. Зруйновані нафтопромисли Прикарпаття, поблизу кордонів Угорщини, Словаччини та Румунії — це не тільки удар по економіці, але й по престижу гітлерівської Німеччини. Але це не головне. Вісімсоткілометровий рейд по глибоких тилах ворога розкрив очі населенню західних областей України на події на фронтах, розбив облудну пропаганду ворога про загибель Радянської держави. Треба взяти до уваги й те, що ми зв'язали по руках і ногах тут, у горах, більше чотирьох дивізій ворога, які не потрапили на фронт, і вже знищили близько чотирьох тисяч фашистів.

Правда,— продовжує командир,— нам не пощастило закріпитись у Карпатах — надто нерівні сили. Та навіть тоді, коли ми підємо звідси, все одно окупанти спокійного життя тут не будуть мати. Розвідники вже зараз доповідають, що в долині горять скирди — то населення, під виглядом ковпаківців, палить німецькі лігеншафти. Сумління наше чисте. Ми зробили все, на що були здатні. Наші руки розв'язані, але нам не залишається іншого путі, як правобережжя Пруту і вихід на Буковину, або в район Косів — Космач, де на численних хуторах можна прохарчувати людей. Так про все і розкажіть комуністам, Якове Григоровичу...

Я вийшов на узлісся. Навкруги розкинувся розкішний краєвид. Синіють вдаль гірські вершини. На схилах гір видніються поодинокі хати. Там далі — долина Пруту і круті скелі правого берега. Але як дістатися туди? Справді, чи не пора розійтись по групах «давидівським маневром»? Хто з командирів здатний у таких складних умовах командувати бойовою групою? Якої чисельності має бути така група? Як бути з пора-

неними?.. Питань безліч, як і безліч різних варіантів відповідей.

Ми весь час ведемо розвідку долини Пруту — і Ковпак, і Руднев дедалі більше схилиються до думки, що найбільш вигідним місцем прориву є місто Ділятин, де перебуває штаб генерала Крюгера. Це не авантюра і не одчайдушний стрибок у невідоме, а холодний, тверезий розрахунок. По-перше, у Ділятині невеликий гарнізон, що складається з роти особистої охорони генерала Крюгера і підсилений двома танками та кількома броньовиками. Крім того, в Ділятині тилові служби. Ось уже два чи три дні в гарнізоні нараховується не більше 250—300 чоловік. По-друге, Крюгер хоче бачити нас «розсіяними» і «деморалізованими». Штабні підлабузники, щоб вислужитись, постараються так нас і показати у своїх зведеннях та рапортах. Значить, нас будуть чекати де завгодно, тільки не в Ділятині. Наш прорив на Ділятин буде цілком несподіваним. Це напевно. І ще одне, дуже важливе міркування: Ділятин — вузол шосейних доріг і залізниць, які йдуть до Станіслава, Коломиї та в Угорщину. В Ділятині шість шосейних та залізничних мостів. У долині Пруту перебуває третина сил генерала Крюгера, принаймні 26-й та 32-й охоронні полки СС розташовані в Яремчі, Татарові та Паляниці. Розгром Ділятина та підрив мостів паралізує на деякий час рух на шосе і залізниці, деморалізує ворога і дасть нам можливість одірватись від Крюгера, щоб мати два-три дні відпочинку. Ось чому ще вчора я одержав від Ковпака завдання: виготовити план міста Ділятина у великому масштабі й обдумати план прориву через місто.

...Сонце вже піднялось височенько. На південь чуто приглушений віддаллю гул літаків і розриви бомб. Ворог бомбить залишену нами вчора полонину Щівка. У нас поки що тихо. По всьому видно, що гітлерівці загубили наш слід і молотять рештки нашого табору на горі Синечці. Від командира 6-ї роти майора Дегтьова прибув зв'язковий. Дегтьов пише: «Ворог силою до батальйону о 7.30 розпочав наступ на гору Синечка, висота 1402.0. Під прикриттям шаленого мінометного вогню о 8.00 ворожа піхота вдерлася на висоту і потрапила під удар... своєї ж авіації. Літаки, не зважаючи на сигнали, нещадно лупцюють фашистів — і тих, хто на

горі, і, тих, хто в похідній колоні їде їм на допомогу».

Дев'ята ранку. Більше години фашисти утюжать своїх. Таку картину варто подивитись. За чверть години ми з невеличкої галявини спостерігаємо роботу гітлерівської авіації. Ворожі пілоти за два тижні боїв у горах набули непоганої практики, до того ж піхота, не боячись авіації, не ховалась і не маскувалась. Над голою вершиною Синечки біснувалась дев'ятка «месерів». Частина літаків, скинувши бомби, на бриючому польоті розстрілювала піхотинців з кулеметів та гармат. Розстрілявши боеприпаси, летіли на південь, а на зміну їм прилітали нові літаки...

Десь близько дванадцятої над горами з'явилися розвідники, розкидаючи тисячі різнокольорових листівок. Бригаденфюрер СС, керівник СС і поліції Галичини Кацман звертався до ковпаківців:

«УКРАЇНЦІ, ПОЛЯКИ, РОСІЯНИ, ТАТАРИ,
ГРУЗИНИ І КАЗАХИ!

Мені відомо, що Ви не з доброї волі є на службі, а тільки Вас присилювали до цього командири, комісари та політруки Колпака. В той час, коли Колпак з своїм штабом п'ють горівку, та забавляються з жінками, Ви мусите за них боротися та жертвувати своє життя. Ви не маєте ні чистого білля, ні в що одягнутися. Не досить, що Ви терпите голод, то ще до того б'ють Вас командири Колпака, якщо Ви не хочете далі посуватися.

Я Вас питаю: ч о м у?

В а с о к р у ж е н о!

В и х о д у в а м н е м а!

Харчів і боєвих припасів Вам ніхто не може більше доставити!

Наша тяжка зброя і літаки всіх Вас що до одного знищать!

Т о м у я з а к л и к а ю В а с!

Покиньте Колпака разом з його командирами, комісарами, політруками напризволяще! Кидайте Вашу зброю і вступайте в наші ряди! Не вірте в то, що Вам брешуть Ваші політруки, що в нас ожидає Вас смерть, це неправда. У нас одержите працю, хліб і одягу.

Вас не будуть карати, оскільки Ви добровільно нам здастесь!

Цей заклик служить як виказка, яку належить заховати і предложити нашим боевим частинам.

СС поліцайфюрер дистрикту «Галичина».

Німці, розкидаючи ці листівки, явно поспішили. Вони гадали, що бомбовий удар попав по партизанах і деморалізовані бійці, що залишилися живими, розбіглись по горах і зразу побіжать «здаватися в полон». Між іншим, це добре. Отже, швидше б наступав вечір!

О 14.00 бідній Синечці німці нарешті дали спокій. Бомбардування припинилось, і лише високо в небі кружляли літаки-розвідники, намагаючись знайти наш табір. А табір, затаївшись у глухому лісі, жив напруженим життям, готуючись до рішучого штурму. В штабі кипить непомітна, копітка робота. Використовуючи відносний спокій, Григорій Якович упорядковує наказ по результатах бойової роботи за останні два тижні, записуючи його до товстого зошита. Позначивши на плані Ділятина опорні точки ворога, я закінчую розробку наказу на штурм міста та прорив ворожого кільця. Власне, наказ уже готовий і лише чекає на уточнення розвідданих.

Горкунов особливо причепливо розпитує товаришів, що повернулися з розвідки. Вісті поки що не втішні. На всіх стежках, по яких можна спуститись до Пруту, ворожі засідки з кулеметами і мінометами. У гирлі Камьонки та в Дорі засідки з танками. По шляху Яремча — Ділятин весь час курсують патрульні бронемашини. По шосе і вузькоколіїці, що петляє в долині Пшемиски, в гори направляються війська. Фашисти вже зайняли висоти 933.0, 1166.0 (гора Гірка) і посуваються до гори Підсмечок (висота 1252.0) та гори Кременоса Нижня (висота 1103.0). Відступ назад, в гори, нам уже відрізано. Тепер тільки вперед, на Ділятин!

Нарешті повернулись розвідники Антон Петрович Землянка, Олексій Журов та Павлуша Лучинський, які ходили до Ділятина. Становище у гарнізоні без змін. Як і раніше, основні сили ворога сконцентровано в центрі міста, неподалік від штабу Крюгера. На околицях застави з мінометами та кулеметами. У Заріччі війська немає. Взагалі ворог почуває себе у безпеці. Схоже, що

німці вірять своїм листівкам, бо весь час тільки й розмови, що «Кольпак капут».

До наказу вносяться останні корективи, які, по суті, носять більше редакційний характер, акцентуючи необхідність рішучих дій. Семен Васильович своєю рукою дописав цілий абзац наказу: «Дії командирів і бійців повинні бути рішучими і чіткими. Всьому особовому складу засвоїти, що поставлене бойове завдання виконувати до того часу, поки у підрозділі є хоч одна людина, здатна до бою! Ніяких заходжень до хат не повинно бути, весь порив — тільки вперед!»

В цілому план операції полягає в тому, щоб раптовим ударом вибити ворога з Ділятина, захопити міст через Прут і вивести з'єднання в район села Ослави Чорні. У ході операції ми повинні знищити всі мости на шосе та залізницях, що відходять від міста. Це необхідно для безпеки колони, адже ворог неодмінно кине на допомогу Крюгеру підкріплення з Яремчі, Надвірної, а можливо й з Коломиї.

Для проведення операції утворено дві ударні групи. Першій, у складі 1-го та 3-го батальйонів під загальним командуванням підполковника П. П. Вершигори, поставлено завдання: ударом з півночі і заходу захопити північну частину міста до роздоріжжя між церквою і костьолом, станцію Ділятин та мости на залізницях і шосе, що ідуть на Коломию і Надвірну. Найголовніше — міст через ріку Прут на шосе Ділятин — Ослави Білі. Мости на Коломию та Надвірну мають бути негайно знищені, і батальйон Матющенка повинен стати заслоном на цих дорогах. Захват мосту через Прут покладено на 8-му роту С. Горланова, яка по можливості, не вступаючи у бої, городами і другорядними вуличками якнайшвидше пробірається до мосту, захоплює його і тримає до підходу решти підрозділів.

З підходом до мосту 5-ї та 9-ї рот утворюється зведена група, куди входить також рота Горланова, під загальним командуванням Давида Бакрадце. Група вивертається вперед і, захопивши село Баню, стає на роздоріжжі Коломия — Микуличин — Яблунів. 3-я рота Феді Карпенка залишається з Вершигорою на охороні мосту і відходить останньою.

Друга група у складі 2-го та 4-го батальйонів під командуванням П. Л. Кульбаки ударом з півдня і пів-

денного заходу захоплює південну частину міста до роздоріжжя між костьолом і церквою. Захопивши та знищивши мости на шосе і залізниці в напрямку Ворохти, залишає заслоном 4-й батальйон, а 2-й бродом, або через міст, рухається далі на Заріччя й Ослави Білі.

Найхарактерніші особливості операції — раптовість і швидкість. Роти виходять на вихідні рубежі опівночі. Година дається на підготовку до штурму міста. О першій ночі 4 серпня — штурм! Починає Вершигора, за ним — Кульбака. Коли початок операції зірветься, він автоматично переноситься на другу годину — і ні на хвилину пізніше. З початком бою операція проходить у блискавичному темпі. Гасло операції: перемога або смерть!

Нарешті все погоджено. Залишаються окремі деталі, які будуть доведені до відома командирів при інструктажі. Я вношу до наказу останні поправки, а Ковпак з комісаром з'ясовують свої місця у наступному бою.

Ковпак вважав, що у такій ситуації місце командира попереду, в авангарді, а комісар — ближче до поранених бійців, які його дуже люблять. Та Семен Васильович, знервований і збуджений, гаряче запротестував, доводячи, що саме він повинен бути в авангарді, попереду колони. Ковпак не став сперечатись. В авангарді іде комісар, з ним його резерв — 2-а рота О. Мазеїна та розвідрота І. Бережного. У резерві Ковцака 4-а рота О. Тютерева та 6-а рота майора І. Дегтьова.

О 17.00 відбулась командирська рекогносцировка. Розвідники знайшли галявину, де з узлісся було видно залиту сонцем долину Пруту, вежі костьолу в Ділятині. В зелені садків було видно черепичні покрівлі містечка, хати села Заріччя і затягнуті синім прозорим серпанком величні гори. Зачитали наказ. На місці уточнили окремі деталі, звіряючись із картою і панорамою міста, що розкинулось в долині. Коли все було з'ясовано, виступив комісар:

— Я не буду ні заспокоювати, ні приховувати від вас дійсності. Це ні до чого. За довгі місяці війни у нас не було ще такого тяжкого становища, як зараз. Навкруги нас ворог! В долині Пруту і Бистриці тисячі ворожих солдатів, танки, бронемашини. Гори, звідки ми прийшли, обсіли німці. По шосе Надвірна — Ділятин день і ніч патрулюють танки і бронемашини. В повітрі літаки, що сьогодні бомбили своїх і розкидали ось ці

листівки,— і комісар показав ранішню летючку.— Поліцай-фюрер Галичини лякає нас оточенням, лякає тим, що ні зброї, ні боеприпасів нам ніхто не дасть. Як вихід із становища він пропонує здатися в полон, перейти на бік німців.

Те, що ми оточені переважаючими силами, це правда. Уже сьогодні на одного замученого боями, голодного партизана припадає близько півсотні прекрасно споряджених, ситих гітлерівців. Ні зброї, ні боеприпасів ми не одержимо. Ми дуже далеко забралися у ворожий тил, і наші транспортні літаки сюди не долітають — у літака не вистачить пального повернутися назад.

Зараз ворог гарячково перекидає в гори нові й нові підрозділи й укріплює навколишні висоти з тим, щоб завтра чи післязавтра розпочати бої на знищення нашого з'єднання. Цю операцію, як розповідають полонені, Гітлер доручив особисто Гімmlеру. Бойовими діями керує один із найближчих поплічників Гімmlера обергрупенфюрер СС Крюгер, який стягнув проти нас близько 60 000 добірних горлорізів з усієї Європи. Це, товариші, не випадково. Всі радянські люди, як і все людство, чекають відкриття Другого фронту. На прийомі у товариша Сталіна партизанські командири запитали, коли буде відкрито Другий фронт, і Сталін відповів нам: поки що Другий фронт — це ми! Ми з честю виконуємо цю директиву Верховного Головнокомандуючого. В дні жорстоких боїв під Курськом і Белгородом наші мінери вивели з ладу важливі залізниці: Тернопіль — Шепетівка, Тернопіль — Гречани, Стрий — Станіслав. На фронт не потрапили зірвані нами ешелони, і ворог в розпалі боїв під Курськом, де зараз вирішується доля гітлерівської Німеччини, вимушений кинути проти нас добірні есесівські частини, танки, літаки, артилерію. Це означає, що наші дії як солдатів Другого фронту правильні. І не лише військові. Наша поява у глибокому тилу ворога сколихнула народні маси. Цим людям вже два роки твердять, що Москва давно взята німцями, що Червоної Армії немає, і всякий опір фашистам — безглуздя. Після нас тут повстануть десятки нових партизанських загонів. Другий фронт не припинить бойових дій на цій дільниці навіть тоді, коли ми звідси підемо.

Партія і Радянський Уряд вважають, що покладене завдання ми повністю виконали, і ЦК КП(б)У поздоро-

вив нас з успішним завершенням урядового завдання. У дальшому нам дається право діяти на свій розсуд, виходячи з конкретної обстановки. І ми з командиром прийняли рішення цієї ночі — штурмувати Ділятин, захопити міст через Прут і вийти на правобережжя Пруту.

Гарнізон Ділятина сильний і добре озброєний, але не численний. Фашисти не чекають на нас в Ділятині, проте не треба забувати, що у ворога численні гарнізони в Яремчі, Коломиї, Надвірній, звідки він по прекрасних дорогах може за півгодини підкинути підкріплення. Тому запорука успіху — блискавична швидкість, організованість і чітке виконання наказу. Сьогодні вирішальна ніч. Ми або загинемо в бою, або вирвемось на простір з ворожого оточення. У нас немає іншого путі! Ви не думайте, що я вас пошлю в це пекло, а сам буду десь у безпечному місці. Ні, друзі! Коли мені випаде доля, я також загину, як і ви! Я буду скрізь разом з вами, як завжди!

.Рекогносцировку закінчено. Ковпак дає дозвіл витратити НЗ, щоб погодувати людей перед боєм.

А Семен Васильович не заспокоюється. Він сам роздає командирам наказ на штурм міста, ходить по підрозділах, підбадьорює поранених. Намагається кожному партизану вселити віру в перемогу. Зовні він спокійний, бадьорий і життєрадісний. Стоїть комісар на осяяній сонцем поляні, оточений бійцями. На обличчях у бійців усмішки. Лише спостерігаючи, як Семен Васильович, припалюючи цигарку, ламає сірник за сірником, можна переконатися, чого вартий цей спокій.

У підрозділах проведено бесіди. Політруки, парторги рот роз'яснили бійцям обстановку. Командири рот уточнюють з молодшими командирами бойове завдання кожному взводу, кожному відділенню. Бійці приводять себе в порядок перед боєм: голяться, зашивають порвану в горах одягу. Кожен відчуває відповідальність моменту. Настрій у партизанів урочистий, як це буває перед боєм. Бадьорий і впевнений. Бійці готові до бою. Зате, спостерігаючи страждання поранених, яких доводиться носити по карколомних кручах, переконуються: бояться вони поранення більше від смерті.

У клопотах непомітно підступає вечір. Підрозділи готові до маршу. Перед строем 8-ї роти, що повинна сьогодні вночі захопити міст через Прут, осяяний промінням призахідного сонця, стоїть комісар Семен Васильо-

вич Руднев. У чорному шкіряному пальті. Високий, підтягнутий, з натхненним обличчям, комісар промовляє до бійців, вкладаючи у промову всю силу своєї великої душі. Запалені промовою партизани ще міцніше стискають зброю. Обличчя суворі й рішучі. Ніяких вагань — тільки вперед!

4 серпня

Сонце зайшло, лишивши по собі над горами криваву смугу. У вечірніх сутінках підрозділи вирушили на Ділятин.

Дрімучим лісом, над проваллям, звивається малопомітна стежка, захаращена стовбурами напівзотлілих грабів. Швидко спускається ніч. У лісі темно, хоч в око стрель. Перед завалами колона раз по раз зупиняється, поки передні розчищають стежку. Під час таких зупинок стомлені, виснажені голодом і боями бійці засинають стоячи. Збиваються з дороги, гублять один одного. Щоб утримати колону в кулаці, треба справді героїчних зусиль командирів і зв'язкових. Бійці приколювали собі на спину клапті паперу, білі ганчірки або гнилючки, проте на покрученій стежці це допомагало мало. Дрсить відстати на кілька метрів, і чоловік губив колону.

Та як не важко пішим бійцям, але вести коней з тяжко пораненими бійцями — у стократ важче. Змучені коні падали на коліна, обдираючи об голе каміння ноги. Поранені глухо стогнали, часто гублячи свідомість від болю. Особливо страждали поранені з переломами кісток — таких доводилося нести на носилках, щоб хоч трохи полегшити їх муки.

Ударна група підполковника П. П. Вершигори і роти авангарду поволі посуваються вперед. На чолі авангарду — комісар з'єднання С. В. Руднев зі своїм резервом.

У чорній пітьмі — карколомний спуск у долину. Комісар встигав скрізь. Він вкладав усю свою енергію, усі сили, щоб підбадьорити змучених людей і прискорити рух. Та не зважаючи на всі зусилля командирів, ударні групи вийшли на вихідні рубежі лише о пів на другу ночі.

Короткий перепочинок. Командири ще раз провели розвідку. Рівно о другій в небо злітають ракети, і ніби вибух над сонною землею прокочується могутнє «ура!». Партизани з трьох сторін атакують Ділятин.

Третій батальйон з ходу захопив станцію і північну частину міста. Удар був настільки сильний і раптовий, що ворог не зміг вчинити організованого опору. Розвідник Іван Приходько заскочив до станційного будинку. Комендант кинувся до селектора, та тут же й упав, прошитий автоматною чергою. Решта гітлерівців, що були в приміщенні, намагалися тікати, але потрапили під нищівний вогонь партизанських кулеметів.

Тільки розвідники впроралися з охороною станції, як раптом показалися вогні — до Ділятина підходив ешелон з Надвірної. Партизани залягли. Ось уже паровоз підходить до перону, за ним довгий хвіст товарних вагонів. Влучним пострілом протитанкової рушниці 20-річний комсомолец Іван Федько «поранив» паровоз. З пробитого котла із свистом вириваються клубки пари, окутуючи ешелон і залізничну колію. Кілька кулеметних черг Давида Байдулітова — і вже розвідник Василь Воробйов тягне з паровозної будки машиніста і його помічника. Ешелон був з порожняком. Партизани підірвали паровоз, підпалили вагони. Мінери рвуть стрілки, водокачку, руйнують шляхове господарство, станційне обладнання.

Поки рота Машина з мінерами «господарюють» на станції, 1-а і 2-а роти 3-го батальйону під командуванням майора М. Шоліна стають заслоном на околиці міста, перекриваючи дороги, що йдуть на Коломию та Надвірну. Мінери роти Манжоса готуються до висадження в повітря мостів через річку Лойову по дорозі на Надвірну.

Майже вслід за першою хвилею атакуючих на станцію прибув Руднев. Упевнившись, що тут все гаразд, він наказує комісару батальйону Ф. С. Фесенку та помічнику начальника штабу Г. Л. Якименку виводити всіх вільних від служби людей з міста на Ослави Білі і далі до місця розташування загонів згідно наказу. Якщо вдасться захопити автомашини — не нищити, а саджати людей і рухатися вперед.

На правому фланзі був четвертий батальйон П. Брайка — І. Токаря. Кролевчани виконали своє завдання блискуче. Взвод М. Юркевича ударом у фланг збив ворожу заставу. Командир відділення М. Кочетков першим ввірвався на міст на шосе Ділятин — Яремча. Збивши охорону, відділення закріпилися на мосту. Мінери Берсеньов та Алесич швидко готують міст до зриву.

Лічені хвилини — і сильний вибух підняв міст у повітря. Залишивши в заслоні 4-у роту Ф. Сивопляса, батальйон слідом за батальйоном Кульбаки пробивається на північ.

Кульбака швидко досягає переправи через Прут. Приголовшені навальною атакою глухівчан, гітлерівці розбігаються вуличками Ділятина, тікаючи через Прут до Заріччя.

...Було вже за першу ночі, коли ударна група Вершигори вийшла в глибоку ущелину, по дну якої протікає Любіжня. Понад річкою лісовозна дорога. Короткий ривок, і ось перед очима партизанів виникає залізничний насип та височенний аочний міст, що перетинає ущелину, — ворота в Ділятин! На мосту приглушені голоси чужинців. Розвідники Землянка, Лучинський і Журов з відділенням автоматників нечутно зникають у нічній пітьмі. Напружені хвилини чекання. Рівно о 2-й в небо злітають ракети — на мосту лунає кулеметна черга. За хвилину все покінчено. 4-а рота залишається охороняти вихід з ущелини, а роти прориву розтікаються по місту. Основне завдання — захопити міст через Прут, паралізувати штаб Крюгера і забезпечити прохід колони з пораненими через центр Ділятина.

Бій охоплює все місто. Автоматники Карпенка, підтримані вершниками кавескадрону, зім'яли роту охорони Крюгера. Запалали штабні машини і танки охорони. Схопивши кітель з орденами та портфель з документами, Крюгер без штанів, в чоботях на босу ногу зникає через вікно. У хаті залишилися генеральські штани, в яких довго потім хизувався автоматник з роти Карпенка Москвич.

У цей час Вершигора з ротою Горланова, захопивши за другим переїздом провідника, вуличками та городами швидко посувались до мосту через Прут. А десь за півгодини в небо злетіли три різнобарвні ракети: то Вершигора сигналізував, що дорога за Прут відкрита. Зайнявши оборону на правому березі Прута, Вершигора розпочав переправу.

Люди виходили з бою неорганізовано, невеличкими групами. Були випадки, що командир і політрук роти вели бій у місті, а відділення чи взвод, виконавши завдання, згідно наказу просувалось до мосту. Не зважаючи на заборону, голодні люди забігали до хат в надії дістати шматок хліба і часто губили свої підрозділи.

Довелося на ходу виправляти становище — зразу ж за мостом я влаштував збірний пункт, щоб далі рухатися організовано.

У місті ще точиться бій. Скрізь лунають сильні вибухи — то мінери знищують станційне господарство, підривають мости на шосе і залізницях. Біля мосту, на заслоні Шоліна, розгоряється сильний бій. Поки що б'ють німецькі кулемети. Трасуючі кулі крають чорне небо. З кожною хвилиною стрілянина посилюється. Ось уже на повну силу працюють кулемети і автомати шалигінців. Раптом стрілянина вщухає. Від мосту долинають зойки поранених, німецькі лайки, крик. Комісар, який щойно підійшов з розвідкою та 2-ю ротою Мазеїна до мосту, поспішає до Шоліна.

— У чому справа?

— Відбито атаку німців з боку Ланчина, товаришу генералі — коротко, по-військовому доповідає Шолін.

— Добре. Держіться, майоре, до останнього. Німці не повинні зірвати нам переправу. Інакше, самі розумієте, ми звідси не вирвемось.

— Все буде гаразд, товаришу генерал.

Та група, що наступала від Ланчина, не заспокоюється. Тепер важкий кулемет з полустанка обстрілює переправу. Щоб не наражати людей на зайву небезпеку, ми з Петром Петровичем переносимо збірний пункт на царину за селом Заріччя. Там безпечніше.

Початок четвертої. Темрява стає ще густішою. З Пруту піднімається туман і волохатою ковдрою покриває долину: з туману перед Рудневим зринає комбат-3 Матющенко, що тільки-но повернувся з роти Машина, яка стоїть на його лівому фланзі заслоном від Надвірної.

— Мости на нашій дільниці зірвано, заслони стоять міцно, — доповідає генералові. — Одну роту з комісаром Фесенком і помічником начальника штабу Якименком направляю з пораненими вперед по маршруту, а сам з начальником штабу і трьома ротами залишаюсь тут на заслоні. Поки що втрат немає, крім кількох легкопоранених. Тримаю зв'язок з Вершигорою.

— Бережіть людей, Федоте Даниловичу...

Комісар повертається назад. Ось уже біля мосту чуто його веселий голос: «Вперед, друзі! Тільки вперед!»

Забравши з собою підрозділи С. Горланова, Д. Бакрадзе, С. Єфремова та бійців 5-ї і 9-ї рот, які вже ви-

йшли з бою, комісар рушив на Ослави Білі. Зведена група Бакрадзе повинна захопити роздоріжжя в селі Баня і стати заслоном від Коломиї та Микуличина. З комісаром начальник штабу Г. Я. Базима, секретар парткомісії Я. Г. Панін, фельдшер Галя Борисенко, комендант Петро Скрильник і з десяток бійців комендатського взводу з ручним кулеметом. На царині, за Заріччям, комісар наздоганяє бійців, що виходили перед цим зі мною. Бійці тільки розташувались на відпочинок, коли підійшла група з комісаром.

— Чого зупинились? Де командир?

Підходжу до комісара:

— Товаришу комісар, я спинив, щоб люди трохи підтягнулись, а командири зібрали свої підрозділи. Вершигора направляє усіх, хто виходить з бою, сюди, на збірний пункт...

— Ніяких зупинок! — обірвав комісар і додав трохи м'якше. — Ти розумієш — це перемога, і тепер тільки вперед! Тільки вперед!

— Товаришу комісар, Вершигора буде направляти сюди людей, тут необхідно залишити пост.

— Залишайся поки що сам. Комплектуй групи і направляй на Ослави!

І комісар С. В. Руднев пішов. На збірному пункті залишився лише Г. Я. Базима, що сів перевзутися.

А з Ділятина все підходили й підходили нові групи бійців. Ось підійшли бронебійники Тимко Арбузов, Коля Жогло, Ваня Бутузов і ще чоловік п'ять чи шість бійців із протитанковими рушницями. Підійшов, шкутильгаючи, поранений у ногу Платон Воронько. Кожен питав свою роту, або про своїх бійців. Дехто відразу лягав і тут же засинав край дороги.

Аж раптом попереду почувалися автоматні черги, потім вугуки:

— Бронебійників вперед! Танки!..

Втоми як не було. За п'ять хвилин ми з бронебійниками вже були за місточком через Ясиновець. На підвищенні горіла автомашина, освітлюючи дорогу і колону машин, кінець якої губився в передсвітанковій темряві. З урочища Клева довгими чергами бив німецький кулемет. За Ясиновцем, на Таборищі (висота 548,0) закріпились наші автоматники. Далі на шляху, з-під гори Рахів, зблискували черги німецького автомата.

Залишивши з собою бронебійників Арбузова та Жогло,

ручний кулемет Риса Ібрагімова та десяток бійців для прикриття колони від Ослав, решту бронебійників та автоматників я підпорядкував Вороньку і направив через засіяне вівсом поле на гору Рахів. Туди ж спрямовував інші групи, що підходили з Ділятина. На світанку подався туди начальник штабу Г. Я. Базима. Прикривши колону від раптового удару, посилаю розвідника Михайла Горбачова на зв'язок із комісаром, а Ковпаку сповістив обстановку через зв'язкового Ваню Штиріна.

...Від Заріччя комісар йшов у голові колони. Поруч з ним були Бакрадзе, Панін, Горланов, Бережний, Єфремов, Мазеїн, Ісацков. Збуджений після бою, Семен Васильович весело сміявся, жартував.

— У стародавні часи переможене місто віддавалося на день чи два переможцям. Уявіть, що 8-й роті віддали на день Білі Ослави... Що б ти в цей день робив? — звернувся раптом до помкомроти Ісацкова.

Микола Ісацков, білявий юнак років двадцяти п'яти, трохи задумався:

— Перш за все я попросив би господиню нагріти води і наварити вареників. Поголився б, помив голову, змінив білизну і добряче поснідав. А потім спати. Добре виспатись...

Всі дружно засміялися. Горланов щось додавив, але його ніхто не почув — цієї миті попереду пролунав вибух гранати. Командири кинулися до своїх підрозділів. 8-а рота залягла в кюветі, сторожко вдивляючись у темряву. За кілька хвилин Сердюк захриплим від хвилювання голосом доповів:

— Товаришу комісар! На шляху машини... Чи то криті брезентом, чи, може, й броньовики — за туманом не розбереш. Я гранатою знищив їхній дозор і захопив кулемет. На вибух гранати ніхто не відповів. Людей не видно. Наш дозор залишився там і веде спостереження...

— Скільки машин?

— Важко сказати. Ми бачили штук чотири... Туман, товаришу комісар.

Починало сіріти. У передсвітанкових сутінках поволі вирізьблюються ближні телеграфні стовпи, виникає з п'тьми розмитий силует критої брезентом автомашини. У комісара визріла думка — захопити їх і вирватися вперед, щоб поставити заслони.

— Командир восьмої, захопити машини! Садовіть людей і швидко до місця заслону.

Горланов схоплюється з місця:

— Перший взвод, за мною! — І побіг вперед до шляху.

Силуети бійців зникають у тумані. І в цю мить з-під машин бризнула хвиля кулеметного та автоматного вогню. Горланов, що біг попереду, упав, як підкошений. Тут же біля нього ворожа куля скосила зв'язкового Петра Фролова. Кулеметники Павлуша Дейнекін і його побратим сибіряк Сашко Щека вдарили з кулеметів вздовж кювету. Швидко подавши вогневі точки, рота почала просуватися вперед. Та тут сталося непередбачене — бронебійно-запалювальна чи трасуюча куля влучила у бензобак, і одна з машин спалахнула як факел, освітлюючи партизанів. З навколишніх висот одразу ж вдарили по них ворожі кулемети й міномети.

Комісар одразу ж збагнув всю небезпеку становища. Перенісши свій КП на край вівсяного поля, Семен Васильович наказав Сердюку, що йшов попереду зі взводом 5-ї роти:

— Вліво від дороги має бути гора, що підходить під самі Білі Ослави. Бігом на гору! Хутко займайте село! На допомогу прийде група Давида Бакрадзе.

Слідом за Сердюком рушили підрозділи 8-ї та 9-ї рот. Вони мали закріпитись на горі Рахів і поставити в селі Білі Ослави міцний заслон від Коломиї. Кульбака, що підійшов у цей час з 2-м батальйоном, одержав завдання збити ворога з висоти 548.0. Біля комісара на КП залишилися Я. Г. Панін, Петро Скрильник, Галя Борисенко, відділення бійців комендантського взводу з ручним кулеметом та розвідрота капітана Бережного.

Зав'язався бій авангарду за висоти між селами Заріччя й Ослави Білі. Навально пішла вперед 5-а рота. Комсомольці Ваня Колосов з Нової Слободи і Павлуша Приходько з Черепова під прикриттям темноти підібралися до ворожого поста і протитанковими гранатами знищили станковий кулемет, батальйонний міномет і близько двох десятків гітлерівців, захопивши при цьому два ручних кулемети. Далі Сердюк із взводом Феді Старова почав наступ вздовж гори Рахів у напрямку Ослави Білі.

Розвиваючи успіх, зведена група Бакрадзе швидко

просувалася вперед і на світанку вийшла в Ослави Білі. 5-а рота С. Єфремова та 9-а Д. Бакрадзе зайняли оборону на висотах, що обступили село із заходу, а 8-а рота, якою тепер командували Микола Ісацков і політрук Яків Гончаров, етала заслоном від Коломиї, на східній околиці села. Ворога в Ославах не було. Лише на виїзді з Ослав 8-а рота зненацька наскочила на велику групу фашистів. Німець, що стояв у дозорі, побачивши партизанів, відкрив вогонь. Першою чергою поранило кулеметника Гришу Ющенка. На звуки стрільби з лісництва почали вискакувати есесівці, та нищівний вогонь партизанських кулеметників приголомшив ворога. Одна за одною до Коломиї помчали шість вантажок і легкова.

У будинку стояли довгі столи з винами, горілкою, закусками та наїдками. Есесівці саме збиралися снідати, та партизани зіпсували апетит.

...Зійшло сонце. Туман поволі розсіювався, і тільки велетенські стовпи чорного диму над Ділятином та по шляху на Ослави Білі застинали небо. Від Заріччя долинав гуркіт бою, що дедалі посилювався. З висоти 697.0 по долині Рахівця б'є мінометна батарея і не вгаваючи строчать кулемети. Час од часу гітлерівці переносять вогонь на село.

Порадившись із Сердюком, Бакрадзе вирішив частиною сил пробиватись назустріч колоні по дорозі на Ділятин. Посадивши двадцять автоматників з кулеметами на захоплені у ворога автомашини, партизани рушили на Заріччя. Та кілометра за півтора від села, потрапивши під нищівний вогонь, повернулися назад. Група Бакрадзе була відрізана від головних сил з'єднання.

Важке становище склалося і на дільниці 2-го батальйону. Глухівчани вийшли з Ділятина у неповному складі, частина людей ще вела бій у місті, коли Кульбака одержав завдання вибити ворога з Таборища. На роздуми не було часу. Кожен розумів, що до світанку треба пробитися до лісу. Кожен розумів, та не кожен міг піти на самопожертву. Вперед пішли комуністи. Політрук Василь Тимченко, ведучи людей в атаку, наштотхнувся на вогневу точку ворога. Ручними гранатами він знищив батальйонний міномет і захопив ручний кулемет з дисками.

Глухівчани рвалися за Кульбакою та комісаром батальйону Петром Шульгою, що весь час був попереду.

Однак розвинути успіх не вистачало сили. На світанку ворог розсік батальйон на дві частини. Одну групу — чоловік п'ятдесят бійців на чолі з Кульбакою та Шульгою — ворог одтіснив до дороги, а друга, очолена начальником штабу Іваном Лисицею, билася в долині безіменного потічка, на північний захід від урочища Клева, намагаючись пробитися до дороги.

Комісар тут же поставив Кульбаці нове завдання: пробитись на Ослави Білі вздовж шляху. Та невеликій групі це було не під силу. Глухівчани несли великі втрати, стікали кров'ю, але просунутись вперед не могли. Тоді комісар кинув у бій свій останній резерв — окрему розвідроту капітана Бережного (2-у роту він ще раніше послав закріпити за собою гору Рахів). Підтримані розвідниками, глухівчани пробилися до Рахівця і долиною потічка почали просуватись на Ослави.

Розвиднялося. Колона з пораненими поволі виповзала з лісу на шлях, в напрямку Ділятина, коли Ваня Штирін знайшов Ковпака і передав моє донесення: «Командиру в/ч 00117. На шосе Заріччя — Ослави Білі зупинилася ворожа автоколони. Ворог силами двох батальйонів, займаючи гори Рахів, Таборище, а також урочище Клева, намагається затримати наш рух. Комісар попереду. З ним група Бакрадзе, резерв комісара і частина батальйону Кульбаки. Всі підрозділи не в повному складі. Гора Рахів (висота 589.0) у наших руках. В районі Таборище (висота 548.0) і по шляху чую звуки бою. Зібрав групу бійців і тримаю заслон від урочища Клева та по шляху на Ослави Білі. Послав зв'язок з комісаром».

Ваня Штирін, невисокий, але кремезний сіроокий хлопець, стоїть біля Ковпака, важко дихаючи й раз у раз витираючи спітніле обличчя. Біля Заріччя під ним убило коня, і він біг через Ділятин пішки, поспішаючи з донесенням.

— Скільки у заслоні людей? — питає Сидір Артемович.

— Небагато, товаришу генерал. Броньбійники Вася Алексєєв та Микола Жогло, кулеметник Рис Ібрагімов з п'ятої роти і чоловік двадцять бійців.

Ковпак тут же посилає зв'язкового до командира 4-ї роти О. Тютєрева з наказом перекинути один взвод на заслон від Білих Ослав. Штиріна повертає назад з наказом: пропускати колону в обхід гори Рахів, вздовж

річки Ослава, на село Чорний Потік і далі в ліси, що на північний схід від Чорного Потоку. По путі передати наказ усім командирам і повідомити комісара про зміну маршруту.

Вже зовсім розвиднілося, коли партизанські обози і роти ар'єргарду зайшли в Ділятин. Чистенькі білі будиночки зяють чорними провалами вибитих вікон, охайні вулиці захаращені битим склом. По місту ще лунають вибухи і рідкі автоматні черги. У декількох місцях горять будинки і машини, застилаючи місто їдким чорним димом. Колона посувається дуже поволі. Сонце підбилося вже високо над обрієм, коли обози нарешті досягли мосту через Прут. А за годину-півтори його перейшов останній поранений.

Перевіривши готовність мосту до вибуху, Ковпак віддає команду знімати заслони. Роти одходили поволі, раз по раз вступаючи в бій з ворожими підрозділами, що почали вилізати зі своїх криївок. Недалеко від мосту бронебійники 4-го батальйону Гриша Жоголь і Віктор Жуков в упор розстріляли німецьку бронемашину, що виповзала з якоїсь глухої вулички.

Залишивши Вершигору на мосту, Ковпак рухався через Заріччя, обганяючи колону санчастини. Почорнілі від утоми й страждань поранені йдуть і їдуть на конях. Багатьох несуть на носилках. Та зразу ж по виходу з села підрозділи попадають у пекло. Ворог засипає дорогу, луг і поле сотнями мін, поливає кулеметним вогнем...

На горі Рахів і понад річкою Рахівцем точиться запеклий бій. То підрозділи, які обороняються на горі, і посилений взводом Петра Гатського заслон, що прикриває наш фланг, стоять на смерть.

Есесівці переправляються бродом між Дорою і Ділятином, узліссям обходять Заріччя, групуються в урочищі Клева та на Таборищі і звідти раз у раз кидаються в атаку на змучених важким переходом бійців. Тоді медсестри, коноводи і бійці, що несуть поранених, кладуть ноші і разом з пораненими, які можуть тримати зброю, кидаються в контратаку, щоб пропустити колону вперед.

Дуже важко довелося 2-й роті. Коли на світанку фашисти накинулися на її бойові порядки, партизани залягли в потічку і, підпустивши фашистів зовсім близько, обрушили на них зливу автоматного вогню. Гітле-

рівці не витримали й побігли. Тоді помкомроту бакинець Михайло Ізбеков піднявся в контратаку. За ним піднялися комсорг Леонід Прутковський, лубенська комсомолка Галя Кваша, командир взводу Микола Михайленко, московський інженер П. В. Кошман, командир взводу Антон Кальсин, а за ними — вся рота. Одкинувши гітлерівців за дорогу, рота одержала завдання закріпитися на горі Рахів. Та на півдорозі до вершини рота потрапила під щільний вогонь ворожих мінометів і кулеметів, що били з Таборища, і понесла тяжкі втрати. Тут полягли смертю героїв Кошман і Позняков. Поранені Галя Кваша, Антон Кальсин, Льоня Прутковський. Проте, не зважаючи на втрати, люди вперто штурмували важливу для нас вершину.

Допити полонених свідчили, що Крюгер досить точно знав число партизанів. Його штаб детально розробив операцію, враховуючи найменші дрібниці. Проти нас зосереджено в десятки разів переважаючі сили. Але головного не взяв до уваги Крюгер — товариської взаємодопомоги, масового героїзму партизанів. А в ці дні героїзм став нормою поведінки кожного воїна, тому й зірвав розрахунки гестапівця.

...За місточком через ручай, не доходячи Ясиновця, колони розірвалася — ідуть поранені кавескадрону. Просякнуті кров'ю бинти припали пилом. Хто іде, спираючись на палицю, а кого ведуть товариші. На коні їде командир взводу Ваня Мізерний, тяжко поранений кулеметною чергою в груди.

Дорога лугом. Метрів за сто — місточок через Ясиновець, а далі підвищення, на якому точиться бій. Бійці ідуть спокійно, не чекаючи нападу. І раптом автоматні черги, різкі вигуки:

— Хальт! Хенде хох!

Кілька чоловік падає під ворожими кулями. Есесівці, впевнені в легкій перемозі, біжать з автоматами наперевіс. Їм навіть на думку не спадає, що ці змучені, поранені люди можуть чинити опір. Першою опам'яталась медсестра кавескадрону Катюша Приходько. І сімнадцятирічне, синьооке дівча з карабіном в руках кидається назустріч головорізам.

— За мною! Вперед!.. — пролунав дзвінкий дівочий голос.

Німці, не чекаючи такої зухвалості, на якусь мить розгубилися. І цього було досить, щоб під нищівним

вогнем партизанських автоматів гітлерівці відкотилися від дороги, встилаючи поле трупами. На підмогу відважній партизанці прийшли Галя Боженко, Микола Черніков та інші бійці.

Катюша перев'язує вдруге тяжко поранену Галю Боженко. Двоє залишилось лежати край дороги навіки. А поранені все підходять. У багатьох побито коней, і вони йдуть, підтримуючи один одного. Поранена Проня Сердюкова веде молодого бійця. Хлопця буквально прошила кулеметна черга — розстрожило руку, поранило в груди. Він страшно мучиться, а вона підтримує його за плечі, підбадьорює і веде вперед.

Дорога густо прострілюється. Перед місточком через Ясиновець осколком поранило коня Олексія Барана. Осколок перебив попругу, і в'юк поповз під черево. З рани цибенить кров. Оскаженілий від болю й переляку кінь рветься із рук бійця, а той весь час безуспішно намагається зв'язати попругу і закріпити в'юк. Німці пристрілялись. Раз по раз на дорозі рвуться міни. З Таборища по Барану почав бити німецький «універсал». Поки що він бере вище, і кулі вжикають над головою.

На дорозі раптом з'являється Ковпак. Угледівши Барана, він щодуху гукає:

— Кидай ти його к бісовій матері!

— Не можна. Тут патрони, товаришу генерал!

Командир посилає на допомогу Барану бійця. Удвох зводять коня в ручай і вже тут, зв'язавши попругу, прилаштовують в'юк.

Ковпак посилає зв'язкового зупинити колону біля місточка, а сам кюветом пробирається вперед. До нього підбігає кілька бійців на чолі з Я. Г. Паніним. І одразу ж по них починає бити міномет.

— Ти куди?! Лягай!

— Сидоре Артемовичу! Комісара поранено,— здалеку кричить Панін.

Звістка приголомшує командира, проте він швидко опановує себе.

— Де комісар? Хто з ним?

— Комісар он там, за річкою, під горою. З ним командант... Галя Борисенко та десяток автоматників...

Ковпак нахмурих брови. До місточка вже підійшов Павловський із ротами ар'єргарду. Сидір Артемович показує йому на карті маршрут по руслу потоку в обхід гори Рахів, а далі по річці Ославі на Чорний Потік,

Русло глибоке і добре захищає від куль. 6-у роту майора Дегтьова командир лишає заслоном від урочища Клева. Одбирає групу з кращих бійців-автоматників, включає до її складу бійців комендантського взводу і під команду помічника начальника штабу Олексія Деркача направляє до пораненого комісара. Група перебігає вівсяне поле і зникає у прибережних кущах.

Випереджаючи колону, Сидір Артемович рухається вздовж безіменного потічка. Кілометра за півтора починається луг, яким можна пробратися в долину Ослави. Шлях небезпечний, проте скорочує час майже на годину. Слідом за командиром ідуть Політуха і Гаврилов, трохи оддалік — фельдшер медчастини, немолода жінка Мотрона Павлівна Бєбіна.

...Гітлерівці все більше й більше насідають, намагаючись збити заслін на дорозі. Залягаємо у глибоких кюветах, та ворожі мінометники намагаються нас і тут. Поволі одходимо до кущів, що над Рахівцем.

О 9.30 від Дегтьова примчав Вася Комов. Дегтьов сповіщає: обози з пораненими поминули Заріччя, він знімає заслон і одходить по маршруту колони.

Вася обвішаний пістолетами та флягами з ромом, горілкою і водою. Мені страшно хочеться пити, і Вася пропущає флягу. Не встигаю зробити кілька ковтків теплуватої води, як налетіла ворожа авіація. Літаки з угорськими розпізнавальними знаками широкими колами закружляли в небі, то здіймаючись майже до синіх хмар, то спускаючись до самої землі. Видно, пілоти нічого не розібрали, бо не зробили жодного пострілу. Покружлявши над полем бою, повернули назад, а ми почали пробиратись на гору Рахів.

Від дороги схили гори здавалися зовсім невисокими, але чим ближче ми підходили до неї, тим крутішим ставав підйом. До того ж гітлерівці буквально засипали нас мінами і кулеметним вогнем. Вибравши один із численних рівців, що їх промила дощова вода, починаємо дертися на гору. Незадно палить сонце, у роті пересихало, і я не знаю, чи видерся б на гору, коли б не фляга, що її дав мені Комов. Особливо тяжко було бронебійниками Алексеєву та Жогло з їх важкими рушницями.

Нарешті вершина. Вийшли прямо до місця, де розташувався зі своїм штабом Лисиця. Біля нього, під кущем, стогнала важко поранена в ногу партизанка 9-ї роти

Ната Щетиніна — молоденька вчителька із села Биваліна. Трохи оддалік лежав з накритим хустиною лицем Андрій Якович Бондаренко — член парткомісії і політрук роти 2-го батальйону, який щойно помер від ран. Праворуч займала оборону 2-а рота О. Мазеїна, а ліворуч від глухівчан до самих Білих Ослав розташувалися в обороні окремі групи бійців з різних рот.

З гори відкривається похмура панорама бою. На заході, у Ділятині, сивіє дим пожарищ. Трохи ближче, десь у Заріччі, здіймаються два чорних стовпи — догорають підбиті броньовик і санітарна машина. На шляху до Ослав горять машини — сморід паленої гуми вітер доносить аж сюди. Вздовж Ясиновця і скрізь по лугу видно маленькі постаті окремих бійців, що виходять із Ділятина. Раз по раз злітають вгору чорні фонтани розривів. Ворог обстрілює поле з гармат та важких мінометів. Повідомляю Лисиці місце збірного пункту і відправляюся на перевірку оборони.

По хребту розташувалася ріденьким ланцюжком оборона, в яку влилися й бійці, що підійшли зі мною. А внизу, на шосе, діється щось незбагненне. Де фашисти, а де партизани — розібрати важко. Он біля переліска явно партизани. Навіть без бінокля видно, як розлітається з машини різне лахміття — то хлопці шукають боеприпасів та харчів. Трохи праворуч із колони вирулює маленький «опель», переповнений партизанами. Він розвертається і мчить у бік Ослав. Ось до партизанів, що «господарюють» біля машин, підкрадається велика група жандармів у чорних шинелях. Гітлерівці від нас далі кілометра, але я випускаю по них довгу-довгу чергу, майже на весь диск. Фашисти залягли. Хлопці ж тим часом збагнули небезпеку. І ось уже по жандармах вповодж дороги почав бити кулемет.

...Під Ославами ми зустріли розвідника Федю Мичка. Я направив його до Базими сповістити, що збірний пункт переноситься на північ від села Чорний Потік. Федя дав нам шматок хліба, і ми сіли відпочити.

День видався напрочуд ясний і жаркий. Немилосердно пекло сонце. По небу пливли пухкі білосніжні хмари. Я лежав під кущем, дивлячись на небо, і слухав гуркіт бою в долині. Раптом стрілянина спалахнула на горі, звідки ми щойно прийшли. Це чекаючи на Мичка, ми з Паніним побрели на звуки бою. Але на горі нікого з наших бійців уже не було. На місці, де залишився

Лисиця, я з-за куща побачив чоловік двадцять гітлерівців. Ми кинулися вниз по крутому схилу, вкритому кущами, до річки Ославки. На півпуті гітлерівці нас помітили, але не стріляли, очевидно, надіялися схопити живими.

Біля потоку, за копицею сіна, я перезарядив автомат і сіконув по фашистах, що були вже зовсім близько. Німці попадали, а ми перебігли до потічка. Довго пили прозору воду, набрали її у флягу і подерлись на круту, порослу лісом гору.

...Коли налетіла авіація, Ковпак підходив до річки Ослави. Біля одинокої хатини стояла бабуся і мовчки показувала рукою, куди пішли партизани, хоч слід було добре видно: прим'ята трава, всюди закривавлені бинти. Саме тут його і наздогнала група, що прикривала на шляху поранених. Серед них був політрук Сергій Шпорталюк, Катюша Приходько, Ваня Мізерний, Павлуша Бивалін і ще декілька поранених бійців з ескадрону.

Ковпака супроводжували Політуха, Митя Гаврилов і Мотрона Павлівна Бобіна. Не зважаючи на спеку, командир був у жовтому шкіряному пальті. Він ішов важко, спираючись на ціпок, часто зупинявся, стирав піт з блілого лица, діставав з кишені баклажку, відпивав ковток і рухався далі, накульгуючи.

Хлопці підійшли до командира.

— Сидоре Артемовичу, що з вами? Чого шкандибаєте? Може, допомогти? Давайте хоч шкірянку...

— Пар кісток не ломить,— усміхнувся Ковпак,— а кульгаю, бо підвернув ногу.

У цей час підбігає спітнілий хлопчина-партизан і перелякано доповідає:

— Там, за тією горою, лежить поранений комісар. Біля нього чоловік п'ять автоматників, комендант Скрильник і якась дівчина...

Ковпак тут же пише записку командирові роти, з якої був хлопець, з наказом послати на допомогу комісару взвод бійців з кулеметом і прикрити його вихід. А з тим пошкандибав далі. Насилу видерся на гору край села Чорний Потік. Там уже стояла застава від кавескадрону і показала дорогу до лісу. Із працівників штабу на збірному пункті були Базима і Павловський. Командир тут же з'ясовує, які підрозділи вийшли з бою, намічає місця стоянок.

А бій все клекоче. Вже важко зрозуміти, хто де воює. До Ділятина й Заріччя прибувають та прибувають ворожі війська — з Надвірної, Яремчі, Татарова. З Коломиї почали прибувати есесівці в Ослави Чорні і десь о 14.00 штурмом пішли на Ославу та гору Рахів. Після короткого жорстокого бою наші підрозділи одійшли — кінчалися боеприпаси. Група Бакрадзе, Єфремов і Сердюк перебралися на Чорну гору, між селами Ослави Білі і Чорний Потік, а ввечері дісталися на збірний пункт. Не повернувся з бою Кульбака, Шульга та Бережний з групою розвідників. Не було Матюшенка з трьома ротами і Вершигори з ротою Карпенка. І жодних вістей про комісара. Не прибув ні Деркач, ні групи, послані Рудневу на допомогу.

Ми з Паніним добралися на збірний пункт аж увечері. Ковпак сидів із величезною цигаркою під деревом і, розгорнувши планшет із картою, думав важку думу...

5 серпня

Ніч минула спокійно.

Десь близько півночі до збірного пункту прибув Вершигора та підрозділи Ф. Карпенка і Матюшенка. Пропустивши з'єднання через міст, мінери висадили його в повітря. Роти заслону, одстрілюючись від фашистів, рушили слідом за колоною. Шлях на Чорний Потік вже було перерізано ворогом, і група Вершигори, перебрівши Ославу й заглибившись у ліс, вийшла на гору Дул (висота 615.0). Спроба встановити зв'язок з іншими групами потерпіла невдачу — розвідники скрізь натикалися на ворожі заслони і з боем одходили до лісу. На щастя, одна з груп зустріла в лісі селянина з Білих Ослав Миколу Струка. Він і вивів групу Вершигори лісовими стежками на збірний пункт.

Усі спроби розвідати поле бою та місцевість за шосейною дорогою Ділятин — Ослави Білі — Ослави Чорні зазнала невдачі. Поле бою оточено постами, рух цивільних осіб припинено. По дорогах патрулюють бронемашини і танки. Над горами весь час кружляють літаки, і то тут, то там спалахує кулеметний вогонь. Розвідка, що ходила на північ, теж доповідає про посилений рух на шосе Ділятин — Ланчин — Коломия, яке патрулюється броньовиками.

Обстановка ясна: ворог перегруповує сили, утворюючи

нове кільце оточення. І в той же час намагається залякати населення жорстоким, безглузким терором. В Ославах Білих після відходу групи Бакрадзе карателі вчинили звірячу розправу, розстрілявши близько сотні ні в чому не винних стариків, жінок та дітей. Багато селян ховається в лісах. Вони розповідають, що фашисти, нібито шукаючи партизанів, заходили в хати, викликали на подвір'я господаря і тут же, нічого не кажучи, нічого не питаючи, розстрілювали. Стріляли навіть своїх посібників і службовців. Так, один запроданець, коли до нього в хату зайшли есесівці, почав на радостях частувати їх горілкою: ті випили горілку і, сміючись, вивели його з хати й тут же розстріляли разом із сусідою.

Не знаю, які розрахунки були в Крюгера, але масовими розстрілами він не залякав людей. Вся Верховина на нашому боці. Проте бою прийняти, на жаль, уже не можемо. На такий бій, як учора, у нас не вистачить боєприпасів. Тепер вся надія на партизанську виучку, партійну свідомість і військову винахідливість бійців та командирів.

На світанні до мене підійшов Петро Петрович Вершигора і без усякої дипломатії спитав:

— Що ти думаєш, Василю, про «давидівський маневр»? І як дивишся на те, щоб нам іти разом? (

Питання не було несподіваним. Ще перед Ділятином Ковпак із комісаром на подібний випадок навіть намічали командний склад, який мав би вести групи. Тоді все впиралося у проблему поранених. Зараз вона стала ще гострішою, і все-таки це єдиний путь вслизнути з пастки і врятувати поранених. У цілому я за «давидівський маневр». Іти з Петром Петровичем — це теж влаштовує. Вершигора розумний і винахідливий розвідник, а особиста дружба — це тільки на користь. Я так йому про це і сказав. Вершигора пішов на розмову з Ковпаком, а я сів за карту, обдумуючи маршрути груп. Найкращий шлях для поранених — це ліси в районі Молодятин — Ланчин — Княжий Двір.

П'ять груп має піти по різних напрямках у гори, а шоста, найбоєздатніша, — відправитися на рівнину, в район Чорного лісу під Станіславом, і там активними діями має привернути до себе увагу ворога, примусити його повірити, що це і є головні сили Ковпака. Тим самим вона мала полегшити долю решти груп.

Видно, що й Ковпак думав над «давидівським манев-

ром», бо за годину я одержав наказ готувати маршрути для груп, а Вершигора і Базима мають комплектувати склад груп. Розвідники вже вийшли шукати провідників, щоб сьогодні ж рушати в дорогу.

І ось приготування закінчені. Ковпак довго міркує над долею поранених: який підрозділ залишити з ними, яке завдання поставити командирю... Відстояти поранених збройно не зможе ні рота, ні батальйон, ні навіть усе з'єднання. Залишається тільки виняткова винахідливість, рішучість і вірність обов'язкові. Ще і ще раз перебираємо командирів рот, і Ковпак зупиняється на кандидатурі Т. М. Курочкина. Колишній працівник Путивльського райкому КП(б)У Тихін Миколайович у загоні з перших днів. Сміливий і дисциплінований, він, безсумнівно, виконає наказ. Такий у нього і політрук Сергій Шпорталюк. Вони доповнюють один одного і чудесно ладять. Щоб захистити поранених від випадкової зустрічі з поліцією чи бандерівцями, у роті сили вистачить: півсотні сміливих бійців, сім кулеметів, два ротних міномети, протитанкова рушниця і десяток автоматів. Так і вирішили: Т. М. Курочкін призначається командиром зведеної санітарної групи. Перші три дні вона має перебувати в урочищах Мочар і Осередок, а далі діяти на свій розсуд.

Другий, третій і четвертий батальйони виходять побатальйонно. Перший рухається трьома групами. Одна — під командуванням Ковпака і Базими — прямує до річки Прутець Чемеговський. До її складу входять 3-я, 8-а роти і батарея, взвод пішої розвідки Ф. Мичка і кінної О. Годзенка, мінери П. Воронько, Я. Давидович, В. Островський, В. Терехов та Я. Рахлін. Друга група — кавескадрон О. Ленкіна, 5-а рота С. Єфремова, 6-а рота І. Дегтьова та відділення розвідників А. П. Землянки. Командує групою П. П. Вершигора. Мене призначено до Петра Петровича начальником штабу. Маршрут — район міста Станіслава. Третя група (командир М. І. Павловський, начальник штабу Ф. Д. Горкунов) у складі 2-ї, 4-ї та 9-ї рот і відділення розвідників В. О. Кашницького виходить на південь, у район хуторів, що на північ від Криворівні.

Другий батальйон (командиром призначено І. Є. Лисицю) має виходити на південь між селами Ослави Білі — Ослави Чорні у район висоти 1117.0.

Третій батальйон виходить на захід, в гори, на ліво-бережжя Пруту, між містом Ділятин та селом Лоевим.

Четвертий батальйон П. О. Брайка — І. Г. Токаря тримає курс на село Баню, в район висоти 1114.0 — гора Стеришора.

Нарада командного складу. Зачитується наказ про вихід з оточення. Ковпак промовляє напутнє слово, затим уже поодинці інструктує командирів груп. Як то воно буде далі? У складі з'єднання всі вони показали себе відмінно, та як поведуть себе, коли доведеться самостійно приймати рішення у надзвичайно складній обстановці...

Після інструктажу ми з Петром Петровичем зразу ж одводимо свою групу окремо, готуючись до походу. У нас 200 бійців, 13 кулеметів і півсотні автоматів. Сила немала! Та вся трагедія в тому, що прийняти бій поки що не можемо — на гвинтівку ~~припадає~~ лише по 50 патронів, на автомат — по 100—150 і десь близько 300 на кулемет. Вся надія на маневр та диверсії.

Приготування закінчені. Гіркі хвилини прощання, напутні слова, скупі чоловічі сльози. Не один партизан нишком витирає очі, розстаючись з товаришами, з якими ділив останній шматок хліба, останню цигарку чи пучку солі.

Саша Ленкін привів провідника. Середніх років гуцул із Молодятина Дріблюк багато років працює лісником, досконало знає кожну стежку і кожен камінь у цьому лісі на багато кілометрів. Він радить завидна вийти на узлісся, а як стемніє, переходити Прут у Ланчині. Власне, ми нічим не ризикуємо — на узліссі ще з учорашнього вечора стоїть наша застава. У густому лісі наша невелика група може не боятися літаків, а сили людей, щоб потім пройти якомога далі на північ від Ланчина, ми збережемо.

Почало смеркати, коли група вийшла на умовний вихідний рубіж. У долині грізно шумить Прут. За ним — Ланчин, далі — ліс. По шосе, що проходить через село, зрідка проїжджають німецькі автомашини. Антон Петрович Землянка, що з полудня спостерігає за селом, доповідає: гарнізону в селі немає, а по шосе години дві тому був великий рух.

На привалі тихо-тихо. Перед далекою і нелегкою дорогою кожен думає про щось своє. І лише поранений

в п'яту комсорг розвідроти Костя Стрілюк зрідка тихо стогне від болю. По-дитячому пухле обличчя і великі чорні очі повні болю. Він дуже важко переносить дорогу, тяжко мучиться. Костя просить залишити його у першому ж селі, і Москаленко, що виконує обов'язки комісара групи, веде переговори з провідником. Дріблюк рекомендує залишити в гуцула з Ланчинських хуторів Михайла Іваночко, що вартує за хуторами порожній будинок лісництва. Там і може сховати Костю. Надійна людина... Що ж, можливо, це краще буде для хворого!

Змучені, голодні, потомлені люди сплять. Почуваю і я страшенну втому в усьому тілі. Зараз, у хвилину відносного спокою, найрозумніше було б заснути, але заснути не можу. Весь час з голови не сходять думки про події вчорашнього дня. Де комісар? Як могло статися, що ми й досі нічого не можемо дізнатися про його долю?.. Немає також коменданта штабу Петі Скрильника, який був з комісаром. Немає Олексія Деркача з групою бійців, котрих Ковпак послав на допомогу Семену Васильовичу. Багато хто гадає, що комісар з Кульбакою та розвідкою, яка залишилась біля нього, перебралися в ліси на південь від дороги. А може, Семен Васильович подався на Білі Ослави, куди він поривався весь час... Сотні здогадок і сотні сумнівів. Та оскільки ніхто з групи комісара на збірний пункт не з'явився, точного місця його перебування ніхто назвати не може.

6 серпня

Нам дуже пощастило на провідників — справжніх радянських людей. Дріблюк довів нас до Ланчина, там у Михайла Іваночко залишили Костю Стрілюка. Іваночко і перевів нас через Ланчин.

З ворожого кільця вислизнули несподівано тихо й удачно — без єдиного пострілу. Прут перейшли по довгому пішоходному місточку, який навіть не охоронявся. Коней провели бродом. Очевидно, німці просто не чекали від нас такого зухвальства, адже по шосе, неподалік містка, весь час снували машини. Деякий час ідемо понад Прутом, потім вулицею містечка. Перед нами широкі кам'яні сходи, що ведуть до шосе. А там — невпинний потік машин. Деякий час стоїмо, маючи на думці перекерати його. Але марно — машинам немає кін-

ця-краю. Автоколону рухається напрочуд організовано: через кожні 10—15 машин інтервал 300—400 метрів. Переконавшись, що перечекати потік не вдасться, вирішуємо перебігати по шосе дрібними групами в інтервалах між ворожими підрозділами.

За годину вся група щасливо перехопилася через шосе, залізницю і вийшла на луг. Зав'язавши коням очі, перевели їх по кладці через глибокий потік із стрімкими берегами. У степовому хутірці взяли провідника, відпустивши Іваночко, щоб той до світанку дістався додому, й рушили далі.

Світанок застав нас у чудовому лісі між селами Копанка і Майдан Горішній. На березі прозорого потічка зупинились на відпочинок, зайнявши кругову оборону і виставивши довкруг спостережні пости. Людей не годували — нічим було, а заходити в села — означало привернути до себе увагу. Люди відпочивають. Навкруги незвично тихо — ні стрільби, ні реву літаків. Не чуто навіть торохтіння «костиля» чи «рами». Схоже, що ворог загубив наш слід.

7 серпня

Вночі перейшли шосе і залізницю Станіслав — Надвірна та ріку Бистрицю Надвірнянську. Залізниця не охороняється, а по шосе зрідка проїжджає патрульний броньовик. Проходимо тихо, по можливості не залишаючи слідів. Шосе перейшли задом наперед, щоб збити зі сліду патрулів.

Ще по путі до Карпат Платон Воронько назвав Бистрицю «злою» рікою. Зараз вона особливо виправдовує цю назву. В горах пройшли дощі. Ріка здулася, шумить, вергаючи каміння. З труднощами знаходимо перебрід. Брудна вода збиває з ніг голодних й змучених, гостре каміння раниць ноги. Дехто переходить взутим, але Сердюк і в чоботях страшно поранив ногу. Власне, в чоботях — це дуже умовно, адже халяви і переди зв'язані мотузками, які зовсім не захищали ніг. На привалі хтось із бійців-білорусів виморщив з халяв постолі, і далі Іван пішов взутим... Люди загалом босі, ноги побиті.

На світанку спинились на відпочинок у лісочку біля невеличкого хутирця Горохолин Ліс. Там далі, за 2—3

кілометри, велике однойменне село Горохолина, за селом шосе Надвірна — Богородчани — Станіслав, а ще далі — ріка Бистриця Солотвинська, і вже за Бистрицею великий Чорний ліс — наша найближча мета. Біля хутірця нашу колону побачили люди — і конспірація порушилась. Поставили заставу. Зібрали гроші, купили м'яса. Люди позносили хліба, картоплі, молока. Приготували їжу і вперше за кілька тижнів досита нагодували бійців.

Товариші ожили, повеселіли. Не зважаючи на похмурий сірий день, настрої бойовий. Може, навіть занадто. Звикнувши до великого бойового колективу, люди після першого тихого дня і ситого сніданку стали забувати, що ми тільки маленька часточка того колективу і що найперша наша зброя в нових умовах — конспірація і залізна дисципліна.

Від самого ранку над лісами кружляє «рама», вишукуючи партизанів. До певної міри це вплинуло — люди підтяглися і стали обережнішими. Виявилося, що над нашою стоянкою проходить авіатраса, адже весь день снують угорі «месери». Бува, чи не натрапили на якусь нашу групу...

8 серпня

Світанок застав нас у невеличкому лісочку. Навкруги — села, дороги. Вирішили, не зважаючи на втому, пройти ще п'ять кілометрів, щоб дістатись основного масиву дрімучого Чорного лісу.

Змучені бійці, ледве переставляючи ноги, помалу посуваються вперед. Особливо важким був останній кілометр. Сонце підбилось височенько, коли ми зайшли в ліс. Тут же на узліссі, біля маленького потічка, зробили привал. Спочатку думали відпочити хвилин 25—30, але відірвати людей від відпочинку було несила. Всі ресурси фізичні і духовні вичерпано. Тож, поставивши пости з найбільш витривалих бійців, вирішили дати відпочинок на кілька годин, лише тоді вирушити далі, у гліб лісу.

Обходжу з черговим по групі, помічником командира 5-ї роти І. Т. Сердюком, табір. Картина жахлива. За місяць безперервних боїв у горах люди обірвалися до краю. Обірвані, босі, почорнілі від перевтоми й голоду, бійці спали мертвим сном. Їх можна було б прийняти

за трупи, якби не мужа, що примушує людей ворушитися і шкребти покусане до крові тіло.

Біля потічка помітив криничку з прозорою кришталевою водою. Нахилився напитися і ледве не скрикнув — на мене дивилося чуже, зовсім не знайоме, страшне обличчя. Худюще, неголене, землисте, воно нагадувало примару з якогось кошмарного сну. Не зразу дійшло до моєї свідомості, що це я бачу... самого себе! Спостерігаючи кожного дня товаришів, якось не так помічалось, наскільки схудли люди за останній тиждень.

Вартових міняємо кожної години, і все-таки на другій зміні трапилась надзвичайна подія — вартувий найнебезпечнішого напрямку заснув. Що з ним робити, просто не знаю. Петро Петрович наполягав на розстрілі, але це питання поки що залишаємо відкритим... Уже надвечір пробралися в глиб лісу і стали табором на березі потічка, неподалік села Гринівки.

9 серпня

Уранці ще раз заглибилися в ліс. Зайняли оборону і вислали розвідку. Погода чудова — тепло, сонячно. Зранку над лісом довго кружляв німецький розвідник, особливо пильно вивчав ліс на захід від села Хмелівка.

Годині о десятій повернулися перші розвідники. Вісті тривожні: у Богородчани прибуло 50 автомашин з солдатами для ліквідації, як передають, партизанів, що переходили до Чорного лісу. У навколишніх селах спокійно. Німці сидять в Богородчанах — у ліс не показуються.

Від попереднього плану — роздобути харчі у навколишніх селах в зв'язку з напруженою обстановкою довелося відмовитись. Вирішили забити коня, що був поранений у холку, і погодувати людей. Високий, сірий кінь страшно схуд, з рани пливе гній. На двісті чоловік — це крапля в морі, але іншого виходу немає. Битви за харчі прийняти не можемо. Люди настільки виснажені, що бій міг би стати для нас катастрофою. До того ж, як уже згадувалося, в нас обмаль боєприпасів. Правду кажучи, після виснажливих боїв і пережитого в Карпатах люди збайдужіли навіть до власного життя.

За годину прийшов Сердюк, якого щойно призначили помічником Вершигори по господарству, з дещо незвич-

ною доповіддю: у групі не знайшлося чоловіка, який міг би забити пораненого коня, що разом з нами пережив весь тягар походу в Карпати.

— Ну, а ти сам? — перебив його Вершигора.

— Товаришу підполковник! У мене теж рука не здіймається. Та і який з нього наїдок? Нехай відпасається, а ми, може, щось придумаємо...

Настрій поліпшав — люди не втратили людських почуттів. Та його зіпсувала наступна незвичайна подія, що схвилювала й обурила всю групу. Надвечір повернулася розвідка з тривожними вістями: у селі знають про наше перебування в лісі. Якийсь партизан-ковпаківець, як він назвав себе, заходив до лісника. Хильнувши добре самогону, розп'якав про бої в горах, а потім давай нахвалятися, що скоро партизани візьмуться за всіх німецьких посібників, куркулів та націоналістів і винищать їх до десятого коліна. Цим уміло скористалися націоналісти. Роздули теревені, і в селі зараз дуже тривожно.

Спочатку ми думали, що це просто ворожа провокація. Та, на жаль, скоро з'ясувалось, що старшина Д. дійсно виходив з табору і повернувся п'яним. Цей тип уже раз зраджував Батьківщину і до приходу в загір устиг побувати в так званих «козачках», йому давали можливість кров'ю змити свою ганебну пляму. А це ось — нова зрада. В той час, коли його товариші, голодуючи, пожаліли бойового коня, він за чарку смердючого самогону знову продав їх, піддаючи смертельній небезпеці.

Створилась загрозлива ситуація. Ворог знає про наше існування. Отже, діяти! А з чого починати? Насамперед, треба нагодувати людей. Морити голодом з метою конспірації було просто безглуздо. Вирішили ввечері заготовити харчі в Лесівці та Гринівці, на що виділили роту майора Дегтьова. Що ж до старшини Д., то рішення було одностайне — розстріляти.

10 серпня

Сьогодні нарешті по-справжньому нагодували людей. Сердюк розшукав склад ліспромгоспу і привіз кукурудзяного борошна, вершкового масла і цукру. Дещо привіз і Дегтьов, але у нього операція пройшла не зовсім вдало — несподівано налетіли німці, зав'язалася пере-

стрілка, і йому довелося відійти до лісу. Під час перестрілки одного бійця поранило. На щастя, німці не були готові до зустрічі з партизанами і швидко відступили на Саджаву, а ранком виїхали до Богородчан.

Міняємо місце стоянки. Розкішна діброва. На далеких підступах до табору побудували оборону і дозволили розводити багаття з сушняку (щоб не диміло), готувати їжу і прати білизну. Зараз ворог номер перший — воші. Можна тільки дивуватися, скільки може прогнати цієї нечисті худа, голодна людина. Хлопці тримають над багаттям одягу і таким чином позбавляються цього ворога.

Людей після довгої голодовки нагодувати просто неможливо. Цілий день варять мамалигу. Москаленко навіть скликав політруків, щоб попередити бійців про можливу шкоду від переїдання. Спочатку їли потроху, але, переконавшись, що їжа не шкодить, відкинули всякі обмеження. Проня і Катюша нагодували нас чудесною мамалигою. Такого смачного я, здається, не їв ніколи. Вершигора, хоч і з Молдавії, «мамализник», але і той здивувався, дізнавшись, що це перша зварена дівчатами мамалига.

Надвечір повернувся з розвідки Антон Петрович і Саша Гольцов, що ходили під Станіслав. Принесли цікаві відомості і кілька номерів фашистської газетки «Станіславське слово»... У місті повно війська. Серед людей ходять різні чутки про бій у Ділятині. Кажуть, що Семен Васильович загинув у Ділятині. Нібито німці одкопували могили і впізнали комісара. На третій день після бою через Станіслав на Львів пройшло три чи чотири вагони з пораненими есесівцями. У станіславській тюрмі нібито є полонені партизани, яких пораненими взяли під час бою. Переказують також, що в горах і зараз точаться бої. Загалом у місті тривожно. Багато підприємств не працює. Найцікавіше те, що «Станіславське слово» жодним словом не обмовилося про ці події. Все так, ніби партизанів ніколи й не було у цих краях.

25 липня, коли точилися криваві бої в долині Бистриці Надвірнянської, «Станіславське слово» писало з великим запізненням про урочисті проводи добровольців дивізії СС «Галичина» в Коломиї і Станіславі. Видно, справи з вербовкою йдуть не дуже добре, бо газета

оголошує роз'яснення, що добровольці дивізії одержують утримання таке ж, як і німці, що їхні родини одержують платню по місцю праці. Вербовці підпорядковано все. У Коломиї «отець» Русин звертався до добровольців: «Проведіння господне вибрало вас на святе діло». Митрополит граф Андрій Шептицький написав велику статтю на тему «Не убий», направляючи доморослих есесів на вбивство... Взагалі після читання «Станіславського слова» хочеться добре вимити руки.

Цікава газетка за неділю, 8 серпня 1943 року. Крім звичайного словоблудства, там вміщено передову «Напередодні контингентової акції». Виявляється, що 14 липня генерал-губернатор окупованої Польщі Франк видав розпорядження про «винятковий стан під час жнив», який установлено з 15 липня по 20 грудня 1943 року. Завдання «виняткового стану» — забрати хліб у селянина. Ігнорування — смерть! Погано збираєш, невчасно молотиш і не здаєш збіжжя — саботажник, а саботажнику єдина кара — смерть через розстріл або повішення. Це все, безумовно, загальновідомо. Цікаво інше. Коли ми йшли на Карпати, коли підходили до Галича, німці не наважувалися публікувати цю постанову. Тільки зараз, після битви в Ділятині, Крюгер опублікував її... Тож недаремно за Ковпака пропонують казкові гроші! Чимало залив сала за шкуру панам Франку та губернатору Вехтеру! Ну, та нічого, живий Ковпак і живі ковпаківці! Правда, гітлерівці, принаймні, військове командування, не зважаючи на численні листівки, теж такої думки: вчора до Станіслава прибуло з гір 150 автомашин із солдатами. Схоже, що по наші душі.

12 серпня

Сьогодні до Чорного лісу прибилося тридцять наших чоловік на чолі з Анисимовим. Вісім бійців із групи Сидора Артемовича, решта з 2-го батальйону, що в бою під горою Рахів були одрізані від основних сил. Яка доля Ковпака, вони не знають. На світанку 7 серпня під селом Ослави Чорні група Сидора Артемовича наскочила на ворожу засідку. Спалахнув бій. Карпенко, Анисимов, Абрамов, Алексеев, Валя Даріко, Люба Бородач і два бійці 3-ї роти були відрізані від своїх і відійшли в гори.

Ось як розповів мені про події цих днів Вася Алексеев.

— Світанок застав нас між селами Ослави Білі, Ослави Чорні та Чорний Потік. На схід від нашої стоянки спускався крутий схил, порослий ліщиною. Вирішили перечекати до ночі в кущах. Схил настільки стрімкий, що відпочивали, по суті, стоячи, впираючись ногами на кущі ліщини... Першим на варту став я. Зійшло сонце. Вгорі по схилу стежка, що йде на село Чорний Потік, внизу хати Ославів Чорних. Мене вже мали змінити, коли на стежці з'явився чоловік. Він нас побачив, і я змушений був його затримати. Карпенко з Анисимовим допитали дядька, почали орієнтуватись по карті. Чоловік той сидів трохи осторонь, його ніхто не охороняв, і він, скориставшись із цього, кинувся тікати до села. Залишатися на тому місці не можна було, і ми вирішили перейти до лісу, що синів далі на схід, за селом... День пробули в лісі. Вночі переспали в якійсь покинутій будівлі і ранком вирушили на південь. Була думка пройти до великого лісу, а далі доганяти своїх. Та в будиночку на узліссі нас попередили: хвилиночку, може, двадцять тому до лісу пішло чоловік двісті гітлерівців з кулеметами. Ми були між селами Ослави Чорні і Лючки. Прямо перед нами — поле, праворуч — смуга лісу, що тягнеться до шосе, кілометра за два височіла гора, поросла лісом. Що треба пробиватися до гори, було ясно всім, але яким шляхом? Анисимов пропонував смугу лісу, Карпенко заперечував, передбачаючи можливу засідку. Група розколосалася. Ми з Федею пішли полем, опустивши автомати, аби не виблискували на сонці. Підійшли до хатки, що стояла осторонь села. Через садок зайшли на подвір'я. В хаті був старий гуцул. Напоїв холодною водою, дав яблук. Ми постояли під повіткою, спостерігаючи за шосе, по якому зрідка проїжджали машини. Вийшли на дорогу. На узбіччі проводи зв'язку. Федя наказав мені рвати зв'язок. Перерізавши, я став змотувати проводи, та в цей час до нас підійшли Анисимов з рештою хлопців. Бігли, щось кричали, але за віддаллю розібрати ми не могли. Як потім з'ясувалося, Анисимов напорівся на засідку, та, на щастя, партизани перші побачили ворога і побігли до нас. Німці кинулись напереріз, та ми встигли вскочити в ліс. Йшли навпростець, манівцями, аж поки не вийшли на широку просіку, що поросла малиником. Відпочили, поїли ягід і вздовж просіки пішли

далі, на гору. Погода зіпсувалась. Сонце заволокли густі хмари, пішов дрібний обложний дощ. За годину вийшли на гору. Скрізь сліди наших людей: стріляні гільзи, уривки закривавлених бинтів і сірого штучного шовку. Стоянка! Але куди вони ділись?.. Федя дав кожному сектор розвідки, і ми почали шукати сліди. Вже повернулися на збірний пункт майже всі, коли в тому напрямку, куди пішов Карпенко, промелькнули поміж деревами сірі силуети. Анисимов підніс до очей бінокль — за кілометр від нас густим цепом ішли гітлерівці. Не встигли зорієнтуватись, як залунали кулеметні черги, і за кілька хвилин все стихло.

Прийняти бій ми не могли, це було б самогубство. Тихо спустилися в долину. Смеркало, коли вийшли на узлісся. Перед нами на полонині кошара для овець, колиба. У кошарі вівці і якісь люди. Раптом вниз, в долині, спалахнула перестрілка, яка швидко затихла. Деякий час спостерігаємо. Коли впевнились, що в колибі пастухи, підійшли ближче. Чабани зарізали вівцю, наварили м'яса, дали бринзи. Вечеряли, коли підійшла група, чоловік з п'ятнадцять, що вела бій у долині... Вранці підійшло ще чоловік тридцять з 2-го батальйону на чолі з Олексієм Бараном. Стало нас уже півсотні. Порадившись, рушили на Чорний ліс. Ішли поміж Білими Ославами і Заріччям, днювали на горі Дул, переправились через Прут і ось...

— Де ж Баран?

— Не знаю. Дізнавшись від Анисимова, куди має йти 2-й батальйон, він з глухівчанами пішов на розшуки Лисиці.— Вася задумався, трохи помовчав і стиха додав: — Ну, власне, оце й усе. Тепер ми з вами.

Дуже жаль Феді Карпенка. Безперечно, він загинув. Хто в цьому винен, важко сказати, але основна біда, що в тій маленькій групі не знайшлося справжнього командира, який повновладно взяв би на себе всю відповідальність за дії групи.

14 серпня

Четвертий день стоїмо на одному місці в Чорному лісі — там, де струмок Чорний впадає в Луквицю. Потік біжить у глибокій долині, густо порослій ліщиною. Від долини відходять приярки, зарослі кущами. Ми розташу-

вали табір серед великого соснового лісу, на березі струмка. Посеред маленької галявини стоїть могутня сосна, більше метра в діаметрі. І з повітря, і від наземного спостереження — маскування ідеальне! А на випадок нападу — прекрасна оборона і надійні путі відходу. Я з командирами рот облавив усе навкруг і, здавалося, побудували надійну оборону. Та... скандально осоромились.

Вчора, повертаючись із розвідки, хлопці на узліссі зіткнулися з підводою. Візник утік, лишивши воза з харчами, якого розвідники пригнали до табору. На возі був повний набір харчових продуктів, який не міг бути випадковим, усе було підібрано з великою доцільністю — овочі, фрукти, м'ясо, крупа, товщ, пляшки з горілкою. Продукти здали в госпчастину. Найбільше заінтригувала нас наявність німецьких газет. Поки обговорювали цю подію, до табору завітав господар, вірніше, один з господарів воза. Кремезний, років під сорок, з великою лисиною чоловік, одягнений у поношений, але охайний сірий грубошерстий костюм та спортивні черевики. Лагідне, інтелігентне обличчя з карими очима й енергійним підборіддям з ямочкою. В першу мить я остовпів: як він потрапив до табору? Як пройшов численні пости і секрети? А гість підійшов до Вершигори і відрекомендувався:

— Здрастуйте. Доктор Зима! — Борода деякий час не може прийти до пам'яті, а потім не дуже гостинно:

— Доброго здоров'я... Але як ви у біса тут опинилися? Як потрапили до табору?

— Прошу товариша полковника, то ми єсть сусіди. Ми теж тут живемо, і сьогодні ваші люди експропріювали наші продукти.

Все дуже швидко з'ясувалося. Вже три дні поруч із нами стоять табором близько п'ятидесяти євреїв — усе, що залишилося від багатотисячного гетто у Станіславі. Навесні цього року їм пощастило втекти, і з того часу вони переховуються в лісі — у глухих потаємних місцях. Їжу та одяг доставляють надійні люди. Один з таких підвозив їм харчі.

Доктор виявився напрочуд компанійською і чулою людиною. За годину він уже був у нас своєю людиною і зразу ж організував прийом хворих. Особливо багато хлопців страждали від чиряків, які обсідали від голоду

та простуди. Матеріальна база у нашого доктора не дуже міцна, але він намагається допомогти всім. За браком ліків робить молочні уколи, дає якісь порошки, а головне — для кожного знаходить добре слово. Вершигору буквально причарував відмінним знанням німецької мови. Партизани пропонують забрати Зиму з собою.

17 серпня

Обжились у Чорному лісі. Чорний ліс — це умовно, бо ми весь час міняємо місце стоянки і вже три дні, як вийшли з Чорного лісу і стоїмо неподалік річки Луквиці — між селами Завій та Яворівка. Потроху пристосовуємося до нових умов, у чому нам дуже допомагає доктор Зима, який пішов з нами і зараз виконує найрізноманітніші функції — лікаря, перекладача і фактично помічника Вершигори по розвідці. З ним перейшла до нас і вся численна агентура Зими у Станіславі та навколишніх селах.

Тепер перед нами виник цілий ряд нових пекучих проблем. Одна з найголовніших — проблема харчування — вирішується поки що успішно. На складі ліспромгоспу ми щонаочі беремо дві підводи харчів, вдень німці вивозять дві вантажки. Вартові з вечора відмикають склад і зникають до ранку. Хлопці у відповідь на таку «джентельменську» поведінку поводяться чемно, не допускаючи ніяких порушень. І ми, і варта поки що задоволені. Частину харчів Сердюк прикупує за злоті і марки, захвачені у банках Ділятина та інших містечок Галичини. Коротше кажучи, люди харчуються регулярно і досита, швидко відновлюючи свій вигляд, і в цьому велика заслуга Івана Сердюка, що виявився не лише хоробрим командиром, але й чудовим ініціативним господарником. Проте найголовнішою залишається проблема боєприпасів та вибухівки. Патронів у нас катастрофічно мало, а надії на їх одержання — ще менше. Борода бомбардує радіограмами Розвідцентр та УШПР, але у мене надії на літак немає — дуже далеко ми забралися на захід. Транспортний літак не долетить. А чи зможуть послати під час такої битви, яка іде зараз на фронті, бойовий літак, важко сказати, тим більше що у нас кінчається живлення для рації. Правда, Зима подав ідею використати батарейки кишенькового ліхтарика, які змо-

же дістати його агентура в Станіславі. Борода вірить і в батареїки, і в те, що літак прибуде.

Мене найбільш турбує невиправданій оптимізм наших бійців і командирів. За роки війни у ворожому тилу ми звикли бути грозою для окупантів. І зараз, трохи оживши після страшної голодовки у Карпатах, люди гублять пильність та обережність. Вже є випадки, коли розвідники повертаються із бойового завдання під чаркою, виходять із табору без дозволу командира і взагалі не дотримуються конспірації. Ведуть себе так, ніби за ними стоїть грізна сила. Впевненість — річ непогана, та бою прийняти ми не можемо. Після серйозної сутички з ворогом ми взагалі залишимося без патронів. А тоді — катастрофа!

Довго радимося про заходи підвищення дисципліни. Наслідком з'явився наказ: за пияцтво поза межами табору — розстріл! Москаленко провів партійні збори з питання підвищення дисципліни. У підрозділах провели бесіди й оголосили наказ. Не дуже хочеться лякати людей, а може, варто розповісти всю правду, дещо згустивши фарби?..

Обстановка дедалі складнішає. 26-й охоронний полк СС, що стояв у Станіславі та Калуші і тримав оборону з боку гір, 13 серпня по тривозі виїхав на Галич — Чортків й окопався по Дністру. Надходять чутки, ніби з півночі, від Збруча, рухається 20-тисячна армія на з'єднання з Ковпаком.

Розвідники принесли «Станіславське слово» від 15 серпня і листівку — звернення до «приналежних до армії Колпака». Газета відносно партизанів мовчить. Крім звичайного словоблудства, вся газета заповнена статтями про «Винятковий стан під час жнив». Тут і звернення губернатора Оттона Вехтера, і статті запродавців — керівників ОУН Володимира Кубійовича та Костя Панківського. Передрукувала газета ще раз проповідь Шептицького на тему «Не убий». Вісті з фронту дуже скромні: сповіщається про «перемоги німецької зброї на захід від Орла». О швидше б вони «вирівняли фронт» на захід від Львова — Ковеля — Бреста!..

Листівка варта того, щоб її подати повністю.

«ПРИНАЛЕЖНІ ДО АРМІЇ КОЛПАКА!»

Тому два тижні я Вас вже раз зазивав здати зброю і перейти до німецьких частин. При тому я Вам пообіцяв, що Вас не будуть карати, а тільки працю та хліб одержите. Ви не послухали цього заклику тому, що після скінчення летючок Колпак всіх Вас зібрав і заявив, що буцімто я своєї обіцянки не додержу, а тільки всіх Вас розстріляю. Між тим армію Колпака розбито. Зброю і боєприпаси вони втратили і не можуть більше боротися. Ваш провідник Колпак, якому Ви більше вірили, ніж мені, зрадив Вас і залишив напризволяще. Ваш комісар Руднев є забитий. Проводу ніякого Ви більше не маєте і Вам грозить загибель!

Колпак Вас стало обманював! В цьому Ви тепер на власній шкурі переконалися!

Я ще раз вам обіцяю, що вас не будуть розстрілювати, а тільки будуть з вами обходитись як воєнно-полоненими і запосередничають вам працю, якщо ви тепер вашу зброю здасте і зголоситесь до німецької поліції.

З вами нічого не станеться, якщо протягом одного тижня зголоситесь.

Хто по реченці одного тижня буде пійманий, не зможе більше числити на помилування.

СС поліцайфюрер дистрикту Галичина
бригадефюрер СС КАЦМАН»

Я не знаю, чого тут більше — нахабства чи дурості! Правда, дякуючи Кацману, ми знаємо, що Дід Ковпак живий і здоровий, і німці загубили його слід. Що ж до загибелі Руднева, то важко сказати, наскільки це правда. Можливо, у ворога є полонені, які під тортурами розповіли про відсутність комісара. Взагалі це дуже вдячний матеріал для агітації. Вирішили листівку і газету перечитати у підрозділах. До речі, слід сказати, що обіцянка Кацмана «не розстрілювати, а тільки обходитись, як воєнно-полоненими», найбільше розвеселила партизанів, бо багато з них на власній шкурі скуштували «блаженства» фашистського полону!

Вчора довго обговорювали з Бородою та Москаленком своє нинішнє становище... У горах все ще точаться важкі бої. Понад лісом кожного дня шниряють «юнкерси» та «месершміти», щоб добити невловимих ковпаківців. Правда, наша присутність у Чорному лісі відтягла великі сили окупантів — 26-й полк СС ми цілком прикували до себе. А взагалі-то і ми, і гітлерівці відпочиваємо після тяжких боїв. Сусідство з нами цілком влаштовує гітлерівців — вони його терплять, не роблячи спроб атакувати нас. Виходить, що наша політика невірна, і її треба негайно міняти, тобто переходити до активніших дій.

Петро Петрович опинився в дуже делікатному становищі. Розвідцентр, а частково і УШПР пропонують, аби наша група осіла в Прикарпатті, та цілком переключилась на розвідувальну і лише побіжно — на диверсійну роботу. Вершигора, власне, і готував нас до цього, хоч і не вводив у курс справ ні мене, ні Миколу Олексійовича. На перших порах це влаштовувало всіх, поки люди були напівголодні, виснажені, до того ж, без боєприпасів, не здатні до бойових операцій. Однак нині обстановка змінилась. Люди відпочили, відновили сили і, не зважаючи на брак боєприпасів та вибухівки, стали вимагати переходу до активних дій, аби чим-небудь полегшити долю товаришів, котрі ще воюють у Карпатах. Вершигора врешті був змушений розкрити всі свої карти, і ми в принципі швидко дійшли згоди: потрібні активні дії! Питання лише зводилося до того, якими вони повинні бути, ці дії.

Дійсно, воювати по-справжньому ми ще не могли. Залишається один шлях — диверсія. Після довгих роздумів прийняли рішення: у ніч на 19 серпня спалити всі мости в околицях Чорного лісу, а також знищити в усіх доступних нам місцях телефонні й телеграфні дроти. Військова доцільність цієї диверсії дуже й дуже мала, і ми всі це добре розуміємо. Точніше, це навіть не диверсія, а просто виклик ворогу... Тож негайно комплектуємо диверсійні групи — і вже наступної ночі мости горять ясным вогнем. Цьому сприяла й суха погода.

Не знаю, що з цього вийде, але на душі якось краще. Борода жартує: «Полегшало... Ніби після лазні!»

Минулої ночі на шосе Росільна — Красне та в селі Грабівці якісь невідомі сили попалили мости через річку Лукву. У Грабівці, за кілометр від мосту, стояло десять машин з ворожою піхотою, але до самого ранку німці не зробили ніякої спроби перешкодити тим силам, що світанком вирушили в бік села Завій. Ми довго гадали: хто б то міг бути? І лише вдень розвідники привели одного із «зловмисників» — політрука 3-го батальйону М. І. Жука.

Михайло Іванович розповів, що батальйон вийшов з гір і зараз стоїть табором за кілька кілометрів від нас. Міст у Грабівці спалила рота майора Шоліна, а міст на шляху Росільна — Красне — рота Івана Скопенка. Операції обійшлися без втрат. Через деякий час завітав до нас і Матющенко разом з комісаром Фесенком. Катюша і Проня, що по сумісництву взяли на себе клопоти господарочок, нагодували гостей обідом. Сердюк знайшов по чарці, і Матющенко, явно нервуючи та смелячи цигарку за цигаркою, розповів нам про свої поневіряння в горах. Так, він ухопив шилом патоки!

— 5 серпня, одержавши наказ про вихід батальйону з ворожого кільця на захід, в напрямі Ділятина — Лоевого, ми вийшли на гору Діл і спинилися за кілометр від Пруту, — розповідає він. — Ніч минула порівняно спокійно. Швайка з розвідниками вів спостереження за ворогом, що займав Ланчин, Добротів, хутір Облаз, Ділятин, Заріччя. На підступах до гори виставили оборону. В таборі тиша. Заборонили навіть палити. О десятій ранку з Добротова вийшла ворожа розвідка і, переправившись через Прут, ледь помітною стежкою поплелася на гору Діл — якраз на пости 2-ї роти. Чи то Скопенко невдало обрав місце для поста, чи хлопці просто проморгали, але німці першими побачили партизанів і відкрили вогонь. Скопенко прийшов на виручку, і гітлерівці поспішно одійшли до села. За годину розвідники доповіли, що в село підійшло два тягачі з гарматами на причепі, а о 17.00 ворог одкрив вогонь по горі. Години дві німці бомбардували гору, але, на щастя, всі снаряди рвалися далеко од табору і оборони. Ми не відповідали, а німці до лісу йти не наважились. Чи то їм надоїло, чи, може, скінчились снаряди, та канонада

нарешті припинилась. До самої темноти встановилося затишшя.

Під час артналъоту ворог загубив пильність, і розвідники точно засікли ворожу оборону, що проходила по лівому березі Пруту, вздовж залізниці. Оборона щільно закривала всі проходи, і лише між хутором Облаз та селом Добротів був розрив десь 600—800 метрів.

О 23.00 ми підійшли до річки. Здувшись від дощів, що пройшли в горах, Прут глухо клекотів, заглушаючи шум колони. Під цим прикриттям ми щасливо, без пострілу, перейшли ріку, залізницю і шосе. Порослим кущами лугом обійшли Лоеве, перетнули залізницю і шосе Ділятин — Надвірна і, пройшовши кілометра два лісом, підійшли до гори Лисаня (висота 784.0), де намічалась стоянка. Безлісна, поросла кущами Лисаня — дуже зручна для оборони. Невеличкий озброєний гарнізон зробив би її неприступною для ворога, але для змучених і виснажених людей круті схили Лисані були непосильні. У підніжжі гори, в густих кущах, ми вимушені були залишити трьох тяжкопоранених бійців: Фросю Морозову, кулеметника Миколу Сирицина та Павла Гайдара. Залишили їм зброю і харчі. Вже пізніше дізнались, що на них натрапили німці. Партизани в нерівному бою убили кількох загарбників, а останні кулі залишили собі. Фросю підібрали місцеві люди, але бандерівці, видавши її слід, розстріляли.

Вже зовсім розвиднілось, коли, зморені й знесилені, ми вимерли-таки на гору і в гущавині зупинилися на днівку. Обстановка надзвичайно складна. Наказ по з'єднанню ясно вказував район нашої дислокації — захід від міста Ділятина, де й намічався збірний пункт з'єднання. На цей район у нас були й топографічні карти. Тільки мало надії знайти в цьому районі харчі. Але в густонаселених місцях, на рівнині, порізаних прекрасними дорогами, буде ще важче. Найкраще — це податися на північний захід. Та у нас не було жодної карти тієї місцевості.

Поки ми з Фесенком міркували, як краще виконати наказ, до нас підійшли О. Я. Саганюк і секретар партбюро Г. П. Хоменко. Вісті невтішні: серед бійців визріває думка, що краще пробиратися на північ — найкоротшою дорогою до партизанського краю. Що ж діяти? Кожному ясно, що наказом подібних настроїв не розвієш. Будь-що треба переконати людей у необхідності

рухатися наміченим маршрутом, довести, що не втеча на Полісся, а безумовне виконання наказу — святий обов'язок наш і порятунок. Домовляємось через дві години скликати загальні партійні збори загону, а за цей час переговорити з найвпливовішими комуністами.

Рівно об 11.00 на горі Лисаня почалися партійні збори. Перед нами, в долині, по шосе на Ділятин безупинно рухаються ворожі автомашини з військом, броньовики, артилерія, в небі кружляє «рама». Комуністи сиділи як ніколи серйозні й зосереджені. Серед них багато поранених, перебинтованих закривавленими, запиленими бинтами.

Першому надали слово помічників командира О. Я. Саганюку, за ним виступив я, потім мову повели інші комуністи. Я завжди вірив і вірю у колективний розум партії, але такої одностайної реакції не чекав. Усі присутні засудили намагання окремих несвідомих, але горластих елементів ревізувати наказ командира з'єднання і вимагали для таких найсуворішої кари — розстрілу. Збори одноголосно ухвалили: провести загальні збори загону й обговорити питання про неухильне виконання бойового наказу. Доповідачем призначили О. Я. Саганюка. Ось так було розв'язане це болюче питання. Але біда, як кажуть, не приходять одна — наступного ранку ми не дорахувались начальника штабу загону майора Мороза і групи бійців на чолі з командиром роти Кузьменком. Де вони, яка їхня доля — не відомо...

Увечері почався дощ. — Матющенко зробив паузу, запалив нову цигарку. — У непроглядній п'їтьмі спустилися з гори, але за ніч пройшли не більше трьох кілометрів. Змучені, голодні, мокрі, на світанку вибралися на південні схили гори Чортень, де нас чекав сніданок, приготовлений розвідниками Швайкою та Зінкевичем, які купили в гуцулів дві корови та кукурудзяного борошна. Ось так майже тиждень блукали в горах. А 9 серпня зупинилися на горі Підсмеречок. Чи то випадково, чи хто сповістив, але вдень на нас полізли гітлерівці. Першу атаку одбили Прохор Агієвич, Микола Волинець та Василь Гулак. Василя, 20-річного комсомольця, там же й убито. Але й гітлерівці всіяли трупами весь схил. Перегрупнувавшись, чоловік двісті есесівців знову полізли на сопку, та, понісши великі втрати, одійшли і більше не поверталися... Ще двічі були у нас сутички з воро-

гом, а 15 серпня ми перехопили радіограму Ковпака, в якій визначався новий пункт збору — в районі Городниці — Старої Гути, за рікою Случ. Зв'язок із Сидором Артемовичем у нас обірвався, але я гадаю, що в нього все в порядку...

Федот Данилович замовк. Мовчали й ми.

21 серпня

Вночі обіцяли літак, що мав скинути патрони, медикаменти і живлення до рації. Майже до світанку 6-а рота чергувала на галявині в Чорному лісі, чекаючи літака. Розчаровані, вранці хлопці повернулися до табору. Десь о другій годині ночі, розповідають, у бік Боднарова було чути гул літака. Вони запалили багаття, але літака не дочекались. Схоже, що він все-таки був, і це ще більше прикро. Залетіти так далеко і не знайти палаючого багаття!.. Борода лютує, проте і сьогодні чекає літака, вже хоче йти до багаття сам. Гадає, ніби запалене ним особисто багаття буде яскравішим.

Ще коли ми рухалися на Карпати, якийсь дотепник, здається, Журов, заявляв: у Прикарпатті сонце буває через день. Тоді доводилось приймати і це на віру, бо ввесь час ішли дощі. Зате тепер встановилася просто чудова погода: по-літньому тепло і сонячно, навіть не віриться, що місяць тому могла бути така сльота.

Працюємо багато. Борода намагається встановити зв'язки з існуючим підпіллям. Однак керівництво підпілля дуже обережне: не наважується виявити себе і ретельно вивчає нас та нашу агентуру. А може, просто не має змоги зв'язатися. Власне, часу для встановлення зв'язку надто обмаль, а важливі справи за тиждень не робляться. Тому створюємо... своє підпілля. Люди ненавидять окупантів, хоч і надто залякані. Та все ж перші успіхи є. Із Станіславом налагодився постійний зв'язок. Наші люди по рецептах доктора Зими дістають в аптеках ліки, а за пару днів приносять до лісу кілька сот батарейок для кишенькового ліхтарика, і зараз Коля Смирнов, радист-розвідник, чаклує коло багаття, паяючи анодну батарею. Загалом, товариші допустили помилку, коли, виряджаючи в далекий і відповідальний рейд, нам не дали ніяких явок до партійного і комсомольського підпілля. Безумовно, підпільники не допускають думки, що Ковпак не має явок, а коли ніхто не

приходить на явки, то гадають, що в цьому немає потреби.

Якось увечері довго розмовляв із Зимою. Хоч і безпартійний, але політично грамотний Мирослав Зима розповів багато цікавого. Уродженець села Делієве, Галицького району на Станіславщині, син селянина, він таки поблукав по світу. У роки першої світової війни родина переїхала в Сілезію. Там скінчив гімназію для бідних. У Празі — медичний факультет. Три роки був на кафедрі професора Шмідта, а в 1928 році, після смерті батька, виїхав до Польщі. Працював у робочих районах Куринця та Лодзі, у вересневі дні 1939 року втік до Луцька. Спочатку працював у Цумані, там одружився і повернувся на батьківщину — Станіслав. Працював лікарем на шкірзаводі. Народився синок, а тут — війна. Дружина загинула в гетто. Синок перебуває в одній із польських родин, що працювала на шкірзаводі.

— У цих краях, — розповідає Зима, — було сильне підпілля КПЗУ (Комуністичної партії Західної України), яке було основою обласної партійної організації. Секретарі обкому КП(б)У Груленко та Грушецький багато зробили, щоб забезпечити людям роботу і краще життя. За короткі роки Радянської влади тут, на Станіславщині, зникла національна ворожнеча. І ось тепер мою дитину, єврейське дитя, виховує польський робітник, а український селянин, ризикуючи життям; возить у ліс харчі для євреїв. Крім того, до війни на Станіславщині була сильна комсомольська організація, в яку вступала молодь, що примикала до підпілля КПЗУ. Молодий, енергійний секретар обкому ЛКСМУ Петро Тронько, хоч і з східних областей, але швидко пізнав душу прикарпатського народу, тому й користався великою популярністю. Груленка я не знав, а Грушецького і Тронька не раз бачив і чув. І маю сказати, що в тому, що зараз у нас немає такої національної ворожнечі, як, скажімо, в інших районах, — то їхня велика заслуга...

22 серпня

Сьогодні Сердюк, повертаючись із «свого складу», привіз цікавий сувенір — там, на видному місці, лежала німецька топографічна карта з нанесеною обстановкою. На карті позначено місце нашої минулої стоянки, де ми чекали на літака, нанесено стріли майбутнього удару.

І дата: 24.VIII. Хтось явно попереджає нас про наступну каральну операцію. Але хто? Чому так утаємничено?..

Розвідники, що повертаються з навколишніх сіл, розповідають: не зважаючи на неділю, у селах тихо, безлюдно і якимось тривожно. У багатьох селах, що примикають до лісу, вчора побували німці. Один офіцер, що вільно володіє польською і українською мовами, викликав на допит селян, розпитував про партизанів. Кричав, гнівався, а потім ніби-то заявляв:

— У понеділок прибудуть війська, а 24-го партизани будуть знищені всі до одного... Алес капут!

Таке враження, що це не похвальба ворога, а попередження невідомого друга. Хто він такий? Велике йому спасибі!..

Я вважаю, що Чорний ліс треба негайно покинути і хоч тимчасово змінити місце стоянки. Борода чекає літака. Вважає за необхідне дочекатись літака саме тут. Адже коли змінимо стоянку, то наші шанси на літак — до того ж, незначні — стануть ще меншими. Важко сказати, дочекаємось літака чи ні, а те, що втратимо у бою останні патрони, то це напевно... Приймаємо компромісне рішення: залишаємось сьогодні і завтра на місці, а потім відходимо, не приймаючи бою.

Так передали і Матющенку. Попередили, (щоб він, не чекаючи облави, виходив з Чорного лісу. Проте я побоююсь, аби Федот Данилович не подумав, ніби ми не бажаємо ділитись патронами. Прямо сказав йому про це. Матющенко засміявся і не відповів нічого. Ділюся сумнівами з Якименком, що саме копіював топографічну карту. Григорій Лукич теж засміявся, але запевнив, що Матющенко так не думає, але Бороді він міг не повірити, бо з ним вони «змагаються у хитрості».

Ще вчора розвідники доповіли, що якась група партизанів, прориваючись до Чорного лісу, ввечері, 20 серпня, вела бій з гітлерівцями на шосе Станіслав — Надвірна, неподалік від села Горохолина. Убито п'ять гітлерівців і одного партизана. А вночі у селі Глибокому, мабуть, ті ж партизани обірвали телефонні дроти, розбили молочарню. По всьому видно, що це почерк наших хлопців. Але чий?

Послали на розшуки розвідників, і вже у другій половині дня встановили зв'язок з групою М. І. Павловського. У нього 127 чоловік, в тому числі Кульбака і двадцять бійців Глухівського загону. 4-а рота Тютерева

була одрізана від них під час бою і зараз іде з Ковпаком. З розвідниками прийшов і Бакрадзе. Давид страшенно радий зустрічі. У них в групі не все гаразд. Михайло Іванович не рахується з думкою Феді Горкунова, а Федя справедливий, розумний і тактично грамотний командир, дуже болюче це сприймає, тим більше, що нестачу своїх аргументів Павловський компенсує наказом та грубістю. Федя ж у боргу не лишається.

Надвечір до табору прибула вся група Павловського. Ми вже трохи обжилися на одному місці і по-братськи поділилися всім, чим могли. Нагодували й помили людей. Зрештою, веселіше не тільки новоприбулим, а й нам — нас уже близько чотирьохсот чоловік! Увечері зібрались на коротку нараду. Михайло Іванович, посилаючись на старі рани, просить об'єднати групи, складаючи свої повноваження. Після короткого обміну думками всі висловились за об'єднання. Федю Горкунова призначено до Матющенка начальником штабу, чому той був дуже радий.

Уночі розвідники доповіли: з гір до Станіслава прибуло 400 німецьких автомашин з піхотою нібито для прочисування Чорного лісу.

23 серпня

Не дочекалися літака і цієї ночі. Зате ранком, ще сонце не встигло піднятися над лісом, з'явилася «рама», довго кружляючи над вкритою серпанком ранкового туману долиною Луквиці. Прочесала лісові хащі і, скинувши півдесятка бомб, віддалилася у бік Станіслава.

У таборі закипіла робота. Новоприбулим зачитали наші накази по групі. У 2-й та 9-й ротах створюємо взводи розвідки, доводячи її кількість до 30—40% всього складу роти. Комплектуємо командний склад. Давиду Бакрадзе замість Г. Я. Мальцева, який повернувся у 6-у роту, призначили політруком Льоною Руденка. Москаленко зібрав комуністів і знайомить їх з обстановкою в нашій групі. Новачкам даємо повний відпочинок — чи надовго, важко сказати, бо з ранку в села попід лісом починають прибувати війська. Розвідники просто приголомшують цифрами: у Майдан прибуло 50 автомашин з піхотою, у Посіч — 30, у Старий Лисець — 100. Прибувають війська і в села по річці

Лукві. Знову підтверджується цифра про 400 автомашин у Станіславі. Схоже на те, що ми добилися свого,— Крюгер прочісуватиме Чорний ліс.

Це дуже добре. Але чого нам тут чекати? Микола Мудрий, пояснюючи новачкам основи партизанської тактики, однією з передумов успіху називає таку істину: «Головне — вчасно зникнути». На мою думку, сьогодні цей час настав, бо завтра буде пізно. Довго радимось з Бородою, Миколою Олексійовичем та Павловським. Петро Петрович наполягає на прийомі літака. Це вже буде п'ята ніч чекання. Та ні, коли й прилетить, то чи зможемо ми прийняти вантажі, чи він скине їх просто на ворога. А чи ворог... скине на нас серію бомб! Зрештою, вирішили чекати ще ніч. Посилили розвідку, спостереження і тримаємо людей у стані повної бойової готовності. Федота Даниловича попередили, що бою приймати не можемо, і ще раз порадили виходити з Чорного лісу.

24 серпня

Трапилася неймовірна річ — Борода таки дочекався літака, який прилетів уночі. Та ворог був настільки близько, що багаття не палили. Зробивши широке коло над лісом, літак подався на схід. Добре, що на «аеродромі» був сам Вершигора, інакше Дегтьову влетіло б. Петро Петрович злиться, але на емоції його ніхто не зважає. Ще вчора гітлерівці завершили оточення лісового масиву, а сьогодні вранці групами по 100—150 чоловік заходять до лісу. У ряді місць влаштували засідки. Видно, знають про нас дуже мало — мають на увазі дрібні групи партизанів, що вислизнули з Карпат. Ідуть галасливою юрбою, перевіряючи ділянки дорослого лісу і долини потоків. Друге угруповання рухається з півдня, від шосе Росільна — Красне.

Вирішуємо виходити на східне узлісся і там, в чагарниках, перечекаати облаву. Все готове до походу. З нами обоз Матющенко, санчастина 3-го батальйону і рація. Прощаємося з товаришами, яких командир взводу розвідки Гриша Савченко мав провести до табору шалигінців, коли раптом у бік батальйону пролунали звуки сильного бою, що, віддаляючись на північ, скоро стих. Обози утруднювали маневр, але шукати зараз батальйон було безглуздо. Довелося забирати з собою

обоз, поранених та рацію Матюшенка і о 14.00 вирушати в путь.

Провідник, місцевий лісник, знає ліс досконало і впевнено веде групу глухими хашами. За годину спинаємося в густому молодняку, над просікою. Тут ми повинні перечекати і, пропустивши німців, вийти до них у тил. А кілометрів за п'ять звідси, в чагарнику, перебути день-два, поки гітлерівці не закінчать своє прочісування.

Основа цієї операції — висока дисципліна і тиша. Старанно маскуємось. Поранених поверх бинтів перев'язуємо темною тканиною, розриваючи для цього змінну сорочку чи штани. Дівчата поверх білих блузок одягають гімнастерки або знімають барвисту одягу. На невеличкому клаптику чагарників скупчилось понад чотириста чоловік, але тиша така, що коли з'явилися гітлерівці, то було чути їхнє важке дихання, тріск сухої гілочки, що ламалася під важким чоботом, як постріл. Затаївши дихання, лежимо вздовж просіки, готові до бою. Німці йшли зморені, але, видно, вдоволені, що партизанів на своїй ділянці не зустріли. На перехресті просік спинились, запалили, стіла перекидаючись словами. Почекали другої групи, що рухалася паралельною просікою, і тихо пішли далі.

Смерком вирушаємо.

26 серпня

Весь учорашній день провели в чагарнику, в тилу ворожого цепу, що оточує ліс. Обстановка надзвичайно напружена. Тут, поза оточенням, по-справжньому переконалися, яка махина приведена в рух. Дорогами невпинним потоком ідуть машини, підводи, гармати. У другій половині дня недалеко від нас пройшла колона тягачів з гарматами... Сидимо тихо-тихо. Навіть не дозволяємо палити. Від цієї тиші може навіть розболітись голова. Борода весь час бурчить, що Матюшенко навмисне залишив нам частину обозу і поранених. Залишатись ще на один день на цьому місці небезпечно, тим паче що наш провідник обіцяв краще місце для стоянки. Після десятої вечора долаємо шість кілометрів, займаємо оборону і відпочиваємо.

Ніч пройшла тривожно. Кілька разів у лісі зчинялася стрілянина, злітали в небо ракети. Ранком літаки

бомбили ліс, а в другій половині дня військо, що оточувало ліс, почало виходити на вихідні позиції — у навколишні села та міста. Операція, по всьому видно, припинилась, але не думаю, щоб закінчилась. Для нас ця чотирьохденна операція пройшла блискуче. Ми не понесли ніяких втрат.

Після полудня на наші пости натрапили три чоловіки з 3-го батальйону, в тому числі й капітан Мірошніченко. Тож і розповіли про події позавчорашнього дня та вчорашньої ночі. 24 серпня, коли ми збиралися рушати в дорогу, на оборону 3-ї роти шалигінців налетіла велика група карателів. Спалахнув короткий, але дуже жорстокий бій. У перші хвилини бою поранило кулеметника Миколу Корольова. Але, не зважаючи на рану, той косив ворога зі свого кулемета, знятого з танка, аж поки нищівний вогонь не примусив фашистів тікати. Гітлерівці не витримали натиску і повернули назад, залишивши на полі бою понад тридцять трупів.

Добу маневрував по лісі Матющенко зі своїм батальйоном і зрештою подався з Чорного лісу на північ, до Дністра. Знайшли провідника і вечором батальйон вирушив у дорогу. Та опівночі коло шосе Станіслав — Калуш між селами Боднарів і Майдан напоролися на засідку. В повітря злетіли освітлювальні ракети, тишу ночі розірвали кулеметні черги, вибухи гранат, зойки поранених. Колону, що розтягнулася більш як на кілометр, було важко розгорнути в бойові порядки... Мірошніченко з двома товаришами одірвався від батальйону. Що було далі, він не знає, але гадає, що батальйон вийшов із ворожого кола, хоча й з утратами.

...Терміново висилаємо розвідку до Майдану. Ночуємо у чагарнику. Ранком перейдемо в глиб лісу — повернемось на старе місце.

27 серпня

Дочекалися розвідників з Майдану. З 3-м батальйоном обійшлося набагато щасливіше, ніж гадалося. Селяни розповіли про трьох загиблих. Двоє років по тридцять п'ять і один зовсім молодий хлопець. Одного партизана, пораненого в груди і в руки, німці приховали живого. По опису схоже, що це Іван Якович Швайка —

начальник розвідки 3-го батальйону. Другий, кажуть, командир. Хлопці довго розпитували у людей, схоже, що то Матющенко або Горкунов... Німці мали багато убитих і поранених, але їх відразу одвезли до Станіслава.

Повернулася розвідка також з лісу. Німців у лісі немає. Як і заплановано, о 8.00 вирушаємо в дорогу. Знову Чорний ліс. Наших сусідів, єврейської колонії, немає. Доктор Зима майже певен, що вони вийшли у безпечне місце. Сердюк одкопує свої запаси, але там, крім кукурудзяного борошна, немає нічого. Та і борошна обмаль. Розіславши розвідку, ведемо спостереження за ворогом.

29 серпня

Жарко немилосердно. Навіть влітку рідко буває таке щедre сонце, як сьогодні, у переддень осені. Займаємо оборону в чагарнику, трохи вищому від людського росту, що впритул підходить до городів станіславських околиць. До центру міста не більше п'яти кілометрів, а метрів за чотириста від нас, ближче до лісу, стоїть німецька батарея і біглим вогнем безперестанку лупить по лісу. Фріци на батареї красуються в одних трусах, заходять в «наші» кущі у «невідкладних справах». Наші кущики поза всякою підозрою — найнебезпечніше місце у Чорному лісі! На жаль, дуже душно, і зовсім немає води.

Здається, ми трохи недооцінили генерала Крюгера. Те, що ми сприйняли за кінець операції, було лише перегрупуванням сил. Справжнe ж прочісування почалося тільки сьогодні! Фашистам треба віддати належне — чешуть, не шкодуючи боеприпасів. Ліс аж двигить від розривів бомб та снарядів.

Доктор Зима цього разу втратив певність, що його земляки можуть переховатися в лісі. Навіть переконався, що рятунок — не у пасивному чеканні, хай у надійному сховищі, а тільки в активних діях. Важко сказати, чим скінчиться сьогоднішній день, але коли залишимося живі, то тільки дякуючи активній розвідці і маневру, що своєчасно допомагали нам вислизнути з пастки, особливо — з сьогоднішньої!

Ночували у старому таборі, навколо галявинки з сосною, на березі потічку. На світанку почали прибувати

розвідники з тривожними вістями: блокада залишалась і навіть посилюється. На дорогах засідки. У селі Грабівці розвідників обстріляли. Розвідгрупа на чолі з А. П. Землянкою, що відправилась під Богородчани, й досі не повернулася, про їхню долю нічого не знаємо. Якби не бойові побратими-підпільники, то ми зовсім нічого не знали б, настільки вороже кільце щільно охопило ліс. Цю думку висловлюють усі розвідники.

Шостим почуттям розвідника Борода відчув небезпеку. Перш за все вирішили змінити стоянку. О шостій ранку покидаємо табір і за годину опиняємося на новому місці. Невеликий клапоть дорослого лісу, оточений густим молодняком. Неподалік струмок. Збираємо, як каже Борода, військову раду. Всі одностайно висловлюють свою думку про негайний вихід в Полісся на збірний пункт, призначений Ковпаком. Петро Петрович, очевидно, зв'язаний наказом Розвідцентру, волів би залишитись у районі Станіслава, маневруючи в навколишніх лісах, але прямо сказати про це не хоче. Його думка про те, щоб одтягти на себе якомога більше ворожих сил, нікого не переконала. Я гадаю, що він і сам так не думає, бо, по суті, це вже не має ніякого значення, адже Ковпак дав наказ про новий збірний пункт на Поліссі ще 15 серпня — два тижні тому. Отже, зараз ми мали б бути далеко за Дністром. Після деякого вагання Борода приєднується до голосу колективу.

Тож прориваємося на північ. Забили двоє коней, погодували людей перед далеким важким походом і в 19.00 вирушаємо в путь. Двічі намагались перейти шосе та залізницю Станіслав — Калуш, але кожного разу натикались на застави. Ворог побудував навколо міцну оборону, через яку можна прорватися лише з боєм. Та це було б схоже на самогубство. Вирішуємо ще раз випробувати долю — знову відсидітись у чагарниках. Радимося з провідником.

Кажуть, що в Японії є любителі гострих відчужень, які в ресторані на священній горі замовляють рибу, що у двох чи трьох випадках з десяти має смертельну дозу отрути. Вважаю, що ці любителі багато втратили від того, що не були разом з нами 29 серпня 1943 року в кущиках під Станіславом. Полоскотали б свої відчуття цілих шістнадцять годин підряд!

Бог не без милості, козак не без долі... Вискочили з халепи і цього разу. Як тільки смеркло, залишили рятівні чагарі, городами дібралися до шосе і тут же, на околиці міста, подолали цю страшну, непереборну вчора, перепону. Далі все пішло напрочуд добре. Городами перехопилися вздовж села Угринів, а далі, вже зовсім без перешкод, подолали залізницю Калуш, шосе, залізницю на Галич, а також річку Бистрицю.

За Бистрицею стрімкі двохсотметрові кручі, що густо поросли грабняком. З трудом видираємось на гору і спиняємось на відпочинок в густому лісі, біля прозорого джерела, що дає початок невеличкому струмочку.

Сердюк і Коля Боголюбов вчинили неможливе: дістали картоплі, купили пару бичків і жирну корову-ялівку. Розклали з сушняку багаття і за пару годин погодували людей. М'ясо було, м'яко кажучи, твердувате, хоч Сердюк запевняв, що по путі «дійде». Товариші відпочивають, а я з Сашею Ленкіним перевіряємо оборону. У Саші від минулих днів залишилась лише нагайка. Та, підкручуючи вуса, він мріє й про коня. Іноді дивуюся оптимізму наших людей. Михайло Іванович вже в Чорному лісі мріяв про поновлення обозу, а за Бистрицею Саша Ленкін — про коня. Вірніше, мріяв він і в Чорному лісі, але зараз уже предметно думає, щоб посадити своїх піших кіннотників на коней. Велике щастя — мати таких побратимів!

З гори, де розташувалась застава 5-ї роти, Станіслав як на долоні. Видно фабричні труби, церкви, косяол. На заході — зелене лісове море. Десять далі в лісі, в напрямку Угринова, велика лісова пожежа, ще далі теж схоже на пожежу. Не зважаючи на відстань, виразно чути розриви снарядів і вибухи бомб. Генерал Крюгер виливає свою злість на ліс, що дав нам притулок, забувши, очевидно, про те, що природа незруйновна, як незруйновне саме життя!

Сьогодні перед нами стоїть особливо важке завдання — форсувати Дністер. Ще недавно там була лінія ворожої оборони. Чи залишилися війська коло ріки, чи чешуть Чорний ліс?.. Вислали розвідку — чекаємо на її повідомлення.

День поминув спокійно. Декілька разів над нашим лісом з'являлась «рама», але особливої уваги на ліс,

де ми розташувались, не звернула. Видно, це патрульний політ для годиться. Двічі по-справжньому погодували людей, правда, без хліба, проте картоплі і м'яса вдосталь. Короткий перепочинок, добрий обід, і головне, близькість Дністра, куди рвуться всі, — швидко відновили сили.

Надвечір повертаються розвідники. Ворожа оборона по Дністру знята. Залишилися невеличкі гарнізони в містечках, таких як Жовтень, Тисмениця, а решта повернулася до Станіслава і напевно чеше Чорній ліс. Натомість за Дністром з'явилися партизани. Минулої ночі за рікою було видно заграви пожеж — горіли скирди хліба та лігеншафти. Люди розповідають, що бачили пожежі в чотирьох чи, може, у п'яти місцях. Хоч ворожих військ за Дністром немає, але треба поспішати: на адреси пожеж можуть налетіти стерж'ятники.

Павлуша Лучинський, який ходив з групою розвідників на пошуки переправи, доповів: знайдено чудесний брід! Глибина — не більше метра. Павлуша залишив на місці переправи Павлика Приходька з рештою розвідників та провідником. Стежать за місцем переправи. Сонце заходить о 19.30, а о 20.00 рушаємо в путь.

1 вересня

Дністер!.. Оспівана в піснях і легендах, прекрасна повноводна, але бистра і холодна ріка. Навіть серед жаркого літа вода в Дністрі ніколи не буває теплою, а зараз була осінь — нехай сонячна, суха, з теплими погожими днями, проте з холодними росяними ночами. Ясна річ, вода в ріці крижана. До Дністра рвались і, сказав би, боялись. Широка, холодна ріка зі швидкою течією, що збивала з ніг, була надто серйозною перешкодою, особливо для поранених, хворих та ослаблих товаришів.

Хлопці пригнали від Маріямполья паром, і ним переправили поранених. Решта, взявшись за руки, пішла бродом. Вода обпікала тіло, бистра течія збивала з ніг. Перебрід то опускається вниз по течії, то підіймається вгору, а ми йдемо та йдемо у крижаній воді. Темно, хоч в око стрель. Провідник по якихось, тільки йому відомих, прикметах упевнено йде вперед, і вода ніде не

сягає вище пояса. Нарешті берег. Хлопці трясуться від холоду, ляскають зубами. Але веселі — жартують, сміються.

Після холодної купелі швидко просуваємось вперед. Деякий час ідемо шляхом, потім польовою дорогою, що вилася між мальовничих пагорбів, зарослих грабняком. На світанку спиняємось у лісочку, неподалік села Сеньків.

День пройшов спокійно, а надвечір з'явилась німецька розвідка. Німці побували в селах і повернулися до Монастириська. Після заходу сонця вирушили й ми. Власне, ми тільки змінили місце стоянки, і кілометрів через шість, за Озерцем, спинилися в густому грабняку, коло прозорого джерела.

Невеличке село Озерце сховалось у глибокій долині. Посеред села б'є велике джерело, що утворює маленьке озерце. Воно й дало назву селу. Тут живуть прекрасні радянські люди: українці та поляки. Як не намагаються гітлерівці посварити їх між собою, та це їм не вдається. Люди живуть дружно, по-братськи допомагаючи один одному. Нас зустрічають, мов рідних — діляться останнім шматком хліба. На хуторі наші господарники готують для людей їжу з тим, щоб у термосах, роздобутих на молочарні, доставити її до лісу.

Учора радисти на зв'язок не виходили, бо надто непевною була обстановка. Сьогодні ми вже, як кажуть, обжилися на новому місці і, користуючись з відносного спокою, передали на Велику землю останні розвіддані. Залізниця Львів — Станіслав — Коломия з 26 серпня почала активно працювати. Кожного дня на південь іде шість — сім ешелонів з живою силою і чотири — п'ять з технікою, в основному з артилерією. Куди перекидають ці війська, важко сказати. Борода поставив нашій агентурі завдання: перепроверити і якомога більше дізнатися про ці перевозки.

Виславши розвідку в бік Станіслава, вирішили ще кілька днів затриматись у районі Галич — Підгайці — Бучач — Коропець, оскільки озерчани розповідають про наявність у цих краях «польської та української партизанки». Що з себе являє «партизанка українська», ми добре знаємо. Зате «польська» зустрічалась різних відтінків. Борода хоче з'ясувати й це питання, адже у Старій Гуті у нього було знайомство з місцевим жителем Адамом, який робив для нього розвідку і, на думку Петра

Петровича, тісно зв'язаний з англійською розвідкою «Інтелідженс сервіс».

Погода за Дністром остаточно зіпсувалась. Вересень показав себе повною мірою. Нахмарило. Години три чи й чотири ішов дрібний, по-осінньому холодний дощ. Вітер розігнав хмари, але надворі вогко і холодно, а тут багато бійців напівроздягнені, багато босих і майже ніхто не має цілого взуття...

2 вересня

Учора вирішили заготовити на кілька днів харчів і спрямувати ворога на північ, а самим, в умовах глибокої конспірації, перечекати до повернення розвідників з-під Станіслава. З цією метою 9-а рота Бакрадзе повинна захопити лігеншафт в селі Високе, забезпечивши роботою господарників на чолі з Сердюком, потім ударити на село Носів (кілометрів 12—15 на північ від села Високе), знищити списки молоді, що має бути вивезена на каторжні роботи до Німеччини, а також обірвати телефонні дроти. Вийти з села на північ у північному напрямку, а повернутися до лісу між селами Завалів — Гнильча, де намічена стоянка.

Операція пройшла вдало. Маємо невеличкий запас харчів і навіть кілька підвід, що кладуть початок нашому обозу. Найбільш задоволений Сердюк. Він привів з лігеншафту сіру кобилу Машку, під чудесним сідлом. Іван хотів підсідлати собі величезного показного коня, але конюх, який відразу уподобав Сердюка, вивів йому з потайної схованки панську улюбленицю.

Ми розташувалися табором у діброві, під розлогими кронами чудових старих лип і могутніх дубів. Великі старі дерева давали притулок численному молодняку і буйній ліщині, щедро всіяній горіхами. У ярочку — криниця з чистою холодною водою. Кілометра за півтора — шосейна дорога, що йшла з Галича на Підгайці. Між дорогою і лісом — чисте поле, вкрите копами зібраного хліба. Від 1941 року тут залишились прекрасні окопи надійно побудованої оборони.

Я з Павликом Сухотським, що сьогодні чергував по групі, обійшов оборону. Виставили ще кілька додаткових постів і наказали 5-й роті Єфремова, на випадок бою, зайняти узлісся від села Завалова до цвинтаря.

Повертаючись до штабу, натрапили на групу бійців, що уважно оглядали залишки недавньої стоянки. Хлопці знайшли закривавлені бинти, кілька пустих гільз ППШ та шматки сірого штучного шовку, які Михайло Іванович вивіз з Скалату на онучі. Натрапили й на залишки багаття з вугіллям, перемитим дощем. Немає сумніву: днів два тому тут побували ковпаківці, точніше — група, що в ніч на 30 серпня палила німецькі лігеншафти. Але хто б це міг бути?

За годину все з'ясувалось. На наші пости вийшла група бійців 8-ї роти на чолі з М. Ісацковим. З ним було вісімнадцять бійців і командирів, у тому числі й ветерани загону Вася Терехов, Петро Тетьоркін та Федір Крючок з Глухівського загону. Хлопці виснажені й обідрані гірше нас, але зброя в ідеальному порядку. Два дні тому вони були з Сидором Артемовичем. Ковпак живий, здоровий, бадьорий. З ним 8-а рота, 4-а рота і 2-й батальйон на чолі з Лисицею. В горах було дуже тяжко, особливо коли від групи одірвався Г. Я. Базима, і в Ковпака не залишилось жодного примірника карти. Два дні розшукували Базиму, але ніяких слідів не знайшли. З Базимою були Борис Вакар, Яків Давидович та два бійці з кулеметом. Чотири автомати і кулемет — це досить грізна сила, щоб десь без сліду пропасти. Начальником штабу групи Ковпак призначив Платона Воронька. Карти не було, і новий начштабу вдень розпитував гуцулів, малював кроки, а вночі по цих кроках виводив групу з ворожого кільця. Перед Дністром до групи приєднався Лисиця з 2-м батальйоном.

Від Дністра до Полісся у Ковпака карти були. Досягнувши цієї місцевості, він відразу перейшов до активних дій. Воювати не міг, бо патронів у групі було обмаль (група вела бої у горах). Тому вдався до диверсій, щоб прикувати до себе увагу ворога. 29 серпня Ковпак стояв неподалік Монастириська. Перекривши усі дороги до містечка, завертав до табору всі підводи, що везли німцям молоко, масло, яйця. 30 серпня вночі вже палали лігеншафти. У яких саме селах, Ісацков не знає. Знає, що їх було три.

Коли поверталися з операції, гітлерівці засікли місце стоянки. Вечором прилетів літак, скинув кілька бомб. Лісок оточили, а вночі Ковпак вислизнув із пастки. На марші, під час переходу, Ісацков з частиною бійців

збився з дороги. Натрапивши на сліди партизанської групи, Микола гадав, що іде слідом за Ковпаком. Та ось потрапив до нас.

Починаю розпитувати, за яких обставин відстав Базима, але хлопці нічого певного розповісти не можуть. Сильного бою не було. Місця теж знайомі. Кажуть, десь між Ворохтою і Татаровим повинні були перейти Прут. Базима, Вакар і Давидович з обслугою ручного кулемета були попереду. Перейшли річку, шосе, а за залізницею по них відкрили вогонь з кулеметів. Прориватися з боєм не входило у плани Ковпака, і група одійшла. Не повернулися лише Базима, Вакар, Давидович, Бичков та Синиченко.

Про комісара розмов багато. Ковпак пару днів ішов по слідах Семена Васильовича. Гуцули переказували, що група партизанів несла на ношах тяжко пораненого командира — років під сорок, чорні вуса. Ковпаківцям розповідали все нові і нові подробиці, аж поки командир збагнув, що він рухається по слідах легенди, яка тільки що народилась.

Поки я «терзав» Ісацкова та Васю Терехова, Кульбака вчепився в Крючка, розпитуючи про глухівчан. Він просто ожив, дізнавшись про долю своїх бійців.

За розмовами настав обід, а там — відпочинок перед нічним походом. Проте довго відпочивати не пощастило. О 17.30 мене розбудив Павлик Сухотський, щоб узяти дозвіл піти в роту пообідати. А хвилин за 20—30 у розташуванні 9-ї роти, що стояла на узліссі, від дороги, спалахнув сильний бій. Намагаюсь зорієнтуватися по пострілах. Бій спалахнув на рубежі 9-ї роти, тут же перекинувся у 6-у, що розташована на нашому правому фланзі, від села Гнильче. Піднімаю наш резерв — пішу кінноту, але від Бакрадзе вже прибів Вася Мірошников з першим бойовим донесенням та своїм коментарем. З донесення й розповіді зв'язкового з'ясувалася така картина: Павлик Сухотський прийшов обідати. Маруся Зубрей насипала йому їсти і, подаючи миску, побачила групу гітлерівців, що підходила до узлісся. Павлик схопив автомат і довгою чергою поклав ворожих розвідників, але і сам упав, скошений кулеметною чергою. Та головне було зроблено. У бій вступили господарники на чолі із старшиною Миколою Боголюбовим, а тим часом 9-а рота зайняла бойові порядки і зав'язала ближній бій з ворогом, що прорвався

від дороги. П'яні гітлерівці, не зустрічаючи в перші хвилини достатнього опору, рвалися до лісу, як навіжені, але скоро картина змінилась. Героїчними зусиллями Бакрадзе і Руденка становище було виправлено.

Далі прийняли бій 6-а рота Дегтьова та 5-а Єфремова. Ворожа атака захлинулась, а потім 9-а перейшла в контратаку і, збивши ворога, стала тіснити його до шосе. Гітлерівці чинили шалений опір, але, несучи великі втрати і встилаючи поле трупами, відступили. У цей час партизанська куля наздогнала капітана-есесівця, що командував операцією. Втративши командира, гітлерівці подались до машин, кидajući убитих, а їх було понад двадцять. Перемога була повна. У планшеті капітана знайшли карту, де було нанесено план операції. Група фашистів, що наступала з півдня, мала завдання примусити нас відступити на північ, а там на шосе Завалів — Гнильче на нас чекала засідка з численними кулеметами та мінометами. У розпалі бою ми чули далекі черги німецького універсала під Заваловим і прийшли до висновку, що якийсь переляканий фріц попереджав, аби на нього не йшли, а може, навпаки — розрахунок, щоб ми, обминаючи кулеметника, потрапили в пастку, де саме були зосередженні посилені вогневі засоби. На карті була нанесена наша стоянка. Дивує: яким чином німці так швидко розвідали місце стоянки й організували операцію?!

Поки ми з Бородою чаклуємо над цим питанням, з 5-ї роти привели полоненого. Молодий здоровий німець з нашивками єфрейтора був на смерть переляканий. На підводі їхало шість гітлерівців, коли їх помітив Дмитро Матвійович Потеряєв. Замаскувавшись у кущах, він підпустив підводу впритул, автоматною чергою п'яťох убив, а шостого захопив. Єфрейтор-фронтовик. Частина, де він служив, зазнала на фронті великих втрат, і їх одвели в глибокий тил на відпочинок та поповнення. Їхній підрозділ стоїть у Завалові. Вчора один з місцевих жителів розповів про партизанів, що стоять у лісі. Приїхав якийсь гауптман з есес, а сьогодні після обіду підняли по тривозі й кинули на цей лісок, де, мовляв, стоїть Ковпак. Гауптман був дуже веселий, після «розгрому» Ковпака певно уявляв себе щонайменше підполковником. Солдатам обіцяв відпустки на фатерлянд та ордени.

Єфрейтор невдоволений тилом — тут багато жратви і шнапсу, але ще більше «бандитів Колпака». Тут гірш, ніж на фронті, принаймні там чекаєш ворога лише з одного боку, а тут ворог навкруги. Німець кинувся у філософію, щось доводячи доктору Зимі, і час від часу як заклинання повторював: «Гітлер капут! Алес капут!..» Більше нічого сказати не міг. Операція дійсно готувалася на Ковпака, що стояв тут кілька днів тому.

Наша перемога обійшлася дорого. Крім Сухотського, загинув лейтенант Сафонов, що лише сьогодні прийшов з групою Ісацова, а також бійці Левінков та Войтко. У страшних муках помирає поранений в живіт Федір Варивода з Житомирщини. Доктор Зима робить перев'язку пораненому політруку Руденку. Льоня поранений у груди, розривна куля розтрощила кістку стегна, і він страшно мучиться. Поранило командира відділення Кузнецова та Проню Шевченко.

Затемна хоронили в старих окопах товаришів. Порадившись, вирішуємо знову повернутися в ліс під село Озерце.

3 вересня

Отже, Озерце... Всю ніч ішов холодний, по-осінньому дрібний дощ, змиваючи наші сліди. Можна вважати, що пройшли непоміченими. Правда, коли проходили шосе, то скрізь — у Пановичах, Гнильчому, Завалові злітали у небо різнокольорові ракети, а десь з боку Горожанки доносився гул автомашин.

Руденка везли на возі. Хоч доктор робив усе, щоб полегшити його болі, проте розтрощене стегно давалося взнаки — поранений страшенно мучився. Зараз після дороги лежить у напівзабутті. Везти далі просто неможливо. Сердюк веде переговори з провідником поляком із сусіднього села Кремидова з тим, щоб підшукаати надійну родину, де б можна приютити Руденка.

Вдень розгодинилось, але в лісі вогко і холодно. Роззуті й роздягнені бійці дуже страждають від холоду та вогкості, і ми були змушені, прийнявши застережні заходи, дозволити розвести багаття, щоб погодувати людей гарячою їжею.

До цього часу не повернулися з бою двадцять шість бійців і командирів 5-ї роти під командуванням Петра Халуненка, що стояли на узліссі, біля цвинтаря. З ними

командири взводів Малахов і Микола Гульков, кулеметник Рис Ібрагімов, Мишко Назаренко. Зброя у них сильна: кулемети, протитанкова рушниця, автомати... Надійна! Проте з голови не сходить думка — де могли подітись. Немає і нашого Дмитра, гуцула-підпільника. Під час бою хлопці бачили його, а де дівся, ніхто не знає. Бува, чи не відстав бідолаха під час маршу. У нього не все гаразд з ногами. Опирався на палицю.

4 вересня

Руденка приютили в Озерці, у родині Ганни Войтківни Зарецької, рідної сестри провідника. Крім Ганни, у сім'ї лише доросла донька. Хлопці занесли Льоню на піддашок, замаскували снопами і, залишивши, що могли з ліків та грошей, подалися до лісу, на нове місце стоянки.

За п'ять кілометрів спинились у невеличкому ліску, на високому горбі, що неподалік села Баранів (нині село Гранітне, Красіївської сільради). З горба відкривається чудесний подільський краєвид: у глибокій долині ріки Золота Липа видніються мальовничі села, переліски. Далі на схід синіють ліси. Сьогодні ясно і сонячно. Умиті дощем земля, дерева. Будівлі в селах, башти костюлу і церковні бані під сліпучим сонцем яскраво виграють золотисто-зеленими барвами.

Усі наші спроби встановити прямий зв'язок по рації з Сидором Артемовичем безуспішні. З УШПР теж маємо зв'язок тільки через управління генштабу. В чому річ, я просто не можу придумати, чи то РПО (радіостанція партизанського загону), яку ми одержали з УШПР, недосконала, чи просто партизанських радистів треба краще готувати, бо на тій же рації у Феді Божченка, досвідченого полярного радиста, завжди був безперебійний зв'язок з Великою землею.

Зв'язок з Розвідуправлінням безперебійний. Треба віддати належне радистам Миколі Смирнову та Ані Аніновській. М. Смирнову 22 роки. Не зважаючи на молодість, його можна вважати ветераном. Студент Ленінградського інституту зв'язку, він устиг побувати на війні з білофіннами, служив радистом Розвідуправління Брянського фронту. Маючи відмінну теоретичну підготовку, він завжди щось ворожить біля своєї рації. У горах, коли перервався зв'язок з Москвою, Смирнов

довго ворожив біля антени, гранично збільшував напругу живлення і все-таки зв'язку добився. Аня Анінівська, яку Петро Петрович називає ласкаво Анютою, а хлопці — Анею Маленькою, ще молодша. Їй немає й вісімнадцяти. Проте дівча жодного разу не залишало групу без зв'язку з Великою землею.

У відносно спокійній обстановці, коли у з'єднанні працював радіовузол і завжди можна було одержати допомогу більш досвідченого товариша, всі радисти виходили на зв'язок з УШПР. А от зараз, у надзвичайно складній обстановці, підтримують зв'язок лише одиниці, майстри своєї справи. Саме такими майстрами екстра-класу і є Микола Смирнов та Аня Маленька. Це дуже важливо. На допомогу не надіємось. Крім поради й напутнього слова, ніхто нічим не допоможе. Проте ми щодня передаємо надзвичайно цінну інформацію для Червоної Армії.

Борода втретє одержує розпорядження Строкача діяти самостійно, та погоджувати свої дії з Ковпаком не можемо через втрачений зв'язок. А діяти через голову командира з'єднання, та ще такого, як член ЦК партії С. А. Ковпак, прекрасно обізнаного з обстановкою в тилу ворога, вважаємо недоцільним. Вирішили послати на зв'язок із Сидором Артемовичем досвідчених розвідників Миколу Хожая та Олександра Громова.

6 вересня

Минув ще один день. І минув, можна сказати, спокійно. Зварили на хуторі обід, нагодували людей, а надвечір до села Баранів (Гранітне) приїхали на п'яти автомашинах німці і почали з кулеметів обстрілювати ліс. Розривні кулі рвалися в гіллі дерев — пекельний тріск, свист. У 1941 році, може, це вплинуло б на нерви, але зараз ми настільки звикли до всього, що цей обстріл не справив ніякого враження. Через півгодини німці повернули до Монастириська, а о дев'ятій вечора і ми вирушили в похід. Вночі перетнули річку Золота Липа, залізницю і шосе Станіслав — Монастириськ — Тернопіль, спинившись у невеличкому лісі між селами Дубенка та Бариш. Навкруги розкинулись десятки маленьких хутірців. Багато хат на узліссі або просто в лісі, але люди настільки залякані, що дізнатися про щось надто важко.

Люди просто не знають, хто ми. У цих краях лютують бандерівські банди. Є тут і польський партизанський загін. В цих умовах люди вважають за краще перемовчати. Зрештою, пощастило знайти людей, котрі і ввели нас у курс подій. У тісному зв'язку з гестапівцями тут діє банда. Особливо лютують чотири запроданці в селі Дубенці і один в Зарембівці. Вирішуємо в ніч на 6 вересня піймати зрадників і одноразово заготовити на лігеншафті харчі. Проведення операції в Дубенці доручили Бакрадзе, а в Зарембівці — Дегтьову... Дубенцівські зрадники встигли поховатись у потаємні схрони. Зате на хуторі Зарембівці партизани піймали і на прохання населення розстріляли німецького шпигуна, що видавав людей гестапо.

Борода ось уже кілька днів намагається встановити через своїх агентурників зв'язок з Адамом із Старої Гути, що під час нашого руху в Карпати робив для нього розвідку в Бучачі. Та оскільки обстановка змінилась (німці розголосили про знищення загонів Ковпака), дядько від зв'язку відмовився по тій причині, що Борода, мовляв, «більшовик». Проте сьогодні після операції в Дубенці та Зарембівці до нас прийшли на зв'язок представники польського партизанського загону.

Загін діє у цій місцевості близько двох місяців і має добре налагоджену розвідку. Скрізь в окупаційній адміністрації та в поліції має своїх людей. До речі, вони знають і про бій під Заваловим, після якого в цей район прибуло два батальйони піхоти, два танки і з півдесятка бронемашин, які стали гарнізонами в Коропці, Бучачі, Монастириську та Підгайцях. Тож не виключена можливість прочісування і цих лісів. Якщо відходитимемо, то поляки дадуть провідників, а якщо прийматимемо бій, то покажуть добру позицію для оборони. Домовляємося про те, що поляки пришлють зв'язкового, який добре знає місцевість і проведе нас на добру позицію.

Вже після обіду в навколишніх селах та хуторах почали скупчуватись ворожі війська. Німці перекрили дороги і зайняли всі пагорби навколо нашого лісочка. По всьому видно, доведеться воювати. Звичайно, зараз можна ухилитися від бою. Але пішки, однак, далеко не пройдеш, і тоді доведеться, хоч-не-хоч, приймати бій, але вже у невигідних для себе умовах. Довго радимось

з Петром Петровичем, зважуючи всі «за» і «проти», нарешті вирішуємо дати завтра бій. Ночуємо на старому місці, а на світанку переходимо на «добру» позицію. Оборона справді добра. Пагорб, зарослий лісом, з трьох боків опускається на рівнину крутим урвищем. Четвертий бік, що виходить на плато, перетинають побудовані під час боїв 1941 року окопи. За два роки окопи густо заросли травою і виглядають прекрасно замаскованими.

Основне завдання оборони — утримати цей, четвертий, північно-східний напрямок. Окопи на лівому флангу займає рота Бакрадзе, на правому — 6-а рота Дегтьова. До оборони 6-ї роти підходить польова доріжка. По узліссю, аж до дороги, глибока траншея. Біля дороги траншея обривається, а за дорогою окоп — ключова позиція 6-ї роти. Наказую Дегтьову поставити тут групу добірних хлопців, що здатні стояти на смерть.

Тут же й комплектується «гарнізон» окопу, що діятиме у відриві од роти. До «гарнізону» включили безсловесного богатиря-бронейника Василя Антоновича Філатова, ленінградського комсомольця-кулеметника Миколу Мілкова, бойових побратимів із Путивльщини комсомольців-автоматників Миколу і Петра Старожилівих, а також бійця Петра Брюса. П'ять відважних, які мають будь-що вистояти. На лівому фланзі, на стику з 9-ю, стоїть відділення Феді Боговарова, сміливого й ініціативного партизана. Давид Бакрадзе метрів за 300—400 перед своїм лівим флангом поставив відділення Миколи Ізмурдова, який мав ударити у фланг наступаючому ворогу.

Тільки почало сходити сонце, як вся підготовча робота була закінчена. Зібрали командирів і поставили категоричну вимогу — пильність та беззастережне виконання наказу! О пів на шосту в бік нашої вчорашньої стоянки стало чути гарматну стрілянину, а о сьомій — довгі кулеметні черги. Розпочався бій, що не затихав до дев'ятої години. Потім все затихло — очевидно, німці прочесали лісок.

Посилюємо спостереження. Пам'ять про бій у Завалові надто свіжа, а тому пильність подвоєна. О 14.00 по шляху від Бучача почувся гул машин, а невдовзі показала ворожа колона. Попереду рухалося два середніх танки, за ними бронемашини і вантажки з піхотою. За кілометр від лісу колона спинилась і, розвернув-

шись у бойові порядки, гітлерівці рушили в наступ. Партизани мовчали. Лише тоді, як ворожий цеп зрівнявся з засідкою Ізумрудова, а танки підійшли до правофлангового окопу 6-ї роти, партизани відкрили ураганний вогонь. Розгорівся жорстокий бій. Фашисти насіли на окоп. Проти п'яти смільчаків йшли танки і з півсотні гітлерівців. Сили нерівні, але партизани стоять кріпко. Ось під головним танком зметнувся короткий відблиск полум'я, і в небо шугонули густі, чорні клуби диму. Танк завмер. На деяку мить гітлерівці в замішанні спинились, але другий танк, помітивши вогняні спалахи протитанкової рушниці, довгою чергою важкого кулемета прошив відважного бронебійника. Однак зброю негайно підхопив Микола Старожилов, і бій розгорівся з новою силою.

На лівому фланзі 9-ї роти вогнєвий поєдинок розпочало відділення Ізумрудова. Коли гітлерівці зрівнялись з секретом, він відкрив шквальний вогонь і примусив гітлерівців перебудувати бойові порядки. У цей час 9-а ударила у фланг ворогу.

З кожною годиною бій розгорявся. Ворог вводив у дію нові підрозділи, але зламати партизанського опору так і не зміг. Правда, місцями партизани були змушені одійти, змінити позиції, та скористатися чим ворог не міг. Розстрілявши всі набої, відважний «гарнізон» залишив окоп. При відході кулеметна черга прошила Миколу Мілкова. Микола і Петро Старожилови та Петро Брюс повернулися в роту, не маючи в диску жодного патрона, жодної гранати.

Одійшла метрів на сто в глиб лісу і 6-а рота. Але це не дало німцям ніякого вирашу — вони знову встелили своїми трупами підходи до партизанської оборони.

Наступило коротке затишшя. Видно, у фашистів був досвідчений провідник, бо коли знову почався бій, то півсотні гітлерівців малопомітною стежкою, без пострілу, зайшли нам у тил і з'явилися під урвищем — якраз біля штабу. Місце було настільки глухе й важкодоступне, що залишилося поза нашою увагою. Крім нас з Бородою, тут були лише Аня Маленька, М. Смирнов, Іван Сердюк, Проня і Катюша. До Саші Ленкіна, що стояв з резервом, метрів триста, а до німців — півсотні. Борода розгубився, але за якусь мить опанував себе. Вшістьох залягли коло стежки і, підпустивши ворога, відкрили вогонь. Хто скільки поклав фірців,

важко сказати, але півтора десятка гітлерівців залишилось на стежці, а решта так тікала, що куші тріщали.

Бій закінчився після заходу сонця, і завершили ми його класично. Сутеніло, німці почали виходити з бою. Користуючись тим, що бойові порядки гітлерівців порушені, кулеметник Саша Обрезков кинувся переслідувати ворога. За ним кинулися інші. Гітлерівці, не чекаючи подібного зухвальства, кидали зброю, шинелі, спорядження і вже, як казав Борода, «під занавіс» залишили на полі п'ятнадцять трупів. Отже, результат бою: спалені танк, вантажка і до сотні убитих фашистів.

Але, на жаль, навіки лишилися у цьому лісочку під селом Дубенка на Тернопільщині Микола Андрійович Мілков, Василь Антонович Філатов та Іван Опанасович Воробйов...

Кінчився бій, і ми збирались у дорогу, як прийшов В. І. Попов. А сталося ось що. Коли вранці покидали місце ночівлі, Сердюк згадав, що на березі потоку залишились незакопаними тельбухи, і це могло б бути орієнтиром для ворога, тому й наказав Попову повернутись і закопати їх. Виконавши наказ, Василь Іванович сам на сам наскочив на німців, що оточували лісок. Старий довго відстрілювався. Командуючи неіснуючими ротами та взводами, він голосно вигукував: «Петров, заходь з своєю ротою з лівого флангу!.. Іванов, заходь з тилу!.. Третя рота, вогонь!..» У перестрілці Попова двічі поранило в руку, але він все ж вийшов з ворожого кільця. Зима робить йому перев'язку.

7 вересня

Нашвидкуруч годуємо людей і о дев'ятій вечора вирушаємо в похід на південь. Здолавши кілометрів двадцять, зупиняємось у лісі неподалік Дністра — між селами Вербки та Діброва, що на кордоні Станіславської і Тернопільської областей.

Нарешті повернулися розвідники зі Станіслава, через яких ми, власне, й затрималися тут. Вони вже два дні шукають нас за Дністром, і лише тепер, зачувши про бій коло Дубенок, натрапили на наш слід. Новин багато. В околицях Станіслава повно-війська. Літаки розкидають «Надзвичайне звіdomлення» про «успішні лови на бандитські орди большевика Колпака». Есесівський

генерал фон Дем Бах Зелевські сповіщає, що нібито ми втратили 1492 чоловіки тільки загиблими, з них 256 сумчан. Ще раз нагадує про загибель С. В. Руднева. Проте геббельсівські пустобрехи змушені визнати, що Ковпак живий і гуртує нові партизанські загони. Та, власне, і саме повідомлення, не зважаючи на його переможний тон, визнає повний провал каральної експедиції Крюгера і фон Дем Баха. Однак, крім звичайних побрехеньок в душі геббельсівської пропаганди, появилось нове: гітлерівці намагаються поставити знак рівності між нами та оунівськими бандами. На звороті «Звідомлення» надрукована «перепустка», де є такий абзац: «Пред'явникові цієї перепустки, однаково, чи він був діяльним при українських чи при большевицьких бандитських ватажках, загарантоване мною життя і здоров'я». У тому, що це провокація дальнього прицілу, немає ніякого сумніву. Але ж яка її кінцева мета?..

Водночас фашистські газетки про партизанів мовчать. «Станіславське слово» за 22 серпня пише про все, тільки не про партизанів. Головна подія тижня, як свідчить газета, це призначення попа Новицького духівником дивізії СС «Галичина». Знову величезна стаття про Вінницю, замітка про землевпорядкування у Білорусії, повідомлення про відкриття української школи лісничих у Болехові, стаття про значення лісу і деревини. І, безумовно, повідомлення про події на фронтах. Інтересно подається повідомлення про події на Східному фронті— величезна шапка: «Німецький контрнаступ під Белгородом!» Меншими літерами — повідомлення про жорстокі бої в районі Ізюма та Харкова і ще меншими — про «планову евакуацію Харкова і Таганрога»... Треба зовсім втратити почуття гумору, щоб писати таку нісенітницю! Невже Геббельс має нас за таких невігласів, що навіть не знають географії своєї Батьківщини?!

Радінформбюро вчора передало інформацію про звільнення Конотопа, партизанської столиці Старої Гути, Жихова... З'явився Бахмацький напрямок!

Через Станіслав — Коломию кожен день іде 3—4 ешелони з військом і технікою. Танки переважно легкі. Як передають залізничники, війська рухаються в бік Болгарії. Яка мета перевозок, важко сказати. Сповістили про це Розвідцентр і вже можемо вирушати на північ. Борода шкодує, що змушені покинути цей район, який знову буде «білою плямою» на картах Розвід-

центру і УШПР. Однак залишатись тут далі, без патронів і зв'язку, неможливо. Жаль, що на допомогу не прийшли побратими — що десь розминулися з командиром та рештою загонів з'єднання.

8 вересня

Стоїмо у лісочку біля села Ковалівки, що на північ від Монастирисьька. Настрій у бійців чудовий. Уранці прийняли вечірне зведення Радінформбюро за 7 вересня. На нашому, Бахмацькому, напрямку звільнено Буринь, Батурин, Дубов'язівку. Також прийнято зведення за час з 5 липня по 5 вересня. За два місяці боїв знищено 5729 літаків, 8400 танків, 5192 гармати, 2800 автомашин, 1 420 000 солдатів та офіцерів. В той же час захоплено 1041 танк, 2018 гармат, 7853 автомашини, 5382 кулемети і... 38 600 полонених. Малувато. Значить, ворог ще воює вперто і жорстоко, до останнього патрона! Що це таке? Невже фанатична віра в людожерські ідеї фашизму?! Чи тупа солдатська покірність? А може, страх перед розплатою за злочин на чужій землі примушує варварів ХХ віку битися до останнього...

Настрій хоч і добрий, та обстановка дуже й дуже складна. За ці дні гітлерівці, крім наявних військ, перекинули нові підрозділи, в тому числі 15 середніх танків та бронемашин. Залишатися не можна. Якщо і затримаємось, то за кожен день заплатимо кров'ю. Постає питання: яким маршрутом виходити на північ? Ковпак пішов лісами, вздовж річки Золота Липа. Досвід підказує, що хвіст фашистів, який рухається за ним, може обрушитись на нашу групу. Лісостепом, яким рухалися в Карпати, теж іти не можна. По перелісках та лісах, де спинялися на днівки, на партизанів, без сумніву, теж чекають ворожі засідки. Залишається один шлях — степ. Степом до Шумських лісів по прямій не більше 160 кілометрів. За три переходи цю відстань не подолати. А більше у відкритій місцевості, при наявності у ворога танків, затримуватись небезпечно. Виник ще один варіант: посадити особовий склад групи на коней. Але й тоді, враховуючи, що сідел немає, не зможемо подолати більше 35—40 кілометрів за ніч, особливо у перші два дні. Борода наполягає на семидесятикілометрових переходах, але й це нездійсненна

мрія — ризикуємо на першому переході покалічити людей і вивести їх із строю.

Після довгих роздумів приймаємо степовий варіант. У навколишніх лігенцафтах забираємо коней, саджаємо людей на повозки та верхи і першої ж ночі виходимо в межиріччя Стрипи і Серета, а там по перерізаній місцевості, балками та долинами, рушаємо на північ. Привали влаштовуватимемо у численних степових хуторах, що скрізь розкидані по маршруту. На випадок, коли ворог нападе на слід, приймемо дещо вліво і, зачепившись за узлісся, рухатимемось на Шепетівські ліси. Такий план. А як буде на ділі?

ЗШИТОК ЧЕТВЕРТИЙ

10 вересня

Поки все йде за планом. Вже другий день спиняємось на відпочинок у степових хуторах. От і зараз стоїмо на хуторі Забойки, що сховався у глибокій долині. Від нашого хутірця до Тернополя менше 15 кілометрів, а райцентр Козлів — зовсім під боком. На хуторі 25—30 хат, розкиданих по численних балочках та приярках. На кожному подвір'ї 15—20 бійців. Коней замаскували в садках та по стодолах і зовні хутірець має мирний вигляд. Оборону й спостережні пости винесли на горби, старанно замаскувавши.

Здається, ворог нас загубив і гарячково шукає наші сліди. Вчора і сьогодні по кілька разів на день з'являється «рама», старанно досліджує кожен гайок, кожен клапоть лісу. Час від часу, наганяючи страху, кидає невеликі бомби чи міни. Сьогодні десь біля полудня літак скинув десяток мін на лісок біля містечка Козлів. На хутори літаки не звертають уваги — гадаю, фашистська агентура не встигла сповістити, що вчора ми днювали на степовому хуторі. Коли все буде гаразд, то вже завтра доведеться днювати у лісі, або принаймні під великим лісом. На хуторі буде небезпечно.

Другу ніч здійснюємо кінний перехід по степу. В ніч на 9 вересня посадили весь особовий склад на коней

і зараз ми — кіннота, хоч і слабенька. Проте за дві ночі вронули майже на 100 кілометрів!

Не обходиться і без негараздів. У лігеншафтах коней не вистачило, тому частину їх довелося взяти у двох селах. Іншого виходу у нас не було. На нашій відповідальності життя 400 бійців та командирів, що воюють з фашизмом не тільки за свою долю, але й за долю всієї Вітчизни. За майбутнє! Добра половина наших бійців у цій війні втратила все — батьків та дітей закатовано, а оселі спалено. Зрештою, коней ми брали тільки у заможніших.

Вигляд нашої «кінноти» настільки мальовничий, що Саша Ленкін, оглядаючи свій ескадрон, тільки спльовує. Сідел, звичайно, немає. Замість сидла мішок з сіном чи соломою, а в декого... подушка. Стремена — уривок вірвовки чи моток пряжі. Під час маршу за колоною тільки пух летить...

Особливо важко було в перші години кінного переходу. Нашій Катюші хлопці підсіддали сивенького невеличкого коника — молодого та смирного. Кілометрів за два чи три коник розвернувся, закусив удила і... подався назад до фільварку. Навперейми кинулися хлопці. Коня піймали, але примусити йти від фільварку так і не змогли. Дівчину посадили на воза. Взагалі я наказав усіх дівчат посадити на підводи, а з ними і доктора Зиму, який хоч і виріс в селі, проте коней побоюється. Сьогодні все втряслося: хто не може їхати верхи на коні, пересадили на підводи. За ніч подолали майже шістдесят кілометрів.

Обійшов хутірець. Перевірив оборону. Побував у деяких хатах. 6-а рота стоїть на хуторі під високими осокорами, неподалік дороги. Господиня, тітка Настя, виварює бійцям білизну. Її чоловік, худорлявий, невисокий, років під п'ятдесят дядько, допомагає пораненому в руку їздовому лагодити хомут. Господаря зовуть Микола Павлович. Посідали на колоді, запалили міцного самосаду, розговорились. Звичайна розмова про контингент, що забирає у дядька весь хліб, про банду бандерівців, яка іноді заглядає сюди. На хуторі проживає половина поляків. Проте люди живуть дружно — одружуються, родичаються, захищають один одного. Словом, тут немає різниці між поляком та українцем. Сам Микола Павлович українець, син одружений на поляч-

ці... Чоловік не нахвалиться невісткою, чорнобривою Ганною.

На прощання Микола Павлович, трохи вагаючись, одізвав мене вбік і, показуючи на політрука 6-ї роти Бориса Короля, що запустив мідно-руду борідку, спитав:

— Ви мене, звичайно, пробачте, то Ковпак?

— Так, Ковпак.

— Який молодий, а яка слава!.. А знаєте, пане, як він на руського царя схожий! Ну, як син! Я добре пам'ятаю, як там в ту війну тут фронт переходив. Так я тоді царські портрети бачив.— І чоловік почав розповідати про «тамту війну», як схопили жандарми за більшовицьку газету і як врятували його російські солдати... Розповідаючи, весь час позирає на Бориса і поволі похитує головою, думаючи якусь свою думу.

Підрозділ Єфремова займає дві чи три хати. Господар, дід Влас, пасічник, пригощає хлопців медом:

— Та їжте, люди добрі, їжте, один біс: шваби заберуть!

З дідом живе син Вадим та невістка Ольга — жвава, моторна молодичка.

Біля штабу стоять мінери Абрамова. Господиня — невістка Миколи Павловича, Ганна — теж диварює хлопцям білизну і водночас допомагає Валентині Даріко готувати обід. Штаб стоїть у її брата.

Використовуючи затишшя, лягаємо з Бородою перепочити. Години за три прокинувся. Ніздрі приємно лоскочуть пахощі смаженої баранини, що стоїть у печі. Петро Петрович спить. І раптом гарматні постріли, кулеметна стрілянина та рев танків. Прожогом вилітаю з хати. У променях призахідного сонця видно валку підвід зі снопами, що поволі сунулись до хутора. Звідти й долинають гул моторів і брязкіт гусениць.

На горбах, вздовж дороги, займає оборону 6-а рота. Але там тиша. Бій точиться на обороні п'ятої роти. Від Козлова б'ють гармати, кулемети і зрідка стріляє протитанкова рушниця. Спочатку ніяк не доберу, звідки рухаються танки. У бінокль ясно бачу валку підвід зі снопами, коней на перших двох підводах. На решті возів коней не видно. До свідомості починає доходити: нікого з хутора ми не випускали, і це не можуть бути місцеві хуторяни,

Раптом — постріли протитанкової рушниці, кілька скупих, економних черг. Над одним з возів спалахує яскраве полум'я, що переходить у клубки густого чорного диму... Танки!

Вісім танків, замаскованих снопами, пустивши наперед дві підводи, сунули до хутора. Ворожі машини розвернулись до бою, але партизани почали бити їх трасуючими та запалювальними кулями. Загорілися снопи ще на одній машині. Танкісти кинулись зривати снопи, але шквал вогню загнав їх у танки. Втративши кількох танкістів, фашисти рвонули назад, у балочку. Одтягнувши туди і підбитий палаючий танк, почали гасити пожежу. За півгодини танки підняли шалену стрілянину, проте із-за горбів не показувались. Не рвалися вперед і ми. Сонце заходило. У швидконаступаючих приєднаннях зібрали колону, перетнули горбок, зняли оборону і долиною швидко помчали на північ.

11 вересня

Побоювались, що ворог переслідуватиме нас і нав'яже бій на марші. Але не наважився на такий крок. За півгодини зовсім стемніло, і тільки сліпуче сяйво сигнальних ракет показувало, де перебуває ворог.

Перед нами постало питання: куди рухатись далі? На північний схід, до лісу, як намічали раніше, залишається не менше двох переходів. Тож і спинятися на день знову доведеться на хуторах. Але ж ворог розгадав нашу тактику! І ми приймаємо інше рішення — курс на північний захід з тим, щоб зачепитись за край великих лісів, що тягнуться від Бережан на Золочів, Броди, Берестечко. Для днівки обираємо село Лукавець, що стоїть на узліссі великого лісового масиву. Село прикрите з трьох боків річкою Серет та її притоками Луг і Вятина. Від села на десятки кілометрів, до самого м. Олеська, простягнувся ліс, порізаний ярами та глибокими балками. Отже, район для танків малопридатний, це по-перше, а по-друге, то вже буде Львівська область, куди «тернопільські танки», може, й не підуть.

Колона рухається рясю. За селом Покропивна набираємось нахабства і виїжджаємо на шосе Козлів — Озерна, по шосейній перетинаємо залізницю Львів — Тернопіль. Залізниця працює активно. Видно, мости на

Шепетівку і Проскурів відбудовано. Будочник говорить, що на Тернопіль щодоби проходить десь близько 75 ешелонів. На захід менше — до десятка санітарних ешелонів, три-чотири з живою силою, іноді везуть на захід легкі танки, хліб і худобу.

За залізницею звертаємо на польову дорогу. Місцевість дуже перерізана. До Лукавця дістались, коли сонце високо піднялось над навколишніми горбами. Люди стомлені довгими переходами, і ми вирішуємо зупинитись просто в селі. Виставляємо застави, перекриваючи всі дороги на далеких підступах. Від села Верхобуж застава 2-ї роти зайняла оборону на фільварку, що стоїть за селом, серед дубового лісу. Від села Пеняки поставили заставу на хуторах, розкиданих серед великої галявини по шляху Лукавець — Пеняки.

Після деякого замішання, пов'язаного з появою озброєних бійців, люди гостинно пригощають партизанів. Тихо, спокійно. Здавалось, ніщо не перешкодить нашому відпочинку. І все-таки ми вскочили у пастку. О 14.00 розвідка доповіла, що в Пеняках та Гуті Пеняцькій повно німців — ще позавчора приїхали на партизанів. А вже за годину на заставах спалахнув бій. Особливо жорстокий бій точився у районі фільварка. Гітлерівці лісом підійшли до фільварку і, криючись за столітніми дубами, зав'язали бій. Застава стійко оборонялась, проте втримати ворога не могла і одійшла в окопи до села.

П'ята рота Єфремова, що стояла на хуторах, зустріла ворога організовано. Гітлерівці декілька разів атакували оборону, але всі їхні спроби прорватись до села були марними. Єфремов кинув в обхід ворогові взвод П. Малахова. Боячись оточення, фашисти втекли, залишивши два станкових кулемети. Партизани спалили три вантажки і знищили десятків два гітлерівців... Мене найбільше радує, що наші бійці знову пройнялись бойовим запалом і не уникають бою, а рвуться вперед. Це було видно і з учорашньої сутички.

...У молодого хлопчини з кавескадрону, Сави Єфіменка, під час бою розірвало гвинтівку. Що там трапилось, ніхто пояснити толком не може, але хлопець у розпалі бою залишився беззбройним. Можна було повернутись до обозу за гвинтівкою, проте Сава пішов по іншому шляху: гранатами знищив обслугу станкового

кулемета, захопив кулемет, дві гвинтівки і тисячі півтори патронів.

...Командир відділення сорокап'ятирічний татарин з Саратовщини Олександр Абрамович Кармеев, будучи у бойовій охороні, знищив обслугу ручного кулемета і зірвав атаку ворога. Таких прикладів можна навести багато. Але тоді довелося б переписати прізвища усіх чотирьохсот чоловік.

Перші атаки ворога одбиті, та бій не затихав. Врніше, до самої темряви ворог поливав село кулеметним вогнем. Тільки з настанням сутінків карателі повернулися в Пеняки. Ми ж рушаємо далі. Слід зазначити, що і цей бій пройшов успішно. Ворог загубив до сорока чоловік убитими і три спалених вантажки. Ми розжилися на три станкових кулемети і тисячі дві патронів. Правда, у нас теж тяжкі втрати — загинули бійці 2-ї роти Михайло Ілліч Ізбеков, Іван Григорович Черняков, Іван Гордійович Іванов, Ізмаїл Ішмуратов та Ішенкул Бішенкулов. Вони всі були на заставі в фільварку... Стояли на смерті!

12 вересня

Ще в Луковці перед нами постало питання, як і де перейти кордон з Галичиною. Вести розвідку по маршруту ми просто не можемо. Більше дня на місці не стоїмо, та й ризикувати людьми не хочемо. Та все ж перед кордоном треба зупинитись і добре все розвідати. Добре розуміємо: після переходу кордону ворог засіче нашу групу, що повертається з Карпат і намагатиметься зробити все, аби знищити її. Кордон — це наперед служба сигналізації. Немає сумніву, що тут давно чекають на Ковпака есесівські частини генерала Крюгера. Тож, подолавши кордон, треба якомога далі одійти, замівши свої сліди. В противному разі чекай кровопролиття!

Як один з варіантів такої стоянки ми намітили село Малу Горянку — невеличке село у верхів'ях ріки Горинь. Перерізана місцевість, ціла система долин та ярів, що розгалужуються в усі боки, відсутність доріг — усе це робить село зручним для стоянки і вигідним для оборони.

...Починало світати, коли ми підійшли до шляху Почаїв — Заложці. Зразу, за шляхом, вперед вирвався

Сердюк з десятком розвідників. Коли колона підійшла до Малої Горянки, він уже зустрічав нас разом із старостою села. Сердюк в офіцерському мундирі та есесівському кашкеті виглядав на своїй красуні Машці досить імпозантно. Староста спочатку прийняв його за есесівського офіцера. Лише тепер збагнув суть справи і ось стоїть поруч з Сердюком — блідий, переляканий. Наша карта збрехала, вірніше, вона настільки застаріла, що не в усьому їй можна довіритися. От і зараз виявилось, що в Малій Горянці не тридцять п'ять дворів, а близько восьмидесяти. Квартир'єри розводять підрозділи до хатах, бійці маскують обози та коней, а я з Ленкіним розставляю оборону.

Горянка розкинулась на крутих південних схилах ріки Горинь. На північ від села поле з копами скошеного хліба і дорога на село Розтоки. Тут, маскуючись копами, займає оборону кавескадрон Саші Ленкіна. На захід і на схід від села, на безплідних урвищах ярів, збереглися окопи першої світової війни, які ми теж використовуємо для оборони. З півдня село прикриває річка. Правда, у цих краях вона схожа на ручай, але в Гориньці він перекритий греблею із старим водяним млином. Застави біля млина та на горбах, що на схід від села, надійно прикривають село з півдня. Саме село потопає у зелені. Затишні, південного типу, хати поховались у садках.

З повітря маскування чудесне. Надійна оборона на підступах до села. Якщо врахувати, що сьогодні неділя, то все дає підставу надіятись на спокійний день. Єдине, що мені не до вподоби, це люди. Вони дуже неприємно ставляться до нас, ніхто не хоче вступати в будь-які розмови. Прикро, але дідько з ними. Перевіривши маскування, під'їжджаю до штабу, що міститься в будинку старости. Сам пан староста сидить під арештом. Відчуваю страшну втому. Адже другу добу навіть не присідав, не кажучи вже про сон. За останні чотири доби, як вирушили від Бучача на північ, спав не більше чотирьох годин. З'їв шматок хліба з салом і тут же за столом заснув. Раптом будить мене Борода:

— Вася, прокинься... Чуеш, скандал!

Розплющив очі. Переді мною стоїть стривожений Вершигора, посмикуючи себе за бороду.

— Що сталося, Петровичу? Німці?

— Ти розумієш, ми спинились у розташуванні карального загону есесівців, які займають навколишні села.

Сну як не було. Машинали розкриваю планшет з картою і слухаю розповідь Петра Петровича, якого, в свою чергу, розбудив черговий. Він доповів, що староста має дуже термінове і важливе повідомлення і на полягає на розмові з командиром. З перших же слів виявилось, що ми влетіли, мов курка у борщ. У Великій Горянці, біля церкви, штаб. У Розтоках, Волиці — карателі. У Малій Горянці бувають рідко. Але сьогодні з Розток, десь опівдні, мають приїхати по молоко та м'ясо. Люди мовчать, бо думають, що ми теж есеси або власівці. Мовчав і староста, аж поки не зрозумів, хто ми такі...

Миттю пишу Лейкіну розпорядження, аби підводу, що буде їхати з Розток, пропустили до села. Але вже було пізно. З поля донеслись відгуки кулеметних черг, а хвилин за п'ятнадцять біля штабу спинилась підвода. На возі ручний кулемет, гвинтівки і поранений литовець. Другий іде за підводою. На підводі п'ять чоловік — троє убитих, а ці двоє здались у полон.

Катюша перев'язує пораненого, а Борода допитує здорового. За словами полоненого, тут розташувались 17-й та 33-й литовські поліцейські батальйони, що входять до складу СС. Зовнішність полонених не дає підстав вважати, що литовці користуються авторитетом у військах СС. Обірваний одяг, старе взуття (не дивно, що люди прийняли нас за ворожих солдатів). Озброєння застаріле. Воквати вони не хочуть, але мусять, бо позаду йдуть німецькі автоматники, які в разі затримки стрілятимуть у спину.

Ще допитуємо полонених, а у ворога вже піднялась тривога. У Великій Горянці, в Розтоках злітають у небо ракети. Розганяємо зв'язкових у підрозділи з наказом бути готовими до бою кожної хвилини. Непомітно минула година. О 13.00 на полі з'явилися ворожі цепі. Есесівці йшли помалу. Не доходячи роздоріжжя, одкривають шалену стрілянину. Перекрикуючи тріск автоматів, лунають вигуки фашистських офіцерів, що підганяли солдатів.

— Шнель, шнель! Форварт!

Вигуки допомагали мало — перед ворогом був грізний, непереможний і таємничий Ковпак! Чим ближче

до села, тим тихіше крок. А коли впритул ударили партизанські кулемети та автомати, ворожі лави змішались. Тут уже не допомогли ні вигуки офіцерів, ні автоматні черги німецьких автоматників по своїх. Випереджаючи литовців, тікали назад їхні погоничі. Мізерний, який тільки що одужав від тяжкої рани, вискочив вперед і, одрізаючи відступ великій групі фашистів, відкрив нищівний вогонь з автомата. Один за одним падають скошені влучною партизанською кулею гітлерівці, але не вберігся і сам — розривна куля, втретє за цей рейд, тяжко поранила сміливця, роздробивши кістку стегна.

Гітлерівці наступали з трьох напрямків, і скрізь ворожі атаки були одбиті з великими втратами для нього. У нас теж багато поранених, в основному командний склад. Чи то хлопці занадто рвуться вперед, чи у ворога є добрі снайпери. Крім Мізерного, поранило О. Мази́на, Миколу Ісацкова, командира відділення Михайла Шарпака, бійця 9-ї роти Івана Демидова. Із п'яти поранених один боєць. Мізерний та Ісацков тяжко поранені в ноги. Лежать на підводах в тіні розкидистого в'язу. Мізерний дуже страждає. За два місяці третя тяжка рана!

Перепочинок скінчився швидко. У повітрі з'явилась авіація: три літаки-розвідники, пікіруючи, обстрілювали село з кулеметів, скидали бомби та міни полкового міномета. У розташуванні 5-ї роти загорівся будинок, де розміщалися поранені. Біля поранених була лише санітарка, двадцятирічна комсомолка Маруся Чут. Коли загорівся будинок, їй на допомогу кинулись люди, які так вороже поводили себе вранці. Спершу вони почали рятувати поранених, а вже потім своє майно.

Після нальоту авіації ворог двічі переходив у наступ і щоразу есесівці одкочувались назад, встилаючи поле трупами. Четвертої атаки не було. Есесівці втратили десь півсотні солдатів та офіцерів тільки убитими. Хлопці підібрали багаті трофеї: вісім кулеметів, міномет, автомати, гвинтівки, патрони і десять полонених... Авіація не припиняла нальотів до пізнього вечора.

Після бою розпитали людей про старосту села. Всі, як один, говорили про нього тільки добре. Та й нам здається, що В. І. Будняк радянська людина.

Сьогодні знаменний день: у лісах під Славуютою зустріли побратимів — партизанів з'єднання Одухи — Кузовкова. Штаб з'єднання і основні сили базуються у Шепетівських лісах, а це невеличкий загін, що повертається з диверсійного завдання. Разом з ними переходимо вдень славутським лісом, разом будемо переходити залізницю Здолбунів — Шепетівка.

За ніч хлопці відпочили. Настрій чудесний, так ніби після далекої небезпечної подорожі повернулись додому. Чути сміх, жарти. Підраховали, що після виходу з Карпатських гір ворог оточував нас двадцять один раз! У більшості випадків ми вужом вислизали з ворожого кільця, проте іноді доводилось пробиватися з жорстоким, кривавим боєм. Особливо пам'ятним буде «двадцять перше» оточення (село Садки Шумського району), коли гітлерівське командування кинуло проти нас «русскую освободительную армію» — власівців.

У Малій Горянці староста виділив провідника. Денис Андрійович Андросюк польовими доріжками провів нас кілометрів за п'ятнадцять, аж поки на хуторі під Вишнівцем ми не взяли нового провідника, той і провів нас через Кривчини, Окнини Великі і Малі, у Борщівський ліс, де ми стояли під час переходу в Карпати. День минув без пригод, тільки весь час над лісом кружляв «костиль», безперервно стріляючи з кулемета і кидаючи на ліс міни. Особливої шкоди літак не заподіяв, хіба що довелось протриматись на хлібі й воді. Розвести вогонь, щоб погодувати людей, не вдалося.

5 липня тут, біля лісу, сталася сутичка з сотнею Журби, що повертався з операції на Вишневець. Тоді я довго розмовляв з Журбою. На мене він справив враження порядної людини, що воює з окупантами. Місяць тому Журбу убили самі ж такі оунівці. Убили підступно, з-за рогу, бо надто активно почав воювати з гітлерівцями. Навіть ходив на диверсії на залізницю Тернопіль — Шепетівка, пустивши під укіс кілька ешелонів.

Взагалі з оунівцями діється щось незрозуміле. Очевидно, вони настільки втратили віру в людей, настільки скомпрометували себе співпрацею з фашистами, що і вони самі, і їхні нові хазяї вимушені були робити для себе відповідні висновки. Висновки досить несподівані. Аби

хоч як-небудь піднести авторитет бандерівських та мельниківських банд, фашисти звинувачують ОУН у зраді ідей націонал-соціалізму й оголошують їх «агентурою Москви». З цією метою розкидали по селах тисячі викривальних листівок.

Особливо повставав проти ОУН наш старий «знайомий» фон Дем Бах Зелевські. Той прямо писав:

«Геть з ОУН!

Геть з катами українського народу!

Українці, українки!

Хто в тих місцях і тижнях не давав Вам мирно працювати на полях і хатах? ОУН!

Хто вам грозив і сіяв неспокій? ОУН!

Хто грабував Ваше майно і добро, підпалював ваші гарні села та хати? ОУН!

Хто є винником численних вбивств миролюбних українців та українок? ОУН!

ОУН скинуло маску та виявило, що воно нічим не відрізняється від сфанатизованих орд.

Смерть зрадникам! Смерть ОУН!

Уповноважений Рейхсфірера для побороювання банд фон Дем Бах СС обергрупенфірер і генерал поліції.

Проте і цього гітлерівцям здалося мало. У моїх руках листівка за підписом «Маршала Василевського» — фальшивка, зовні зроблена досконало. Шрифт, папір та оформлення — нічим не відрізняються від листівок, що їх скидали наші літаки.

Фальшивка адресується українському народові, який звинувачується нібито у відступництві від загальної боротьби проти «фашистської Європи». Але!.. Але Радянський Уряд, мовляв, готовий простити це, якщо українці... кинуться в обійми Бандері. «Советское Правительство готово простить Вам Ваш отход от Советского государства, — мудрують фашистські брехуни з підбрехувачами. — Они готовы Вашего вождя и руководителя Степана Вандеру ввести в состав Украинского Правительства при условии, что Бандера и его товарищи немедленно присоединятся к нашей борьбе против фашистской Европы».

Отакої! Ні більше, ні менше.

Прочитую листівку раз, удруге. «Липа» проглядає в кожному рядку. Терміни, побудова речень — усе виказує,

що писав листівку не росіянин, більше того — людина, яка ніколи не жила в Радянському Союзі. Тут гітлерівці явно передали куті меду. Водночас листівка свідчить про величезний оздоровлюючий вплив походу Ковпака на галицьке селянство, робітників, інтелігенцію. Свідчить про те, що народ чекає на Радянську владу і пов'язує свої надії на звільнення тільки з переможною Радянською Армією! Певно й те, що справи у пана Бандери дуже й дуже кепські, якщо його господарі змушені перефарбовувати ОУН з жовто-блакитного в червоний колір!

Звичайно, ці підступні фальшивки роблять свою брудну справу, задурюють голови і без того затурканим людям. Як жаль, що ми не можемо випустити листівку. Знаючи про зговір ОУН з німцями, можна було б написати прекрасну листівку, що звела б нанівець всю фашистську пропаганду. Дуже шкода, що це тільки мрія...

До пізньої ночі в небі над Борщівським лісом кружляли літаки, і тільки пізно увечері ми могли вирушити далі — на Славутські ліси. За ніч дісталися до невеличкого лісочка, між селом Садки та хутором Коновиця. Клапоть дорослого лісу, обкопаний глибокою канавою, займає пагорб. По долині вільшняк і кущі, які підходять до болота, порізаного канавами. Навкруги горби, що прикривають підступи до лісу. Розташовуємось на відпочинок. По путі стрічались фільварки, так що на возах і борошно, і крупи, і м'ясо, і масло. У Проні Сердюкової велика торба лаврового листу та два великих індики.

Займаємо оборону. На горбах виставляємо сильні польові караули з кулеметами. Перекриваємо всі підступи до лісу. Розводити багаття поки що не дозволяємо — надто непевна обстановка.

Сонце піднялось височенько, коли прилетів «костиль». Літак довго кружляв над ліском, обстрілюючи його з кулеметів. Розриви мін було чути й далі на південь. Потім знову прийнявся на нас. Шкоди не було, але погодувати людей не змогли. Десь опівдні на всіх польових караулах було чути гул моторів. Гули автомашини, а від Шумська доносився брязкіт гусениць. Танки.

О 14.00 німці відкрили гарматний і мінометний вогонь по лісу, а за годину зав'язався жорстокий бій. Фашисти все ближче й ближче підступали до лісу. Вечоріло. Чути, як у селах гудуть танки й автомашини. Ворог нако-

пичує сили, але йти в рішучий наступ не наважується. Найстрашніше для командира, коли він не може розгадати ворожий задум. Перебираємо з Петром Петровичем десятки варіантів. Нарешті приходимо до висновку: ворог оточив нас переважаючими силами і завтра поведе бій на знищення. Не має наміру випустити нас з-під свого контролю вночі, як це бувало раніше. Розгадав стиль нашої «роботи»!

І ми гарячково шукаємо виходу. Німці вже завершують оточення, залишився один прохід — через болото. Але як вислизнути непоміченими у непроглядній темряві? Фашисти неодмінно почують шум і розстріляють колону з кулеметів, освітивши болото ракетами. До того ж болото значиться на карті як непрохідне.

Ще вранці ми затримали літнього селянина з сином, що їхали сіяти. Дядька звали Григорій Тимофійович Німець. За годину прибігла, шукаючи чоловіка, й невістка. Низенька чорноока молодичка була вагітна, затримувати її просто шкода, але інтереси справи вимагали. Ліда сиділа коло дівчат, щось розповідала і взагалі почувала себе як дома. Кілька разів вона підходила до Бороди, аби її відпустили з чоловіком додому. Петро Петрович відбувався жартами від молодички і довго розмовляв із старим, розпитуючи його про навколишнє життя. Розуміючи скруту, в яку потрапили партизани, Григорій Тимофійович сказав Бороді:

— Через болото можна непомітно пройти. Кущами. Зараз там сухо. Вози не пройдуть, бо там канава, а люди і коні можуть пройти вільно. Я з Костем проведу, а Ліду відправте додому.

Вирішили прориватися через болото на Степанівку. Уточнюємо деталі. Ось цей план-маршрут. Посадивши на коней лише поранених, пішки виходимо болотом на Степанівку. В першому ж громадському дворі беремо для поранених підводи й рушаємо далі. Обози залишаємо в лісі. Дорвавшись до обозів, гітлерівці на деякий час затримаються біля возів, а ми тим часом зможемо вийти з-під обстрілу. Коней приносимо в жертву. Коли колона підійде до болота, спрямуємо коней на ворожу оборону — хай повоює з кіньми!..

І ось колона готова вирушати. Німці, зачувши рух у лісі, відкрили мінометний вогонь. Більше чекати не можна. Гонимо коней на ворожі цепи. Збиті з толку фашисти, шквальним вогнем вдарили по бідолашних

тваринах. Перелякані коні, ламаючи куші, кидаються до лісу. Іржання і крик поранених коней, кулеметні черги, розриви мін — усе злилося в один несамопитий рев. А ми тим часом через заболочений луг, порослий кущами, швидко, без пострілу, рушаємо до болота. Поранених несуть товариші, хто може сидіти на коні, їде верхи. Верхи їде і доктор Зима, що три дні тому вивихнув ногу і тепер не може ходити.

Мало не сталося біди з Ісацковим. Бійці, що повинні були виносити пораненого, в темряві збилися з напрямку і не знайшли підводи, а німці вже увірвалися в ліс. Врятував Ісацкова їздовий Ілля Маркович Карих з села Бунякина. Ілля скинув з коней нав'ючене борошно, впріг у воза і чвалом подався наздоганяти колону. Свою роту наздогнав на болоті. Біля канави хлопці схопили воза і на руках перенесли через канаву.

Їдемо майже впритул до ворога. Саша Ленкін, що йшов у голові колони, прямо налетів на ворожого кулеметника. Власовець гар'ячково копав окоп, коли над ним з'явився Саша.

— Куди вас чорти несуть?! — вилаявся той. — Давай назад, бо як підуть партизани, то ми тут перестріляємось!

У гітлерівця чистісінька російська вимова, він навіть «окає», та більш окать йому не довелось. Почувся важкий удар і тихий стогін. Хлопці захопили кулемет і стрічки з патронами, яких нам так бракує. Саша озирнувся, щоб попередити колону прийняти праворуч, адже поруч німці. Погляд упав на Катюшу. Катюша побігла назад, та кроків за двадцять наштохнула на фашистів. Різкий вигук українською мовою:

— Стій! — а далі шестиповерхова лайка.

Гітлерівці не стріляли, бо хотіли захопити дівчину живою. На щастя, за сотню метрів були свої. Хтось із хлопців автоматною чергою скопив переслідувачів. Зав'язався бій. З двох боків по болоту вели шалений вогонь з кулеметів фашисти. Вони зайняли горби обабіч долини, але, на наше щастя, надто близько підійшли до болота і, по суті, вели між собою вогневу дуель. Дісталось й нам. Кілька чоловік поранено. Двох підхопив на свого воза Ілля Карих, одного підхопив комуніст Георгій Бендриков і проніс під вогнем через усе болото.

За болотом, у Степанівці, беремо в громадському дворі кілька підвод для поранених. Тепло прощаємось з на-

шими провідниками. Кость — високий чорнявий чоловік, дуже хвилюється за дружину — чи благополучно вибралась із лісу, де й досі вирує бій — гітлерівці добивають бідолашних коней.

У нічній тиші ще довго було чути відгук стрілянини та далеко видно сліпучі ракети на горбах під Коновицею. Вирвавшись із пастки, ми швидко просуваємося вперед. Але за ніч пройшли мало — доводилося часто зупинятись, шукаючи возів для поранених. Почалися переліски, та ми вирішили не припиняти руху й удень. О 14.00 зачепилися за узлісся Славутського лісу. Після короткого перепочинку розвідники вирушили на пошуки місця для стоянки, а за годину хлопці повернулися з михайлівцями і вже разом рухалися до самого вечора дрімучим лісом. Перейшли дві річечки й спинилися на ніч.

Сьогодні хлопці розповіли про пригоду вчорашнього дня. Виявляється, що бандерівські банди заходять навіть сюди. Молодий комсомолец Митя Серга вчора біля села Велика Радогощ одстав від колони перевзутись. Хлопець поклав кулемет, перевзв одну ногу і почав щось підрізати ножем у порваному чоботі, як до нього кинулись три озброєних бандити. Двох він убив ножем, а третього прошив кулеметною чергою і, забравши гвинтівки, патрони та свій кулемет, наздогнав колону.

17 вересня

Вночі перейшли залізницю Здолбунів — Шепетівка, обійшли Славуту з півночі і зайшли у Шепетівські ліси. Місце мальовниче — прекрасний ліс з густим підліском. Неподалік від табору протікає невелика річечка, притока Горині. Все добре, тільки дуже небезпечно: навкруги залізниці і прекрасні дороги. У всіх навколишніх містах і містечках збільшено гарнізони, підведені нові підрозділи, які мають «ловити Ковпака». В одного з михайлівських розвідників фашистська газетка з оголошенням округового комісара Шорера. Ось текст цього цікавого документа:

«ОГОЛОШЕННЯ

14 серпня 1943 року, в лісі на захід від Збруча був розпізнаний ватажок Ко л п а к з його штабом та супутниками. Остаток бандитів з Ко л п а к о м пере-

двинулись на схід від Збруча, двома кілом. північно Збруча.

Запрошується все населення, про місцезнаходження цієї банди повідомити в місцеву поліцію.

Тому хто зловить чи видасть Қолпака для влади— буде видана премія в розмірі 50 000 райхсмарок.

Крім цього, кожен, хто скаже, де бандити знаходяться, і як за їх вказанням вони будуть зловлені, отримає на турую премію.

Особі прикмети Қолпака: приблизно 65 років, найменший зріст 170—172 сантиметри, біла повна борода, військова коротка куртка (фуфайка), короткі штани (бриж), обшиті шкірою, без знаків отлічія.

Округовий комісар ШОРЕР
Антоніни, 17.8.1943 року».

Взагалі здорово! Дід Ковпак всюдисущий: він у серпні був ще в Карпатах, а пану Шореру ввижається, що він підходить до Антонін. Та й ціна за його голову підскочила до 50 000 рейхсмарок або, як по курсу встановленому окупантами, 5.000 000 крб. Та, власне, це дрібниці— головне, що тут навіть пишуть про Ковпака в газетах.

Проте як не полюють фашисти на ковпаківців, а через ліс вже пройшов на північ Брайко з 4-м батальйоном, Курочкін з пораненими і багато дрібніших груп.

Люди відпочивають. Хто пішов до річки вмитися, випрати сорочку, хто лагодить одяг, взуття, куховари варять обід. І раптом в бік стоянки одного із загонів кам'янець-подільських партизанів пролунали кулеметні черги та мінометний обстріл. Стрільянина швидко наближалася в наш бік. Добре, що я поставив з того боку заставу від 6-ї роти. Застава одбила ворожу атаку, проте поранило молодого двадцятирічного розвідника Мишка Павловича. Під час перестрілки поранило і Лиду Мачихіну, що була на річці. Бідолашна так раділа— вчора визволено її рідне місто Ромни на Сумщині, а ось зараз лежить з простріленими грудьми.

Німці, отримавши по зубах, одійшли, але і нам залишатися на місці небезпечно, негайно переходимо далі, вглиб лісу.

Нарешті ми на порозі партизанського краю. Вчора форсували ріку Случ і зараз стоїмо в районі Городниці, маленькому містечку на Житомирщині. Коли йшли в Карпати, тут був ворожий гарнізон. Яке його призначення, важко сказати. Навкруги партизани. Добиратися до Ровно чи Новоград-Волинська можна було тільки літаком, а боєприпаси та частково харчі для гарнізону німці доправляли під сильним конвоєм. Десь місяць тому ворог залишив Городницю і тільки зрідка навідується сюди.

Погода чудесна — справжня золота осінь. Вдень тепло і сонячно, але ночі дуже холодні. Тут, на Поліссі, вже почалися заморозки. Ми йдемо з півдня, до того ж ночами, тому холоду не відчували. На поході не замерзнеш, а вдень гріє сонце. Коли ж учора заночували в лісі, то до ранку... припали інеєм. Багато хто застудився: люди напівроздягнені, босі, мало хто має шинель чи хутрянку безрукавку.

Треба щось думати. І тоді виникла думка зупинитись у Городниці. В містечку є прекрасна лазня, яка нам так потрібна, щоб вивести нужу. Тут можна полагодити одяг, взуття і взагалі привести себе в порядок після важкого трьохмісячного рейду. Є ще одна неабияка деталь: по партизанському краю гуляє чутка, що Ковпака розбили в Карпатах. Принаймні, так нам розповідали партизани-підричники, які зустрічались по шляху до залізниці. Пішла ця чутка від фон Дем Баха та його «надзвичайного звідомлення».

Зустрічаючись із нами, партизани та місцеві селяни довго дивились на нашу колону. Хлопці в лахміттях німецьких, в угорських та поліцейських мундирах, босі... Але міцно тримають в руках зброю і йдуть горді від почуття виконаного обов'язку. Навіть у такому вигляді ми зовсім не схожі на переможених. Щоб остаточно розбити всі ці плітки серед партизанів і населення, ми вирішили спинитись у Городниці. Як відомо, переможені в містах не стоять!

В УШПР уже третій день уточнюються наші координати, У штабі ніяк не можуть повірити, що ми стоїмо в

Городниці. Погода льотна — кращої чекати не можна. Просимо що-небудь — патронів, толу, протитанкових рушниць, медикаментів і живлення для рації. У нас кілька тяжкопоранених з переломами кісток, таких як Ісацков та Мізерний. Їм потрібна кваліфікована допомога. Для них кожен перехід — це тяжка мука, яку ми нічим не можемо полегшити, хіба що доктор дасть на дорогу склянку перваку, щоб хоч трохи приглушити біль.

Зрештою Борода не витримав і дав радіограму в чисто партизанській манері: «Буде літак чи ні? До бісової мами з такою роботою! Погода відмінна. Вершигора».

Відповіді на радіограму немає, літака теж. Чекали літаків, щоб з мішків пошити в Городниці фуфайки та штани, а з парашутів білизну... Проте часу не марнуємо. Сердюк зібрав з усього містечка кравців та шевців і спішно ремонтує одягу та взуття. У нас є навіть власна фотографія. Місцевий фотограф Микола Федоренко — невеличкий, русявий веселун — весь день фотографує партизанів, а на завтра клієнтура вже одержує готові знімки. Федоренко ще молодий, проте в нього поганий зір, воювати не може, тому й запропонував нам свої послуги як фотограф. На перший випадок у нього є і плівка, і папір. Для бійців велика справа — послати рідним після такого важкого походу свою фотокарточку. І ми зарахували Федоренка до складу загону. Він невимовно радий, бо нарешті знайшов своє місце серед захисників Батьківщини. Раді і наші хлопці.

Містечко живе повнокровним життям. Щодня радисти записують зведення Радінформбюро, а потім політруки, парторги рот та агітатори переписують зведення і йдуть по підрозділах та по хатах. Люди заздалегідь збираються послухати інформацію, терпляче чекаючи агітаторів. А зведення і справді радісні. Вчора радіо передало про звільнення Чернігова. Червона Армія вже під Києвом, от-от вийде до Дніпра! Наша господиня каже, що вона ці дні живе, «як на великдень!.. Вірите, за 802 дні під німцем тільки три дні живу по-людськи!» Мені теж здається, що за сто днів рейду ніде не почував себе так спокійно й затишно, як зараз у Городниці.

Учора, десь після полудня, розвідка доповіла, що між селами Глушково і Мишаківка зупинився зі своєю групою на днівку Сидір Артемович Ковпак. Миттю сідлаємо коней. Вершигора, Кульбака, Москаленко, Ленкін, Сердюк і з десятка бійців помчали щодуху до командира, а ми з Михайлом Івановичем Павловським залишилися готувати нашому дорогому командиру достойну зустріч.

Сидір Артемович приїхав ранком. У повній генеральській формі, з орденами і медалями, тільки замість генеральського кашкета — його незмінна шапка. Схуд, почорнів, але був такий же діяльний, веселий і дотепний. Пройшовся по містечку, поговорив з бійцями, командирами, місцевими жителями, але збирати всю групу заборонив.

— Нехай займаються своїм ділом. А коли об'єднаються всі групи, влаштуємо мітинг.

Не зважаючи на будень, на вулицях людно. Ковпак спинив стареньку святково прибрану бабусю, що поспішала до центру містечка.

— Добрий день, бабусю. Куди це ви так поспішаєте?

— Доброго здоров'я і тобі, синку... Іду оце до клубу. Там, кажуть, ковпаки розповідають, що на фронті робиться. Піду і я, стара, послухаю, чи скоро мої сини та онуки повернуться.

У клубі людно. Політрук 6-ї роти Борис Король читає зведення Радінформбюро. Наші війська вчора звільнили Новомосковськ — це майже під самим Дніпропетровськом. До Запоріжжя залишилося не більше десяти кілометрів. Червона Армія вже вийшла до Десни, від Чернігова і до самого Києва, а сьогодні звільнили Полтаву. В клубі висить шкільна карта з нанесеною лінією фронту. Біля карти товпляться люди, жваво обговорюючи питання, коли буде звільнено Городницю.

Сидір Артемович побалакав з людьми, побував у майстернях, де городницькі кравці та шевці лагодять одяг і взуття. За обідом почав розпитувати Павловського і Сердюка про їхні запаси, а коли встали з-за столу, наказав писати наказ про об'єднання груп і про вихід на північ.

За годину вже був готовий наказ № 407 про об'єднан-

ня груп Ковпака, Вершигори, Павловського і Лисиці в групу партизанських загонів Сумської області, або в військову частину 00117. Наступний наказ № 408 зобов'язував усі групи залишити місця стоянок і в ніч на 25 вересня прибути на збірний пункт — Броницьку Гуту. Начальником штабу з'єднання призначено мене. Вершигора, Павловський, Лисиця повертаються до виконання своїх обов'язків.

Сидір Артемович ще трохи побув у Городниці і виїхав на Глушково. Як не умовляли залишитися, не погодився.

24 вересня

Село Червона Воля, або, як колись його називали, Воняче, стоїть на старому кордоні. Наприкінці лютого цього року, повертаючись під Київ з рейду по Західних областях України, один день тут стояв 1-й батальйон. Це було перше велике партизанське з'єднання, що побувало на той час у цих місцях, і люди зустрічали нас, як найрідніших родичів.

І ось ми знову маємо розташуватись тут на відпочинок. Вперед поїхали розвідники і квартир'єри, щоб розмістити людей в селі і на численних хуторах, розкиданих навколо Червоної Волі. Та ні села, ні хуторів хлопці не знайшли — Червону Волю і навколишні хутори спалили німці, а людей, хто не встиг втекти до лісу, розстріляли. Довелося змінити місце стоянки на село Броницю.

Саме тут, у цьому селі, на п'ятдесятій день після виходу з Карпат групами, ми об'єдналися знову. Поки що підійшли Путивльський і Глухівський партизанські загоони. Кролевецький вже на Дубницьких хуторах. Немає лише шалигінців.

Вдень близько 800 партизанів вишикувалось на вигоні. Не зважаючи на важкі переходи, за останні тижні бійці трохи ожили. Вони ще дуже виснажені, але вже почали наростати м'язи, а в молодших на щоках потроху пробирається рум'янець.

Погано з одягом. Більшість товаришів ходить в есесівських мундирах, трапляються чорні з сірими обшлагами мундири та шинелі галицьких жандармів, мундири угорських егерів. Окремі деталі одягу сполучаються у найфантастичніших варіантах. Ось у 2-у батальйоні стоїть високий боець з борідкою, в есесівському мундирі

і в будьоновці. Начальник розвідки батальйону капітан Шумейко — з борідкою, в капелюсі і темному довгому сюртуці. Дуже нагадує протестантського пастора, який чомусь перехрестив груди ременями і почепив пістолета. Поруч з ним ще два бородачі, один з них дуже нагадує чехівського героя. Бородачів взагалі багато. Вони з'явилися після того, як німці розкидали листівки, де йшлося, що однією з основних прикмет Ковпака є борода! Бороди різні — і «під Ковпака», і широкі, окладисті, на манір Вершигори. Та найбільше подобається мені борода політрука 6-ї роти Бориса Короля. Кругла, руда — вона робила його схожим на царя Миколу. Взагалі ці бороди багато наплутали, мішаючи фашистам всі карти і примушуючи фашистську розвідку ганятися за кожною бородою. Треба зазначити: партизани достойно представляли собою особу командира. Виходить, що Ковпак дійсно був всюдисущим!

На Халупенкові офіцерська шинель, як мені здається, на голе тіло. Москаленко у цивільному костюмі й мазепинці, дуже скидається на бандерівця. Загалом, усе це розмаїття дуже нагадує мені «рибний базар» у Харкові під час непу.

Та який не є вигляд у наших хлопців, а зброя в ідеальному стані. Зараз у нас близько півсотні кулеметів, половина з них трофейні, і біля двох сотень автоматів. Зброю ми зберегли, і хлопці пишаються цим. Пишаються й гордяться, що наперекір усім лихам виконали почесне завдання Партії і Уряду. Вистояли і перемогли в численних смертельних сутичках; зараз, повернувшись із Карпат, тут, у Брониці, під нашим бойовим прапором, що його виніс з Карпат Микола Матвійович Політуха, ми проводимо генеральний огляд своїх сил.

Багатьох вірних побратимів ми назавжди залишили у синіх Карпатах. Натомість звідти ми принесли почуття виконаного обов'язку, гордості за своїх бойових товаришів. Адже ж три місяці псували нерви самому Гімлеру і, зірвавши всі його плани, знову, кожної миті, готові стати до бою. Наші ряди поріділи. У нас не стало гармат, немає важкої зброї, проте ми прийшли ще сильніші. Можуть бути окремі невдачі, навіть важкі, але, зрештою, зараз на нашій вулиці свято! Народ, який бореться за свою свободу, перемогти не можна. Тут не допоможуть ні танки, ні гармати.

...Після мітингу, де був зачитаний наказ про об'єднання, підрозділи пройшли повз імпровізовану трибуну, Лунає команда:

— Вільно! Розійдісь!

Хлопці обнімаються, цілуються. Аж ось хтось вигукує:

— Качати Ковпака!

Десятки рук підхоплюють командира, і він злітає в повітря. Кожному хотілося підкинути старого, і я вже думав, що закачають його до смерті. Коли ж його нарешті відпустили, то він ледь не звалився на землю. Його підхопили під руки Політуха і Митя Гаврилов.

Таким чином, сьогоднішній день можна вважати закінченням нашого славного походу на Карпати. Тепер черга за узагальненням досвіду, викоріненням хиб і навчанням. Так, треба учитись і ще раз учитись, аби бити фашистів «малою кров'ю».

Зашкарублість, убогість думки — страшна і небезпечна річ. Страшна завжди і в усьому, але на війні вона незрівнянно страшніша, бо за неї доводиться розраховуватись кров'ю, людським життям. У партизанській війні перемагає той, хто уважно вивчає обстановку і, не гаючи часу, міняє тактику відповідно до нових умов. Похід в Карпати показав, що партизанська війна з'являється в нову фазу. По суті, дії нашого з'єднання мало чим відрізнялись від дій авіадесантних військ, хіба тільки гіршим матеріальним забезпеченням. Партизани відвойовували міста, з боєм форсували ріки, проривали оборону, вели бої з регулярними військами, з боєм рвали мости. Тобто, наші дії зовсім не ті, що на початку війни, коли ми займалися диверсіями і вели оборонні бої. Тоді як тактичний підрозділ виникла лише «оперативна група» у складі 25—30 чоловік, що могла виконувати самостійне диверсійне завдання. У 1942 році ми були вимушені організувати не оперативні групи, а роти в складі 70—80 бійців. У роті вже був станковий кулемет, 8—10 ручних кулеметів, а командири були озброєні автоматами.

Завдання, які виникали по ходу рейду в Карпати, раз у раз вимагали організації зведених груп із двох—трьох рот, що не завжди сприяло успіху. Я висловив свою думку Сидору Артемовичу, і він цілком поділяв її. Тактичним підрозділом має стати повнокровна рота, що

налічувала б не менше 120—150 бійців із станковими кулеметами, мінометами, двома десятками ручних кулеметів та протитанковими рушницями. В роті має бути відділення мінерів, тобто підрозділ, спроможний виконувати будь-яке бойове завдання.

З таким твердженням, безсумнівно, згодні всі. Але як його перетворити в життя, тут голоси поділилися. Вершигора стоїть за те, аби поповнити існуючі роти добровольцями з місцевого населення і довести їх до бажаної кількості. Для цього у нас є достатня кількість перевірених у боях кадрів командного складу. Зброєю та боеприпасами допоможе УШПР, частину зброї може викинути і Розвідцентр, якому ми робимо великі послуги, та й трофеї будуть. Тож за короткий час ми зможемо мати 3 000 — 3 500 активних бійців.

Михайло Іванович підтримує Вершигору, але я все-таки заперечую. І ось чому. Щоб підготувати таку кількість нових бійців, потрібно щонайменше півроку, інакше наші випробувані, загартовані в боях кадри розчиняться у зливі необстріляних бійців. У результаті ми загубимо боездатність. Це перше. Та не менш важлива і кількість: 1500—2000 чоловік — це найоптимальніше число бійців для рейдового загону. І, зрештою, найголовніше — це час. Укрупнити роти треба сьогодні.

Вирішили поки що укрупнити роти 1-го батальйону. Залишаємо в батальйоні роту мінерів, окрему розвідроту, кавалерійський ескадрон та три стрілкові роти. Нумерацію рот залишаємо стару, за прізвищем командира, 4-а, 5-а і 9-а. Командири рот Пятишкін, Єфремов та Бакрадзе не раз командували зведеними батальйонами і під час Карпатського рейду показали себе зрілими командирами.

Є в нас і гідний резерв. Помічник командира 4-ї роти О. П. Тютєрев у Карпатах замінив пораненого командира і вивів роту з Карпат. Він у будь-яку мить може замінити Пятишкіна. Чудесні командири Віктор Ларіонов та І. В. Дегтьов призначені помічниками у 5-у та 9-у роти. Політруком 4-ї роти за сумісництвом призначений помічник комісара по комсомолу Михайло Андросов, політруком 5-ї — ветеран загону, комісар нашої групи М. Москаленко, а політруком 8-ї — О. Б. Непомнящий.

Після мітингу — коротка нарада командного складу. Я зачитав наказ про укрупнення рот та чергові завдання командного складу по підвищенню боездатності з'єднання. Зараз у таборі кипить робота. Новопризначені командири рот та взводів комплектують свої підрозділи, підбирають молодших командирів, кулеметників — завтра вранці вони повинні подати до штабу свої пропозиції.

У кавескадроні все залишається без змін. Ленкін зарекомендував себе чудовим командиром, і хоч у Карпатах ми позбулися коней (частина загинула від нальотів авіації, а решту з'їли), в Городницю вершники прибули на конях. Гірше з розвідкою. Багато розвідників не повернулося з бойових завдань, дехто, не зумівши пробитись до своїх підрозділів, влився в інші загони. А були й такі, що одірвались і невеличкими групками подалися на північ, вважаючи, що так легко вирватись із ворожого кільця. Ковпак доручив Петру Петровичу детально розібратись у справі і терміново укомплектувати розвідроту.

30 вересня

27 вересня ми спинилися в лісі біля села Кам'янки. За 12—15 кілометрів залізниця Сарни — Коростень, що посилено охороняється німцями (через кожен кілометр — півтора доти). Цілу ніч в небо злітають ракети і тріщать кулемети, прострілюючи залізницю вздовж колії. На щастя, німці полюбляють стріляти трасуючими кулями, і наші розвідники вибрали під Олевськом, кілометра за три-чотири від станції, видолинок, де кулі високо пролітають над головами. Саме тут, у чистому полі, ми й перейшли залізницю.

На північ від залізниці — партизанський край. Крім з'єднань С. Малікова та В. Бегми, тут стоять загони О. Сабурова, 1-е Молдавське з'єднання полковника Андреева, 2-е Молдавське з'єднання Я. Шкрябача та ще кілька невеличких загонів, що, дислокуючись у партизанському краї, висилають диверсійні групи на комунікації ворога.

Спиняємось у селі Біловіжі. Хоч це й партизанський край, сюди час від часу заходять німці, тому люди живуть у лісах, зрідка навідуючись до своїх осель. Зачувши про прибуття ковпаківців, жителі виходять з лісу,

Вже зранку в селі стало людно і весело, як і тоді, коли ми спинялись на днівку по путі в Карпати.

Десь опівдні до Біловіжа підійшов 3-й батальйон. Вже за рікою Случ Матющенко натрапив на наш слід. Вчора перейшов залізницю, а сьогодні наздогнав з'єднання. З ним близько 120 бійців, 9 кулеметів, 4 протитанкових рушниці та півсотні автоматів. Після того, як ми розійшлися у Чорному лісі, йому випали круті шляхидороги. Кілька разів гітлерівці оточували шалігінців, нав'язуючи важкі кровопролитні бої, в яких загинув комісар батальйону Ф. С. Фесенко, командир роти Г. Г. Журавель. Тяжко поранений начальник розвідки І. Я. Швайка нібито потрапив у полон.

Зібралось уже близько тисячі чоловік. 4-й батальйон Брайка і 10-а рота Курочкіна з пораненими, за даними нашої розвідки, вже досягла аеродрому В. А. Бегми, тобто Дубницьких хуторів. Можна сказати: все з'єднання, за винятком окремих груп, у зборі. «Давидовський маневр» повністю себе виправдав. Хоч у нас останнім часом не було радіозв'язку, і кожна група рухалася своїм маршрутом, що визначався командиром відповідно до обстановки, проте всі групи майже одночасно вийшли на збірний пункт. Запросили від командирів характеристики на поранених, що підлягають негайній евакуації на Велику землю, та дали вказівку відкомандирувати з інших підрозділів всіх бійців 3-го батальйону у розпорядження Матющенка.

1 жовтня

Маленький хутірець Конотоп (Березнівський район на Ровенщині) * загубився в дрімучих лісах Полісся. Після короткої наради Ковпак прийняв рішення розташуватися табором в районі Конотопа, щоб привести з'єднання в порядок: відправити поранених, поповнитись боеприпасами. Перевагу Конотопа даємо виключно заради назви, що так нагадує рідну Сумщину.

Рухаємося по гостинній землі партизанського краю. Теплий сонячний день, казкова краса осіннього лісу, почуття того, що ми уже дома,— усе це підбадьорює хлопців. Ідемо чітко, весело. І хоча за чотири місяці рейду та тяжких боїв бійці обірвалися й обносились,

---

* Пізніше хутір ліквідовано.

з'єднання на марші являє грізну силу. Місцеве населення та партизани інших загонів, що часто зустрічаються по дорозі, подовгу дивляться нам вслід. Про те, що ковпаківці живі й не ушкоджені, як пронеслася чутка по партизанському краю, їх уже агітувати не треба.

У другій половині дня підійшли до Конотопа. На великій галявині до десятка будиночків, розкиданих попід лісом. На самому хуторі зупинився штаб, розвідрота, кавескадрон та санітарна частина. Решта підрозділів розмістилася у лісі, зайнявши кругову оборону кілометрів на п'ять від хутора. Поки я з командирами підрозділів уточнюю місця стоянок, застав та секретів, Сердюк, що виконує обов'язки помічника по тилу, разом із доктором Зимою підібрали на узліссі комірчину, і наші майстри приступають до обладнання лазні.

Надвечір — коротка нарада. Ковпак ставить перед штабом завдання: встановити контакт з партизанськими загонами, що діють поблизу; дати вичерпну інформацію про ворога та про роботу залізниці Коростень — Олевськ — Сарни; розшукати 4-й батальйон і 10-у роту Курочкіна; зібрати докладну інформацію про підсумки рейду. Скласти списки на загиблих, поранених і тих, хто не повернувся; оцінити поведінку кожного бійця і командира. На тих, хто відзначився, скласти нагородні листи. Протягом п'яти днів розробити заходи по підвищенню боєздатності з'єднання та підготовці його до нових боїв і походів.

3 жовтня

До Конотопа підійшли решта підрозділів: 4-й батальйон та 10-а рота. Вони дісталися до аеродрому генерала Бегми ще 25 вересня, одправивши в радянський тил поранених та хворих. На Велику землю начальник медсанслужби Бегма одправив також Кудрявського і Курочкіна... Отже, з'єднання живе! Честь і слава командирам груп та їх штабам, що так організовано, з найменшими втратами, провели партизанів через неймовірні труднощі й небезпеку, котрі чатували на партизанів кожного дня, кожної ночі, щомиті.

У Конотопі зібралося вже понад тисячу бійців і командирів. Щодня підходять дрібні групи, що відірвались від більших груп у боях та на переходах. Багатьох ще немає. Не повернулись С. В. Руднев, Г. Я. Базима, О. Ф. Деркач, В. І. Соловйов. З комісаром залишився

майже весь комендантський взвод і багато розвідників. Багато хто розповідає, ніби слідом за ними рухається велика група партизанів на чолі з генералом Рудневим.

Ковпак не сидить на місці. Він за ці два дні побував у всіх підрозділах і навколишніх таборах, де ютиться населення спалених німцями сіл.

Погода встановилась чудесна — починається «бабине літо», і тисячі білих павутинок облуплюють дерева на узліссі. Особливо красивий змішаний ліс та давні вирубки. Могутні сосни, залишені на насіння, розкинули крони над золотими берізками та пурпуровим осичняком. У лісі безліч грибів, горіхів. Місцеві жителі сушать їх і солять. Взимку це стане великою підмогою. Загалом, кожен запасає собі щось на зиму. Проте зими люди бояться. Головне питання — де жити! У тих сім'ях, де є чоловіки, будують землянки, однак багато людей землянок побудувати не може.

Наші партизани понапинали курені, та для напівроздягнених це не захист від негоди. Щоправда, ми могли б розміститися у будь-якому покинутому жителями селі. А де подінуться нещасні люди із спалених гітлерівцями сіл?! Червона Армія вже підійшла до Дніпра — від Речиці і до Дніпропетровська. У цих краях, на Олевщині, її можна чекати лише по весні.

За нашими розрахунками в Конотопі доведеться простояти щонайменше 15—20 днів, а то й цілий місяць, поки одягнемо і взуємо людей, відправимо поранених на Велику землю і одержимо зброю та боєприпаси. Увечері на зборі командного складу Ковпак поставив завдання будувати землянки. Будувати капітально, з печами та вікнами. На взвод — землянку. Таке завдання багатьох, м'яко кажучи, здивувало: «Ми, ковпаківці, рейдовики,— заявляли хлопці,— і раптом землянки! Адже через місяць будемо далеко від цих місць».

Ковпак обурювався на подібні репліки, проте рівно і тактовно роз'яснював:

— Ніхто не може поручитись, що завтра або через тиждень не вдарять морози, або заморозки — і тоді неминучі хвороби. І те, чого не зміг зробити Гімлер з багатотисячним військом, зробить простуда. Крім того, слід подбати і про безпритульних дітей, стариків, жінок...

Зрозуміли командира швидко. А помічник комісара по комсомолу Михайло Андросов запропонував оголосити конкурс-змагання на кращу землянку.

Учора на збірний пункт прибув Г. Я. Базима з кулеметниками П. Ф. Бичковим та Д. М. Синиченком. У ніч на 19 вересня під селом Білопіль Базима наскочив на засідку. Кінооператор Борис Вакар та Яша Давидович загинули, а пораненого Базиму вивів з поля бою кулеметник Синиченко. Він же з Бичковим врятував зняту Вакаром плівку та польову сумку Базими з штабними документами. Зараз Базима тримається по-молодецькому. Останні дні вони долали пішки по 20—25 кілометрів.

Базима розповідає, що він залишився відрізаним ворогом на лівому березі Пруту. Проритись назад до гори Діл не зміг. Проте і чекати на Ковпака не став — відразу ж подався на північ, на вихід з Карпат. Днювали на горі Магура. Коли Ковпак вів бій з карателями на горі Діл, він уже був під Ділятином. Десятий день днював за Дністром.

Ковпак наказав оформити на П. Ф. Бичкова та Д. М. Синиченка нагородні листи, представивши їх за збереження штабних документів, плівки і порятунок Базими до ордена Червоного Прапора.

Дуже шкода Бориса Вакара. Талановитий оператор знімав Сталінградську битву і був удостоєний Сталінської премії за неповторні кадри, зняті на волжській твердині. А тут загинув від кулі зрадника-поліцай! Останні слова Вакара: «Плівку!.. Направте Довженку в Москву зняту плівку!»

Вчора Давид Бакрадзе вніс пропозицію, щоб Ковпак неодмінно був на вхідчинах у переможців. Довелося старому погодитись. Хлопці зустріли згоду вигуками «Ура».

Змаганням пройнявся весь склад з'єднання. Зустрічав не одну підводу з цеглою, яку везуть з навколишніх попелищ. 9-а рота навіть роздобула у лісництві засклені рами. На будівництві працюють всі. Звільнили лише розвідників та кавескадрон, який теж виконує функції розвідки. Частина розвідників пішла на зв'язок з партизанськими загонами, решта розвідує ворожі гарнізони і залізниці Коростень — Сарни та Здолбунів — Сарни — Лунінець.

Захоплено трудиться Ленкін, відтворюючи свою кіноту. Він встановив зв'язок з Олевським партизанським

загоном і за його допомогою виготовляє сідла. Партизанські чинбарі з місцевого загону виробляють сирицю, а в Купелі на кузні-місцеві ковалі гнуть дуги та роблять ленчики для сідел. Є надія, що кіннота незабаром по-справжньому осідлає коня.

Після всіх тортур Карпатського рейду зараз ми не перевантажуємо людей, даємо їм відпочити. Виняток становлять штаби. Штаби перевантажені, особливо штаб з'єднання. Мало того, що треба зібрати й узагальнити матеріал про Карпатський похід, скласти списки бійців і командирів, які ще не повернулися або загинули в боях, написати нагородні листи, оформити документи на поранених... Треба ще організувати навчання, розвідку. Пора готувати з'єднання до нових боїв і походів, вести поточну роботу, аби прогодувати, взути й одягти тисячу воїнів. А в штабі поки що я один та «начальник канцелярії» Вася Новиков. Михайла Івановича Павловського тепер призначено заступником командира, турботи по господарству лягли на Івана Сердюка, помічника по тилу.

Доповідна стройова записка командира станом на 5 жовтня 1943 року: з 1517 чоловік, що вирушали у похід на Карпати, вже повернулося 1073, з них 39 бійців і командирів, поранених в Карпатах, відправлено на Велику землю, а 50 ще чекають відправки. 215 чоловік загинуло. 7 тяжкопоранених залишили на лікування у населення Прикарпаття, 200 чоловік ще не повернулися. Звичайно, дехто з них загинув у боях з фашизмом чи від рук націоналістичної навалочі. Та повертаються навіть ті, кого ми давно «поховали», ще в Карпатах.

6 жовтня

Ще при форсуванні з'єднання у нас встановилася хороша традиція: ні Ковпак, ні Руднев не допускали дріб'язкової опіки командного складу, ніхто не вирішував питань за своїх підлеглих. Кожен командир чи начальник повністю відповідав за доручену йому справу і користувався всією повнотою влади. Це звільняло і командира, і комсара від дріб'язкових поточних справ, давало змогу дивитись вперед і, аналізуючи свою діяльність, озиратись на пройдений шлях. Вони завжди могли

відключитись від поточних справ і спокійно обдумувати те чи інше питання.

Ось і сьогодні Ковпак весь день працював над картою, аналізуючи обстановку, що склалася у ворожому тилу. Увечері, ставлячи завдання підібрати йому матеріал про зустрічі наших партизанів з підпільниками під час походу в Карпати, він розповів багато такого, що ми знали, але, перевантажені поточною роботою, не аналізували чи не надавали належної уваги. У викладі Ковпака ця інформація набирала зовсім іншого забарвлення.

По путі в Карпати ми надто швидко рухались вперед, через що й не могли встановити зв'язок з підпіллям. Так, лише на третій день, минувши Кременецькі ліси, ми дізнались про підпілля в Дубно та навколишніх чеських колоніях. А скільки існувало підпільних організацій та одиноких підпільників, які не встигли встановити з нами зв'язку?!

Розгром німецьких гарнізонів у Скалаті, Раштівцях, Росільній, евакуація німецької адміністрації в містах і містечках Галичини, зірвані під Тернополем мости на центральній залізниці ворога, знищені нафтопромисли в Биткові та Яблуноці, а також криваві, важкі бої в горах — усе це сколихнуло трудівників Прикарпаття, активізувало діяльність підпілля.

Наше повернення з гір групами, що пробиралися широким фронтом, який охопив Станіславську, Тернопільську, частину Львівської та Кам'янець-Подільської областей, було багате на зустрічі з підпільниками. Цьому сприяло ще й те, що поряд з основними групами паралельними маршрутами рухались й дрібні групки. Ці групки, у складі яких було багато поранених бійців і командирів, найбільше потребували допомоги. Тож саме ці групки найчастіше зустрічались з підпільниками, які допомагали усім, чим могли.

Ми в штабі старанно підбрали Ковпаку всі випадки зустрічей з підпільниками, і зараз поступово з'ясовується, що у Прикарпатті, з перших днів гітлерівської окупації, не затихає підпільна боротьба з фашизмом. Вже на другий день після того, як ми зайшли в гори, старий гуцул розповідав мені про закатованих в Солотвині, наприкінці 1941 року, комсомольців-підпільників. Розмовляючи з молодим, русявим комсомольцем з Маняви, який водив роту Карпенка на Битків, я почув від нього про комсомольське підпілля в селі Зелена. В ту

організацію гестапо заслало провокатора, і більшість юних месників загинула в тому ж таки 1941 році. Проте й донині час від часу там з'являються листівки, написані від руки або надруковані на звичайній машинці. Але тепер підпільники вели себе обережно. Видно, що ними керувала обізнана з правилами конспірації людина — напевно хтось із колишніх підпільників КПЗУ.

Почалися пошуки підпілля. Але криваві оборонні бої в долині Бистриці та ряд складних проблем, що постали перед нами в новій для нас війні у горах, стали на заваді налагодження зв'язків з підпіллям. І все ж підпілля об'являлось! У 4-й батальйон прийшла комсомолка, одна з уцілілих підпільників села Зелена. Дівчина просилася до загону, щоб помститись за закатованих товаришів. Токар доповів комісару. Та оскільки дівчина була поза підозрою в гестапо, її залишили в Зеленій, вважаючи, що на місці вона буде більш корисною.

У серпні, коли з'єднання виходило з Карпат, групу Ковпака три доби проводив лісник з Березова. Приблизно таких же років, як і Ковпак, він чудесно знав місцевість і був хороброю людиною. Вони з Ковпаком навіть потоваришували: спали під одним кожухом, багато розмовляли про партизанську діяльність та про боротьбу з гітлерівцями. Перед тим як повернутися (додому, вуйко Роман, так звали провідника, дістав кілька затертих листівок, написаних від руки на аркушиках шкільного зошита.

— Єсть партизани і в нас, — раптом оголосив він. — Пишуть ось такі листівки. А восени вони розігнали на постерунку жандармів. Кажуть, що одного жандарма, що як пес був в'їдливий, забили. Після того у горах з'явилися «сіроманці» ОУН. Тепер партизанам треба берегтися і німців, і бандерівців. Люди за партизанами пішли б, та тільки нам потрібен свій Ковпак...

Листівки вуйко Роман залишив на згадку командирові, так і не здогадуючись, що то і є легендарний Ковпак. Ось лежать вони переді мною, дещо наївні, але б'ють в точку — закликають людей до боротьби.

«ДОРОГІ БРАТТЯ!

Нашу Україну грабують німецькі фашисти, громлять, палять цілі села, забирають людей ні в чому не винних в тюрми і розстрілюють задарма. Ви подивіться, як грабують! А їм допомагають

наші, які пішли в поліцію, організували українські комітети, які допомагають їм грабувати і годувати їх та видавати невинних людей в гестапо.

Ховайте худобу, не давайте молока, не йдіть на їхні збори, не йдіть на каторжні роботи, не йдіть в СС «Галичину», бо СС не довго й кінець. Допомогайте военнопленим, допомагайте хто чим може. Слухайте, що говорить Москва по радіо. Не вірте, що вони забрали Москву. Вони Москву не побачать, так як ви не будете бачити своїх перших постолів. Подивіться, як тікають італійці із фронту цілими шалонами.

Не давайте вовну. Дівчата, не плетіть їм фетрів, бо вони вбивають Ваших братів, сестер, а Ви їм допомагаєте.

Прочитай і передай другому.

СМЕРТЬ ФАШИСТАМ!»

А ось іще одна листівка:

«Увага!

СТАНЬ ПРОЧИТАЙ І ПЕРЕДАЙ ДРУГОМУ

СМЕРТЬ ФАШИСТАМ!

СМЕРТЬ ГІТЛЕРУ!

СМЕРТЬ ІХ НАЙМИТАМ!

Дорогі громадяни, друзі і товариші. Подивіться, як нищить фашизм наші села, як мордують наших ні в чому не винних людей, як забирають наше майно і вивозять в Німеччину.

Не вірте їхнім наставникам, яких вони поставляли: старостів, війтів, сотників, які лижуть їм... та ловлять бідних людей і відправляють в Німеччину на каторжні роботи, не давайте своє майно, не йдіть у Німеччину, втікайте від них, ховайтеся в ліс. Як хто може, допомагайте потерпілим від них.

А ви, прокляті наймити-поліцаї, не грабуйте бідний народ, скидайте з себе шкаралупу фашистську, яку ви убрали на себе, поки не пізно. Слухайте, хто має радіо, що говорить Москва.

Все одно переможе Червона Армія та Комуністична партія.

1.ІІ.1943

Іван Єрофейович Лисиця тричі зустрічався з підпільниками, які допомогли йому харчами, боеприпасами і живленням до рації, виділили провідників, що довели групу до Дністра, де він зустрів Ковпака. Я записав його розповідь до свого зшитка:

— Через тиждень після Ділятинського бою ми вийшли на лівий берег Пруту. Весь день ішли лісом, горами і надвечір, 10 серпня, не доходячи до поточку Яворник, натрапили на лісовий кордон. В хаті була дівчина, що назвалась Василюю, та сліпий хлопець. Батьків не було дома. Упевнившись, що перед нею партизани-ковпаківці, вона розповіла, що комсомольське підпілля, яке діє на Прикарпатті, вирішило прийти на допомогу партизанам. Комсомольці зібрали для поранених харчі, перев'язочний матеріал і деякі ліки. Частина зібраного є в неї. Василюна нагодувала партизанів, дала на дорогу хліба, м'яса, бринзи і два ящики російських гвинтівочних патронів. Вивівши на стежку, показала безпечний шлях і попередила про сусіда-зрадника, який живе за півкілометра від них.

За тиждень ми знову зустріли групу озброєних: дві дівчини і трое хлопців, які назвали себе комсомольцями-підпільниками. Вони допомогли нам харчами і привели старого гуцула-провідника, який кілька днів проводжав партизанів. У маленькому хутірці, неподалік села Мозолівки, старий залишився, а групу повів уже новий провідник. Ми вийшли з гір і в березовому лісі, на південь від села Мазури (зараз село Мирне Назавицької сільради), зустріли трьох чоловік: один назвався лісником, а два — підпільниками із Станіслава. Вони дали нам хліба, сала, дві анодних батареї для радіостанції, ящик гвинтівочних патронів і знову привели провідника, що привів нас до самого Дністра, аж поки не зустріли Ковпака...

Станіславські підпільники розповідали Лисиці, що тут, на Прикарпатті, у робітничих районах Станіславщини, ще за польських часів були сильні осередки КПЗУ. Багато з цих людей залишились на окупованій території і зараз працюють у підпіллі. Вже з того, що за пару годин вони принесли батареї живлення та патрони, стало зрозумілим, що там діяло сильне, організоване підпілля.

Трохи раніше в районі села Гаврилівки, кілометрів за 7—8 на північ від місця зустрічі Лисиці з станіслав-

ськими підпільниками, група Ковпака зустріла молодого білявого хлопця, який назвав себе польським комуністом. Хлопця звали Андрій, він довго просився до загону, а коли Ковпак дав свою згоду і попросив дістати карту місцевості, то Андрій за кілька годин повернувся з польською туристичною картою, де були нанесені ворожі гарнізони. Однак на цей раз іти з Ковпаком відмовився. Він же й розповів партизанам про листівку гестапівського ландвірта Сірка, який дуже боявся, щоб його не прийняли за звичайного «сірка». Розповів також про арешти в селі Гаврилівці, зрадницьку роль попа Лазарева. Я про це писав у свій час в щоденнику і повторюю зараз, аби, зіставивши це з іншими даними, сказати про те, що в районі Гаврилівки справді діяло антифашистське підпілля.

Зустрічалась і тісно взаємодіяла з підпільниками наша група. Вершигора, зокрема, використав людей доктора Зими, які постачали харчі втікачам з станіславського гетто, для розвідки та встановлення зв'язків із польськими підпільниками у містах Бучачі і Станіславі, що діяли на залізничному транспорті. Взаємодія з підпільниками допомогла тоді нам місяць пробути в Чорному лісі і, уникаючи боїв, вислизнути з численних пасток генерала Крюгера. Аналізуючи наші дії в Карпатах, на прикладі групи Вершигори можна зробити висновок про те, який надійний союзник — підпілля і як ми багато втратили, що з нами на рейді не було представників партійної та комсомольської організації Станіславщини.

7 жовтня

Вже за Дністром, в одній із численних сутичок, ворог одрізав від групи Ковпака взвод П. Тетьоркіна. Із взводом був командир 8-ї роти М. Ісацков. На третій день, розшукуючи свою групу, він зустрівся з нами і далі вже рухався разом з нашою групою. 4 вересня, одержавши перші достовірні дані про групу Ковпака, ми розіслали навкруги розвідників, щоб встановити зв'язок із Сидором Артемовичем. Розвідники кавескадрону Микола Хожай і Олександр Громов одержали завдання пройти маршрутом, яким рухалися в Карпати і, в разі зустрічі з командиром, поінформувати Ковпака про всі події у нашій групі. Старшим призначено Хожая. І ось

сьогодні ранком хлопці повернулися, а з ними три представники підпільної організації села Дзеленці, Черноострівського району, Кам'янець-Подільської області*. Сашко Громов повів підпільників у кавескадрон відпочивати після далекої дороги, Хожай від відпочинку відмовився:

— Я вже краще доповім, а потім відпочину...

Як на свої дев'ятнадцять років Микола Хожай був досвідченим розвідником і активним учасником багатьох боїв. Одержавши завдання, хлопці вирушили на схід. Недалеко від Збруча, натрапивши на слід групи Курочкина, розвідники пішли навздогін. Курочкин ішов дуже обережно — слід раз у раз зникав. Блукаючи однієї ночі біля села Дзеленці, вони зіткнулись з людиною, що польовою стежкою ішла назустріч. Ситуація склалась досить драматична. Невідомий, атлетичної будови чоловік, був озброєний автоматом ППШ. У темряві почались переговори. Важко сказати, що вплинуло: інтуїція чи здоровий глузд, але вони порозумілися. Чоловік назвав себе Миколою Павловичем Козієм, директором Дзеленецької сільськогосподарської школи. Хожай і Громов відрекомендувались ковпаківцями. Довіра, що встановилась між ними, була настільки повна і взаємна, що партизани погодились піти на квартиру до директора школи. Сім'я зустріла хлопців, як найближчих людей. Дружина Козія Галина Титівна, не зважаючи на пізній час, нагріла води, організувала баню, дала хлопцям чисту білизну.

М. П. Козію років тридцять п'ять. Він чув про Карпатський похід Ковпака — далеко рознеслась чутка про розгром Скалату, про зірвані на залізниці мости, глухим відгуком дійшли чутки про важкі бої в горах.

— Хлопці, нам потрібна ваша допомога, — звернувся він до партизан. — Але зрозумійте мене правильно. Я не один, мені треба порадитись з друзями. Залишіться на кілька днів, а ми за цей час зберемо вичерпні дані про залізницю, Проскурів** і Волочиськ.

Розвідники погодились. Решту ночі і день перебули у великому сараї, на сіннику, а ввечері до Козія прийшли С. Федючок, Сергій Капітан, Михайло Мороз, Антон Цезорик та Петро Мельник. Вони повідали, що зв'язок з

---

* Нині — с. Зелена, Хмельницької області.

** Нині — м. Хмельницький.

керівництвом у Проскуріві втрачено. Немає зв'язку також з шепетівськими партизанами Одухи — Кузовкова. В окрузі з'явилися численні банди оунівців, тим часом диверсійні групи радянських партизанів останнім часом не з'являються. Підпілля потрібен зв'язок — у Федючка багато цінних розвідданих, які негайно треба передати у Розвідуправління Генштабу. Крім того, необхідно вивести в ліс людей, яким загрожує арешт.

Розвідникам показали друкарню, листівки. Шрифту було мало, і підпільники могли друкувати лише маленькі листівки — по 80—100 слів. Але кожне слово било в ціль. Хожай відразу збагнув значення такого зв'язку. Водночас у голові розвідника промайнула думка: «А що, коли це провокація, і я приведу до загону з десятків шпигунів?» Треба перевірити. Але як? Тренований мозок працював напружено.

— А у вас, товариші, зброя є?

— Є автомат, кілька гвинтівок, патрони, гранати, міни.

— У дорогу без зброї вирушати не можна, порадив Хожай.— Треба діставати зброю.

На деякий час запанувало мовчання, яке порушив дзвінкий голос Михайла Мороза, молодого комсомольця, учня сільгоспшколи:

— З вашою допомогою це простіше простого. По шляху цілодобовий рух. Зробити вночі засідку, і буде зброя.

Швидко домовились. Наступної ночі вирушили до шосе Тернопіль — Проскурів. Мороз і Цезорик по черзі несли протитанкову міну. Вже зовсім стемніло, коли підійшли до наміченого місця — об'їзду зруйнованого місточка. Зорієнтувавшись, хлопці зайняли місця. З годину шосе було безлюдне, аж десь біля півночі від Волочиська показалося сліпуче сяйво автомобільних фар — рухалося кілька автомашин. Хожай запропонував пропустити їх, але підпільники не погодились. Михайло Мороз тут же поставив у колію, в кінці об'їзду, протитанкову міну.

Колона просувалася поволі. В ній було три автомашини — передня й задня вантажні, а середня легкова. Розподіляються обов'язки: Громов, страхуючи міну, б'є по першій машині, Хожай — по останній, а Козій з автоматом — по центру.

Секунди, які здались вічністю... І вибух струсонув повітря! В ту ж мить ударили автоматні черги. На шосе

валялося одинадцять фашистів, з них три офіцери. Партизани підбрали два кулемети, три автомати, шість гвинтівок, пістолети, патрони і німецькі мундири. Обтяжені трофеями, кілометр пройшли по дну невеличкого струмка, а потім звернули до села.

Через кілька днів, озброєні трофейною зброєю, одинадцять підпільників вирушили на північ, у Шепетівські ліси. Залишивши тут Костянтина Дем'яновича Костянтинова з бійцями, Хожай разом з Михайлом Морозом, Степаном Федючком та Михайлом Накутним подалися наздоганяти з'єднання.

Поділля, де Червона Армія веде переможний наступ, давно цікавить армійську розвідку, але ті уривчасті дані, які вона одержувала від нас і від з'єднання імені Михайлова, були недостатні, до того ж, застарілі — поки розвідник подолає 300—400 кілометрів насиченої ворогом території, зійде багато води.

Тож коли Вершигора передав докладну інформацію Федючка в Розвідуправління Генштабу, йому запропонували організувати в районі Волочиська постійну резидентуру. Петро Петрович вніс пропозицію використати для цієї мети Дзеленецьке підпілля. Ми доповіли Ковпаку, і він наказав нам з Вершигорою, детально розібратись у справах підпілля і дати свій висновок.

Докладно розмовляємо з Хожаєм та Громовим. Хлопці високої думки про підпілля, оскільки резидентура це — не абстрактні поняття, а живі конкретні люди-радисти і рація. До речі, вони справляють непогане враження. Молоді, зібрані, патріотично настроєні. Починаю із старшого за віком Накутного. Михайлу Филімоновичу за тридцять. Працівник органів НКВС, він у липні 1941 року вступив до I-го партизанського полку НКВС. У гарячі дні початку війни партизанів використали не за призначенням, а як прикриття відступаючих частин Червоної Армії. В одному з боїв Накутного поранило. Він добрався до рідних місць, де й провадив підпільну роботу.

Степану Степановичу Федючку років 22—23, теж досвідчений партизан. У 1940 році Федючок закінчив Одеське артучилище. Був поранений і залишився в районі Волочиська, де працював у підпіллі. Мав зв'язок із Проскурівським підпіллям. Наймолодший — двадцятирічний комсомолец Михайло Павлович Мороз. Михайло навчається у Дзеленецькій сільгоспшколі. Кмітливий юнак

з руським зубом і ясними очима, запальний, як сама молодість. Коло його обов'язків у підпіллі дуже широке. Зв'язковий, друкує листівки й розповсюджує їх. У його матері явочна квартира. Проте гаряча молодість, запальна вдача та необережність у дотриманні правил конспірації призвели до того, що Михайло потрапив під підозру гестапо. Тож повертатися назад не можна.

Михайло докладно розповів мені про роботу підпілля та про самого Козія. Микола 16-річним юнаком вступив до Ленінського комсомолу. У 1928 році закінчив агрошколу в Дзеленцях. Три роки навчався у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті. Через нестатки тимчасово залишив навчання. Працював агрономом МТС у Чорному острові. Потім скінчив агропедінститут в Києві, працював викладачем, завучем та директором школи у Миропівському районі. У жовтні 1939 року, після звільнення Західної України, його призначено директором Острогського педучилища. Там, у квітні 1940 року, був прийнятий до лав КППРС.

На другий день війни М. П. Козій направляєтся у діючу армію. Спочатку — політрук медсанбату, потім — політрук роти, секретар партбюро 4-го окремого шляхового батальйону. У вересні 1941 року, вже за Дніпром, під час прориву з оточення був тяжко поранений в груди і залишився на окупованій ворогом території. Полон. Втеча. Арешт на батьківщині дружини, і знову втеча. Після довгих поневірянь дістався до рідного краю. Влаштувавшись на посаду завідуючого водяним млином, приступив до організації підпілля. Спочатку в організації числились родичі та найближчі знайомі, потім до неї почали залучати нових людей. Підпільники друкували й розповсюджували листівки; чинили диверсії — обривали зв'язок. Допомогали також військовополоненим і єврейському населенню.

У травні 1942 року Михайло Мороз познайомив Козія з Федючком і проскурівським підпіллям, тож за вказівкою підпілля Козій влаштувався директором агрошколи в Дзеленцях. Зараз у підпільній організації діє дванадцять активних товаришів, навколо них гуртується численний актив, що виконує окремі завдання. Таких людей багато. У більшості сіл Волочиського, Чорноострівського, Меджибізького та Фельштинського* районів

---

* Нині — с. Гвардійське, Хмельницької області.

є групи патріотів — по два-три чоловіки, які готові виконати будь-яке завдання підпільної організації.

У перші дні війни багато людей, що залишилися на окупованій ворогом території, були приголомшені брехливою геббельсівською пропагандою. Пригнічені відступом Червоної Армії і фашистським терором, вони загубили віру в перемогу, а значить, і доцільність дальшого опору. Партизани були далеко на півночі, і про них доходили лише глухі, суперечливі чутки. Підпільники почали з листівок. Матеріальна база у них була: радіоприймач, друкарська машинка, примітивна друкарня. Мало шрифту та ще менше паперу, тому в діло йшло все — зошити, обгортковий папір і навіть німецькі листівки, на звороті яких партизани друкували повідомлення Радінформбюро. Листівки були коротенькі. В основному це повідомлення про події на фронтах, термінові попередження молоді про мобілізацію до Німеччини, звернення до поліції, попередження населення про появу лжепартизанського загону і т. п. Мороз передав мені кілька листівок. Деякі з них я просто вирішив переписати, зберігаючи текст без всякої зміни.

1. ШУЦМАНЫ ПРОСКУРОВСКОГО И ЛЕТИЧЕСКОГО ОКРУГОВИ

Вы, немецкие холоуи, изменники Родины, слепые ползуны в руках фашистской жандармерии, избиваете, штрафуете, отдаете гестаповцам честных людей на уничтожение. Одумайтесь! Ведь вы охраняете от народа народное добро. Все честные переходите в партизаны, у вас оружие — идите в лес, создавайте местные партизанские группы. Ставьте задачу — каждый честный шуцман 3—5 немцев приконч.

Нач. Партизанского штаба (Гарманов)

2. ПОЛИЦАИ!

Не бейте крестьян, не увозите в Германию на рабство и голодную смерть людей, не палите хат, ибо вы подлецы, и ваши родственники ответят перед Родиной. Убивайте немцев и власовцев, уходите в лес к партизанам. Кто не выполнит, будет расстрелян.

Партизанский штаб

3. ТОВАРИЩИ!

Маяровский — националист-холуй Проскуровского гебитскомиссара посылает по селам лжепартизанский отряд подводами и пешком под видом партизан. Это бандиты, шпионы, гестаповцы, по голове их из-за угла топором, вилами, гранатой. Не давайте им шататься, грабить население. Не верьте этим грабителям. Они компроментировать стремятся наших красных партизан: но население знает, что партизаны не грабят. Грабят одни маяровские, лигунинские, бараны, гусары — эти холуи Шерберга Гамера.

Партизанский штаб

4. СМЕРТЬ ФАШИСТСКИМ ЗАХВАТЧИКАМИ МОЛОДЕЖЬ ПОДОЛЯ

Немцы насильно увозят юношей на голодную смерть и рабский труд в Германию. Не едьте, не верьте их «культуре». На немецких биржах платят за вашу голову и мозоли немецкие фабриканты-помещики по 6—7 марок, и с этого момента вы раб. Вас имеет право за самое недовыполнение работы убить хозяин. Сейчас готовится мобилизация молодежи 22—25 г.г. рождения. Не в Германию, а в лес иди, молодежь, к красным партизанам Ковпака. Наблизается момент нашего освобождения. Красная Армия у Днепра.

Да здравствует Красная Армия — наша освободительница!

Да здравствует советская молодежь!

30.08.43 г.

Партизанский отряд

Поряд з листівками пішли диверсії. Восени 1942 року в навколишніх селах почалися масові аварії тракторів та молотарок. Поліція збилася з ніг, шукаючи саботажників, але підпільники діяли обережно. Фашисти були вимушені скирдувати необмолочений хліб, але тоді почалися пожежі. Листівки, заграви пожеж, аварії та диверсії показували населенню, що смертельна боротьба з фашизмом триває, що поруч борються патріоти.

Коли з Карпат почали виходити групи наших партизанів, підпільники проводили їх через залізницю в напрямку села Волиці. Навколо сіл, де найчастіше проходили партизани, вони поприбивали таблички: «Увага! Тиф!» — і німці, боячись тифу, не заходили в «карантинні» села...

Довго точиться розмова. Підпільникам дуже важко. Вони раз у раз гублять зв'язки з Проскурівським підпіллям. Дуже слаба матеріальна база: немає паперу, фарби, мало шрифту. Вони готові до диверсійної роботи, маючи магнітні міни. Могли б вивести з ладу не один ешелон чи автомашину, але мін у них зовсім немає. На жаль, і ми поки що нічим не можемо їм допомогти. Найдоцільніше в сучасних умовах — переключити підпілля на розвідку. Це була б неоціненна допомога наступаючим частинам Червоної Армії. Вершигора вже домовився про засилання розвідгрупи у район Волочиська, і хлопці в один голос запевнили: забезпечать докладну інформацію, забезпечать радистів житлом й гарантують їм відносну безпеку.

Обговорюємо деталі. Михайлу Морозу повертатися назад не слід — це загрожує провалом всієї операції. Рекомендуємо йому повернутися до своїх товарищів, що залишились у Шепетівських лісах, і разом, обростаючи новими бійцями, просуватись далі на південь.

У район Волочиська вирушають Накутний, Федючок та радист Врам Аванесян, або, як його зовуть партизани, Коля. З цією ж групою йде розвідник з Могилів-Подільського району Ковальчук та радистка Маша Афанасьева, 20-річна комсомолка з Москви. На підготовку даємо десять днів. За цей час підпільники під керівництвом Платона Воронька повинні оволодіти основами мінно-підривної справи і пройти докладний інструктаж у Вершигорі. Курс навчання пройде і Мороз — у партизанському житті пригодиться.

8 жовтня

Коли ми розходилися групами після Ділятинського бою, точилося багато розмов, які зводились в основному до того, що на прикриття поранених треба залишити численнішу групу та з кращим, ніж мала 10-а рота, озброєнням. Переконувати усіх ніколи було, і Ковпак просто звелів виконувати свій наказ. І ось час підтвердив його

правоту. Курочкін та Шпорталюк чесно виконали наказ, довели поранених до аеродрому і відправили на Велику землю. На жаль, і самого Курочкіна, що був тяжко хворий, довелося одправити в госпіталь. Відлітаючи, він залишив рапорт на ім'я командира. Не повернувся з Карпат і Шпорталюк, натрапивши з групою розвідників на ворожу засідку.

Проаналізувавши рапорт та побесідувавши з бійцями 10-ї роти, з парторгом роти Я. Пахомовим та пораненими Цунаєвою і Щетиніною, я приходжу до висновку, що це був безприкладний рейд.

Ранком 6 серпня група Курочкіна вийшла в ліс між селами Княжий Двір* і Молодятин. Перед цим фашисти ретельно прочесали навколишню місцевість: на землі валялись уривки паперу, недокурки, стріляні гільзи. В лісі було тихо, лише на заході було чути звуки сильного бою: вибухи мін, розриви снарядів і часті кулеметні черги. На південь, по шляху, куди пішли наші групи, лунали вибухи бомб великого калібру. Рота зайняла кругову оборону, і Курочкін вислав розвідку на Княжий Двір. Обстановка була настільки складна й тривожна, що в розвідку включили політрука Шпорталюка і помічника командира роти Т. Рожкова.

У Молодятині повно фашистів. Дороги на Печеніжин та Чорний Потік контролюються бронемашинами. Через село Княжий Двір суцільним потоком ідуть війська, танки, артилерія. Рухатися поки що нікуди не можна. Порадившись з політруком та парторгом роти, Курочкін наказав зарізати коня і, трохи обпаливши м'ясо на вогні, погодувати поранених та бійців.

Повертаючись із Карпат, Ковпак поставив перед Курочкіним та Шпорталюком єдину вимогу: будь-що протриматись у Княжедвірських та Молодятинських лісах три доби, а потім діяти на власний розсуд. Головне, щоб група звикла до нових умов. Крім того, Старий гадав, що бойові дії перемістяться у друге місце, і в районі 10-ї роти не буде великої концентрації ворога. Адже куди б не вирушили зараз поранені, вони скрізь наштовхнуться на концентрацію ворога, і тоді загибель групи неминуча. Тільки перечекати!..

Ніч минула спокійно. В лісі вогко і холодно. Вночі пройшов невеликий дощик, а зранку густі сиві хмари

---

* Нині — с. Верхне, Івано-Франківської області.

низько спустились над лісом. Не зважаючи на негоду, за Молодятином, коло Чорного Потоку, німці нещадно бомбардують ліс, і в небо здіймаються стовпи диму, зливаючись з хмарами. Настрій тривожний. Рожков з відділенням бійців вийшов у бік Молодятина на розвідку, а Курочкін, щоб розвіяти настрій та одігнати нездорові думки, наказав побудувати для поранених курені. Тільки-но встигли побудувати такий-сякий притулок, як пусктився дрібний дощ. Поранені, ще мокрі від нічного дощу, страждають. Тяжко поранений боєць третьої роти Ошерчук марить. Йому ввижається то тихе Полісся, то клич матері, то раптом кричить: «Ось вони, ось! Карпо, німці обходять!.. Давай сюди кулемет, Гриша!..» Марення тяжко впливає і на поранених, і на здорових, а тут ще не повернувся з розвідки помкомроти Рожков...

Ніч на 8 серпня ще важча. Ніхто не спав. Поранених охопила тривога, яка передалася на медперсонал і бійців. В усіх одне бажання — йти звідси. Куди — не так уже й важливо. Лише йти!.. Шпорталюк і Пахомов зібрали комуністів, комсомольців, розповіли їм обстановку. Шпорталюк, Курочкін і парторг Пахомов пішли до поранених. Обстановка трохи розрядилась. Ранком зарізали ще одного коня. М'ясо обпалили на вогні і сирого кониною погодували людей. На цей раз для поранених не було навіть дрібки солі.

День поминув спокійно. Далеко на південь ворог бомбардував гори. Поблизу тихо. У другій половині дня Курочкін вислав на Княжий Двір розвідку. Командиру відділення Василю Івашенку було поставлено завдання: встановити спостереження за дорогою Коломия — Ділятин, обрати місце переправи через Прут і привести до групи місцевого провідника.

Надвечір погода остаточно зіпсувалась. Північний вітер шумів у верховіттях дерев, обламував сухі гілки. Небо заволало хмарами. Десь о дев'ятій вечора повернувся Івашенко. У Княжому Дворі ворога немає. Дорога безлюдна, і тільки зрідка курсує патрульний броньовик. Привів провідника. Провідник, літ під тридцять п'ять чоловік з села Княжий Двір, назвав себе Васильчуком Єгором Дмитровичем. Виглядав дещо непривітно, але пообіцяв провести через Прут безпечним перебродом.

О десятій група нарешті вирушила в путь. Малопомітною стежкою колона поволі посувалась вперед, раз у

раз розриваючись в непроглядній п'їтьмі. Як на грїх, ударив дощ, і рух ще бїльше уповільнився. Шість чоловїк тяжкопоранених везли на конях, решта рухалася пїшки. Вийшли на узлісся: внизу глухо шумить рїка, позаду верховодить у верховїттях вїтер. Група спускається з гори, і в цей час провїдник тїкає. Поки Шпорталюк збирав колону, Курочкін з бїйцями пїшов на розшуки нового провїдника. На щастя, вїн швидко зустрїв дїда з онуком — хлопцем рокїв чотирнадцяти. Сміливе хлоп'я з радїстю погодилось провести групу куди завгодно. Курочкін повернувся до колони, а там знову бїда — одїрвався взвод, що йшов у ар'єргардї. З ними були лїкар І. М. Савченко з фельдшером та санїтаркою і кїлька поранених, в тому числї й тяжкопоранений Ошарчук. Пошуки вїдсталих нїчого не дали, і Курочкін вирїшив переправлятися через Прут. Хлоп'я добре знало перебрїд, але мїсцями вода сягала вище колїн і переводити через бурхливу, бистру рїчку ослаблих вїд ран людей було небезпечно. Як не береглись, бурхлива течїя гїрської рїки збила з нїг і понесла молоденького комсомольця Дмитра Бакаєва, тяжко пораненого в груди. Митя слабо скрикнув і зник у темряві ночї серед розбурханих хвиль.

Шосе і залїзницю поминули щасливо. У селї Иванкївцї взяли провїдника, що назвав себе Дмитром Васильовичем Романюком із села Лїсового Хлїбичина. Вїн провїв групу у Святоюзефївськї лїси, і тут, неподалїк села Беднарївки, партизани зупинились на вїдпочинок.

Поки що все сприяло групї Курочкіна. Щасливий вїхїд з гїр, успїшний перехїд Пруту, шосе й залїзницї Коломїя — Дїлятин пїднесло настрої бїйцїв і поранених. Навїть вїдрив великої групи бїйцїв на чолї з помкомандира роти та вїдсутнїсть медперсоналу не потьмарили настрою вїд перших успїхїв. Проте Курочкіну було не до радощїв. У групї залишилось 57 чоловїк разом з пораненими. На кожного бїйця — поранений товариш. Групу розбили на три взводи.

У багатьох поранених із-за повної вїдсутнїстї медикamentїв та лїкарїв у ранах завелися черви. Курочкін наказав промити рани сечею поранених, вїд чого черви повисипались. Особливо страждала тяжкопоранена Галля Боженко, студентка педїнституту з села Зазїрок, яку бїйцї 3-ї роти ласкаво прозвали Зазїрочкою. В Дїлятинському бою осколок розтרוщив вїдважнїй автоматницї стегно. Зафїксувати розтрошену кїстку було дуже важко,

ї під час нічного переходу верхи на коні дівчина кілька разів втрачала свідомість від болю і зараз просила залишити її в надійних людей. Настоювала на цьому також Маруся Цунаева з 6-ї роти. У село Беднарівку вирушив політрук роти Сергій Шпорталюк і швидко знайшов людей, котрі й погодились прийняти до себе поранених дівчат.

Без пригод перейшли шосе і залізницю Станіслав — Коломия, спинившись у лісі між селами Гостів та Торговиця. В Торговиці, Товмачинського району, в Івана Федоровича Боярчака залишили поранену Анастасію Максимівну Щетиніну — молоденьку вчительку з села Биваліно, Путивльського району, ветерана нашого загону. У 60-річного Панька Єгоровича Пополика (село Бортники) залишили бійця артбатареї Івана Олексійовича Кисельова, а через день, 13 серпня, у селянина Протасія Івановича Федорецюка (с. Путники) — бійця другої роти Антона Миколайовича Кальсина. В групі зосталась тяжкопоранена в ногу Ганна Трохимівна Бондарчук з розвідроти.

Три доби група стояла в районі згаданих сіл. Треба було вирушати далі, але темні дощові ночі стояли на заваді. Ворога поблизу не було, і Курочкін, скріпивши серце, вирішив дати пораненим відпочинок, міняючи місця стоянок і роблячи невеликі переходи. На четверту добу, надвечір 14-го серпня, на заставу відділення Пахомова налетіло дві танкетки і кілька машин піхоти. Німці обстріляли заставу. Зав'язалась перестрілка, під час якої застава одійшла в ліс. Коли відділення зібралось, не дорахувалися пораненої Ганни Бондарчук. Бійці обшукали ліс, але нікого вже не знайшли.

Залишатись на місці не можна, і Курочкін вирушив вперед. Цієї ж таки ночі щасливо перейшли Дністер. По путі їли сиру кукурудзу, капусту, ягоди, гриби. Коли потрапляли до рук цукрові буряки, то вже було свято. Зрідка заходили на хутори, щоб розжитися для поранених картоплі, хліба і якогось шмаття на перев'язочний матеріал. На шостий день, 20 серпня, дістались до Збруча. Неповдалік містечка Скала Подільська перейшли кордон й опинилися у Кам'янець-Подільській області.

Тепер Курочкін, одійшовши на схід ще кілометрів двадцять, вирушив на північ. Йшли полями, невеличкі ліси обминали. Днювали у посівах кукурудзи або соняшника. У села заходили лише за провідниками. Харчува-

лися здебільшого сирію кукурудзою та зерном, що вирощували з колосків. Зголоднілі вибилися з сил. Почалися нарікання на занадто суворий режим переходу. 27-го серпня п'ять бійців на чолі з командиром відділення Івашенком одстали на марші. Як з'ясувалося потім, вони вирішили зайти в село, щоб дістати харчів. Групи так і не наздогнали.

У темну дощову ніч на 28 серпня між селами Дзеленці і Юхимівці група потрапила на засідку. Ворог пропустив відділення Пахомова і відкрив автоматну стрільбу по групі. Курочкін бою не прийняв і, відстрілюючись, одійшов уліво. За годину зібрались на краю болота, під кагатами торфу. Не долічилися політрука Сергія Шпорталюка з частиною людей та відділення Якова Пахомова, що розвідкою ішов за півкілометра поперед колони. Не стало й провідника. Дощ не переставав. Вирушили просто на схід, де, як казав провідник, мав бути ліс. За годину підійшли до узлісся. Вирішили зачекати товаришів. Напівроздягнені, босі, бійці змокли до нитки. Щільно попритулявшись один до одного, аби хоч трохи зігрітись, стомлені люди поснули. Задрімав і Курочкін. На світанку помітили, що спинилися біля великого саду. Швидко подалися вперед до лісу, що бовванів у ранкових сутінках. День пробули в лісі біля села Рідкодуби Черноострівського району. Надвечір зустріли молодого хлопця, років шістнадцяти, який проводив Пахомова в ліс Волиця. У Волиці Пахомова не застали...

Тиждень рухалися слідами Пахомова, аж поки 3-го вересня в лісі коло села Кропивна не натрапили на 4-й батальйон. Брайко зустрів поранених по-братськи. Людей насамперед нагодували, пораненим зробили перев'язки. Зібрали серед партизанів одяг, аби хоч трохи прикрити тіло обірваних людей.

Пізно ввечері 4-го вересня розвідники доповіли, що до ліска просувається група німців та поліцаїв, присвічуючи дорогу ліхтариками. Колона була готова, щоб вирушити в дорогу. Брайко відправив поранених і обози, а сам вирішив прийняти бій. Роти зайняли оборону, щоб дати рішучу відсіч ворогові, коли з «поліцайського» цепу донеслася раптом улюблена пісня комісара Руднева:

В чистом поле, поле под ракітой,
Где клубится по ночам туман...

Виявилось — то група партизанів, яка відстала від групи Ковпака.

Наступного дня батальйон Брайка вже стояв у Шепетівських лісах. Вирішили дати бійцям відпочинок і хоч трохи привести себе в людський вигляд. Далі було легше. Щасливо перейшли шосе Київ — Ровно, минули ріку Случ, і вже в партизанських краях їх наздогнав М. Г. Шумейко. На вільні місця обозу Шумейко посадив поранених, і Курочкін без пригод прибув на аеродром генерала В. А. Бегми. Василь Андрійович виявив дійсно батьківське піклування. Бійців одягли, взули, видали білизну. Пораненим надали медичну допомогу і відправили на Велику землю.

Ось так і закінчилась найскладніша операція у нашому партизанському житті — операція по виводу поранених з Карпатських гір у ліси Українського Полісся. Чи справився Курочкін з відповідальним завданням? Безумовно! З 33-х поранених 21 відправлено на лікування, Галя Боженко, Маруся Цунаєва, Настя Щетиніна, Іван Кисельов та Антон Кальсин залишені для лікування в надійних людей. У перші дні виходу з ворожого кільця відстали Павло Ошарчук і Тамара Самойлова. Їх долі невідомі. Митю Бакаєва підхопила течія при переході через Прут. Пропала безвісти Ганна Бондарчук, Арсен Коток, Гриша Ющенко та Дмитро Деркач (пропали безвісти разом з політруком Сергієм Шпорталоюком...

До речі, вчора прибилися до Конотопу Настя Щетиніна та Маруся Цунаєва. Дівчата почувають себе дуже погано, господарі їх не відпускали, але вони, як тільки змогли пересуватись, вирушили на північ. А з Галею Боженко трапилось лихо. На третій день господар привів німців. Неначе поправляючи подушку, він витяг з-під її подушки пістолет, а потім у кімнату вдерлися гітлерівці. Галю кинули до вантажки, відвезли до Коломиї і там розстріляли.

Рота Курочкіна теж має великі втрати, але це трапилось лише з тими, хто відколовся від групи чи не виконував наказів командира.

То чи ж треба для прикриття поранених залишати сильніший підрозділ? Ще раз повторюю: ні. Зрештою, ще у Святоюзефівських лісах у Курочкіна залишилося тільки 57 чоловік, з них більше половини поранені, частина людей зовсім беззбройна. І все ж вони вистояли. Завдання командира з'єднання виконали!

Цілими днями Сидір Артемович узагальнює досвід минулого рейду. Скрупульозно одбирає найдрібніші факти, розмовляє з командирами і бійцями, розпитуючи їх про події на маршруті. Довго бесідував, зокрема, з волочиськими підпільниками Морозом, Федючком та Накутним, розпитував про, здавалось би, найнезначніші деталі Хожая та Громова.

Багато уваги приділяє Ковпак також обставинам виходу з Карпат групи Курочкіна. У навколишніх загонах невідь-звідки поповзли чутки, ніби ковпаківці кинули пораних напризволяще, і тепер Сидір Артемович з властивою йому точністю відтворює події цього безприкладного переходу. Прочитавши мій запис, Ковпак зауважує:

— А чого ти не записав, що наш радіотехнік Борис Карасьов уже на Великій землі. У першу ж ніч одбився від групи Курочкіна і знайшов таки шлях...

Я, правду кажучи, не знав, що Борис був поранений у Ділятинському бою. Ковпак, задоволений з того, що зловив мене, добродушно підсміюється:

— От народ! Не нагадай, їй-богу, людей погублять!..— раптом міниться на виду, горбиться і заходить в кашлі.

Останнім часом помічаю, що Сидір Артемович захворів. Особливо зле почуває себе вночі. Його мучить безсоння: ходить по хаті, виходить на подвір'я і палить цигарку за цигаркою, захлинаючись в удушливому кашлі. Доповідаючи Сидору Артемовичу про свої міркування щодо створення медсанслужби під керівництвом доктора Зими, обережно натякаю, що Зима прекрасний терапевт, і було б добре, якби він зробив профілактичний огляд особового складу штабу, починаючи з командира. Дипломатія, звичайно, шита білими нитками, і Старий відповідає коротко:

— Я здоровий.

— А кашель, безсоння?

— Не мороч ти мені голову... Працювать треба, а він командирові медогляд хоче влаштувати. Політуха, сідлай коні!

Розкип'ятившись та не підписавши наказу, Ковпак вискочив із штабу і подався у підрозділи. Весь час серед

людей. Повертається «додому» лише тоді, коли треба проінструктувати агітаторів, що вирушають на села або в «цивільні табори». Решту часу з помічником по комсомолу Михайлом Андросовим та секретарем парткомісії Яковом Паніним проводять у підрозділах. Кожен день якісь наради, збори або засідання. Основа, на якій будується величезна виховна робота,— це поведінка наших бійців та командирів під час рейду та тяжких боїв у Карпатах.

Слід відзначити, що в Карпатському рейді наші бійці показали приклад високої виучки і масового героїзму. Не подвиги окремих осіб, а саме масове героїство, що, як сонячний світ, живить життя на землі. Та, на жаль, траплялись і слабодухі, що, потрапивши в скрутне становище, на перше місце ставили цілісність своєї шкіри. Вони не були повними зрадниками. Фашистів так само ненавиділи, але і боялись. Тому, потрапивши у скруту, кидали товаришів і повертались на північ, у партизанський край. Дехто з них навіть кидав зброю, а в найпередбачливіших з'являлися на плечах мішки із шевським начинням — колодками, ножами, шилом та дратвою. Зрештою, й «заробітчани» поверталися у свої підрозділи.

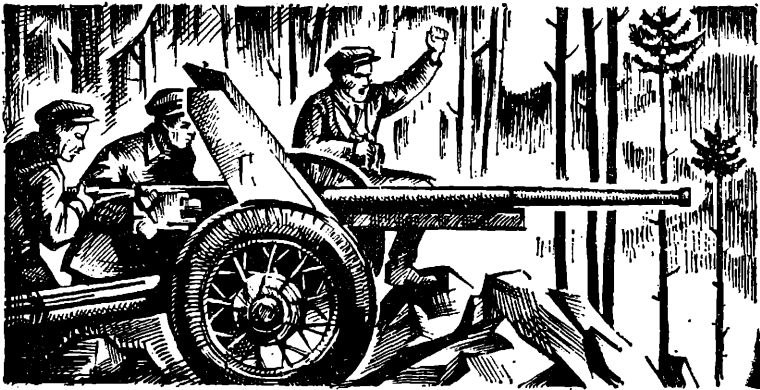
Поставало питання — що робити з ними? (По закону вони як порушники партизанської присяги підлягають розстрілу. Але Ковпак не прихильник таких заходів. Цих «вояк» поки що відправляють до Сердюка, який використовує їх як пастухів та скотарів. От саме на таких контрастах партійна та комсомольська організація проводять свою велику роботу, підіймаючи бойовий дух з'єднання для подальших битв.

10 жовтня

Намагаюся якнайповніше записати всі події рейду. Звичайно, особливий інтерес викликає у мене зворотний шлях групи Сидора Артемовича. Залишившись у горах без карти, боеприпасів та харчів, він зумів організувати людей і без втрат вивести свою групу. Слід відзначити при цьому і ту величезну роль, яку відіграв новопризначений начальник штабу групи Платон Воронько. У ті ночі, коли командира мучило безсоння, Воронько розповідав нам про свій рейд з гір. По тих розповідях і живих слідах намагаюся створити щоденник цього походу.

Та виявляється, що занотувати цю одісею — справа не-легка. Ковпак — незрівняний оповідач, він уміє припра-вити свою розповідь такими промовистими деталями, що в мене просто не вистачає таланту передати його мову на папері. Тому пишу, як умію, дбаючи в основному за те, аби не перекрутити почутих фактів. Отож подаю щоденник рейду групи Ковпака, написаний зі слів Сидора Артемовича.

ЗШИТОК П'ЯТИЙ

6—8 серпня

Останньою вирушила з місця стоянки наша група. Спочатку намічали вийти на південний захід, перейти шосе Ділятин — Білі Ослави — Бая і спинитись на днівку в районі висоти 950.0, що на захід від села Чорні Ослави. На жаль, навіть такого короткого переходу не витримали. Вийшли пізно вночі. У густому лісі, не зважаючи на місячну ніч, було надто темно. Шлях манівцями, по крутих спусках, зарослих чагарниками, був важкий. Люди вибилися із сил. На світанку вийшли на південно-східний схил гори Варатик і спинилися на відпочинок.

День поминув спокійно. Над лісом весь час кружляє «костиль», обстрілюючи ліс на південь і південний схід від нашої стоянки. Там же час од часу чути далекі кулеметні черги. Поблизу ворога не було, принаймні, наша розвідка його не виявила, і ми вирішили надвечір йти далі, до Чорного Потоку. Тільки зрушили з місця, як над нами повис «костиль». Довелося чекати, поки ворожий розвідник відлетить геть.

Відпочивши, люди хутко пішли вперед і на узліссі наскочили на засаду. Зав'язався бій, кривавий і швидкоплинний. Ворог був сильний, і тому вирішили обійти засідку з заходу, і через село Чорний Потік вирушати

далі. Фашисти не стали заглиблюватись у ліс, а викликали допомогу, з якою ми зіткнулися вже через півкілометра. Першими помітили ворога партизани. Третя рота залягла і, підпустивши гітлерівців унритул, розстріляла їх з автоматів. Загубивши з півсотні солдатів, решта розбіглась. Шлях через Чорний Потік був вільний, і колона, розтягнувшись ланцюжком, рушила вперед.

О другій ночі, при підході до села Чорні Ослави, ворог обстріляв 3-ю роту Карпенка, що йшла в голові колони. Карпенко, Абрамов, Анісімов, Алексеев, троє дівчат і два бійці, одрізані від основних сил, були змушені відійти. Ми повернули круто на захід, городами вийшли до річки Ослави, перейшли її бродом і полем пішли до шосе. Воно було нібито поруч, а ми йшли, йшли і, здавалось, шляху цьому не буде кінця-краю. Люди голодні, стомлені — рвуть на городах кукурудзу, горох, боби, картоплю і на ходу їдять. Вже світало, коли вдалині вирости телеграфні стовпи.

В Білих Ославах та Чорних Ославах злітають в небо ракети — тут тихо. Шосе перейшли без пострілу. Півкілометра пройшли лугом і ввійшли у дрімучий ліс. Крутий підйом. Через кожні 20—30 кроків спиняємось на відпочинок. Десь на половині гори наздогнав Платона Воронька, що ледве дибав ногами.

— Що, поете, втомився? Чи, може, зголоднів?

— Ой, товаришу командире, втомився так, що їсти не хочеться!

— Нічого, козаче, зате, як казав колись Коробов, «потрясающий сюжет» буде після війни.

Тон взято вірний. Платон веселіше крокує на кляту гору, за ним потяглися бійці.

Зрештою, всьому буває кінець. Скінчився й підйом. Ми на висоті 806.0. З гори видно Білі Ослави і Чорні Ослави, Лючки, Баню, гору Варатик (висота 780.0). Ранок похмурий, ось-ось зірветься дощ. Виставили охорону, поставили польові караули, пости і дали людям відпочинок.

За годину почався тихий дрібний дощ. З гори видно, як ворожі літаки нещадно бомбардують гору Варатик, де ми стояли вчора. Горить село Чорний Потік. По шосе весь час курсують автомашини з піхотою і гарматами на причепах. Люди зголодніли. Дехто збирає гриби, ягоди, копає коріння... Так можуть початися шлункові захворювання. Єдиний спосіб запобігти лихові — це нагодува-

ти людей. Вирішили зарізати останнього коня. За годину від сірого залишились шкура та купа кісток. Щоб приготувати обід, бракувало посуду і «сірого» роздали по шматках. Варити або смажити м'ясо не було ані змоги, ані часу — «сірого» з'їли сирым як найбільший делькатес.

Невдовзі повернулися розвідники. Вони зустрілися з розвідкою 4-го батальйону. Брайко був змушений відійти від визначеного маршруту і тепер перебував кілометра за півтора від нашої стоянки. Розвідники принесли невтішну звістку: всі висоти на південь зайняті ворогом. Шлях відрізано. Вирішили разом з 4-м батальйоном проривати вороже кільце, обійшовши його застави з заходу. О шостій вечора вирушили в путь, але Брайко вже знявся і пішов своїм маршрутом.

Пройшли вирубку, зарослу високою травою, і зайняли оборону. Дощ вщух. Хлопці відпочивали. Коли раптом спалахнули кулеметні й автоматні черги: від узлісся по стежці, що вела на гору Рокиту Малу, рухався ворожий цеп. Несподіваний напад ошелешив.

— Займай оборону,— скомандував командир.— Третя — праворуч, восьма — ліворуч, решта — в центрі. Вогонь по ворогу!

Досить було команди, як бійці швидко отямилась. Дружний вогонь зупинив ворога. Лунає могутнє «Ура!» Бійці зриваються в контратаку. Попереду біжить Платон Вороцько, Федя Божченко, Микола Політуха, за ними радисти, господарники... Божченко гранатою знищує ручний кулемет, і ворог, що зовсім не чекав на такий опір, відступає. Скоро відступ переходить у панічну втечу. Тікаючи, фашисти залишають трупи й озброєння. Бійці підбирають трофейні автомати, кулемет, патрони і, збуджені, повертаються на свої місця. Це був необхідний переможний бій, в якому нам просто-таки пощастило. Настрій різко покращав. Розгорнутою колоною спускаємось в глибоку ущелину, де струмить гомінкий ручай. Напились холодної прозорої води, в дрімучому лісі дочекались темноти і рушили далі.

Це був жахливий перехід без доріг і без провідника. Шлях перетинали ущелини з карколомними спусками і крутими підйомами. Серед ночі вийшли до провалля, через яке, здавалось, перейти неможливо. На щастя, над проваллям густий ліс, стрункі смереки. Швидко зрубали дві смереки, які мостом лягли через провалля. По цьому

місточку перейшли змучені бійці, а потім скинули «міст» у провалля.

З великими зусиллями вибрались на гору Горган (висота 1049). Далі йти несила. За останні три дні люди з'їли по шматку конини і зараз остаточно вибилися з сил. Навіть молоді здорові хлопці не можуть витримати і відстають. Вночі відстали від колони командир 8-ї роти Микола Ісацков та політрук Яків Гончаров. Сонце вже піднялося височенько, коли вони наздогнали колону або, вірніше, підійшли до нашої стоянки.

На полонинах дістали м'яса, сиру, кисляку, і хоч без хліба, але досить нагодували людей. Правда, дехто переїв, і зараз відпочиває в кущах. Та це пройде. Гуцули дали кілька овець, яких зарізали і роздали бійцям, круто посоливши м'ясо. Тож маємо НЗ!

9 серпня

8 серпня ми стояли табором на схилах гори Горган. Височенна гора з крутими схилами, кінчається хаотичним нагромадженням кам'яних брил. Звідти видно долину Пруту і Прутця Чемеговського, навколишні гори і полонини, а головне — дороги, по яких посилено рухаються колони вантажних автомобілів і броньовиків.

Над горами, не затихаючи, лопотить ворожий розвідник. Він довго кружляє над Горганом, гадаючи, що в нас не вистачить сміливості стати на відпочинок за кілометр від сильного ворожого гарнізону, він летить далі вглиб гір. День проходить спокійно. Вирішили дати людям відпочинок також вночі, а рухатися вдень. Тож швидко посуваємось вперед. Десь біля десятої ранку зупинилися — перед нами Прутець Чемеговський і вузькоколейова залізниця, що тягнеться від Микуличина в гори. Без розвідки далі йти небезпечно. Розташовуємось на відпочинок на південно-західних схилах гори Чемеговська (висота 1047.0) і висилаємо на залізницю розвідників. Ворога поблизу немає, і люди, не витримавши голоду, захоплюють у лісництві 300 кілограмів кукурудзяного борошна. Звичайно, цього не слід було робити, але бійці настільки зголодніли, що я наказав швидко зварити галушок з м'ясом і погодувати людей.

Сутички з ворогом не минули. За годину на роз'їзд прибули вагони з німцями, платформи з гарматами й мі-

пометама. Фашисти почали посилено обстрілювати табір. Не приймаючи бою, одійшли далі, на гору Чемеговську і знову зустрілися з батальйоном Брайка. Брайко і Токкар доповіли про події останніх днів, про плани на даліше і повернулися до своїх бійців. А за годину спалахнув короткий, але сильний бій на сусідній горі Цапуль. З'ясувалося, що бій вела 4-а рота Сашка Тютерева, яка паскотила на ворожу заставу. Сильним ударом вона вибила гітлерівців з гори. Тютерев виходив з групою Павловського. Днем раніше, під час бою, рота була одрізана від своїх і зараз рейдує сама. Доганяти групу було недоцільним, і ми приєднали її до своєї групи.

Ворог підвозить піхоту, займає й укріплює навколишні висоти, готуючись до бою. Проте ми не думаємо довго затримуватись. Розвідники шукають провідника, а штаб готує дальший маршрут через річку й залізницю.

10 серпня

Ворог довго обстрілював гору Чемеговську з гармат, мінометів та кулеметів, але в наступ не переходив. Десь о п'ятій вечора обстріл припинився, і німці почали окупуватися вздовж залізниці. Не надіючись взяти нас наявними силами, ворог вирішив блокувати гору, а на завтра підтягнути підкріплення.

До ночі вели спостереження за долиною річки Прутець Чемеговський та навколишніми горами. Як тільки стемніло, провідник-гуцул вивів нас із ворожого кола. На горі Буковинка спинилися на відпочинок. Легко пристосовуємось до нових умов, чому дуже допомагають місцеві люди. Гуцули ставляться до нас як справжні брати, віддають партизанам усе, чим, як мовиться, самі багаті, розповідають про окупантів найточніші дані. Ось і зараз по путі на Буковинку нам дали кілька овець. У нас сьогодні є м'ясо, але його доводиться їсти сирим, бо розвести багаття не можна — на кожний димок летять бомби і міни. Гуцули теж не палять вогнищ.

На північ, де гора Цапуль, кожні півтори-дві години чути глухі розриви авіабомб великого калібру. Над нами весь день літають літаки-розвідники, обстрілюють навколишні гори з кулеметів, кидають бомби. Нас вони, здається, не бачать.

Буковинку кілька разів обстрілювали з мінометів, проте шкоди ніякої не заподіяли. Схоже, що сьогодні

німці загубили нас, хоч і знають, що ми в цьому районі. Крюгер продовжує свою стару тактику — оточивши певний район місцеперебування партизанів, він поступово звужує коло. Гуцули кажуть, що на півдні, по шосе Ворохта — Жаб'є* — Криворівня день і ніч патрулюють танки і бронемашини, а на горах, вздовж дороги, окопалися фашисти.

У другій половині дня до залізничного тупика прибув ще один ешелон з піхотою, і гітлерівці почали займати оборону по висотах на схід від Прутця Чемеговського. Наші розвідники бачили, як вони окопувалися на горах Ледескул, Лисина Космацька та Пожеткуль, перекриваючи нам шлях на хутори, що тягнуться від Ослав аж до самого Черемоша. Коло, правда, ще досить широке, але швидко звужується. Залишатися на Буковинці не можна. Тут можна заховатись серед дрімучих лісів і хаотичного нагромадження гір, але в цих лісах майже зовсім немає людей, і німці, блокуючи нас, у цих мальовничих горах можуть просто задушити голодом. Старанно вивчаю карту. Легше всього прорватися на схід. Поки що ворожа оборона на сході благоденська. По путі відразу потрапляємо в густу сітку хуторів — тож будуть і харчі, і провідники. Проте на сході рейдує Павловський і Брайко. Підійдемо ми, то це вже половина з'єднання, що, безсумнівно, буде тільки на руку Крюгеру, який зможе сконцентрувати всі сили і буквально стерти нас на порох. На півдні на нас чекають, але я не певний, що нам пощастить пробитись на шосе Ворохта — Жаб'є.

На півдні до шосе від гори Пожеткуль до гори Чертіж іде дорога, яку німці напевно контролюють. Пробитись за одну ніч через ці дві дороги фізично не зможемо, а спинившись на днівку, дамо змогу їм оточити себе буквально на п'ятачку. Єдиний шлях — це захід, на лівобережжя Пруту, де найменше чекає нас ворог. Захопивши з собою по шматку м'яса, там, в районі гори Магура та Прутця Яблонецького, можна буде затаїтись в лісах і на кілька днів одірватись від карателів. Обстановка настільки серйозна, що рішення треба приймати негайно. Спішно радимось з помічниками Базимою, Паїніним, Вороньком. Одверто розповів їм про свої припущення і тривоги. Думка виявилась одностаينوю, і я

---

* Нині — с. Верховина, Івано-Франківської області.

тут же оголошую рішення: виходимо на гору Діл, що під Ворохтою. Проводимо детальну розвідку. Запасаємо по два-три кілограми м'яса і, знайшовши перебрід через Прут, виходимо на північно-західні чи західні схили гори Магура. Там, відповідно до обстановки, буде прийнято даліше рішення.

11 серпня

Гора Діл. Внизу під нами, в долині Пруту, розкинулась Ворохта, де стоїть ворожий гарнізон. На горі невеликі полонини, кошари для овець та худоби, і кілька гуцульських хаток. Погода зіпсувалась. Зранку холодний, дрібний дощ. Всі люди змокли і туляться один до одного в нап'ятих нашвидкуруч куренях. Хмари низько нависли над горою, іноді густий туман закриває верхівку гори. Під прикриттям туману дозволяю розвести вогонь і погодувати людей гарячою юшкою, заправленою залишками кукурудзяного борошна і м'ясом. Куховари готують обід, а бійці, не зважаючи на дощ, «пасуться» у заростях малини, що вкриває узгір'я.

Гуцули розповідають, що біля хутірця Ільми є пішохідний місток через Прут. Його ніхто не охороняє. У Татарові* і Ворохті німців стало менше: подалися на схід — до Жаб'яого та на північ — до Ділятина. Вислали людей розвідати переправу... Навкруги надзвичайно глибока тиша. Жодного пострілу, навіть не чути далекої канонади. Надвечір розвідка підтвердила розповіді селян, і ми починаємо готуватись у дорогу. Маємо з собою два бички і кілька овець, яких вже другий день гонимо з собою як НЗ. Наказую старшині забити худобу, м'ясо присолити і роздати на руки бійцям. В таборі кипить робота — свіжують туші, шматують м'ясо, перевіряють зброю.

У голові колони йде Базима. Я йду з головними силами групи. Ще раз уточнюємо деталі переходу на випадок, коли Базимі доведеться приймати самостійне рішення. Сонце заходить на початку дев'ятої, а смерком вирушаємо в путь.

---

* Нині — с. Кремінці, Івано-Франківської області.

Сталося нещастя: у ніч на 12 серпня, під час переходу через Прут, зникли Базима, політрук мінерної роти Яків Давидович, кінооператор Борис Вакар та кулеметники Бичков і Синиченко. П'ять чоловік, три автомати і ручний кулемет...

Тож третій день стоїмо на горі Діл, серед високих безлюдних гір. Це й усе, що тільки можна робити в даних умовах. Вимушена стоянка! Всіляко намагаємося встановити зв'язок з Базимою, або знайти будь-кого з цієї групи — живими чи мертвими, та все марно. На місці, де була намічена стоянка, Базими не було. Не повернувся і на гору Діл. Ніякого бою поблизу теж не було. Немає випадків, щоб німці брали полонених... Отже, більше чекати не можемо, адже й без того над нами весь час звисає «костиль». Без карти, без боеприпасів, у глухих безлюдних горах, оточені переважаючими силами ворога, що має танки, літаки, артилерію, ми зараз перебуваємо у найтяжчому становищі, якого не переживали з початку війни. Мене весь час мучить думка: де ж усетакі міг дітися Базима?..

А було ось як.

Вечір 11 серпня був похмурий, і ми, не чекаючи повної темноти, вирушили стежкою до Пруту. Зупинились у глибокому рівчаку, чекаємо, щоб підтягнулися задні. Навкруги тихо і спокійно, тільки за сотню метрів від нас глухо шумить розбухшла від дощів ріка. Повертаються розвідники, доповідаючи, що міст вільний, і наш авангард починає рухатись вперед. В голові колони Базима, Давидович, розвідники і четверта рота Тютерева, яка повинна стати заслоном від Ворохти і Татарова. Підрозділи авангарду вже поминули місток, 4-а рота розгортається, щоб виставити заслони. Базима з розвідниками перейшли залізницю і вже наближались до лісу, як раптом на лівому березі від будиночку ударили довгі кулеметні черги. Било кілька кулеметів і міномет. Пасма різнокольорових трасуючих куль розрізали небо. У нас не було наміру пробиватися через Прут з боєм. Зрештою, це нам нічого не давало, крім втрати патронів і людей. Короткими чергами прикриваємо відхід авангарду і відходимо назад. Вивівши групу з-під обстрілу, спиняємось у видолинку, перевіряємо людей. Всі на місці. Повернулася із-за залізниці роз-

відка, немає лише Базими, Давидовича, Вакара і двох кулеметників.

Вогонь за рікою затих. Деякий час чекаємо на відстаючих, потім посилаємо розвідників на їх розшуки. Почало сіріти, коли вирушили у зворотню путь, на гору Діл. Ранком багатьма групами продовжуємо розшуки, але все марно — товаришів не знайшли. Чекали Базиму також 12 й 13 серпня.

14 серпня

До заходу сонця залишалось близько години. Познімали дальні пости і польові караули, приготувались вирушити в путь, як знову спалахнув бій. Що сталося? Рота німців підійшла від Татарова стежкою через гору Гребінь і раптом ударила з кулеметів по табору. Удар був сильний і несподіваний. В першу ж мить промайнула думка: довго стояли на одному місці. Чекаючи Базиму, я підвів групу під удар. Та добре, що все обійшлося щасливо... Бій сильний і жорстокий. Новий начальник штабу Платон Воронько негайно підняв людей, які були біля нього, в контратаку. Штирін, Політуха, Божченко, В. Зайцев кинулися на ворога, За ними кинулася в бій уся група. Гітлерівці не чекали такої відсічі. А тут ще, у них в тилу, обіззався наш «дігтяр» — то донецький шахтар Петро Гаркавенко, повертаючись з польового караула, наскочив на ворога. І це довершило розгром карателів. Залишивши тридцять трупів, німці побігли до Татарова, а ми, захопивши кулемет і тисячу патронів, рушили в дорогу. Зрештою, і цей бій був на користь. Після перемоги люди завжди почувуються впевненіше!

Цілу ніч рухалися на північний схід, часто роблячи довгі перепочинки. Не вистачає сили на тривалі гірські переходи. Навіть невелика перешкода, скажімо, лежаче дерево на стежці, вже є серйозною перешкодою. Ідемо без карти, на щастя, в небо весь час злітають освітлювальні ракети та час від часу німці здійсмають безпричинну стрілянину, виказуючи місця своїх засідок.

Зупинились на відпочинок поблизу вузькоколійки, яку переходили п'ять днів тому. Як зветься гора, без карти сказати важко, а на полонині немає жодного пастуха, який би допоміг зорієнтуватися. Платон з двома бійцями пішов у розвідку. Розставивши пости і побудувавши

оборону, табір відпочиває. Панін зібрав комуністів, щоб мобілізувати всі сили на зміцнення групи — наш порятунок лише у залізній дисципліні.

Сонце давно звернуло з обіду. Люди відпочивають. Чекаючи повернення розвідників, починаю приводити в порядок свої записи. І раптом на східніх схилах гори спалахує бій. То на розташування 4-ї роти налетів ворожий патруль — до сотні гітлерівців і поліцаїв. Фашистів одбили, і вони побігли вниз, до вузькоколійки. Але я дуже тривожусь за Платона, що пішов саме у цьому напрямку. Нарешті повертається Платон. Стоїмо на горі Шекелівці, а на схід від нас невеличкими хутирцями розкинулось село Космач. У селі повно німців. На майдані багато вантажних автомашин і гармат. Серед ворожих солдатів — нервоз. Усю худобу наказали зігнати в села. Платон зустрів пастухів, що залишилися в горах з вівцями, вони радо допоможуть нам.

Посилаємо на полонину взвод бійців. Вони повертаються з подарунком — ялівкою та кількома вівцями. З худобою прийшов і гуцул, що буде нашим провідником. Сонце ось-ось сховається за гори, але ми вирішили зварити м'ясо і погодувати людей. Біля поточку господарники забили худобу і тут же куховарять. М'ясо вариться довго. Десь біля третьої ночі, після доброї чи то вечері, чи сніданку вирушаємо в путь. У кожного в торбі шматок вареного м'яса. У передсвітанковій сутені переходимо вузькоколіяку. Далі без пригод дістаємося до гори Френчала, де розтащувалися на день. Не знаю, чи пощастило б нам уникнути зустрічі з ворогом, не налеївши на засідку, якби не самі німці — весь час кидають освітлювальні ракети і без усякої причини піднімають стрілянину.

15 серпня

Гора Френчала. Внизу село Текуча, а далі Березів, що тягнеться з своїми хуторами кілометрів на десять — від Слободи Рунгурської аж до Яблонева. За селом шлях, що маємо його переходити.

В Текучій німців нема, і ми вирішили по-справжньому погодувати людей на навколишніх хуторах. Платон швидко знайшов спільну мову з гуцулами. Люди приготували добрий обід, нагріли окропу. Вдень ми підійшли до села і по черзі погодували людей. Сьогодні

неділя. Святково вдягнені господарі як дорогих гостей зустріли партизанів і раді чим-небудь полегшити нашу долю. Багато наших хлопців повернулися в гуцульських вишиванках, подарованих гостинними людьми.

Останніми днями багато думав над тим, що робити далі. І ЦК партії, і УШПР вважають, що ми своє завдання виконали і ще півмісяця тому дозволяли діяти на свій розсуд, виходячи з конкретних обставин. Так що можемо зі спокійним сумлінням виходити в ліси партизанського краю на Полісся. Але от заковика: чому така бурхлива реакція ворога на нашу появу саме в цьому районі?! Весною ми були під Києвом, рвали мости під Димером і біля Святошина, зірвали залізничний міст на станції Тетерів. Місяць рейдували на підступах до столиці України, тиждень стояли на одному місці в селі Блідча, на Київщині. Тоді німці спромоглися наскребти два чи три батальйони всякої погані, щоб кинути проти партизанів. Весь квітень стояли в Аревичках. Зірвали водні перевозки на північ від Києва по Дніпру, Прип'яті і Дніпро-Бугському каналу. І лише через місяць після розгрому флотилії гітлерівці організували каральну експедицію.

А тут? На кожному кроці переслідують нас, до того ж масштаби теперішніх операцій не йдуть ні в які порівняння з київськими. Проти нас воюють не якісь там покидьки, а, як свідчать полонені, сам Гімmlер та ще й в супроводі найближчих поплічників Крюгера та фон Дем Баха. Без карти важко логічно мислити, але з усього ясно, що ми наступаємо на «любиму мозолю» фюрера. Знічев'я дивізіями не розкидаються, а проти нас воює щонайменше чотири дивізії, не рахуючи угорців, які виставили вздовж кордону теж не менше дивізії. Я не вірю, що гітлерівці не знають про наші сили. Вони їх добре знають і перебільшують аж ніяк не більше, як удвоє.

З усіма тиловими службами, за моїми підрахунками, проти одного партизана воює п'ятдесят гітлерівців! Здається, цей район має для ворога виключне значення, і не тільки військове, а й політичне. Звичайно, нафта і проходи в Карпатських горах відіграють неабияку роль, але, на мій погляд, це справа другорядна. Головне — оздоровлюючий вплив цих подій на народи поневоленої гітлерівцями Угорщини та Чехословаччини, а також

резонанс від цих подій по всьому Прикарпаттю примушує лютувати самого Гітлера.

Правда, лютувати є від чого. Війна підійшла впритул до кордонів гітлерівських сателітів. Це підриває моральний дух і навіть впливає на політику союзників Гітлера. У прикордонній сутичці на річці Гнилиця був захоплений прикордонник. Він прямо сказав нам тоді, що їхнє начальство рветься до бою, чекаючи нагород та підвищення по службі, але уряд Угорщини поки що такого дозволу не дає. Ось чому я, навіть після Ділятинського бою, коли ми були змушені прориватись з ворожого кільця групами, не зважився вийти з цього району. Після Ділятинського бою німці розкидали листівки про повний розгром з'єднання і загибель Семена Васильовича. Проте ось уже більше тижня після листівки в горах точаться запеклі бої, і гори гудуть від вибухів бомб та снарядів. Населення та й самі гітлерівські солдати не вірять брехливій пропаганді — краще підтвердження цьому сьогоднішній обід в Текучій, буквально на очах у фашистів. Допомога, яку я так чекав, щоб закріпитись у цьому районі, вже напевно не прийде, і я все більше схиляюсь до думки, що далі залишатися в горах недоцільно, навіть більше того, це могло б принести тільки шкоду, адже коли нас тут дійсно розіб'ють, то гітлерівська пропаганда роздзвонить по всіх усюдах як ствердження могутності гітлерівського режиму. Я вважаю: ми зробили все, що було можна і навіть більше, протримавшись після бою під Заріччям два тижні в горах. Щоб врятувати людей, треба виходити на Полісся, в партизанський край. Такої ж думки і секретар парткомісії Я. Панін, і начальник штабу П. Воронько.

Воронько пише наказ про зміну місця збору. Замість гори Щівка, в районі Яремчі, я призначаю збір за річкою Случ, в районі Старої Гути — Городниці. Божченку пощастило зв'язатися з Павловським та Лисицею і передати наказ про нове місце збору. Лисиця і Павловський повинні дублювати наказ і передати всім, з ким пощастить встановити зв'язок.

Згорнувши рацію, міняємо місце стоянки і вдень поза городами переходимо на невисоку, порослу лісом та чагарниками гору, що біля Верхнього Березова. Платон взяв кілька бійців і пішов у розвідку. Сонце вже сідало за гори, як він повернувся. З ним був лісник, вуйко Роман, що має бути нашим провідником. Картина

досить тривожна: навколишні села зайняті ворогом. Дорогою весь час курсують вантажки з піхотою, патрулюють броньовики. На дільниці Березів Нижній — Березів Середній без бою пройти неможливо. Але вуйко Роман запевняє, що проведе куди завгодно такими стежками, що сам дідько нас не побачить, а не тільки німці...

17 серпня

Вчора цілий день сиділи, немов у гнізді, на горі Камінь, під селом Люча. До села раз у раз під'їжджають вантажки з солдатами, по шосе безперервний рух машин. Це не більше 500—600 метрів від нашої стоянки і за сотню метрів від наших постів. Проте, не зважаючи на небезпеку, настрої у бійців добрий, чому немало сприяє сонячна, по-літньому тепла погода.

Платон взяв із собою трьох бійців і пішов у розвідку, а я розмовляю з нашим провідником, що залишився при нас і вночі знову поведе групу. Він часто переводить партизанів, правда, таку велику групу, як наша, веде вперше. Взагалі, у горах ходить багато партизанів. Він чув, що на північ від шосе Печеніжин — Ослави бачили велику групу партизанів. Вони несли на ношах свого командира. Командир з чорними вусами, красень. Партизани часто спинялись, відпочивали і, може, навіть досі стоять під Ославами, бо казали, що командиру потрібен спокій.

Прийшов із розвідки Платон. Нового нічого немає. Те, що навкруги сила-силенна німців, ми бачимо й самі. Він теж чув розповіді, що десь несуть партизани чорновусого командира за ріку Прут, до Чорного лісу. Немає сумніву, що мова йде про Руднева.

Наш провідник виявився хороброю людиною. Ще не встигло стемніти, як він запропонував перескочити у лісовий масив, через дорогу, в напрямку Печеніжина. Нам пощастило пройти під носом у великої групи ворога, без жодного пострілу. Ще було зовсім темно, як ми спинились на днівку за два кілометри від шосе Печеніжин — Слобода Рунгурська. Провідник і на цей раз залишився з нами. Він розіслав свого кожуха, і ми удвох заснули, вкрившись моєю шинелею. День поминув спокійно. Платон ходив у Печеніжин, до якого

шість кілометрів. Вчора там було більше тисячі німців і поліцаїв, а сьогодні вони виїхали в напрямку Коломиї...

21 серпня

Нас дуже лякала ріка Прут. Швидка й глибока, вона сама по собі являє серйозну перешкоду для знесилення людей, до того ж наші провідники, розмовляючи з Платоном, розповідають про численні німецькі засідки з кулеметами та мінометами, що чатують на партизанів у тих місцях, де можна перейти через Прут. †

На узліссі спинились. Ясна, місячна ніч. З долини долітає глухий шум ріки, яка так насторожує. За річкою тиша. На шосе зрідка проїжджають автомашини з сліпучими фарами. Далі наші провідники знають дорогу лише через пішохідний місток в Ланчині, але нам це не підходить — сьогодні в Ланчині було 50 автомашин з німцями. Тож треба шукати провідника, який би перевів нас саме тут — і через ріку, і через шосе, і через залізницю. Платон з розвідниками пішов на хутори, розкидані по під рікою, шукати провідника, а також вірьовок, щоб натягнути через ріку. Довгі, як вічність, хвилини чекання. Нарешті підходить Платон з провідником. Молодий, років, може, двадцять, стрункий і високий, Михайло теж виявився смільчаком. На відміну від деяких попередніх провідників тримався спокійно і радо погодився провезти, куди нам треба.

— Скільки до Пруту?

— Та один кілометр.

— А Прут глибокий?

— То штани не треба скидати.

Спокійно по дорозі підходимо до ріки. У місячному сяйві сріблом переливається вода. На протилежному боці крутий берег, порослий кущами. Ріку подолали спокійно, не скидаючи штанів. Я трохи нездужав, і Воронько з Паніним перенесли мене на руках. Хоч люди й змучені, та й ноша не важка — зараз затягну щонайбільше півсотні кілограмів.

За рікою чисте поле, далі шосе й залізниця Ділятин — Коломия. За залізницею невеличкий струмок, далі лісок. Світає. Хоч лісок маленький, до того ж затиснутий двома шосейними дорогами, проте вирішили спинитись на відпочинок. Дуже небезпечно, але не думаю, щоб німці

шукали нас саме тут, коли ось поруч — і на захід, і на схід — тягнуться великі лісові масиви.

Цілий день по шосе пересуваються німецькі частини. Величезні, криті темно-сірим брезентом, вантажки везуть піхоту, тягнуть на причепах гармати. А в небі весь час кружляють літаки. Про їжу нема чого й думати, добре хоч у лісочку протікає струмок з холодною водою. Не зважаючи на голод і небезпеку, настрій у бійців та командирів добрий. На рівнині люди потрапили в свою звичну обстановку і ніби ожили. Хлопці жартують, а я, грішним ділом, думаю про поновлення обозу, і ми навіть обговорили це питання з командирами та своїм начальником штабу.

22 серпня

Надвечір знайшли провідника — комсомольця, який готовий вести загін хоч на край світу. Навіть просився до нас, та я порадив залишатися дома й допомагати партизанам. На посаді, так би мовити, провідника він принесе більше користі.

Похід почали, не чекаючи темноти, якимось зухвало, просто «під носом» у ворога. В селі Парище вирішили погодувати людей. Розставили пости, розвели людей по хатах з проханням погодувати хто чим зможє. Селяни гостинно прийняли партизанів. За годину вирушаємо далі. Але голодні люди, вперше по-людськи пообідавши, йти не могли. Взяла верх і страшна втома, і нервове перенапруження... Зайшли в густий молодняк лісу і стали на відпочинок. Цілу ніч спали, а вранці змінили місце стоянки — наблизились до села Майдан.

Федя Божченко знову прийняв радіограму від Лисиці. У Клави Личаної, радистки другого батальйону, відмовив приймач, але вона регулярно виходить в ефір, передаючи свій маршрут. Рація робить десь зовсім близько, але через відсутність карти ми не можемо визначити їх місцерозташування.

Вечоріло. Маршрут на нічний перехід розроблений, провідники знайдені. Ось маємо знімати охорону й вирушати в путь. Намічаємо зайти в Парище, розтрожити молочарню, а в другому селі по нашій путі група має заготовити харчі і вже далі рухатись по маршруту на північ. Раптом з кущів довгі кулеметні черги — на лісок наскочили німці. Вони, видно, добре знали, де ми є.

Вогонь відкрили просто по заставі 3-ї роти. Першими пострілами убило кулеметника і вибухом гранати розбило кулемет. Наступ почався так несподівано, що я з Вороньком та Паніним ледве втримали групу. Наша відповідь була настільки сильною і дружною, що за кілька хвилин замовкли всі ворожі кулемети, і стало чути крики поранених гітлерівців. Бій був командою до походу.

23 серпня

Під час вчорашнього бою провідники розбіглись. Довелось посилати розвідку в Парище, але і в Парищах, і в Гаврилівці було повно німців. З трудом знайшли провідника. Довго йшли полем, обходячи Гаврилівку, яка тягнеться кілометрів на сім. Вже світало, коли ранком дісталися великого лісу. Тільки стали на перепочинок, як нам попався чудовий провідник — Захар Петрович Олійник, русявий чоловік, років під сорок. Ішов косити овес під Гаврилівку, як його затримав польовий караул. Вдень глухими стежками повів нас на північ, але люди були надто слабкі і, одійшовши кілометрів п'ять, ми знову зупинились на перепочинок в лісі проти невеличких сіл Велесниця і Виноград.

До нас у ліс прийшов молодий поляк, що назвався Андрієм, комуністом-підпільником. Мав приймач і розповів про події, які відбуваються на фронтах всієї Європи. Спочатку хотів іти з нами, але потім відмовився. Він передав нам польську туристичну карту з помітками, де можуть бути найсильніші гарнізони гітлерівців. Розумний і спостережливий, він розповів багато цікавого.

У Прикарпатті з перших днів окупації, не затихаючи, точиться підпільна боротьба з фашизмом. Німці жорстоко розправляються з підпільниками, але народ не приймає гітлерівського «нового порядку», і боротьба не припиняється. З нашим приходом в Карпати підпілля ожило, люди перейшли до активних дій, саботуючи здачу т. з. контингенту, мобілізацію молоді до Німеччини, а також зриваючи вербовку до дивізії СС «Галичина». Ні звірства гестапо, ні підступні дії оунівців не можуть стримати цієї боротьби. Підпільники не мають зв'язку з центром, часто розрізнені і все-таки борються.

— Ось вам і свіжий приклад,— і Андрій передає мені листівку.

Станіслав дня 19 серпня 1943 р.

СЕЛЯНИ І СЕЛЯНКИ
ЗБІРНИХ ГРОМАД ГАВРИЛІВКИ І ПЕРЕРІСЛЯ

На підставі закону про винятковий стан під час жнив була проведена під моїм керівництвом дня 12 серпня 1943 року каральна акція в Гаврилівці. Заарештовані такі особи, яких співпрацююча людиність запламувала як саботажників. Їх покарають згідно з постановою про винятковий стан під час жнив і аграрною постановою.

Наступної ночі з 13 серпня 1943 року на 14 серпня 1943 року пограбовано помешкання священика Лазарова і йому залишено постанову, в якій сказано, що якщо заарештовані не будуть звільнені, священика вб'ють. Цим самим доказано, що в селі є ще саботажники і бандити.

Попереджаю, що якщо священикові будь-що станеться, відповідатиме за це вся громада Гаврилівки. Я звертаюся до чесної, співпрацюючої людинності і чекаю, щоб зголошено мені прізвища саботажників і злостивих людей, щоб їх знешкодити.

Ви всі мали стати колгоспниками! Боротьбу проти большевизму виграємо і без вас— селян громади Гаврилівка. Коли ж доб'ємось перемоги, село Гаврилівка буде п'ятном українського народу.

Село буде під моїм особистим доглядом так довго, аж послідує покращення і кожен селянин, кожна селянка і молодь села зрозуміє, що дотеперішня їхня поведінка є злочином в боротьбі проти большевизму і супроти власного народу.

Крейсландвірт
СС Гауптштурмфюрер»

Значить, до появи німців у Гаврилівці ми не причетні— це вже починають сходити зерна свободи, посіяні нами в Прикарпатті. Видно, пане ландвірте, хоч ми й підемо звідси, то вам спокою більше не буде. Прикарпатці нудьгувати не дадуть.

Маршрут розробили до Гостівських лісів. Йшли повз село Ворона і вийшли до залізниці. Провідника не хотіли брати, щоб не залишати зайвого свідка в такій гущі сіл. Вийшли просто до мосту, де хтось сидів і кашляв. Зняти його було просто, та не хотілося підняти шуму. Вирішили обійти міст і перейти залізницю збоку. Коли ж повернули праворуч, вартовий покинув міст і через годину став нашим провідником. Він сказав, що його німці силою посадили на мосту, бо самі бояться. А тепер, коли дізнаються, що пройшли партизани, його розстріляють.

За залізницею колона розірвалась, і ми були змушені цілу годину, серед чистого поля, чекати решту людей. Ніч тепла і тиха. В селі Ворона грає військовий духовий оркестр. Німці підіймають настрій, бо серед населення пішов слух, ніби вся Галичина і Карпати в руках у партизанів, і що німці, як миші, розбігаються по норах. Оркестр грає переважно українські народні пісні. Фашисти швидко змінили репертуар, як припекло!.. Нарешті підійшов «хвіст» колони. Світало, тож про Гостівські ліси не могло бути й мови. Зайшли у перший лісок, що біля села Кривотули Старі, і тут, поблизу шосе Станіслав — Коломия, спинились на днівку.

День поминув спокійно. По шосе на Станіслав пройшло кілька автоколон з піхотою, гарматами і танками. В небі весь час торохтить «костиль», розшукуючи партизанів. Десь попудні в бік Станіслава було чутно глухі розриви бомб.

27 серпня

Поволі, дуже поволі наближаємось до Дністра. Кругом аж кишать німці. День і ніч на шаленій швидкості, здіймаючи пил, мчаться по шляхах патрульні автомашини. У бік Станіслава ранком знову було чутно глуху канонаду і вибухи бомб. Ночами то тут, то там видно заграви пожеж. Горять фільварки і скирти немолоченого хліба, молотарки на токах. Вдень до Станіслава стягують війська.

Зараз ми потрапили в мереживо прекрасних шосейних доріг, що сходяться до Станіслава. У мирний час вони радували б кожную людину. Але зараз загрожують не-

безпекою і навіть загибеллю. Минулої ночі подолали тільки п'ятнадцять кілометрів, перетнувши п'ять шляхів та залізницю! Даються взнаки не лише фізична втома, але й нервове напруження. Після такого, здавалось би, короткого переходу бійці падають на стоянці, як мертві, і навіть засинають на постах.

Сьогодні рівно 75 днів, як ми вийшли з Мілошевичів на Карпати. Сімдесят п'ять днів і ночей! Тяжкі переходи і криваві бої. Половину цього часу люди голодували, часто не маючи й шматка хліба або бринзи. Про чоловіка часто кажуть, що він, як кінь, то неправда. У нас не залишилося жодного коня — коні не витримали, а люди ідуть і воюють. Як повітря, їм потрібен відпочинок, та, на жаль, це зараз неможливо.

Мене найбільше турбує Дністер. Там, на подальші переходи, в моїй торбині маються карти, і я не раз дивлюсь на зелену смугу лісів, що тягнеться на північ поміж Золотою і Гнилою Липою. Може, там буде змога дати людям відпочинок, чи пересісти на підводи. Але це потім, а зараз пересунемося ще трохи ближче до Дністра.

29 серпня

Сьогодні у нас радісний день. Нарешті вийшли в ліси над Дністром і стоїмо біля села Букіна. До ріки кілометрів п'ять, не більше. Розвідка веде спостереження над рікою, розпитує про ворожі гарнізони на Лівобережжі. З розповідей населення, особливо з розмов старого вчителя, ми дізналися, що основна концентрація німців тут, а за Дністром навіть колишні гарнізони поріділи. Вся увага і сили ворога прикуті до Карпат. В цьому ж таки лісі приєднався до нас і Лисиця з групою 27 чоловік. Два тижні група рейдувала в горах, мала дві жорстокі сутички з ворогом. Люди голодували — їли сире м'ясо, малину, чорниці. Зрештою, шлях був такий же тернистий, як і в решти. Різниця хіба в тому, що Лисиця рейдував на лівобережжі Пруту — по наших шляхах до Ділятина.

Заслугує на увагу така деталь: третього серпня, вранці, ми спостерігали, як німці бомбили під Яремчею, на горі Синечці, свою власну піхоту, і тут же розкидали листівки «про розгром Ковпака». Так от саме того дня гітлерівці застосували отруйні речовини. Бомби з

ОР мали циліндричну форму, довжиною 25 сантиметрів і 15 сантиметрів у діаметрі. На зрізах решітка, в середині архімедів гвинт, що розкидав фіолетового кольору рідину на відстань 10—15-ти метрів від циліндра. Вздовж зрізів циліндра жовта і біла смужки. Вся рослинність навколо снаряду спалена. Коні, що потрапили в зону, мертві. Проте підступність ворога обернулася й проти них самих — бомбовий удар з ОР буквально упав на їхні ж голови! Цікаво, що командири пояснювали солдатам, які лишилися живими?!

Увечері десь поблизу спалахнув бій. Думали, що якась наша група налетіла на засідку. Через годину дізналися, що то зіткнулися дві групи фашистів, внаслідок чого залишилось чимало вбитих і поранених.

Вночі дісталися Дністра. До полудня посиділи на березі. Вирішили, не чекаючи ночі, завидна перейти ріку. Так ми й зробили. О п'ятій дня почали переправу. Найбільш загрозливу перешкоду пощастило подолати без жодного пострілу. Можна сказати, що вибралися нарешті на оперативний простір...

30 серпня

За пару годин спинились у маленькому лісочку, між селами Низьколози, Задарів та Устя Зелене. Лісок порізаний глибокими ярами, що густо поросли ліщиною. І хоч навкруги села й дороги, проте місце для стоянки надійне. Запевняє нас у цьому і провідник, що проводив через Дністер.

Після виходу з гір ми взяли за правило всі переговори з населенням вести виключно на українській мові. У розвідку посилали людей, які бездоганно володіють мовою, а з провідниками мав справу Платон, якого всі приймали за львівського інтелігента. Важко відрізнити від галичанина і Лисицю. Отже, провідник, маючи весь час справу з Платоном та Лисицею, прийняв нас за націоналістів. Лисиця, якого він став обережно промацувати, не став заперечувати:

— Ми повстанці. А чи у вас є такі?

— Так, друже. У нас теж великий загін. Командир — вчена людина, розумна. Скоро ми підемо на Київ, звільнити його від гітлерівців.

Це була перша зустріч з націоналістами на Прикарпатті. Хотілося побільше дізнатись, що ж являє з себе

націоналістичний рух тут, у Галичині. Лисиця довго розмовляв з провідником. Нас цікавило все: програма, кінцева мета, а також військові звання, команди, значки, звичаї. Розпитуючи дядька, Лисиця час від часу промовляв:

— Точнісінько, як і в нас...

Розохочений дядько розповідав, а Лисиця з Платоном мотали собі на вус. Після розмови провідника відпустили. Хлопці обнімалися з ним, в знак дружби цілували «святую українську землю» і розсталися найкращими друзями. На прощання провідник заявив:

— Німців тут мало, проте будьте обережні. Багато поляків, і діє польський загін, а наші хлопці будуть десь коло Рогатина або під Бережанами. Ми ходили до них на зв'язок.

Хоч землю і цілували, проте після того, як відпустили провідника, місце стоянки змінили. Спинились у цьому ж таки лісі, тільки перейшли дорогу і вийшли на північне узлісся. Перед нами ще одна дорога: шосе Галич — Монастирська. Дорога безлюдна. Ранком їхало дві підводи до Монастирська з яйцями та молоком для німців. Підводи завернули до лісу, зробили хлопцям добрий сніданок, а фурманів затримали.

Сонце звернуло на полудень, як розвідники привели чоловіка й жінку, що прийшли до лісу заготовляти дрова. Чоловік виявився колишнім головою райспоживспілки. Він розповідає, що в Монастирську та навколишніх селах стоять гарнізони з фронтовиків, що їх прислали на відпочинок і переформування. Всі есесівці виїхали до Станіслава, де, кажуть, точаться великі бої. Націоналісти тут є, але небагато. Зате багато поляків і є навіть польський партизанський загін, який діє під Бучачем. Ми попросили його дістати карту, бо та, що приніс Андрій, скінчилась. Чоловік дістав німецьку карту і залишився нашим провідником.

31 серпня

По місточку перейшли річку Золоту Липу і спинились в лісі, вже більшому, кілометрів за десять від Монастирська. В містечку і навколишніх селах стоїть батальйон гітлерівців, але вони, в повному розумінні цього слова, відпочивають, обжиряючись яйцями та салом. Вирішили трохи їх потурбувати і цієї ж таки ночі пере-

йти до активних дій. Укомплектували три групи на чолі з командиром 4-ї роти С. Тютєревим, командиром 8-ї роти М. Ісацковим і політруком восьмої Я. Гончаровим та вдарили по навколишніх фільварках. Навкруги Монастирисьька запалали скирди хліба, токи, зерносховища. У селах, зайнятих німцями, в небо полетіли ракети і піднялась шалена стрілянина.

«Турботи» закінчились щасливо. Хлопці — без втрат і з багатими трофеями повернулися до лісу, а годин у дев'ять ранку над нашим лісом вже нависла «рама». Літак обстрілював, кидав гранати, але ми мовчали. Так продовжувалося весь день, а надвечір від Галича і Монастирисьька прибули вантажки з піхотою і почали оточувати ліс. Кулемети строчили по узлісся, у верховіттях дерев рвалися розривні кулі і міни. Шкоди було дуже мало, але довелося кинути худобу, підводи і пішки, під прикриттям густої темноти, виходити через ворожі цепі. Пройшли щасливо, тільки в п'ять годин дець одірвався командир 8-ї роти М. Ісацков і з ним вісімнадцять бійців та командирів, які йшли в хвості колони.

Зараз стоїмо у мальовничій діброві поблизу села Завалова: На узліссі фронтові окопи 1941 року. Густі крона надійно прикривають від авіації, а внизу джерело з холодною водою. Ранком прилетів літак і там, де ми стояли вчора, посипались бомби. У нас спокійно. Пастушок, з досить рідким ім'ям Орест, розповідає: у Завалові дець близько сотні німців, є вони і в Гнильчі, і в Горожанці. Невеликі групи партизанів переходили через цей ліс і йшли далі, а куди, не знає.

Стоїмо на своєму колишньому маршруті — по шляху в Карпати. Постає питання: куди рухатися далі? Чи знов повертатися тим самим шляхом, адже нас напевно чекають. Йти степом? Змучені люди не витримають довгих переходів, і ми можемо потрапити під удар карателів. Найзручніший шлях — лісами на північ. Але ж там бандерівські банди! Хто для нас небезпечніший ворог: німці чи бандерівці — важко сказати. І все-таки вирішуємо йти лісами.

Зрештою, а що ми знаємо про націоналістів у Галичині? Те, що курінний з-під Буківни прагне «звільнити Київ»? Яка його мета? Яка поведінка? Як до нього ставиться населення? Яка тактика?.. Невідомо. Тим часом успішно боротися можна лише тоді, коли добре знаєш ворога. Силою тут нічого не вдієш — потрібна не

сила, а розум. Щоб зберегти людей і розвідати ворога, ми вирішили видати себе за «прохідну сотню особливого призначення», щоб йде «визволяти Київ». Сотенний — Платон, роль політкерівника доручаємо Лисиці, а я нібито член центрального проводу, на псевдо Дід. Адже прийняв нас за бандерівців провідник з Буківни. То чому це ми не зможемо обдурити інших?! Дали команду поховати ордени, медалі та зірки на кашкетах. При зустрічі з бандерівцями росіяни та євреї мають бути подалі, ховаючись за українцями. Хто погано знає мову, не озивайся...

3 вересня

Третій день ідемо на північ лісами, що тягнуться між ріками Золота Липа і Нараївка. Вдаємо з себе прохідну сотню Жука. Хто вірить у вигадку, хто й ні. Проте всі мовчать, лише один провідник з лісового хутора під селом Мечищів Макар Пограничний, прощаючись зі мною, одізвав трохи в сторону і стиха промовив:

— То не моя справа, пане добродію, хто ви такі є. Кажете, що українські націоналісти, повстанці, то хай вам бог помагає. Ось у цих лісах є багато бандерівців, то будьте обережні. І ще я скажу: не так себе ваші хлопці поводять, як бандерівці.

— А як саме?

— То пан далі побачить, в чому різниця. Ось у цій хаті живе їхній зв'язковий, то беріть, нехай він вас проведе, та тільки ще раз кажу — будьте обережні.

Ми тепло розпрощались із Пограничним і пішли далі. З новим провідником балакали лише Платон та Лисиця, і зовсім його причарували. Провідник привів групу в діброву, що поміж селами Нараїв і Шкляна Гута. Густих листвяний ліс надійно маскував табір. Перерізана місцевість давала можливість побудувати добру оборону, і ми розташували в цьому лісі свій табір. Лисиця подякував провіднику і підніс йому склянку спирту. Старий відразу сп'янів, почав верзти про «неньку Україну», про її героїв, кидався обнімати Платона і Лисицю, а зрештою заснув під дубом.

Відпочивали недовго. Годині о десятій ранку націоналісти оточили табір. На узліссі спалахнула стрільба, проте наші не відповідали, а бандити в наступ не переходили, обмежуючись обстрілом. На одній ділянці обо-

рони зав'язалися переговори, а за годину Платон і Лисиця вже вели розмову з сотенним Правдивим, що командував цією групою. Хлопці швидко домовилися, що ми прохідна сотня Жука, яка рухається визволяти Київ. Сотенний, правда, спершу вагався, але в цей час проснувся провідник і став гаряче доводити сотенному, що ми «свої хлопці». Це й вирішило успіх переговорів. Ми стали повноправною сотнею УПА. Господарчий Правдивого привіз хліба, м'яса, сала. Прибув і провідник, що супроводитиме нас далі.

4 вересня

Пройшли кілометрів двадцять п'ять і стали табором в лісі, неподалік містечка Дунаїв. Йти, спираючись на розгалужене підпілля ОУН, набагато легше. У кожному селі «зв'язкові» ОУН дають нашому провожатому вичерпну інформацію. Він чудово знає місцевість, і ми швидко посувалися вперед, не зважаючи на те, що під час маршу двічі переходили шосейні дороги, залізницю і дві річечки. Ще було темно, а ми вже прийшли на місце стоянки. Вранці радисти прийняли зведення Радінформбюро і Федя Божченко приніс нам чудесну новину: вчора звільнено Путивль, Буринь, Ворожбу. Це величезне для нас свято, проте одсвяткувати його ми не можемо. Оунівець весь час сторожко приглядається, намагаючись зрозуміти, хто ж ми все-таки є. Він примічає все. Бачить деякий розрив між поведінкою командирів і бійців. Нарешті не витримав і звернувся до мене:

— Друже провідник! Мені дивна поведінка ваших стрільців. Он той,— він показав очима на Штирїна,— звертається до сотенного і замість «друже» говорить «товариш», другий балакає по-московськи.

— Чудний ти, друже Щука (псевдо провідника). Ми ж ідемо під Київ, а там саме так і балакають, так звертаються. То не можемо ж ми відрізнятись від наших братів-повстанців на Київщині!

— Та то так. Але у вас і євреї навіть є! То як це можна?

Це питання застає мене несподівано, але швидко зорієнтовуюсь і відповідаю жартом:

— А де ти, друже, без них обійдешся?

Саме остання фраза найбільш переконала бандерівця.

Вирішивши для себе це складне питання, провідник навіть повеселішав і заспокоївся.

День поминув без пригод. Під вечір вирушили в дорогу. Я наказав Щуці нагодувати в селі людей, мобілізувати підводи і вже далі їхати кіньми.

Вдень нас наздогнали розвідники з групи Вершигори: Павло Иванов і Вася Алексеев. Алексеев був у нашій групі. На першому переході, біля Чорних Ослав, ворог одрізав групу бійців і командирів від основних сил, в їх числі був і Вася. Вони розповіли про свої поневіряння і про дії групи Вершигори та Павловського. Обидві групи об'єдналися і йдуть на північ під командуванням Вершигори. У нього все гаразд. До Чорного лісу заходив і Матюшенко, але скоро повернув на північ. Значить, і Вершигора, і Павловський щасливо вийшли з гір і зберегли людей. Були у них бої, були й оточення. Проте люди цілі!

...На узліссі спинились. Шука, Платон і чоловік двадцять бійців ідуть у село по підводи. Шука наказує старості, щоб люди погодували «героїв, що ідуть на Київ». Активісти ОУН мотаються по селу, збираючи хліб та сало, виганяють для зустрічі людей на вулицю. Коли ми зайшли в село, то вздовж дороги, біля воріт, стояли люди з яблуками, молоком, пирогами. Проте ентузіазму не було. Люди похмурі й невеселі, а одна молодичка не витримала:

— На бісового батька, діду, вам Київ! Сиділи б дома на печі, в теплом, бавили б онуків, а то...

Стара жінка зацитькала на неї, схопила за руку і потягла у двір.

Люди в хати не заходили. Вечеряли просто на вулиці, виставивши охорону. Нам приготували вечерю в одного з активістів ОУН. Посідали за стіл, що ломився від закусок та самогону. На столі білий хліб. Лисиця вже дізнався, що в селі є пекарня, де випікали булки для лісовиків. Тільки випили по чарці, як до хати заходить мурло — здоровий, пикатий, зухвалий і самовпевнений:

— Слава Україні! Я жандарм служби безпеки по цьому селу — Байда. Хто ви такі будете?

— Я член центрального проводу ОУН, Дід, — представляюсь. — А ти мені, голубчику, дуже потрібний. Так це ти, сукин син Байда, заставив для героїв збирати по селу хліб, немов для старців, а самі тут у тилу обжираєтесь булками?!

Ошелешений Байда тільки кліпає очима, а я схопив палку і почав молотити есбіста:

— Застрелю, як собаку, зрадника!

Переляканий Байда впав на коліна. Не менше переляканий Лисиця схопив мене за руку:

— Батьку, облиште! З ним розберуться.

— Геть з очей моїх! І щоб зараз був хліб з пекарні і підводи.

Байда миттю вилетів за двері. Замість Шуки нам дають нового провідника. На прощання Шука кріпко тисне всім руки, а мені тихо шепче:

— А за те, що повчили Байду, спасибі. Це така собака: боягуз і здирник, а ставить себе не дай бог.

Прощаємось із господарями — і в дорогу.

6 вересня

За ніч зробили шістдесят кілометрів, перетнувши залізницю Львів—Тернопіль і дві шосейні дороги. На світанку спинились у селі Колтові, розпрощалися з провідником, відпустили підводи і спочатку заболоченим лісом, а потім болотом подались до села Верхобуж. Проводжає нас зв'язківець УПА, лісник, немолода вже людина. Весь час провідник розмовляє з Платоном, і важко сказати, чого в нього більше — підлоти чи дурості.

— Я,— каже,— можу з вами загинути. А що мені?! Правда, дома жінка хвора та трое дітей. Але жінка поправиться і вийде заміж за іншого, а діти підростуть і будуть жити не гірше, ніж я. А мені жити треба, а щодо війни, то це не моя справа. Розумієте, люди добрі, не моя! — Трохи згодом просить Платона застрелити лісничого-поляка. Відверто пояснює: — То, може, й мені там що дістанеться...

Чим більше слухаю, тим більше хочеться походити по цьому «борцю за вільну Україну» ціпком, але стримую себе. Це, власне, ні до чого. Мимоволі згадую Макара Пограничного, який застерігав про те, що бандерівці не так себе поведуть...

Біля Верхобужа стоїмо другий день. Треба ж дати людям відпочити перед серйозним випробуванням — перед нами кордон з Галичиною, а тут у навколишні

села Пеняки, Підгірці та Гуту Пеняцьку почали прибувати німці... Ми все ж не втримались і по шляху до Верхобужа розбили кілька фільварків та молочарень.

11 вересня

Позавчора Іван, «наш хлопець», завів нас у маленький лісок біля села Черниці, що біля галицького кордону.

— Ці корчі — місце дуже безпечне. Сховав тут вас як своїх рідних, тому що і в мене болить душа за нашу бідну Україну. Це я кажу вам як своїм хлопцям.

Дійсно, ми спокійно проїхали в корчах день, а ввечері Іван знайшов нам провідника через кордон. Німці уважно контролюють усі більш-менш значні клапті лісу. Цілий день над лісом кружляє «костиль», і лише над корчами літак не пролетів жодного разу. Взагалі важко навіть подумати, що в цих корчах, які наскрізь проглядаються, можуть стати табором партизани.

Кордон перейшли спокійно, без єдиного пострілу. І зразу ж натрапили на нове. У хуторі, куди зайшли вночі, не було жодної живої душі. Це був польський хутір. Хто встиг, утік за кордон, до рідних. Дехто перебрався до містечка, а решта загинули від бандерівського ножа. У недобудованій хатині, що без вікон, без дверей, хлопці знайшли її мешканців — господаря звали Микола, українець. Він відразу признав нас за бандерівців:

— Та тут наші хлопці скрізь. Вони кожного дня наїздять сюди фірами, просто вдень. Недавно спалили фільварок, а тепер молотять там собі хліб. Німців тут немає. Контингенту ми не здаємо. Хліб мелемо просто в млині, недавно хлопці його відчинили. Тут дуже багато наших хлопців, вони у великих лісах...

День простояли біля села Лідихів. Стоянка пройшла спокійно, тільки цілий день над лісом кружляв ворожий літак-розвідник, намагаючись натрапити на партизанські сліди. Ввечері під позивні «Слава Україні» — «Героям слава» мобілізували підводи. За ніч пройшли п'ятдесят кілометрів і зачепилися за Кременецькі ліси. Скрізь, де зустрічаються польські села чи хутори, — руїни. Це дуже мало нагадує ідейну боротьбу двох національностей і носить характер неприкритого грабунку. Хутори і села палять лише тоді, коли все, що може згодитись у господарстві, забрано: з хат зірвана бляха, з

вікон витягнуте скло, познімано двері. Лише тоді, коли залишаються голі стіни, палять, немовби ховаючи сліди злочину. Правда, деякі хутори стоять неспалені, але від обідраних хат, зарослих бур'янами городів віє пустою гірш, ніж на попелищі...

12 вересня

Кременецькі ліси. Ми вийшли до будиночка лісника біля великого польського села Кам'яна Гора. Тут ми стояли, коли йшли в Карпати. Після нашого відходу лісника забрало гестапо, а ліс замінувало.

На південному узліссі, в Майдані, Антонівці та інших селах повно німців. На півночі, в лісах, аж кишить бандерівськими бандами, що дуже активізувались останнім часом. Цьому посприяли німецькі листівки де фон Дем Баха проти оунівців і фальшивка за підписом Маршала Василевського. Німці своєю пропагандою забили памороки бідному дядькові, тож багато хто вірить, що бандерівці воюють проти німців.

Ми опинилися між двох вогнів. Там, де були поодинокі сотні, гра у націоналістів вдавалась. Продовжуємо цю гру і зараз. Однак подаватись до лісу, де стоять штаби, ризиковано,— там нас можуть дуже швидко викрити. З двох бід вибрали меншу — подались на південь понад річку Вілія, обійшовши заміновану дільницю.

17 вересня

Кременецькі та Шумські ліси залишилися позаду, і ми вже гадали, що нам пощастило уникнути братовбивчого бою, коли ось позавчора, в невеличкому ліску, між селами Верхів і Грим'яче, нас оточила велика банда націоналістів, і навіть без спроби зав'язати переговори, з трьох боків ударила по табору з кулеметів. Видно, ми дуже відрізняємось від бандитів, через що ті не бажали навіть вчинити перевірку.

Напад був настільки раптовий і сильний, що в першу мить 8-а рота, по якій пройшовся головний удар, похитнулася. Відсутність командира далася взнаки, але тільки на мить. Лисиця і Платон швидко опанували становище і, згуртувавши навколо себе людей, кинулись в контратаку. Становище було поновлене, і наші роти погнали ворога. За годину ми прочесали ліс. Кілька убитих бан-

дерівців залишилось в лісі, одного взяли в полон. У нас загинув молодий кулеметник 8-ї роти та поранено політрука Якова Гончарова.

Я боявся, що на шляху бандити влаштують засідку. Йшли обережно, промацуючи кожен кущик, але, видно, відсіч була досить переконливою, і на повторний напад бандерівці не наважились. Спинились у лісочку, неподалік станції Острог. День минув тривожно — навкруги німці, залізниця сильно охороняється, до того ж попереду ріка Горинь. Вислати розвідку не можемо, адже невеличка група потрапить у лапи бандитам, рухаємось всією групою навмання. На хутірці біля села Хорів зустріли старика. Його хату нещодавно спалили польські націоналісти, проте він не сумує:

— На наш вік вистачить. Буде і нам, і вам (сприйняв нас за бандерівців).

Питання про те, як переправитись через Горинь, старик вирішив дуже просто:

— Ходімо до річки, скинемо штани. Перебредемо і все.

— А ви, діду, переброди добре знаєте?

— Та добре не знаю, бродити не доводилось, але дорога — вона сама покаже. Де возом проїдеш, пішки завжди перейдеш.

І дійсно, ми пішли дорогою, на березі поскидали штани і без будь-яких пригод подолали ріку. За рікою, у великому селі Кургани, нас зустріла варта з обрізами. Та після «Слава Україні» нам дали добрих провідників, зібрали хліба, яблук, і ми рушили далі. Залізницю Здолбунів — Шепетівка теж перейшли без пострілу.

19 вересня

Вчора не дійшли до шосе Київ — Ровно кілометрів, може, десять і опинилися у лісочку біля села Майків. Лисиця докладав усіх зусиль, аби встановити зв'язки з бандерівцями, але тільки під вечір розвідники натрапили на жінок, що збирали в сусідньому лісі гриби, а серед них і жінку бандерівського завгоспа «господарчого». Лисиця написав тому записку, а за годину перед заходом сонця до лісу прийшов сам «господарчий», «друг» Микола. Він приніс пляшку самогону, хлібину і шматок сала.

Зустрів його Платон, потім підійшов я з Лисицею. Після перших слів «друг» Микола взяв під сумнів нашу

належність до «славної УПА». Всі наші доводи його не переконали. Зрештою, це єдиний толковий бандерівець на нашому путі. Не знаю, що з ним потім говорив Платон, але він нібито переконався і дав згоду перевести нас через автостраду.

Кілометрів через два, на невеличкому хуторці, нас зупинила варта, щоб передати зібрані за наказом «господарчого» харчі. Далі спокійно йшли перелісками, а коли до асфальту залишалося кілометрів два, «друг» Микола захворів. Його почала бити пропасниця. Так тремтів від переляку, що й слова не міг вимовити. Довелося відпустити «друга». На хуторі взяли провідником веселого дідугана. Дідусь вислухав нас, почухав потилицю:

— Так вам через шлях? То просто ідіть по цій дорозі, а як хочете, то я вас проведу.

— Діду, а шлях вартують?

— Вартують такі, як я. З патиками та ломаками.

Дійсно, коли ми підійшли до автостради, варта закричала:

— Стій! Хто йде? — Але, побачивши «хто йде», вартіві зникли.

За селом Копитів починається великий ліс. У передсвітанкових сутінках стало видно узлісся, і ми вже почували себе в безпеці. Коли раптом нас обстріляли бандерівці. Ми не відповідали. Пострілів було не більше десятка і вони, власне, лише зайвий раз нагадували нам про обережність.

Колона підтягнулась. Ми зайшли в ліс. Деякий час ідемо лісовою стежкою, а потім вийшли на шлях до Корця. На дорозі їздять мало — вона заросла травою. У ранковий час вона була дуже красива: з одного боку до шляху підступає густий ялинник, а по другий — пофарбований у золоті барви осені стояв березняк. Зійшло сонце, і на дорозі показалася юрба жінок з кошиками та бідонами. Сьогодні неділя — жінки вирушили до Корця на ярмарок. Вгледівши нас, жінки спочатку злякались, але, не відчуваючи ніякої небезпеки, вони швидко освоїлись. У нас є гроші: окупаційні марки, українські карбованці, і на дорозі пішов торг. Платили жінкам не мало — вдвое-втриє дорожче проти базарної ціни. Гроші для нас загубили своє значення. І хоч все купувалося до спільного казана, проте кожному хотілося самому поторгувати. Та це й не дивно, адже пере-

важна більшість хлопців уперше за два роки зустрілася з цим старовинним народним звичаєм.

Веселі жінки поспішають додому, раді нежданій удачі. Тепло прощаємось. Ми і тут видаємо себе за бандерівців, але жінки цьому мало вірять.

— Наші хлопці грошей ніколи не платять, — зауважила одна. — Дивись, аби в тебе останнього карбованця не взяли!

Знову помилка. Ніяк не освоїмо поведінки «лицарів УПА», з дев'ятнадцяти днів мало не кожен день маємо такі прорахунки. Добре, що це має бути останній день «бандерівської епопеї»!

20 вересня

Обстановка за Случчю дуже складна. Всю місцевість на південь від Случі, аж до самого асфальту, німці віддали під контроль націоналістам і тільки зрідка граються з ними у війну. У кожному селі бандерівські гарнізони, які мають не допустити з півночі до асфальту й залізниці «партизанських диверсантів». Ріку Случ бандерівці вважають за лінію фронту і тільки зрідка наважуються переходити на правий берег, щоб грабувати польські хутори та села.

Цілий день йдемо лісом, тримаючись ріки й уникаючи зустрічі з бандитами. І все-таки не вбереглись — надвечір зустрілися з сотенним та його хлопцями. Хоч не-хоч, а довелося продовжувати гру в бандерівців. Після дипломатичної розмови Лисиця прямо заявив:

— Ми маємо завдання державної ваги там, на тому боці Случі. Нам будь-що потрібно переправитись через ріку цієї ж ночі!

Сотенний відразу запропонував переправу через село Більчаки, але Лисиця відкинув пропозицію.

— Друже, це ми розуміємо і самі, але це дуже велика таємниця, і про це не повинна знати жодна жива душа. Заради неньки України мусимо переходити Случ бродом, так аби про це не знав ніхто, крім особливо надійних людей, таких як ми. Я не певен, що серед наших українців немає польських шпигунів. Навіть Андрій, син Тараса Бульби, був польським запреданцем.

Згадка про злочасного Андрія переконала сотенного. Він виділив провідника і, дочекавшись темноти, ми пішли вперед. Після теплого сонячного дня настала

холодна осіння ніч. Ідемо лугом — саме там, де при поході в Карпати вів бій Іван Швайка. На траву впала чи-ста, ледь морозна роса. Перед Случчю спиняємось.

— Глибокий перебрід,— каже провідник.— Коли хочете, ми знайдемо кращій.

Шукати кращого немає часу. Адже поспішаємо швидче вийти за Случ, до своїх. З провідником, скинувши одержу, іде Журов. Плескіт води віддаляється від берега, нарешті зовсім стихає. Розвідник довго не повертається. Та ось плескіт посилюється і, стукаючи зубами, Журов вилазить з води.

— Води по шию, і дуже холодна. Як, підемо?

Швидко роздягаємось. Та ось провідник каже Лисиці:

— Я зараз притягну човна, або давайте знімемо на городі ворота, бо мені дуже шкода діда. Який старий, а воює за нььку Україну, а у нас молоді лобуряки тікають, не хочать воювати.

Брід іде вздовж ріки. Долаємо метрів 120 холодної, як ніж, води і вилазимо на берег. Одягаємось і, щоб зігрітися, швидко рушаємо далі. Рухаємось узліссям на північ. Густо розкидані хутори зруйновані. Минаємо вузькоколійку і спиняємось на покинутому хуторі. Хати стоять без вікон і дверей, людей немає, городи незбирані. Колись це були квітучі польські хутори Глушково.

Розводимо багаття, щоб обігріти людей. Я теж підмок. Політуха знайшов у якійсь хаті праску і, з горем навпіл випрасувавши мій мундир, примушує перевдяг-тись у сухе. Провідник, побачивши мене у мундирі, за-тремтів:

— Так це ж Ковпак!

— А ти звідки знаєш?

— Німці скрізь розкидають листівки, аби ловили ста-лінського бандита Ковпака. Там і портрети були...

— Добре, чоловіче, дякуємо тобі, що зробив велике діло. Україна тебе не забуде. У тебе діти є?

— Є діти і жінка...

— Так от: не будь дурний, кидай ти своїх бандерів-ців, бо вони тебе до добра не доведуть!

Відпускаємо ошелешеного провідника, розсилаємо навкруги розвідку і, зайнявши оборону, стаємо на від-починок. Тепер ми вже не бандерівська сотня Жука, а справжні радянські партизани!

Вже скоро чотири години, як ми перейшли Случ, проте і досі не бачили жодної живої душі. Що тут робиться? Де поділося населення з цих багатих, привітних хуторів? Наші розвідники Вася Алексеев та Павло Іванов, яких послали обстежити навколишню місцевість на відстань п'яти-шести кілометрів від табору, й досі не повернулися. Це вже починає турбувати. Наказую Лисиці посилити пости і готувати посилену групу розвідників, щоб з'ясувати, що діється у Старій Гуті, щоб спробувати встановити зв'язок із ксьондзом, який так гостинно й урочисто зустрів нас під час походу в Карпати. Ще уточнювали завдання, коли прийшов черговий по групі політрук роти П. М. Вислий:

— Товаришу генерал! До нашого поста під'їхало дві підводи з солдатами в формі Війська Польського. З ними Іванов і Алексеев.

Даю команду підняти людей, організувати кругову оборону. Людей замаскувати і забезпечити оборону штабу. Панін, Платон, Лисиця наполягають, аби до того часу, поки не буде з'ясовано приналежність війська, і на очі не показуватись. На переговори пішов Лисиця у супроводі Вислого.

Офіцер, що очолює групу, відрекомендувався начальником штабу польського партизанського загону капітана Вуйтка — поручником Івановським, Лисиця — помічником начальника штабу з'єднання українських партизанів, підполковником Лисицею. Швидко прийшли до згоди, що переговори будуть на українській мові, але самі переговори посувалися дуже поволі. Лисиця обережно розпитував, що це за військо, якого три місяці тому тут не було. Поляків бентежив, хоч і пом'ятий, але вишуканий, чепуристий мундир есесівського оберштурмбанфюрера з набором гітлерівських нагород. Політкерівнику сотні Жука цей мундир допомагав швидше порозумітись з бандерівцями, але поляки дивились на нього з підозрою. Довелося Івану розстібувати мундир і показувати хутрову безрукавку з радянськими орденами, вдягнувши поверх солдатської гімнастерки.

Мені здається, що ця зношена гімнастерка переконала поляків більше, ніж ордени й медалі, адже такий одяг есесівець носити не став би. Розмова стала більш товариською. Поляки розповіли, що вони в цьому

районі стоять більше місяця. Мають зв'язки з радянськими партизанами Іванова. З захопленням розповідали про Карпатський рейд Ковпака, який блискуче виконав своє завдання і повертається на Полісся. За їх словами, Військо Польське готове допомагати Ковпаку та ковпаківцям усім, чим тільки зможуть. Івановський розповів, що їхні підрозділи під Бучачем спілкувались з ковпаківцями і спільно били швабів. Видно, що поляки знають про похід в Карпати і про наш зворотний путь більше, ніж ми гадаємо. Очевидно, їхні загони і резиденти розвідки сповіщають командуванню, і командири загонів мають достатню інформацію.

Нарешті до парламентарів підійшов і я з Платоном та Паніним. Розмова стала невимушеною, товариською. Приховувати себе тепер не було ніякого сенсу. Дістаючи цигарки, я одхилив полу своєї шкірянки, щоб було видно генеральські лампаси і, трохи побалакавши, одійшов. Зацікавлені поляки не витримали. Підпоручник, що супроводжував Івановського, запитав Лисицю:

— Пане підполковнику, хто той старий?

— А то командир нашого з'єднання, Герой Радянського Союзу генерал-майор Ковпак.

Решта крижинки розтанула. Івановський попросив мого дозволу послати до капітана Вуйтка солдата, щоб сповістити про наш прихід і від його імені запросив мене до їхнього штабу. Порадившись із хлопцями, я поїхав разом з Лисицею до Вуйтка.

Біля лісництва струнки польських партизанів у військовій формі Війська Польського. Капітан Вуйтко по-польськи доповідає, що на честь прибуття Героя Радянського Союзу генерала Ковпака весь загін вишикувано. Вітаю партизанів, і у відповідь лунає:

— Слава генералу!

Після параду Вуйтко представляє мені своїх офіцерів і дає на нашу честь обід. На мою просьбу запросили і Адама із Старої Гути. Обід був дуже урочистий і парадний. Я навіть не можу уявити, коли можна було приготувати такий щедрий стіл. Проголошуються тости за вічну дружбу українського і польського народів, за перемогу над фашизмом... А після обіду — невимушена товариська розмова. Капітана місяць тому викинули в районі Острога. Десант «лондонський» підготував уряд за допомогою англійців. Завдання десанта у тому, щоб

організувати поляків на боротьбу з гітлерівцями. Розмова стає дедалі цікавішою. Запитую капітана:

— У нас із вами єдина мета — боротьба з фашизмом. Однаково, який він — німецький, український чи польський. І ось тут, у лігві ворога, ми знаходимо з вами і спільну мову, і спільні інтереси. Ми не маємо чого ділити. Особисто нам хочеться бачити ваш загін сильним. Це вигідно для нас, так само, як і вам краще мати сильного сусіда Ковпака. Тоді нам і сам дідько не страшний, а не тільки німці чи бандерівці! Ми прагнемо бачити наші народи вільними і щасливими.

Слухаючи мою мову, Вуйтко схвально хитає головою.

— Так чому ж,— запитую,— ваш «лондонський» уряд так недружелюбно ставиться до нас, підхоплюючи провокаційну плітку про Катинь?

Деякий час мовчимо. Я чекаю, що скаже Вуйтко, а той, видно, обдумує свою відповідь.

— Знаєте, пане генерале, я особисто в плітки про Катинь не вірю. Зрештою, ви вірно сказали про «лондонський» уряд. Скінчиться війна, і питання буде стояти про польський уряд, а зараз наше завдання: нищити фашизм — найзліснішого ворога людства.

Розставалися друзями. Вуйтко дав нам живлення для рації і допоміг харчами.

Вечерю на нашу честь влаштував уже старогутянський ксьондз панотець Адам. Була дружня розмова, теплі тости. Запам'ятався тост із приправою панотця Адама:

— Хай вас бог береже, добрі люди. На бога надійтесь, проте майте обережність. Мене пан бог береже, і я на нього надіюсь, але і сам бережусь.— На підтвердження сказаного панотець витяг з кишені рясц дві гранати Ф-1, показав присутнім і знову заховав.

У Старій Гуті ми й заночували. Бог то бог, але на охорону будинку, де я ночував, поляки поставили чотири кулемети.

ЗШИТОК ШОСТИЙ

11 жовтня

Комсомольська організація ухвалила рішення про організацію навчання по вивченню стрілецької зброї — нашої і особливо трофейної. Андросов прийшов до мене погодити питання, пов'язані з навчанням. Та виявилось, що це надто складна річ. Власне, я «за», але треба знати не лише матеріальну частину зброї, а й володіти нею, а це вже... патрони. Це дорожче в наших умовах, ніж будь-яка валюта чи золото! Патрони для партизана — це і хліб, і одяг, і саме життя. Сам вирішувати проблему патронів не берусь. Пішли до командира. Сидір Артемович трохи повагався, а зрештою дозволив. Ще шматок роботи!

Від командира повертаємо у мінерну роту, до Воронька, який зараз веде школу мінерів, готуючи кадри підричників. Мені з кожним днем все більше подобається цей веселий життєрадісний старший лейтенант. Крім того, що відмінний мінер і дуже порядна людина, він, до того ж, прекрасний педагог. Треба було бачити, як слухають його бійці.

...У Городниці до нас у загін прийшов місцевий фотограф Микола Федоренко, про що я уже згадував. Невисокого росту, худорлявий, він був дуже короткозорий і без окулярів нічого не бачив. Проте веселої вдачі чо-

ловік. Він швидко прижився у партизанській сім'ї. Зараз Федоренко по черзі знімає усі підрозділи, бійців та командирів, котрі, мов діти, радіють можливості послати своїм рідним фотокарточку з ворожого тилу. Сидір Артемович теж задоволений, хоч йому найбільше дістається — кожен хоче мати фотокартку удвох з прославленим командиром. Під вікнами штабу лежить здоровенний камінь, біля нього й фотографуються партизани. Ось і зараз біля каменя зібрались Сердюк, Саша Тютєрев, Костя Руднев, зброяр Льоня Плотников, Нестор Пижов. Витягли з штабу й мене. Федоренко навів свою камеру, клацнув затвором і побіг у 4-ту роту Пятишкіна. Всі розійшлись по своїх підрозділах.

Ми з Сердюком палили біля каменя, коли приїхав помічник командира Олевського партизанського загону Сергій Хвощевський. Він розповідає цікаві новини: гітлерівці випустили велику групу досвідчених агентів для терористичної діяльності, націляються на Ковпака. Він залишив газетку «Нова Шепетівщина», де доктор Ворбс, гебітскомісар Шепетівщини, оголошує про винагороду за Ковпака в розмірі 50 000 рейхсмарок, або, як рахують німці, 5 000 000 карбованців, та ще й «винагороду натурою». Безумовно, розрахунок падає на зрадників, які не відмовилися б отримати ці мільйони. Хвощевський також застерігає: до нас заслано агента з отрутою, зашитою в піджаку під латкою. В лице його ніхто з олевських підпільників не бачив.

Сидір Артемович від душі сміється над описом своїх прикмет. Порадившись з Вершигорою, Павловським, Сердюком та Паніним, одностайно вирішили прийняти запобіжні заходи. У комендантському взводі та господарській частині залишили тільки тих людей, що прийшли з Сумщини. Як виняток, залишили також чотирьох ковбасників — втікачів із Лельчицького гетто. Біля всіх колодязів поставили пости. Особливу увагу приділили штабній їдальні. Після детального обговорення зупинились на двох кандидатурах: дружині Сердюка Проні та розвідниці Катюші Приходько.

Далеко на Сумщині, на північному узліссі Туранівських лісів, притулився хутір Говорунів. Війна до хутора дійшла в останніх днях серпня 1941 року. 27 серпня, у п'ятницю, німці захопили Шостку, містечко Вороніж. У суботу — Ямпіль. Під Свесєю фронт зупинився. Три

тижні гриміли бої, потім все стихло. Червона Армія одійшла на схід.

У хату Проні Новикової війна прийшла набагато раніше. 22-го червня пішов на фронт чоловік, а через місяць прийшла похоронка. Молода вдова... Вона лишилась з трьома дітьми на окупованій території. Ночами з лісу мов тіні виходили обірвані, голодні і виснажені бійці та командири. Багато з них були з важкими запушеними ранами. Проня, одриваючи у дітей шматок хліба, підтримувала бійців. Ризикуючи життям своїм і дітей, переховувала найбільш ослаблених, обмивала, перев'язувала рани і проводжала далі, направляючи людей до партизанського загону.

Однієї ночі до хати зайшло два десантники, фронтові розвідники: Михайло Носов — Пронін брат, а також Іван Сердюк. Місяць десантники жили у Проні, а коли обірвався зв'язок з Великою землею, зразу ж після Нового 1942 року вони подалися у партизанський загін. Прийшла зима. По селах шугали каральні загоны, полюючи за радянськими людьми. Знайшовся зрадник, що доніс на Проню. Тиждень переховувалася жінка, а потім, залишивши дітей у рідних, теж прийшла до загону.

Висока, струнка, кароока, з товстою косою, Проня була дуже красива і виглядала не більше, як на двадцять років. Я ще на Сумщині звернув увагу на вираз її обличчя, де відбивався смуток і туга. Вона завжди ходила мовчазна й задумлива. Ще тоді розповіли про трагедію нещасної жінки-матері. Потім я не раз бачив Проню в бою, коли першою підіймалась в атаку, або витягала з бою пораненого товариша. Все тепло і ласку материнського серця вона віддавала товаришам, турбуючись, аби вони були нагодовані й одягнуті. З Сердюком у них спочатку була тепла дружба, яка згодом переросла в кохання.

З Катюшею ми були давні знайомі. У лютому 1942 року група радянських патріотів із села Ротівки Путивльського району Федір Харченко (десятник Путивльського дорожнього відділу), Тихін Деркач (завгосп Баницького прядильного заводу), його брат Микола Федорович, Олександр Костюченко та Василь Іванович (бухгалтер колгоспу) попросилися до загону. Я доповів про це Ковпаку. Він довго думав, а потім сказав:

— До загону ми їх зарахуємо, але поки що нехай будуть дома. Феді та Тихону треба влаштуватись на ро-

боту. Краще всього, якщо Харченко влаштується прийомщиком молока — це значить, що наш чоловік щодня буде в Путивлі. А Тихін нехай іде на млин. Командиром призначаю Харченка. Зв'язок з ним триматимемо через одну череповську дівчину. Зовуть її Катерина, живе у Черепові на колгоспному дворі — таке синьооке дівча. У неї в Ротівці рідня, це нашого Івана Миновіча Мазуренка племінниця. А щоб вона пізнала, що ти від мене, візьми гостинець.— Старий довго шукав чогось у планшеті. Та, знайшовши половину листівки з пам'ятником Богдану Хмельницькому, простяг мені і суворо попередив:— Зв'язок лише через тебе, без ніякої заміни. У крайньому випадку познайом із Федором Харченком Мичка. З Катею нікого. З рештою хлопців нікого не знайом — це вже діло Федора.

Я попередив Федора Харченка, через кого тримати зв'язок і по дорозі з Ротівки заїхав у Черепово до Катюші. Це було миле симпатичне дівча з синіми, як волшки, очима і важкою косою. Не зважаючи на свої шістнадцять, справила враження справжньої розвідниці: кмітлива і спостережлива, наділена даром конспіративності й артистизму. Коли передав листівку, вона навіть не змінила тону легкої «світської» розмови і лише, проводячи мене, запитала, що треба робити. Одержавши завдання, Катюша попросила, аби я чи хтось із хлопців зайшли ще до кількох хат німецьких прихвостнів. Але при умові — нікого не чіпати, при матері й сестрі ніяких розмов не вести. Взимку 1941—1942 року вони з Федею Харченком доставили нам немало цінних даних про Путивль та навколишні села.

Де вони порушили правила конспірації — не відомо, але коли ми у травні брали Путивль, то в одного агента гестапо знайшли список з їхніми прізвищами. Ковпак наказав негайно прибрати всіх підпільників з Черепова до загону. Катюшу попередили буквально за кілька годин. Вона дістала свій карабін, набої, і вже коли карателі були в селі, Катюша болотами, разом із Сашком Дудкіним прийшла до нас. У загоні її зарахували в окрему розвідроту. Хлопці її дуже поважають і люблять за сміливість, людяність та чисту душу. У бідних поліських селах, сплюндрованих та пограбованих гітлерівцями, Катюша має безліч друзів, яким віддає останню

хустку та сорочку. Особливо шанують її бійці кінної розвідки, де вона не одного пораненого витягла з-під куль, а потім виходила безсонними ночами.

14 жовтня

Погода встановилась на рідкість тепла та сонячна. У лісі, пофарбованому в золоті фарби осені, повно грибів, горіхів. На Полісся прийшло чудове «бабине літо». Життя поступово нормалізується. Будівництво землянок в основному закінчено, і бійці живуть у просторих теплих житлах, весь час удосконалюючи його та готуючи до здачі авторитетній комісії. Землянку приймає сам Ковпак або Павловський, причіпливо оглядаючи всі деталі — від зовнішнього вигляду до опалення та нар для сну.

З Великої землі прибуло трохи взуття, медикаментів, боеприпасів. Сердюк розшукав у навколишніх «цивільних» таборах кравчинь зі швейними машинками, і вони з парашутів шиють білизну, а з мішків ватні фуфайки та штани. Народ трохи ожив, і лише штаби, не відпочиваючи, працюють по шістнадцять-вісімнадцять годин на добу.

Всі поспішають, аби швидше підбити підсумки рейду. Ковпак поспішає внести ясність у наше становище. Мені здається, що він найбільше боїться потрапити в «оточення» Червоної Армії, яка вже вийшла до Дніпра, захопила плацдарми на Правобережжі і стягує сили для рішучого удару. Людина мудра, він має рацію, тим більше, що нам підкинули трохи взуття, боеприпасів і зовсім не допомогли зброєю. Петро Петрович поспішає до Москви, до Розвідупру, і його тримає тут тільки наш звіт. Ми, штабники, теж поспішаємо, але, на жаль, не можемо жити тільки минулим, треба дивитись і в завтрашній день, треба жити й сьогодні.

Справ безліч. Сидір Артемович завжди вважає себе відповідальним за все, з чим зустрічається. Так і зараз. У районі села Єльно (Ровенщина) оперує банда якогось Тхора, яка нараховує чоловік 200—250. Націоналісти грабують мирне населення і ведуть боротьбу з дрібними групами підричників, що працюють на перегоні Сарни — Рокитно. Наші товариші туди не ходять, розвідників менше відділення ми не посилаємо, але командир наказує мені банду Тхора ліквідувати,

Він себе почуває відповідальним також за справи волочиського та проскурівського підпілля, куди вчора ми направили диверсійно-розвідувальну групу Михайла Накутного з двома радіостанціями. Проте сьогодні я відклав усі справи, щоб упорядкувати ряд організаційних питань. Ще 24 вересня, при об'єднанні груп, ми намітили заходи організаційного зміцнення з'єднання. Виходячи з бойових операцій останнього часу, в першу чергу було намічено укрупнити роти 1-го батальйону, а тепер постала необхідність завершити цю роботу в масштабі всього з'єднання. У ротах 2-го, 3-го та 4-го батальйонів поки що по 60—70 чоловік та по три-чотири кулемети. Але Ковпак поставив завдання готувати кадри з таким розрахунком, аби за місяць чи два ми змогли довести число бійців у ротах до 120—150 чоловік, тобто укомплектувати повну партизанську роту, а взвод розвідки розгорнути в розвідроту, де мати взвод підривників-диверсантів.

Наказом обмежили кількість обслуговуючого персоналу: господарників, їздових, кухарів, залишивши найнеобхідніших. Зайві коні наказали передати в батарею. У даний час в нас немає гармат, але, як казав Яшка артилерист з «Весілля в Малинівці», «був би артилерист, а гармата приложиться». Доручили Анісімову комплектувати чотирьохгарматну батарею, а людей до одержання матеріальної частини використати як піхотний підрозділ. На короткій нараді довели до командного складу наказ. Кожен розписався про ознайомлення з наказом.

Тут же на нараді ознайомили командирів та політпрацівників з наказом про новий склад парткомісії, куди входять: Я. Г. Панін (секретар), П. А. Дорошенко, М. І. Павловський, П. С. Пятишкін та М. О. Москаленко. На нараді також оголосили наказ про організацію медсанчастини з'єднання та про призначення доктора Мирослава Зими її начальником.

Можна вважати, що структура лінійних підрозділів приведена у відповідність до нових завдань, які постануть перед нами уже в найближчі дні. Залишилось утрясти питання організації розвідки та диверсійної роботи.

Сьогодні з Озерян приїхав помічник начальника штабу 3-го батальйону Г. Я. Якименко з нагородними листами та звітом. У звіті лише цифри. Щоденник бойових дій залишився у Федора Горкунова, який лежить в санчастині поранений в ногу. Сказати у санчастині — це надто офіційно, насправді ж керує у штабі роботою своїх помічників. Довго розмовляли з Якименком про зворотний путь батальйону — від Чорного лісу до Котопа.

— Після бою 24 серпня, — розповідає Григорій Лукич, — вирішили виходити на північ, до Дністра. Ніч минула спокійно. День батальйон маневрував по лісі, а в ніч на 26 серпня вирушив у дорогу. Попереду ішов провідник, молодий ще хлопчина, поруч два розвідники, а за ними ланцюжком весь батальйон. Було за північ, коли вийшли до шосе і залізниці Станіслав — Калуш, що між селами Майдан і Беднарів. Ніч тиха і темна. Стежка весь час підіймається вгору, і потомлені бійці розтягнулись на цілий кілометр. Раптом попереду високий насип, окоп та істеричний крик переляканого фашиста. Спалахнув бій. Німці відкрили шалений вогонь з кулеметів та мінометів, освітлюючи навколишню місцевість ракетами. Партизани почали відходити. Під горою зупинились. Недолічилися комісара Ф. С. Фесенка, командира розвідки І. Я. Швайки та розвідників Острих, Шкурата, Хом'яка й Воробйова. Майор Шолін і політрук М. І. Жук принесли пораненого у ногу командира роти Г. Г. Журавля та санітарку Марію Лис, яких Шолін знайшов на полі бою. Організували пошуки згаданих товаришів, але почало світати, і пошуки припинились. Довелося одійти в ліс.

Батальйон взяв курс на захід і через два дні вийшов у ліс, в районі міста Долини. По путі кілька разів зустрічалися з ворогом, але кожного разу розвідники попереджали про появу фашистів, і партизани уникали бою. У лісі зустріли втікачів з єврейського гетто. Близько шістдесяти родин жило в підземних схронах і печерах, викопаних у різних місцях лісу і старанно замаскованих. Серед них було кілька лікарів, і ми залишили серед них поранених Журавля і Марусю Лис.

Давши людям відпочинок, 28 серпня ми вирушили на північ, до Дністра. Не обійшлося без пригод — баталь-

йон переходив шосе і залізницю Калуш — Долина. Вже поминули бруківку, половина людей перейшла залізницю, коли оддалік показався поїзд і перетнув колону навпіл. Матющенко та Горкунов ішли в голові колони, а залишився позаду. Поки чекали проходу довгого залізничного ешелона, колона наче розтанула в нічній п'їтьмі. Всі спроби розшукати один одного нічого не дали. Лише на третій день неподалік села Монастирок партизани об'єдналися і почали готуватись до переправи через Дністер. Становище надто скрутне: ширина ріки досягала двохсот метрів, брід глибокий (по шию середнього зросту людини). Десять бійців, що добре плавали, повністю роздяглись: одяг, зброю та боеприпаси прилаштували на голові. Передні і задні йшли з жердинами, решта — побравшись за руки. Посеред ріки вода розірвала живий ланцюжок. Чотирьох товаришів підхопила швидка течія. Двох врятували, а Івана Васильовича Потаніна та Івана Михайловича Пузика ріка понесла назавжди. Переправу спинили. З трудом розшукали човна. Усіх, хто вмів плавати, пустили бродом вплав, а одяг та зброю переправили човном. Човном перевезли й решту людей.

Батальйон поволі посувався на північ. В ніч на 5 вересня розвідка розгромила поліцейський постерунок в селі Чагрів Бурштинського району — кілометрів за сім на захід від райцентру. Настав ранок. До лісів, що простягнулись далеко на північ по Гнилій Липі, залишалось кілометрів п'ятнадцять. Партизани перейшли шосе Бурштин — Рогатин, поминули луг, Гнилу Липу і зайшли у молодий лісок, що на південь від села Юнашків. Люди вибились із сил і десь біля десятої ранку зупинилися на відпочинок, побудувавши кругову оборону.

Потомлені переходом люди спали, коли вартові доповіли, що з боку села чутно гул машин. А вже за кілька хвилин гітлерівці обрушили на табір зливу мінометного вогню та випустили до батальйону п'яних есесівців. Посеред ліска була велика галявина, обкопана глибоким ровом. Сюди ми й одійшли, зайнявши оборону в канаві, густо порослій чагарником. Німці, без упину стріляючи з кулеметів та автоматів, просувалися вперед. Досягши місця, де півгодини тому стояв табір, вони зупинились, розглядаючи покинутий мотлох. Трохи ближче до канави лежали убиті мінами Адам Яковенко та Володимир

Остапович. За хвилину вогонь відновлюється, і фашисти з дикими вигуками кинулися вперед.

Партизани мовчали. Ворог наблизився майже вприду. До канави залишалося не більше п'яти—десяти метрів, і тільки тоді ми обрушили на фашистів шквал вогню. Кинулись в контратаку. Гітлерівці, досі такі хороші, негайно повернули назад і в безладді побігли, залишаючи убитих і поранених. На узліссі, під селом, офіцери спинили втікачів. Намагаючись закріпитися, німці залягли в канаві, але 3-я рота Машин ударом у фланг вибила ворога й звідси. Кинджальний вогонь партизанських кулеметів, що бив уздовж канави, вирішив успіх бою.

Фашисти в паніці побігли до села, але там, на городах, уже заліг командир роти майор Шолін з автоматником Івановим. Гітлерівці, зустрівши меткі автоматні черги, кинулись городами од села. За годину бій скінчився. Карателі у паніці розбіглися. У лісі та на городах залишилось 94 фашисти, з них дев'ять офіцерів. Два офіцери здались у полон. Вони розповіли, що про наш рух та місце стоянки повідомила їм місцева поліція. У німців був план розгрому батальйону. Для цієї мети виділено дві групи по 200 фашистів, кожна група була ударною. Вона мала розгромити партизанів, а вже заслони-засідки мали добивати рештки партизанів, що тікатимуть від Юнашкова.— Якименко засміявся.— Увечері стало відомо: коли партизани пішли в контратаку, то й заслони розбігалися.

Так безславно скінчилась операція по «знищенню партизанів». Героїзм бійців та командирів батальйону був безприкладний. Серед кращих відзначились командири рот Никифор Машин, Михайло Шолін, командир взводу Воробійов, кулеметники Гончаренко, Тищенко, партизани Памурзін, Биков і Зінкевіч.

...Сонце підбилося височенько. Восьма година ранку. Стомлені довгим переходом, партизани розташувались на день у невеличкому ліску біля села Великі Загайці, Шумського району на Тернопільщині. Колись тут був монастир, а тепер залишилась пасіка та два монахи-пасічники. Навкруги поле порізане балками та маленькі острівці лісу. Недалеко від села пост повітряного спостереження, який обслуговують близько двадцяти гітлерівців. За двадцять кілометрів у місті Шумську розмістився великий гарнізон ворога.

Сонце повернуло на захід. Потомлені люди відпочивали. Раптом у розташування батальйону, якимсь дивом поминувши заставу, в'їхало п'ять підвід у супроводі десяти ворожих автоматників. Довелось одкривати вогонь. Першою чергою чотири гітлерівці були знищені, ще двох поклав кулеметник, решта дала дьору. Чотирьом пощастило втекти. Далі залишатися на цьому місці було, ясна річ, небезпечно. Невеликою балкою перейшли до другого ліска, що синів кілометра за півтора. На півпуті битий шлях, а далі — зоране поле. Тільки поминули шлях, як здалеку почувся гул моторів, що швидко посилювався. Ледве досягли густого грабняка, як над покинутим нами ліском повисла «рама», обстрілюючи ліс із кулеметів та кидаючи невеликі бомби. Незабаром на шляху з'явилось два танки та близько вісімдесяти вантажок з піхотою та мінометними установками. Карателі оточили лісок і повели мінометний обстріл такої сили, що за чверть години весь ліс охопило димом.

Партизани лежали в канаві, густо порослій терном, що оперізувала грабняк. До машин та мінометних установок, що безперестану б'ють по лісу, не більше півкілометра. Мимоволі виникає думка: «А що буде, коли фашисти раптом виявлять нас?» А таке може статися дуже просто. Обабіч дороги розкидано п'ять чи шість хаток, мешканці яких бачили, як партизани перебігали балкою. Якийсь чоловік скородив поле, інший майстрував на подвір'ї, біля нього гралися діти. Досить об'явитися одному зраднику, і вогонь буде перенесено на партизанів... Надто багато фашистів! Тоді, звісна річ, загибель неминуча.

Та і на цей раз, як мовиться, доля милувала. Годину тривав мінометний обстріл. Затим літак пішов на посадку. Партизани бачили, як пілот доповідав гладкому есесівцю. Потім піднявся в повітря і пішов... на нас! Летів зовсім низько. Спостерігач, висунувшись по пояс із кабіни, уважно вдивлявся у густу щітку грабняку. Довго кружляв над ліском та, нічого не виявивши, розвернувся й полетів на Шумськ.

Потім гітлерівці ще довго обстрілювали залишений лісок кулеметним та автоматним вогнем, але в ліс не пішли. Пролунала команда есесівця, і карателі, задоволені з того, що не знайшли партизанів, посідали на машини і теж подалися до Шумська.

Заходило сонце. За годину і партизани покинули рятівний лісочок. Мимоволі спадає думка: чи змогли б партизани поминути безліч ворожих пасток, якби не справжні радянські люди? Досить було одному зраднику показати пальцем на місце, де ми затаїлися, і шалигінський загін було б знищено.

17 жовтня

Ковпак завжди надавав і надає великого значення роботі мінерів. Вони були зведені в один підрозділ — 1-у роту Путивльського партизанського загону і забезпечували всю диверсійну та мінно-підривною роботу. Наскільки велике значення надавалося мінерам та їх роботі, свідчить той факт, що першим командиром мінерної роти був, за сумісництвом, помічник начальника штабу з'єднання Микола Михайлович Курс.

На той час це була найдоцільніша форма організації. Раніше, у 1942 році, коли в Брянських лісах ми вели важкі оборонні бої та швидко застосовували мінування підступів до нашої оборони, мінерні групи були створені при батальйонах. Мали мінерів також деякі роти 1-го батальйону. Відтоді минуло багато часу, і от тепер перед нами знову постає необхідність привести нашу організацію мінно-підривної справи у відповідність до нових завдань.

Наступного дня після об'єднання груп у селі Броніці я ранком зайшов до командира. Ковпак читав ранішнє зведення Радінформбюро, одмічаючи на десятикілометрові звільнені міста і села. Підписуючи наказ про укрупнення рот, Сидір Артемович промовив, показуючи олівцем на карту:

— Від бліцкригу гітлерівці переходять до бліцдрапу. 17 вересня Червона Армія звільнила Павлоград, 21-го Чернігів, 23-го Полтаву, а сьогодні Бориспіль. Коли так піде далі, то в січні — лютому вийдемо до старого кордону. — Трохи помовчавши, добавив: — Перед нами теж постають нові завдання. Раніше ми не пускали гітлерівців на нашу землю, а зараз головне — не випустити їх з радянської землі! Зрозумів?

— Ясно, товаришу генерал.

— А коли ясно, то треба добре продумати, як будемо переймати фашистів. Врахуй, що переймати ще важче...

У Конотопі ми знову повернулися до цієї розмови. Я порадився з Платоном, і ми внесли на розгляд командира свої пропозиції щодо організації мінно-диверсійної роботи. Сидір Артемович погодився. Ми одібрали 60 чоловік кращих бійців і молодших командирів, спорудили навчальний полігон, і 6 жовтня при штабі почала діяти мінерна школа. Начальником школи призначено Платона Воронька. Сьогодні перший випуск. Крім теоретичної підготовки Воронько водив своїх вихованців на діючу залізницю, де вони пройшли «виробничу практику». В урочистій обстановці провели іспити: 10 чоловік закінчили навчання на «відмінно» і відзначені подякою командування, 29 — освоїли мінно-підривну справу на «добре», 10 — «задовільно», четверо курсантів іспитів не здали. Ковпак тепло подякував Вороньку за відмінну постановку навчання і наказав оголосити йому подяку. Безумовно, він її заслужив: Зразу після іспитів випускникам зачитали наказ про нову структуру спецслужби та про розподіл випускників по підрозділах. Начальником спецслужби (він же командир диверсійної групи при штабі з'єднання) призначено П. М. Воронька. До складу диверсійної групи ввійшли найдосвідченіші мінери — В. Островський, В. Олійник, В. Терехов, М. Лебедев, О. Горін, М. Яковенко, І. Гончаров. На групу покладається виконання спецзавдань командування та контроль за роботою спецгруп у підрозділах. У батальйонах створюються диверсійні групи по 10 чоловік, у ротах 1-го батальйону — по 6. І відразу завдання: до 1 листопада виготовити 200 ящиків для протитанкових мін, з них 50% мін посиленого заряду для танків типу «тигр», щоб було чим переймати фашистів.

Сьогодні нарешті вирішили і долю розвідроті. Петро Петрович дав свої висновки, і за його поданням цей підрозділ укомплектовано. Командиром роти призначено В. Осипчика, політруком І. Архипова, партторгом роти і медсестрою О. К. Демидчик. До складу роти входить поки що два взводи — В. Богданова та І. Маркіданова. Укомплектували розвідку в основному старими кадрами, поповнивши бійцями і командирами з інших підрозділів,

Нарешті здав звіт і четвертий батальйон. Я добре розумію Брайка — йому дуже важко, адже немає ні помічника, ні начальника штабу. Власне, з керівництва батальйону залишилися тільки він та комісар Токар. Проте Ковпак та найбільше Вершигора, який поспішає у Москву, з нетерпінням чекають звіту, без якого, ясна річ, їхати недоцільно. Тож затримка 4-го батальйону викликає незадоволення Сидора Артемовича. А звітуватись без кролевчан не можна, їх внесок дуже й дуже вагомий. Не хочю повторюватись, але на їх рахунку три блискуче проведені операції і не менш блискучий вихід із Карпат.

Важливе місце у підсумках рейду займає висадження в повітря моста біля села Дичків на залізниці Тернопіль — Гречани. Паралізувавши 8 липня — на початку боїв на Курській дузі — найважливішу на той час залізницю, по якій невпинним потоком фашистська Німеччина посилала на фронт ешелони з танками, боеприпасами та живою силою, ми тим самим виконали першу частину завдання — порушення комунікацій ворога. Крім цього, на рахунку кролевчан мається ще 16 із 52 мостів, висаджених мінерами з'єднання на шосейних дорогах та залізницях Галичини. Не можна обійти мовчанкою і блискуче проведений нічний напад та розгром есесівського батальйону в селі Раштівцях, що забезпечило вихід з'єднання з кільця блокади.

Особливо добре показав себе 4-й батальйон в Карпатах. Досить згадати багатоденні бої в долині Бистриці. Ворог мав десятикратну перевагу в живій силі, незрівняно переважав нас в озброєнні, та так нічого і не добився, втративши лише убитими понад триста чоловік. Німці зайшли в долину Бистриці тільки тоді, коли за наказом штабу батальйон одійшов до села Зелениці, втративши під час цих важких боїв вісім убитих та дев'ять поранених.

Загальний підсумок рейду: сімнадцять зірваних мостів на шосе й залізницях, два підбитих броньовики, близько півсотні спалених автомашин та понад півтисячі знищених у боях гітлерівців. Це дуже й дуже непогано, якщо зважити, що батальйон нараховував при виході в Карпати лише 251 чоловік. Зараз у строю 135 бійців і командирів. 29 загинуло в боях, 22 поранено й евакуйо-

вано на Велику землю, 65 пропало безвісти. До речі, це вже багато і вимагає пояснення.

Вести розмову в штабі безнадійна справа — кожної хвилини розмова переривається, і ми з Брайком виходимо до лісу, що підступає до штабу. Осінь напрочуд тепла. Пахне грибами і прілим листом. Вибираємо на галявині повалене дерево, сідаємо. Петро, трохи помовчавши, почав розповідати:

— Я не буду говорити про те, що ти вже знаєш, але дещо доведеться відновити в пам'яті... Мали виходити на село Баню, а далі — в район гори Старишора і там перечекаати, поки трохи розрядиться обстановка. Місце досить глухе. Правда, кілометрів за п'ять від гори пролягає дорога з Яблунова на Космач. Зате тут починаються численні хутори, що розкинулись на величезній площі. З голоду не помрем!

Одержавши наказ, перш за все вислав розвідку. Вісті невтішні: всі навколишні села зайняті ворогом, дороги патрулюються вдень і вночі. Одійшли кілька кілометрів і затаїлись.

Вночі пройшов дощ. Вранці хмари опускались майже до дерев, і все-таки німці кинули авіацію. На горі Воратик (вчорашня стоянка) рвуться бомби, горить ліс. Навіть до нас доходить ядучий дим лісової пожежі. То тут, то там рвуться міни, спалахує кулеметна стрілянина, яка швидко затихає. Навкруги шастає ворожа розвідка та, видно, і їй не дуже хотілося нас знайти. Кому охота вмирати?! Розвідник Вася Лаврінець розповів про зв'язку розправу карателів у Білих Ославах, де розстріляно близько сотні чоловіків, жінок і дітей. Багато людей повтікало в гори і там, у лісових нетрях, переховуються.

На третю ніч вирішили будь-що перебраться через шосе Яблунів — Ділятин, прослизнути між Ославами Білими та Ославами Чорними. До села підійшли опівночі. Темно, хоч в око стрель. Щоб не погубитись у непролазних хащах, порізаних ярами, ми познімали з себе паски, зібрали різне мотуззя і йшли, тримаючись один за одного. Троє коней, що були у нас, зірвались і полетіли в провалля. Поранених вели, а декого несли на руках.

Під селом спинив колону і вислав до Ослав Берсеньо-ва з розвідниками. Хвилин за сорок Охрім повернувся. У селі повно німців — просто на дорозі стоять автома-

шини, у деяких сплять солдати. Скрізь ходять патрулі. Провідник береться провести у невеликий проміжок між Ославами Білими і Ославами Чорними, і далі потічком, в гори. Цього разу з провідником і Берсеньовим пішов я сам. Довго ідемо лугом. Вже думав, що цей луг ніколи не скінчиться, коли в темряві зблиснуло шо-се. Вздовж потічка підходимо до самої дороги. Сторожко прислухаємось. Навкруги тихо. Через деякий час від Ослав Чорних почулись кроки і ми побачили ворожий патруль. Німців було троє, вони йшли, голосно пере-гукуючись вздовж дороги. Через п'ятнадцять хвилин повернулись, вже від Білих Ослав, тупаючи важкими чобітьми по бруківці і так же голосно розмовляючи.

Так, бій вести ми не можемо. Патронів ледве виста-чить хвилин на 10—15, до того ж маємо багато поране-них. І тут на шосе у мене виникла думка — проскочити дорогу в інтервалах між появою патрулів. Власне, дру-гого виходу у нас не було. Повертатися назад було та-кож небезпечно.

Переправа зайняла близько двох годин. Ми всі без єдиного пострілу проскочили шосейку. Не витримали нерви лише у командира роти Руденка. Він ішов ротою в ар'єргарді і просто побоявся ризикувати людьми. Не перейшов також командир 3-ї роти Христонсон та ра-дист Капшук. Згодом переказали, що цю групу підступ-но роззброїли націоналісти. Христонсона і ще кількох євреїв розстріляли, кілька чоловік утекло, а про долю решти поки що не відомо. Оце і є ті 65, що пропали безвісти.

У півкілометрі від шосейки був ліс. Йшли цілий ранок. Була десята, коли дістались до висоти 735.0. Сіявся дрібний холодний дощ. Та вкрай потомлені люди, тіль-ки видрались на гору, попадали на мокру землю і по-снули мертвим сном... А розвідникам — знов у путь! Обстановка напружена. Стоїмо поблизу Ослав Білих. З гори видно, як по шосе курсують броньовики й ван-тажки з піхотою, тягнучи на причепах гармати. Туди далі горить Чорний Потік та чутно розриви бомб біля гори Воратик. Десь опівдні повернулись розвідники. Група, що ходила на південь, зустрілася з розвідниками групи Сидора Артемовича. Ковпак стояв на висоті 806.0 біля села Лючки. У них все гаразд.

Кілометрів за шість від нас шосе Микуличин — Пече-ніжин, що також, напевно, контролюється ворогом. Тре-

ба поспішати, аби до ночі підійти ближче до дороги і, розвідавши всі підходи, перескочити й цю небезпечну перепону. Посилати розвідку я вже не міг — хлопці буквально падали з ніг. Давши їм трохи відпочити, вирушили в путь. І добре зробили, що пішли вдень. Коли б це була ніч, то батальйон залишився б у цих урвищах та проваллях, вкритих дрімучим лісом. Зупинились близько від дороги, раптом на місці стоянки Ковпака спалахнув бій. На диво, працювали виключно наші автомати й кулемети. Я зібрав чоловік п'ятдесят найбільш витривалих бійців, щоб допомогти командирю, та стрілянина стихла. Отже, поспішність відпадає, тим паче, що на путі річка Ослава з численними ручаями-притоками, котрі попромивали бездонні провалля. Роздумував про допомогу командирю, коли бойова охорона, що досягла шляху, доповіла: на горі Рокеті Великій, що контролює дорогу і всі підступи до неї, закріпились німці. Довго роздивляюся карту, вивчаючи звивисту лінію шосе, пунктири стежок та сині струмки-урвища й поволі визріває сміливий, проте цілком реальний план допомоги товаришам та переходу через шосе. Одбираю п'ять сміливців-добровольців на чолі з Василем Колесним, даю по два запасних диски і ставлю завдання: відвернути увагу ворога від колони і групи Ковпака, яка перебуває на північ від нас.

Скупчились біля шосе. А Колесний з товаришами обійшли Рокету Велику, підповзли до ворога майже впритул, закидали його гранатами й обрушили вогонь п'яти автоматів. Німці спочатку розгубились, потім повели шалений вогонь по сміливцях. Коли ж зорієнтувались, що їх небагато, вирішили піймати живими. Розвідники, одстрілюючись, одходили в гліб лісу, ми ж безперешкодно перейшли небезпечне для нас шосе. Шкода було хлопців, які ціною власного життя врятували батальйон. Але яка була наша радість, коли вони надвечір наступного дня наздогнали колону. Хотіли було вирушати в похід, та хлопці були настільки змучені, що вирішили ради них заночувати.

Ранком 9 серпня одійшли кілометрів п'ять і спинились на схилах гори Чемеговської. В цей час з гармат і кулеметів німці розпочали обстріл лісу, що поруч з нами. Вислали розвідку. А за годину я з Токарем зустрілися з Ковпаком, що підійшов на південний схил цієї ж таки гори. Ми доповіли командирю про події, що

трапилися за ці чотири дні, Ковпак розказав про свої пригоди. З'ясувалося, що бій позавчора вів Ковпак. Маневр Колесного виручив його групу. Коли Ковпак через кілька годин рухався нашим маршрутом, то фашисти ще ганялися за розвідниками. Тож і його група благополучно пододала дорогу.

Тільки-но повернулися до батальйону, як на сусідній горі Цапуль знову спалахнув бій, а за годину до нас підійшла 4-а рота О. Тютерева, що потім пристала до Ковпака. Та про це ти, напевно, знаєш. До гори Стеришори залишалось кілометрів десять, так що ми рухалися своїм маршрутом. Через три дні, 12 серпня, натрапили в горах на чотирнадцять наших бійців, що одстали в першу ніч маршу. Серед них кілька поранених та секретар партбюро Дорошенко.

Мали кілька сутічок з ворогом, що гасав по горах і обсів усі села, проте найстрашнішим ворогом був голод. Фашисти примусили людей залишити полонини і зійти в села. Зігнали з гір овець та худобу. Розвідники Берсеньова, ризикуючи життям, ночами спускалися в села і діставали для поранених молока, бринзи, а інколи й шматок хліба. Здорові люди жили майже на одній воді та ягодах.

У перші дні розвідники зустрічалися з розвідниками інших груп, а потім одна і та ж відповідь: «Наших ніде не зустрічали. Населення розповідає, що партизани ідуть з гір на північ, в долину».

Голод робив своє. Виснажені, зголоднілі люди рвалися на рівнину. Все частіше стали заводити розмову про вихід з гір. Порадившись із комісаром та командирами, вирішили виходити з гір і рухатися на Полісся.

Надвечір 16 серпня розвідники, що вели спостереження за навколишніми селами, доповіли: німці виїхали з сіл Бані та Лючки. Дочекавшись темноти, ми спустились з гори, погодували в селах людей і вирушили на північ до Дністра. Вночі на схилах гір побачили сліди страшного бою: посічені кулями та осколками дерева, закривавлені бинти, стріляні гільзи... Я згадав, що сюди мала йти десята рота Курочкина з пораненими. Цілий день мені було моторошно — здавалось, що живими звідси не вийдемо...

Ще один перехід зробили просто на північ і провели день в лісі, на схід від села Майдан Середній. Потім рушили на схід. Я хотів вийти у Кам'янець-Подільську

область, щоб уникнути зустрічі з націоналістами. Днівку довелося робити просто в кукурудзяному полі, де нас зустрів світанок. Весь день пролежали на животах, спостерігаючи, як шляхами нишпорять гітлерівці у пошуках партизанів. У ніч на 21 серпня біля села Раковець, при місяці бродом перейшли Дністер і на день зупинились в яру, зарослому густим чагарником. Майже тиждень ішли до Збруча. На світанку переправилися через Збруч і зупинилися в лісі.

Ліс під Молодятином приголомшив — посічений кулями та осколками мін і снарядів, поритий воронками. Я довго роздумував над тим, хто вів бій. Згодом з'ясувалося: тиждень тому тут зупинявся загін полковника Я. І. Мельника і вів жорстокий бій. Люди кажуть, що там було пекло... Чесно кажучи, пересиділи день, мов на розжареній сковороді. Лісок маленький, до того ж зовсім немає боеприпасів. Ще один день ішли на північний схід. Потім повернули на північ. 30 серпня, вночі, розігнали в селі Осташківцях поліцію, забрали у поліцейських коней і посадили бійців на підводи. Опівночі підійшли до залізниці Тернопіль — Гречани біля села Баглаї. У тиші ночі чутно перестук коліс ешелону, що наближався від Проскурова. Вибухівки — ні грама. Кілометрів за п'ять містечко та залізнична станція Наркевичі, де напевно великий гарнізон, та все ж, коли з-за повороту показалися освітлені вікна пасажирського поїзда, що рухався на захід, я не стерпів і дозволив хлопцям відкрити вогонь. Обстріляли вагони з гітлерівцями з кулеметів та автоматів, але спинити не змогли. Набираючи швидкість, ешелон помчав на захід.

Планували днівку за рікою Случ, та ситі поліцейські коні не витримали партизанського темпу, пристали. У лісочку, що за кілька кілометрів від Случі, зупинились. День минув тривожно. Тільки встигли погодувати людей, як Берсенюв доповів, що шляхом рухається близько двадцяти вантажок з піхотою та двома гарматами. Машини зупинились на роздоріжжі Зозулинці — Краси́лів та Чернелівка — Чепелівка. Німці залишили машини, але до лісу не поспішали. За півгодини з'явилась іще колона. Гітлерівці ретельно прочесали ліс від Чепелівки до Краси́лова й вирушили геть, не звернувши уваги на латочку лісу, де ми пролежали зі зброєю в руках, готові до останнього бою.

Наступного дня спинились у лісі, що на схід від села Кучманівки Антонинівського району. Побудували оборону, виставили пости спостереження. На південь, по другий бік балки, порослої кущами, виднівся другий лісок. Я послав командира роти Ф. Сивопляса з двома бійцями обстежити ліс. А за годину до нашого табору прибули командир 10-ї роти Т. Курочкін з двома десятками поранених та стількома ж стройовими бійцями. На них було страшно дивитись — неголені, виснажені, обірвані. Днів п'ять тому натрапили на засідку. Про долю політрука роти С. Шпорталюка Курочкін нічого не знав... Ми нагодували прибулих, допомогли одягом та взуттям і залишили при собі.

У Шепетівських лісах встановили зв'язок з партизанами молдавського з'єднання полковника Андреева. Від них довідалися про звільнення Сумщини. Не доходячи Олевська, нас наздогнала група розвідників 2-го батальйону на чолі з капітаном Шумейком. Розвідники їхали на підводах. Микола Гаврилович посадив поранених на підводи, і вже далі Курочкін поїхав разом з Шумейком.

Відтепер не поспішаємо. Місцеві партизани в один голос повідомляють: Ковпак не повернувся. Є відомості з Великої землі, що німці розгромили з'єднання в Карпатах. До Полісся дійшли лише одинаки та дрібні групи...

В останніх числах вересня прибули на аеродром в Дубницькі хутори. Тут теж підтвердили про розгром Ковпака. Поранених одправили на Велику землю, а нас зарахували у з'єднання імені Маршала Жукова. Та невдовзі дізналися, — сказав на закінчення Брайко, — що ви на Поліссі і фурсованим маршем вирушили сюди.

20 жовтня

Учора й сьогодні опрацьовував наказ про підсумки рейду і зараз вже можна сказати про завершення славного походу в Карпати. Підсумовуючи проведену роботу, доводиться оперувати сотнями цифр. Я далекий від того, щоб переписувати ці цифри до щоденника, але деякі з них хочеться назвати.

Безумовно, головне — це люди. Перед виходом у рейд ми залишили в місцевих партизанських загонах Білорусії багато місцевих партизанів, відправили в радянський тил хворих та поранених, і на 12 червня у нас зали-

шилось 1517 чоловік, в тому числі 344 комуністи і 422 комсомольці. Повернулося з походу 1047 чоловік, серед них 84 поранених. 214 бійців та командирів полягло у боях смертю героїв. За час, що ми стоїмо в Конотопі, підійшла ще група партизанів, і тепер у строю 1074 чоловіка. Про долю 138 товаришів поки що не знаємо нічого.

Майже чотири місяці тривав безприкладний рейд. Чотири місяці гітлерівська служба безпеки намагалася стерти з лиця землі Ковпака. Та Ковпак переміг! Ми знищили 3360 гітлерівців, чотири танки, бронемашину, три літаки, багато кулеметів, мінометів та іншого військового спорядження. Партизани захопили і поставили на озброєння 35 кулеметів, чотири 75-міліметрові гармати, 10 мінометів, понад 300 гвинтівок та автоматів, великі запаси боеприпасів, харчів, одягу та іншого майна. 96 гітлерівців захоплено в полон.

Та чи не найбільша заслуга партизанів у тому, що вони вивели з ладу залізничний вузол Тернопіль і залізницю Тернопіль — Гречани та Тернопіль — Шепетівка. На залізницях знищено 14 мостів загальною довжиною 1166 погонних метрів і пущено під укіс 19 ворожих ешелонів. На шосейних дорогах Галичини знищено 38 мостів загальною довжиною близько двох з половиною кілометрів, 20 вузлів зв'язку, близько 200 телефонних апаратів, 108 кілометрів телефонних і телеграфних ліній, порушено зв'язок на 245 напрямках. Ліквідовані нафтопромисли Битків та Яблунька, де висаджено в повітря 41 нафтову вишку, три нафтопереробні заводи, завод по переробці озокериту, 13 нафтосховищ. Підірвано нафтопровід, по якому протягом 36 годин в ріку Бистриця витікала нафта. Знищено 360 сепараторних пунктів, 15 маслозаводів, 6 електростанцій, 51 склад продовольчих та промислових товарів. Спалено 95 фільварків, звідки ворог не одержував у 1943 році ні хліба, ні м'яса. Разом із скиртами немолоченого хліба спалено 10 молотарок та 32 трактори.

З ворожих баз та складів господарники з'єднання роздали населенню більше 5200 центнерів хліба, 300 центнерів солі, 100 центнерів цукру, 5000 метрів мануфактури, 1500 пар взуття і близько тисячі голів худоби.

Звичайно, це дуже неповні цифри того, що можна облікувати. А скільки добрих справ учинили партизани,

які не піддаються точному обліку. Ми пронесли аж до синіх Карпат червоний прапор Радянської держави, відроджуючи в людей надію на швидке звільнення поневоленого краю, націлюючи народ до опору й боротьби. Ми нагнали на гітлерівців такого жаху, що вони були вимушені евакуювати цивільну владу з ряду міст і містечок Тернопільської та Станіславської областей.

Озираючись назад, слід відзначити: похід у Карпати був важким випробуванням нашої боездатності, виучки, моральних якостей бійців та командирів. У Карпатах ворог зосередив велику кількість військ і техніки — на одного партизана припадало 40—50 озброєних до зубів фашистів. Авіація, танки, отруйні гази, облудна пропаганда, обіцянка за голову Ковпака казкових сум — усе було кинуте на те, аби зламати опір, приглушити нашу волю до боротьби і розгромити з'єднання. Ворог десятки разів намагався оточити й знищити наші підрозділи. Але мужність та воля до перемоги бійців, майстерність командирів, що кожен раз виводили з кільця ворожої блокади своїх людей з найменшими втратами, зривали плани ворога.

Щоправда, траплялись і слабкодухі. Таких одиниці, у критичний момент, забувши про найсвятіше для воїна — військовий обов'язок і партизанську присягу, вони зрадили товаришів і групами по кілька чоловік втекли з підрозділів. Якщо ж говорити загалом, то слід підкреслити: героїзм був нормою поведінки і бійців, і командирів. Зараз навіть важко сказати, хто більше відзначився. Може, саме через це найменше відхилення від героїзму так впадає в очі, викликаючи рішучий осуд партизанської громадськості.

При цьому слід особливо наголосити на масовості героїзму комуністів та комсомольців. Це вони були першими у наступі і останніми прикривали відхід. Це вони, наші політпрацівники, особистим прикладом надихали бійців і командирів на героїчні вчинки. Тож і втрати серед них найбільші — майже половина партійної та комсомольської організацій вибула із строю. Частина полягла в Карпатах або вивезена на Велику землю, а про долю багатьох своїх товаришів ми поки що нічого не знаємо. До цього часу точно не відома доля нашого комісара генерала С. В. Руднева. Загинули комісари Глухівського та Шалигінського загонів Шульга та Фесенко, політруки рот Руденко, Покровський, Минаєв,

Шпорталюк, Подурем'я, Мілютченко, тяжко поранені політруки Гончаров і Дорошенко.

Одначе, не зважаючи на великі втрати, наша парт-організація вийшла з рейду ще згуртованішою й міцнішою. Вона була й залишається тією силою, що цементує особовий склад загонів, мобілізує його на виконання бойових завдань, надихає на подвиги. Про зрослий авторитет комуністів можна судити хоча б з того, що десятки кращих бійців та командирів щодня подають заяви про вступ до ВКП(б) та ЛКСМУ.

Отож, двадцятиденна напружена робота закінчена. Вся наша робота за час рейду в Карпати підсумована у наказі № 420. Складено звіт, згідно з яким 519 бійців та командирів, що найбільше відзначилися у рейді, представлені до урядових нагород. Уточнено списки тих, хто загинув і про кого не маємо вістей. Здається, зроблено все, а я ніяк не заспокоюсь — з думки не йде лист О. Довженка до Вершигори з проханням записувати все по свіжих слідах. У голові рояться думки: хочеться розширити запис, повніше охарактеризувати вікопомний подвиг побратимів, а у мене виходять казенні, штамповані слова, якими ніяк не можу передати свої почуття...

Четверта година ночі. Аби хоч трохи зняти нервову напруженість, виходжу на свіже повітря. Після чадної гасової лампи на дворі невимовно хороше. У тиші ночі чути, як в розташуванні ескадрону, біля конов'язі, хрумкають коні. З зоряного неба підморгує Венера. Тиша і свіже повітря поволі заспокоюють. Тож відпочивати! Бо завтра, або, вірніше, сьогодні ранком, розпочинатимемо підготовку до нових боїв і походів.

* *
*

...Пізно вночі прибули гості з Великої землі — секретар ЦК ЛКСМУ Петро Данилович Косигін та відповідальний працівник ЦК ЛКСМУ Георгій Георгійович Шевель. Вони прибули, щоб на ознаменування 25-х роковин Ленінської Комуністичної Спілки Молоді вручити нагороди кращим комсомольським організаціям партизанських з'єднань — Почесні прапори ЦК ВЛКСМ та ЦК ЛКСМУ, а комсомольцям-партизанам, що найбільше відзначились у боротьбі з гітлерівськими загарбниками, — іменні автомати.

Наша відважна комсомолія удостоєна високої нагороди — Почесного прапора ЦК ВЛКСМ. Комсомольські організації з'єднань О. Ф. Федорова, В. А. Бегми та С. Ф. Малікова відзначені Почесними прапорами ЦК ЛКСМУ. Згідно рішення ЦК комсомолу України вручення цих високих нагород покладено на товаришів Косигіна і Шевеля. Але це тільки одне з їхніх численних завдань. Не менш важливо поділитися з ватажками партизанської комсомолії тим багатим досвідом партизанської боротьби, яку узагальнив Центральний комітет комсомолу.

У Вітчизняній війні визначився чіткий перелом на користь Червоної Армії. Проте гітлерівці ще люто огризаються, їхня пропаганда на весь голос трубить про якусь зброю надзвичайної сили, котра неодмінно принесе перемогу Німеччині. Гітлерівці ще топчуть нашу землю, під їхнім чоботом обливається кров'ю Югославія, Польща, Чехословаччина, Франція. Тож заспокоюватися рано! Попереду походи й криваві бої. Дуже важлива у цій боротьбі також перемога над самим собою. Фашизм приніс нашому народові стільки горя й крові, сліз і страждання, що в святій жадобі помсти легко втратити міру. Ми ж — комуністи, тому й не повинні цього допустити. Народний месник в очах прийдешніх поколінь має постати лицарем з чистим сумлінням і чистими руками, лицарем без страху і докору. Допомогти сформувати саме такий образ партизана й прибули посланці радянської комсомолії.

Наші гості страшенно потомилися, подолавши за день кілометрів 70 глухими лісовими нетрями. Олександра Карпівна і Катюша почастували їх смачною вечерєю, а Михайло Іванович наказав приготувати постелі на колишній квартирі Сидора Артемовича. Ділову частину розмови одклали до ранку.

П. Д. Косигін перед війною працював секретарем Донецького обкому ЛКСМУ. З перших днів двобою з фашистами займається справами організації партизанських загонів і комсомольського підпілля. Його перше дітище — загін донецьких комсомольців, яким командує Ушаков. Після окупації Донбасу в складі спецгрупи ЦК ВЛКСМ П. Д. Косигін готував до десантування комсомольських працівників, що були висаджені у Брянських лісах до Ковпака та Сабурова. Не один раз за завданням ЦК побував у ворожому тилу, Г. Г. Шевель до

війни працював на комсомольській роботі в Харкові. Зараз проводить велику роботу по підготовці кадрів підпільників у спецгрупі ЦК ЛКСМУ і виконує відповідальні завдання Центрального Комітету.

Дуже шкода, що ми не можемо вишикувати все з'єднання при врученні Прапора. Підрозділи зараз ведуть тяжкі бої на залізниці — від станції Білокоровичі до станції Рокитно, — або стоять в обороні на Уборті. Тому вирішили вручити Прапор на комсомольських зборах, куди запросили всю молодь, вільну від служби, та делегатів від комсомольців тих підрозділів, що ведуть бій.

На збори прибуло більше двохсот комсомольців і молоді з усіх загонів та підрозділів. У президії Косигін, Павловський, Панін, Шевель, Андросов та інші товариші. Помічник комісара по комсомолу Михайло Андросов доповів загальним зборам і представникам ЦК ЛКСМУ про наслідки змагання на честь ювілею комсомолу. Вони досить відрадні. Під час Карпатського рейду тільки комсомольці з'єднання знищили понад 2 000 гітлерівців, 230 автомашин, 3 танки, 8 залізничних мостів, 25 мостів на шосейних дорогах, пустили під укіс 14 військових ешелонів, збили два літаки і підірвали 29 нафтових вишок. Серед населення Прикарпаття комсомольці провели тисячі бесід, розповсюдили десятки тисяч листівок та зведень Радінформбюро. За бойові подвиги 495 членів ЛКСМУ нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, 116 комсомольців загинули в боях за Батьківщину.

Під бурхливі оплески присутніх секретар ЦК ЛКСМУ вручає Андросову оксамитовий Прапор. На Прапорі, у верхньому лівому кутку, золота п'ятикутна зірка, під нею серп і молот. І напис золотими літерами: «Знамя ЦК ВЛКСМ комсомольської організації партизанського отряда». Приймаючи Прапор, Андросов від імені молодих партизанів запевнив ЦК ЛКСМУ, що комсомольці-ковпаківці прославлять Почесне знамено новими бойовими подвигами.

— На честь 25-річчя комсомолу, — заявив комсомолец Вася Олійник, — я з товаришами пустив під укіс чотири ешелони ворога — два з живою силою і два з технікою. Ми також зупинили рух на залізниці на три доби. Сьогодні я запевняю ЦК ЛКСМУ, що у відповідь на високу нагороду ми зірвемо десять ешелонів і висадимо в повітря п'ять мостів...

Виступали також Нестор Пижов, Леонід Прутковський. Та зборів я не дослухав — мене викликав черговий.

— О 14.00 гітлерівці двома групами повели наступ на оборону 4-ї роти,— доповідає Пятишкін.— Одна група (до роти есесівців) наступає від станції Сновидовичі через хутір Дубно, а друга (більше ста чоловік) від станції Остки. Рота підпустила противника і з близької віддалі ударила шквальним вогнем. Втративши кількох убитих та поранених, він відійшов на узлісся.

Передавши бойове розпорядження для Федчука, я повернувся до клубу. Але збори вже закінчувались. Косигін вручав іменні автомати і грамоти ЦК комсомольцям, котрі найбільше відзначились у Карпатському рейді. Один по одному до столу президії підходять Вася Олійник, Леонід Прутковський, Нестор Пижов, Марія Чут, Павлуша Лучинський, Олексій Журов, Проня Шевченко...

Зразу ж після зборів Косигін та Шевель вирушили у підрозділи на передову, щоб вручати зброю і грамоти комсомольцям, які не змогли прибути на урочисте зібрання. Я намагався відмовити високих гостей від цієї поїздки, але нічого не вийшло. Обидва товариші були настроєні по-бойовому. Зрештою, це і правильно. Такий захід сприятиме піднесенню бойового духу комсомолії та всього особового складу. Посилаю з гостями Сашу Ленкіна та надійну охорону. Наказую: на випадок небезпеки вивести товаришів у безпечну зону... На щастя, все обійшлося благополучно.

На «лінії Бакрадзе» за чверть години після приїзду гостей німці під прикриттям бронепоезда розпочали атаку, намагаючись збити заслон. Зав'язався гарячий бій. Обійти ворога не можна було, оскільки бронепоезд одсік вогнем всі шляхи до лісу. Косигін та Шевель вправно орудували автоматами, розстрілявши навіть запасні диски. Ленкін, доповідаючи про бій, підкрочував вуса:

— Еге-ге, та це хлопці добрячі! З ними я і в бій, і в розвідку піду, не задумуючись! — така оцінка, що зійшла з уст Сашка, була найвищою похвалою.

Сь так і закінчився наш славний Карпатський рейд. Віднині він уже належить історії. А нас незабаром чекають нові партизанські дороги, нові звитяги в ім'я перемоги...

ПІСЛЯСЛОВО

Минуло багато часу. Описані тут події — давнина. Вже виросло покоління, яке не чуло сирен повітряної тривоги, не чуло вибухів бомб і тріскотні автоматів, що розстрілюють його матір або маленьку сестричку. Виросло покоління, яке бачило жах окупації лише на кіно- чи телеекранах, яке тільки з розповідей знає про звірства фашистів.

Нове покоління виросло також у Карпатах. Покоління, яке не знає, що таке голод, колтун, трахома, пранці. Покоління, яке працює на підприємствах і в колгоспах, навчається в інститутах, захищає дисертації, працює над приборканням атому. Незмінними лишилися тільки гори у їх первозданній красі та велич подвигу Радянського народу, що в смертельному двобої з фашизмом відстояв завоювання Великого Жовтня і звільнив народи Європи від коричневої чуми.

Історія Великої Вітчизняної війни знає немало героїчних подвигів українських партизанів, що прославили Батьківщину сміливими походами по глибоких тилах ворога. Водночас є події, які залишаються в пам'яті народній на сторіччя. І не просто як загадка, а як вірець масового героїзму, мужності і самопожертви. Ось такою подією з повним правом можна назвати знаменитий стоденний рейд у Карпати партизанського з'єднання Ковпака—Руднева, що увійшов славною сторінкою в історію Великої Вітчизняної війни.

Щоб краще зрозуміти всю велич подвигу партизанів-ковпаківців та народу Прикарпаття, необхідно хоча б

коротко оглянути становище, яке склалося було на той час.

1943 рік. Після Сталінградської битви Радянська Армія міцно тримала ініціативу в своїх руках. Промисловість країни, розбудована на нових місцях, за Уралом, кожен день давала все більше й більше танків, літаків, боеприпасів. Тепер Радянський уряд мав змогу не тільки задовольнити всі вимоги фронту, але й надати допомогу численним партизанським загонам, які контролювали північну частину України.

На той час на Україні діяло шістнадцять великих партизанських з'єднань та більше тисячі партизанських загонів, що мали зв'язок з Великою землею і нараховували понад 100 000 озброєних бійців. Всього ж у партизанських підрозділах та в підпільних організаціях діяло близько 1 000 000 чоловік, що брали активну участь в боротьбі з окупантами у ворожому тилу. Партизанські з'єднання С. А. Ковпака та О. М. Сабурова, які глибокою осінню 1942 року прийшли із Сумщини на Правобережжя Дніпра, допомогли місцевим партизанам заснувати новий партизанський край, що простягнувся північними районами Житомирщини та Ровенщини, займаючи більшу площу, ніж Швейцарія та герцогство Люксембург разом узяті.

Керована ЦК КП(б)У армія народних месників завдала фашистським загарбникам нищівних ударів, примушуючи їх тримати великі сили на охороні тилових баз та комунікацій. (За деякими джерелами число окупаційних військ досягало тут 60 дивізій). Від розрізаних виступів окремих партизанських загонів на початку війни вже на кінець 1942 року партизани почали діяти за планом, розробленим ЦК КП(б)У та Українським штабом партизанського руху (УШПР), який передбачав погоджені дії всіх партизанських з'єднань та загонів окупованої України відповідно до планів командування Радянської Армії. Такий план був розроблений і на весняно-літній період 1943 року. І ось у квітні 1943 року в партизанське з'єднання С. А. Ковпака, що перебувало у північно-східних районах Київщини, між ріками Дніпро і Прип'ять, прибула група відповідальних працівників ЦК Компартії республіки на чолі з секретарем ЦК Д. С. Коротченком. У складі групи були також секретарі ЦК ЛКСМУ М. А. Кузнецов та С. Г. Сенген.

Розпочалась напружена робота по вивченню умов дальшого розвитку партизанського руху на Україні. І вже через півтора місяця на мальовничому березі Уборті, на межі Гомельської та Житомирської областей, відбулась нарада членів підпільного ЦК Компартії України і керівників партизанського руху. Крім членів ЦК Д. С. Коротченка, С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, С. В. Руднева, В. А. Бегми, О. М. Сабурова, у роботі наради брали участь секретарі ЦК ЛКСМУ М. А. Кузнецов, С. Г. Сеген, а також прославлені командири і комісари великих партизанських з'єднань, секретарі підпільних обкомів КП України С. Ф. Маликов, Л. Є. Кизя, В. М. Дружинін, З. А. Богатир — люди, імена яких на той час були легендою.

ЦК Компартії України спрямував увагу партизанських командирів на південно-західні та західні області України. Виконуючи рішення ЦК КП(б)У, партизанське з'єднання О. Ф. Федорова у червні вирушило під Ковель, а загони сумських партизанів генерала Ковпака першого липня вийшли на північ Тернопільщини, тримаючи курс на Прикарпаття. Перед нами стояло відповідальне завдання: вийти у глибокий тил ворога, організувати диверсії на нафтопромислах Прикарпаття, докласти всіх зусиль, аби створити в Карпатах умови для створення нового партизанського краю, а також розвідати можливості партизанського руху у Чехословаччині, Угорщині, Румунії.

Не буде перебільшенням сказати, у радянській історичній літературі похід у Карпати ще не знайшов належної оцінки. Історики пишуть, скільки під час рейду знищено гітлерівців, висаджено у повітря мостів та ешелонів, скільки знищено нафтових вишок, тобто наголошують на матеріальних збитках, які можна обчислити в цифрах. Це, безумовно, важливо. Але цим не вичерпується його історичне значення. Історики і до цього часу обходять питання морально-політичного впливу походу в Карпати на населення західних областей України, обмежуючись загальними фразами. Не висвітлено також військове значення Карпатського рейду, а воно виходить далеко за межі числа знищених загарбників та зірваних мостів. Тут треба зважати не лише на удар, але й на час та місце нанесеного удару.

У ті дні обстановка була надто складною. На фронті йшли жорстокі, криваві бої. Задумавши перехопити

ініціативу, Гітлер зібрав під Курськом та Белгородом велетенські сили. На головних напрямках було скупчено до 40—50 танків та самохідних гармат на один кілометр фронту, тобто на кожні 20—25 метрів припадав танк або самохідка. Місцями танки йшли впритул. Гітлер та його поплічники, враховуючи досвід війни на заході та бої попередніх років, вважали, що проти сталеної громади вистояти не можна, що танкова лавина знесе всі перепони на своєму шляху і відкриє йому путь на Москву. Теоретично це, може, було і вірно. Але фашистська наука не врахувала того, що проти сталевих «тигрів» стояли люди сталеві вдачі.

Розпочалися запеклі бої. Вся військова техніка вимагала величезних витрат пального та боєприпасів. До того ж війна пожирала й саму техніку: кожного дня гинули сотні танків і літаків. За один день боїв під Курськом та Белгородом гітлерівці втрачали танків і літаків більше, ніж їх було перед війною у таких країнах, як Іспанія або Португалія, Греція або Угорщина. Поневоле Європа працювала на війну, однак виготовлені руками рабів танки і снаряди треба було провезти через неосяжні простори Радянської країни, де на них скрізь чатували партизани. На той час найважливішим стратегічним шляхом була залізниця Тернопіль—Гречани—Жмеринка. По цій залізниці кожні 15—20 хвилин рухався ешелон із смертоносним вантажем. Трохи менше була завантажена залізниця Тернопіль—Шепетівка, але і там щогодини проходило по одному-два ешелони.

Тож у цих умовах Ковпак поставив мету будь-що припинити рух по цих залізницях, а також паралізувати роботу залізничного вузла—станції Тернопіль. І ось як цей сміливий, вкрай важливий стратегічний план був здійснений. Протягом трьох днів партизани висадили у повітря мости через ріки Горинь, Горинька, Гніздечна та Гнізна на залізницях Тернопіль—Шепетівка, Тернопіль—Гречани та Тернопіль—Гусятин і чотири мости на шосе Тернопіль—Волочиськ. Залізниці на схід від Тернополя були паралізовані. Ешелони з танками, паливом та боєприпасами скупчились у тупиках, на захід від Тернополя. Удар партизанів був настільки сильний та несподіваний, що німецьке командування доповідало про появу ковпаківців на Тернопільщині особисто Гітлеру.

Мости, висаджені у повітря на залізницях Тернопіль — Шепетівка, Тернопіль — Гречани та Тернопіль — Гусятин, не такі вже й великі (шість мостів мали довжину по 350 метрів), але справа в тому, що вони були зірвані у найнапруженіші дні боїв на Курській дузі — а це на кілька днів порушило постачання фашистського фронту зброєю, паливом і боеприпасами. Можна сміливо сказати, що у великій перемозі під Курськом є крапля наших зусиль. І навіть коли б ми не зуміли зробити більш нічого, то й перелічені факти були б помітним вкладом у перемогу над ворогом.

Друге, що не менш значне у військовому значенні походу в Карпати, — це те, що в момент боїв, де вирішувалася доля країни, ковпаківці відтягли на себе великі сили ворога. Я вже писав про те, що проти одного партизана воювало п'ятдесят гітлерівців! А крім того, у гарнізонах, що охороняли нафтопромисли Борислава і Дрогобича, стояло не менше дивізії військ СС, а дві дивізії тримали оборону на угорському кордоні. Коротше кажучи, у дні боїв на Курській дузі ковпаківці відтягли на себе не менше п'яти дивізій ворога.

Таке військове значення походу в Карпати.

Неоціненне значення Карпатського рейду також у його політичному впливі на населення окупованих гітлерівцями західних областей України та сусідніх європейських країн. Найжахливіше для країни — чужоземна навала, а для народу — ворожа окупація, отже, поневолення і злидні. Для народу західних областей України жах гітлерівської окупації подвоївся, бо у німецькому обозі повернулися пани, куркульня, що знову сіли на шию трудящих.

Молоді радянські області — Івано-Франківська і Тернопільська — були окуповані у перший місяць війни. Вже на десятий день ворог захопив всю Івано-Франківщину. Партійне і комсомольське підпілля залишити тут не пощастило. На всіх прогресивних діячів — не без активного сприяння «унівських» запродавців — гестапо мало так звані чорні списки. Хто з настанням війни не встиг виїхати на схід, був негайно знищений або мусив перейти на нелегальний стан. Цим заходом гітлерівці прагнули не допустити виникнення партизанського руху і навіть прояву найменшого незадоволення з боку населення.

Однак ворог прорахувався. Самовіддана робота у передвоєнні роки обласних партійних та комсомольських організацій на чолі з М. В. Груленком, І. С. Грушецьким, П. Т. Троньком звела нанівець антирадянську пропаганду ОУН та уніатської церкви. Люди, які скинули кайдани і майже два роки жили вільним життям радянської людини, не стали коритись загарбникам. Уже в 1941 році в області стихійно виникають підпільні організації. У селі Зелена Надвірнянського району, у селах Кінашів та Чагрів Богородчанського району у перші ж дні окупації створюється комсомольське підпілля. Та діяли комсомольця недовго. Уже в кінці того ж року гестапо за допомогою зрадників з ОУН викриває патріотів та жорстоко розправляється з ними. Комсомольців після нелюдських тортур розстріляли. Лише одиницям пощастило залишитись живими.

Однак і жорстока розправа над комсомольцями не згасила полум'я партизанської боротьби. Прикарпаття, маючи багаті традиції революційної боротьби робітничого класу, і в цих умовах не припиняє боротьби з окупантами. У серпні — вересні 1941 року в селі Річка Косівського району голова художньо-промислової артілі «Гуцульщина» народний художник УРСР Микола Федорович Кішук організує антифашистську групу. Приблизно в той же час виникає «Оргкомітет Рокита» на чолі з головою Чернославської сільради Никифором Чуревичем. У 1942 році починає діяти Заболотівське підпілля, створене І. І. Голубцовим.

У різний час на Івано-Франківщині виростають підпільні антифашистські організації, які очолили колишні члени Компартії Західної України чи просто чесні патріоти-антифашисти. Більшість цих організацій загинули від рук оунівських запродавців або потрапили у пазурі гестапо. Під час рейду в липні-вересні 1943 року ковпаківці не раз стикалися з слідами організованого підпілля, проте більшість цих слідів губилася. Наш святий обов'язок — дізнатися про імена героїв підпілля і віддати їм належну шану.

Хоч ці групи були малочисельні, слабоозброєні, часто не мали друкарської машинки, проте їхні листівки розходились далеко за межі їхніх дій і виконували свою благородну місію. Як не намагались гітлерівці придушити опір народу жорстоким терором, з цього нічого не виходило.

Кожного разу на допомогу загарбникам приходила ОУН. З благословення шефів з імперського управління безпеки ОУН поставила перед собою мету очолити опір окупантам: зібрати під жовто-блакитні прапори всіх незадоволених окупантами і під приводом «накопичення сил» не допустити їх до активних дій проти гітлерівців. Так, на Верховині з'явився курінь «сіроманців» Палія, що входив до так званої УНС (Українська народна самооборона). Ситуація склалася досить дивна. ОУН нібито перейшла на «нелегальний» стан і почала організацію «своїх» збройних сил (УПА — на Волині та півночі Тернопільщини, УНС — на Галичині) для боротьби з «наїзниками». «Фюрер» ОУН Степан Бандера сидить нібито у концтаборі. І в цей же час «Вісник ОУН» (центральний орган) друкується в берлінській друкарні Академії наук, а поплічники Бандери — різні кубійовичі, паньківські — за допомогою святої греко-католицької церкви та духовного керівника ОУН митрополита Андрія Шептицького формують дивізію СС «Галичина», допомагають окупантам грабувати мирне населення й вивозити до рейху цвіт України — її молодь.

Демагогічна пропаганда оунівців призводить до того, що кожного, хто не кориться окупантам, хто тікає з трудових таборів або з каторжних робіт у Німеччині, потрапляє до «збройних сил ОУН». УНС виростає до трьох куренів, і там під командою годованців Гімлера — колишніх «солов'їв» Оберлендера та досвідчених пропагандистів ОУН — нестійка молодь Прикарпаття поволі перетворюється на справжніх «сіроманців», готових вести братовбивчу війну й різати рідного брата.

У 1944 році на Волині при розгромі одного з ворожих штабів до наших рук потрапив документ. На невеличкій папці напис: «Звіт із партизанських дій на Станіславщині», а зверху помітка «абвер». Починаючи з 14 липня і до 11 серпня 1943 року, резиденти абверу — оунівці доповідали своєму проводу про перебіг боїв, настроїв населення, про чутки, що ходять серед народу, і т. ін. З цього «звіту» (документ знаходиться у фондах музею Партизанської слави м. Яремча) чомусь не видно, аби УНС виступала проти німців. Зате на невеличкі групи партизанських розвідників, що маневрували на Верховині після Ділятинського бою, «сіроманці» підступно нападали. Ось запис у «звіті»:

«8. VIII під горою Менчил їхала група 42 «сіроманців» УНС — звела бої з большевиками. Здобуто три ППД, зловлено одного партизана живцем і застрелено заступника Колпака...»

Геббельс та його оунівські підбрехачі два роки твердили про «силу німецької зброї», про «неминучу перемогу фашизму» та повну «безнадійність всякого опору». З приходом ковпаківців на Прикарпаття ситуація дещо прояснилась — брехня лопнула, як мильна кулька. Важливу роль в цьому відіграла партійна організація з'єднання. Легендарний комісар Руднев, полум'яний трибун і талановитий політпрацівник, у найтяжчі дні боїв у Карпатах не забував про силу найгострішої зброї партії — правдивого слова. Сотні комуністів і комсомольців виступали перед народом, розповідали правду про події на фронтах, розбивали облуду геббельсівської пропаганди. Народ Прикарпаття повірив партизанам, визнавши за своїх синів. Він наочно побачив, що патріоти України не склали зброї, що надія на швидке визволення Батьківщини від ярма окупантів жива і що Радянська держава сильна й могутня. Повірив і активно включився в боротьбу з фашизмом. Це був змушений визнати навіть один з інформаторів, що писав у цитованому вище документі: «Населення заявляє, що якщо б ще раз прийшли партизани — стане на їхній стороні...»

У серпні 1943 року один із безіменних ворогів підсумував політичне значення рейду. І що характерно — коли через півроку після ковпаківців прийшли у Карпати партизани М. І. Шукаєва, населення беззастережно «стало на їхній стороні», чого аж ніяк не можна сказати щодо ставлення народу до УНС та УПА.

Американський історик професор Джон Армстронг у книзі «Радянські партизани в другій світовій війні» пише: «...з точки зору політики значення партизанського руху для радянського ладу важко переоцінити, бо він зберіг у психології населення окупованих районів усвідомлення безперервності існування радянського ладу». У другому місці професор називає партизанів «довгою рукою радянського ладу».

Це стверджують і самі гітлерівці. Генерал-губернатор окупованої Польщі Ганс Франк характеризує рейд Ковпака до Галичини «як грім з ясного неба». В його

щоденнику є такий запис: «23 вересня 1943 року відбулась нарада штабу військової економіки і комісії оборони генерал-губернатора. Після виступів сановників слово взяв доктор Оттон Вехтер — губернатор дистрикту Галичина. Доповідаючи про стан безпеки в своїй окрузі, він підкреслив, що до липня 1943 року ситуацію в Галичині можна було вважати задовільною, але на початку липня туди вдерлася так звана «банда Ковпака». Боротьба з нею велася без участі адміністрації, в межах військових операцій. Присутній на нараді Гімmlер зауважив: «Епітет банда Ковпака невірний, тут ми мали справи з сильною червоною бригадою». Тільки зараз, продовжував Вехтер, адміністративні чиновники починають розуміти наслідки цієї події. Принциповим наслідком боротьби із загонами Ковпака з'явилось те, що місцеве населення, яке до того часу вірило в могутність німецької влади, змінило свою думку. Внаслідок цього антигромадянські сили стали набагато активнішими». (Щоденник, т. 30, с. 1235).

Цей запис і висловлювання доктора О. Вехтера досить повно розкривають політичне значення рейду Ковпака у Карпати. На мою думку, слід наголосити ще на кілька аспектів цього питання. Активна бойова діяльність ковпаківців у Прикарпатті (палаючі нафтові вишки, висаджені в повітря мости, спалені танки й автомашини, нарешті паніка, що охопила окупаційну адміністрацію в Галичині) показали народу, що з гітлерівцями можна боротись, що пусті балачки «про накопичення сил» не мають нічого спільного із справжньою боротьбою з окупантами. ОУН остаточно викрила себе як вірний помічник фашистських загарбників, і народ одвернувся від запроданців.

В історії ОУН — історії зради і провокацій проти українського народу — починається нова сторінка. Зростаючий авторитет радянських партизанів примусив шефів ОУН з імперського управління безпеки терміново перефарбовувати Бандеру з чорно-червоного у червоний колір. Терміново випускаються листівки, де ОУН називається «агентурою Москви» і закликається народ західних областей України до боротьби з оунівцями. Поруч з цим гітлерівці випускають і фальшивку, де нібито Бандері пропонують увійти до складу Уряду Радянської України і т. ін. Аби примусити народ

повідати у рівнозначність радянських партизанів та оунівських банд УНС-УПА, геббельсівські пропагандисти пішли і на такий трюк: 22 серпня штаб-квартира Гімmlера випустила «Надзвичайне звітлення для мешканців України. Про успішні лови на бандитські орди большевика Колпака». На звороті «звітлення» надруковано «амністійний наказ» командуючого проти-партизанськими силами на Сході, обергрупенфюрера СС фон Дем Бах Зелевського, який кінчався словами: «Пред'явникові цієї перепуски, однаково, чи він був діяльним при українських, чи при большевицьких бандитських ватажках, загарантовано мною життя і здоров'я».

Як бачимо, і листівки, і «амністійний наказ», і фальшивка зайвий раз стверджують всезростаючий авторитет радянських партизанів України, а рівнозначно падіння престижу оунівських запродавців. Стверджують вони і те, що ОУН ніколи не була політичною партією і вище філіалу абверу чи ЦРУ ніколи не піднімалась і не могла піднятися, бо для волелюбного народу України була нестерпна чужоземна окупація і зовсім не прийнятна людоджерна програма фашизму. Тому народ, не шкодуючи сил і життя, відстоював свою рідну Вітчизну. Саме неприйняття фашизму і змусило гестапо фарбувати Бандеру в червоний колір, аби брехнею і провокаціями хоч трохи зберегти вплив ОУН. Це була жахлива провокація, яка принесла нашому народу багато горя, але це вже був початок кінця.

Американський історик Ігор Кременецький у роботі «Гітлерівська окупація України» був змушений написати: «Вторгненням Ковпака в липні 1943 року було зірвано акцію по переселенню в Галичині та Люблінському воеводстві Польщі». Довгий час я не знав, про яке переселення йде мова. Та, вивчаючи щоденники генерал-губернатора Польщі, зрозумів, що й до чого. Гітлерівці вважали, що Галичина «замирена», і настав час онімечувати Прикарпаття. В Рейхскомісаріаті по зміцненню німецької нації, який очолював Гімmlер, було розроблено план, за яким половина населення Галичини і Люблінщини мало бути вивезено до Німеччини в рабство, а на звільнених від українців та поляків землях поселити фольксдойчі з Боснії, Хорватії, Бессарабії та інших країн Європи. 4 серпня 1942 року про це було оголошено на засіданні уряду Польського

генерал-губернаторства, а в грудні того ж року обергрупенфюрер Ф. В. Крюгер (як заступник Гімmlера по комісаріату) розпочав зселення поляків в околицях міста Замостя, куди були поселені перші чотири тисячі фольксдойчів з м. Лодзі та з Хорватії. На липень 1943 року планувалося розпочати масове переселення.

13 липня 1943 року Науман, який керував сільським господарством окупованої гітлерівцями Польщі, доповідав Г. Франку, що акцію переселення розпочато і вже вивезено 25 000 селян з Люблінщини. Черга була за Галичиною. У щоденнику Франка, датованому кількома днями пізніше, значиться: «... річ іде передусім про округу Люблін та Галичину. Маємо повідомлення, що зараз там умови несприятливі для переселення».

А умови дійсно склались не на користь окупантам. У той час у селі Раштівці Тернопільської області коваківці розгромили батальйон 4-го охоронного полку СС. Партизанські загони успішно просувались на південь, а стоуста поголоסקа розносила славу про їхні подвиги. В цих умовах губернатор Галичини, бригадефюрер військ СС доктор Оттон Вехтер не міг навіть думати про переселення! Він навіть не наважився оголосити розпорядження Ганса Франка про введення «Надзвичайного стану під час жнив». Дальші події розгорнулись так, що гітлерівці вже не мали змоги повернутись до свого людожерного плану. Тому вправі сказати, що рейд Ковпака в Карпати зірвав наміри фашистських людоловів й уберіг мільйони радянських людей від жахливих мук і лоневірян у фашистських таборах, а багатьох — й від вірної смерті.

Гітлерівці намагались одвернути народ від партизанів. Вони розгорнули шалену пропаганду, намагаючись представити їх як «банду большевицьких терористів», а есесівських грабіжників — «охоронцями життя і добра прикарпатців». Марні намагання! Навіть агент абверу, якого уже згадували, вимушений був визнати: «Відношення німців до населення дуже погане. Роблять ревізії, під час яких нищать хатню обстановку, одвірки, вікна, побивають людей...» І в той же час пише про коваківців: «...в рядах строга дисципліна. Озброєння становить виключно автоматична зброя. В поведінці з населенням вони дуже коректні, особливо політруки. Пускаються навіть на такі жести, що скидають з себе

останню сорочку та маринарку, віддаючи їх бідним селянам». У другому місці цей же агент доповідає своєму проводу: «...Інтелігенція майже в цілому страшила орієнтацію на німців, а решта цілковито затихла. Всі здають собі справу з того, що німці знаходяться на шляху до розвалу».

До такого ж висновку прийшли й угорці. Не дуже довіряючи своїм союзникам та офіційним повідомленням німецького командування, угорці вели розвідку і на Галицькій стороні. Їх дуже непокоїло, що народ за Карпатами мав найкращі зв'язки з ковпаківцями. Ця тривога дедалі зростала, бо народ Прикарпаття вже тоді складав легенди про партизанів Ковпака, набагато перебільшуючи наші сили.

«В період між 20-м і 23-м числом цього місяця над місцем їх розташування щодня з'являються російські літаки і скидають боєприпаси, військову форму та агітаційні листівки»,— доповідав начальник Мукачівського гарнізону в той час, коли у нас навіть перервався радіозв'язок з Великою землею. І далі: «Вони (ковпаківці) говорять населенню, що їх мета звільнити народ з німецької неволі... Ще говорять населенню, що в скорому часі буде Європейська революція і скоро розіб'ють Німеччину». А під кінець донесення робить гірке визнання про те, що населення «у всьому їх підтримує». Наводить приклади про тісний зв'язок населення і бійців Ковпака, про те, що не знайшлося нікого, хто б навів фашистів на сліди партизанів, хоча німці десятками тисяч скидали листівки й обіцяли 100 000 золотих тому, хто видасть Ковпака.

Слід відзначити, що політичний вплив Карпатського рейду виходив далеко за межі нашої країни. Безумовно, поява партизанів на південному сході Галичини, поблизу кордонів сателітів гітлерівської Німеччини— Угорщини та Румунії і поневоленої Чехословаччини,— стривожило верховод третього рейху. Та не тільки їх! У 3-му номері угорського журналу «Військово-історичний вісник» за 1965 рік надруковано добре документовану роботу доктора Йожефа Гажі «Рейд партизанського з'єднання Ковпака в Карпатах (15 липня— 6 серпня 1943 року)». Доктор Гажі пише: «Прикордонний рейд генерала Ковпака завдав немало клопоту жандармерії, поліції та Центру державної безпеки і міністерству внутрішніх справ (буржуазної Угорщи-

ни)». «Рейд Ковпака був другим клубком турботи в державі поряд із Закарпаттям і Південною територією», — пише він у другому місці.

В Угорщині росло незадоволення політикою Хорті. Навіть в той час, коли гітлерівці вели наступальні операції на Сході, угорські гонведи на далекій Сумщині, за тисячу кілометрів від домівки, переходили на бік партизанів. І ось тепер сумські партизани вже біля кордонів Угорщини! Війна наближалася, і хортистські власті боялися, що вітер свободи проб'ється через гори і сини Угорської комуни виметуть хортистську нечисть з своєї домівки.

Тому угорські фашисти рвалися до бою з партизанами. Полковник Батта, командир 8-ї гірсько-стрілецької бригади, у своєму зав'язті вислужитись перед гітлерівцями 30 липня 1943 року розробив план «знищення партизанів і закриття кордону». Угорські політики під впливом Сталінграда, останніх подій на Курській дузі, а також з появою Ковпака поблизу кордонів задумувались над долею своєї країни. Так чи інакше, однак від участі в боях з партизанами вони відмовились. Більше того, саме у дні важких боїв поблизу кордонів Угорщини Хорті поспішив розпочати з союзниками переговори про капітуляцію. 17 серпня 1943 року працівник міністерства закордонних справ Угорщини Ласло Вереш сповістив англійського посла в Туреччині Беннета Стернала, що угорський уряд готовий скласти зброю, як тільки англо-американські війська підійдуть до кордонів Угорщини.

У 1943 році ми неодноразово переконувалися, що гітлерівське командування докладає всіх зусиль, аби знищити партизанів-ковпаківців у горах. Про це дещо розповіли нам полонені та захоплені у ворога документи. Та про дійсний розмах операції довідалися багато пізніше. З вищенаведеної роботи доктора Гажі та документів Інституту історії Угорської Народної Армії видно, що, починаючи з 20 липня 1943 року, командування VIII військової округи Угорщини щодня доповідало в генштаб королівської армії про перебіг боїв німців з партизанами. З цих документів ми дізналися, що, крім 4, 6, 13, 26 і 32 охоронних полків СС, 374-го гірсько-стрілецького полку, п'яти окремих легіонів та батальйонів військ СС, підрозділів 14-ї дивізії СС «Галичина» та німецьких прикордонних частин, брав

участь у боях також бронетанковий полк СС, перекинутий за розпорядженням Гімmlера зі Львова.

Є у нас донесення і про Ділятинський бій. Офіцер зв'язку при штабі Крюгера та угорські пілоти розвідувальних літаків повідомляли 4 серпня 1943 року: «Командування німецьких військ, що ведуть боротьбу з партизанами, перенесло командний пункт до Надвірної. Зв'язок між угорським та німецьким командуванням протягом ночі було перервано, так як партизани, прорвавшись з кільця оточення, прорвались у бік Ділятина й атакували місто. ...В південному та північно-східному виході з Ділятина валяються трупи тварин та людей, уламки автомашин і возів. Північний і південний мости Ділятина зірвані. В Ділятині, у районі північно-східного виходу з міста, ведуться запеклі вуличні бої. По літаку стріляли з двохсантиметрової зенітної гармати».

Засобів протиповітряної оборони у партизанів не було. Очевидно, пілот прийняв за гармату протитанкову рушницю. Взагалі ворог допускав багато плутанини: угорський полковник Батта 4 серпня писав, що партизанів близько двох тисяч чоловік, а наступного дня, за німецьким зведенням, партизанів стало чомусь близько 5 000 чоловік. У народі кажуть: у страху очі великі!

Обергрупенфюрер СС Ф. В. Крюгер втратив управління своїми військами і не зміг скористатись з численної переваги своїх частин. О восьмій ранку 4 серпня штаб генерала Крюгера вже був у Надвірній, проте сам генерал з'явився туди лише у другій половині дня. П. П. Вершигора у книзі «Люди з чистою совістю» пише, що Крюгер не встиг навіть одягнути штани, а, схопивши мундир з орденами, бронемашиною втік на Заріччя і там в одній з глухих вуличок одсидівся, поки через Ділятин і Заріччя перейшли партизани. Розповідають також, що Крюгер пересидів цей час під місточком, поблизу попівського дому, де він жив у Ділятині. Говорять навіть таке, що гер обергрупенфюрер військ СС і генерал поліції, статс-секретар з питань безпеки Польського генерал-губернаторства Ф. В. Крюгер ховався у вигрібній ямі. Важко сказати, який з цих варіантів найбільш відповідав дійсності.

Саме тоді, в ті буремні роки, братська допомога прикарпатців партизанам переросла в дружбу. І чим далі

віддаляється той історичний час, тим міцнішає дружба народу Прикарпаття з ковпаківцями. Прикарпатці свято шанують пам'ять героїв, що полягли на їх землі. На полі бою, за селом Заріччям Надвірнянського району, де в жорстокому бою загинув легендарний комісар ковпаківців С. В. Руднев та п'ятдесят бійців і командирів, розкинувся парк Слави. Над дорогою стоїть кам'яна брила, на мармуровій дошці напис: «4 серпня 1943 року тут відбулися бої з німецько-фашистськими загарбниками легендарного партизанського з'єднання під командуванням Двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака та Героя Радянського Союзу С. В. Руднева. Героям партизанам від вдячних прикарпатців».

Останки героїв з поля та навколишніх гір перенесено до міста-курорта Яремчі. Крім партизанів, тут, у братській могилі, поховано С. В. Руднева разом із сином Радиком та воїнами Радянської Армії. Над могилою велична постать радянського партизана з автоматом. У підніжжя пам'ятника горить Вічний вогонь.

Через дорогу від пам'ятника — музей Партизанської Слави, де любовно зібрано унікальні реліквії і матеріали про події Карпатського рейду, про подвиг народу Прикарпаття в роки фашистської навали та героїку відбудови країни.

Зараз по шляхах партизанських загонів Ковпака прокладено маршрути туристських походів, які пересікаються в Яремчі. У музеї завжди людно. Його знають не лише в Прикарпатті, а далеко за межами України. Досить сказати, що в Яремчі проживає зовсім небагато людей, а музей щороку відвідують понад 200 000 чоловік.

Партизани часто зустрічаються в Яремчі, у річницю Ділятинського бою — четвертого серпня. У ці дні ковпаківці зустрічаються з своїми побратимами-прикарпатцями, згадують бої, товаришів, які загинули в походах. Розповідають молоді і дітям, якою дорогою ціною виборювалося для них щастя. Від часу походу в Карпатах минає сорок років. Герої постаріли. Не кожен з них може зійти на Синечку. Більшість із нас тільки дивляться на оповиті серпанком туману гори, згадуючи героїчні дні 1943 року.

Важко розповісти про всі зустрічі з цікавими людьми у Карпатах. Не можна написати і про долю всіх учасників рейду, до речі, багато чого ми і до цього

часу не знаємо. А дещо прояснилося. Тож про найзначніші події і найцікавіших людей хочеться коротко повідати.

Довгий час доля партизанського комісара С. В. Руднева була невідома. У розпал бою під Заріччям 4 серпня 1943 року, десь між восьмою та дев'ятою ранку, Я. Г. Панін сповістив Ковпака про те, що С. В. Руднев тяжко поранений і лежить під горою Рахів. Сидір Артемович одібрав надійних автоматників, виділив ручний кулемет, додав групу бійців комендантського взводу і, підпорядкувавши групу помічнику начальника штабу з'єднання О. Ф. Деркачу, послав на допомогу комісару. Це була остання реальна вістка про Семена Васильовича. Та ні комісар, ні Олексій Деркач на збірний пункт не повернулись. Не повернувся і комендант штабу Петро Скрильников, що з початку бою супроводив Руднева. Яка їх доля, партизани не знали, бо поле бою залишилося за ворогом.

У серпні 1944 року начальник Українського штабу партизанського руху генерал-лейтенант Т. А. Строкач організував пошуки комісара, надіславши в район Ділятина кілька пошукових груп. Одна з них під керівництвом капітана Шумейка знайшла сліди комісара, але в районі Ділятина на той час переходила лінія фронту, і Шумейко повернувся до Києва. Минув 1945 рік, а доля комісара так і залишилась невідомою. Це не давало мені спокою, і в лютому 1946 року, порадившись з дружиною, я перевівся на роботу в Яремчу з тим, аби до кінця вияснити долю комісара і віддати належну шану бойовим побратимам. На допомогу нам приїхали колишні партизани Сергій Абрамов і Валентина Даріко. Шукати було важко. Залишки бандерівських банд тероризували населення. Люди боялися навіть вступати в розмову. Лише на початку липня 1946 року, при активній допомозі першого секретаря Яремчанського РК КП(б)У тов. Санджарова було остаточно встановлено місце загибелі й поховання комісара Руднева. Люди, які ховали партизанів після бою 4 серпня 1943 року, впізнали фото Семена Васильовича і показали місце загибелі.

Знайшли комісара під горою. Біля нього лежали Олексій Федорович Деркач, Петро Скрильников, Галя Борисенко і Оля Медвідь. Люди так їх описали, що встановити імена було неважко. Навкруги лежало ще

близько двадцяти загиблих партизанів, які боронили свого комісара до останнього патрона, до останньої краплі крові. Сповістивши про наслідки розшуків секретаря Станіславського обкому КП(б)У тов. М. Слоня та голову облвиконкому тов. П. Щербака, ми попросили їхньої допомоги у перевезенні останків С. В. Руднева до міста Путивля. Вони цього питання вирішити не могли. Невдовзі прибула комісія ЦК КП(б)У на чолі з І. І. Слиньком. До складу комісії входили П. П. Вершигора, Г. Я. Базима та Я. Г. Панін. На місці поховання героїв в урочищі «Ділок» провели розкопки. Останки Руднева були опізнані відразу.

З розповідей селян ми дізналися, що С. В. Руднев та його товариші загинули від мін, якими під час бою ворог засипав підніжжя гори Рахів. Хтось із селян зняв із Семена Васильовича планшет і передав голові Ділятинського «українського комітету» — зраднику українського народу, священникові Володимирі Пилипцю. На щастя, кілька днів перед тим кінь ординарця комісара Євгена Дудки під час нічного переходу зірвався в провалля. У саквах був генеральський мундир комісара та щоденник, що його вів Семен Васильович від початку походу в Карпати. При виході з Карпат одна з груп партизан натрапила на рештки коня. У сакві знайшли напівсписаний зошит і передали Платону Вороньку, що виконував тоді обов'язки начальника штабу групи С. А. Ковпака. Той зберіг цю величезну цінність, згодом передавши її в Інститут історії партії при ЦК КП України.

1943 рік був неврожайним. Пограбовані гітлерівцями селяни голодували. Доводилось ходити за десятки кілометрів, щоб виміняти або купити десяток кілограмів хліба. Робити це доводилося тайкома, всяка торгівля продуктами харчування заборонена. Хліб, масло, яйця — все відправлялося в ненаситну Німеччину. На дорогах, у селах — скрізь поліцейські пости. Поліцаї одбирали у нещасних бідняків все, що їм пощастило добути десь на стороні. Трагедія іноді досягала такої глибини, що люди кінчали життя самогубством. У Заріччі й досі пам'ятають нещасного Михайла Қосила, що з горя повісився на хресті. Михайло дістав клунок борошна і приніс додому, поминувши численні застави і пости, та біля самого порога поліцаї одібрали той хліб. А в хаті голодні діти. Щоб не бачити голодної

смерті дітей, Михайло на знак протесту проти незрозумілого йому нейтралітету господа-бога, що потурає гітлерівським людоїдам, покінчив самогубством.

Ризикуючи найдорожчим — життям своїм та життям своїх дітей, люди переховували поранених партизанів, ділилися з ними останнім шматком дорогого хліба. Не допомогла німцям, як бачимо, ні облудна пропаганда, ні кривавий терор, ні щедра плата за зраду. Хочеться розповісти, як люди доглядали поранених ковпаківців.

...Темної дощової ночі 9 серпня 1943 року група Т. М. Курочкіна переправлялася через Прут. Розбурана течія збила з ніг тяжко пораненого в груди 16-річного комсомольця Митю Бакаєва і понесла безпорадне тіло. Розвиднілося, коли хлопець прийшов до пам'яті. Не знає, як потрапив на берег. Будучи непритомним, очевидно, боровся за життя, і ріка відступила. На протилежному березі побачив село, на шосе гули автомашини. Трохи зорієнтувавшись, Бакаєв поповз до лісу. Три дні блукав біля села Княжий Двір, їв сиру кукурудзу, ягоди. У розпачі хотів підірвати себе гранатою, але вчасно згадав слова свого політрука Картошкіна: «За життя, хлопче, треба боротись! Померти завжди встигнеш». І знову поклав гранату до кишені. На третій день Бакаєв зустрів у лісі гуцула, який назвав себе Ільком Грициком. Ілько був ще молодий, не старше 25 років. Назвався підпільником.

Довго йшли лісом. Ілько привів партизана до куреня, де лежав тяжко поранений у стегно кулеметник 2-го батальйону Михайло Олександрович Терещенко. Увечері разом з Ільком прийшло дві жінки Параска і Ганна — принесли їжу та ліки. А за кілька днів прийшов середніх років чоловік — Юрій Ількович Василенчук. Відтоді він часто навідувався до поранених. Очистив рану Бакаєва від черв'яків — рятував, як знав.

Минув місяць. Почалися дощі. Курінь раз у раз заливало водою. У Терещенка з'явилися пролежні, й опікуни вирішили переселити хлопців у село. Одного вечора до куреня прийшли всі четверо: Ілько, Юрій Ількович, його дружина Параска, а також Ганна, Михайла поклали на ноші і понесли. Бакаєв ішов сам, тримаючись за пояс Василенчука. Вже була ніч, коли підійшли до села. Терещенка понесли далі, а Бакаєва поселили в хаті, на узліссі, де жила родичка Василенчуків, бабуса Ганна Тремтяча. Тут Бакаєв прожив

близько місяця. До нього часто навідувалися Ілько, Юрій Ількович, Федір Чавага і його донька Катря. Однієї ночі Бакаєв трохи не захлинувся гнойовими виділеннями рани. Юрій Ількович запропонував покласти його до лікарні як свого небожа, але Митя категорично відмовився.

Якось глибокої ночі Юрій Ількович прибіг до баби Ганни. До села прийшли бандерівці, і Бакаєву загрожувала небезпека. Василенчук сховав його у лісі, а незабаром перевів через Прут, залізницю і шосейну дорогу. При прощанні дав Миті капшук з тютюном, щоб посипати свої сліди. Довго йшов хлопець на північ, у Полісся, де мали зібратись партизани-ковпаківці. На Збручі, при переході кордону, його вночі обстріляли прикордонники. Довго ходив Шепетівськими лісами у пошуках партизанів, і тільки у Берездівському районі натрапив на михайлівців. Тут Митя й пристав до кінної розвідки, що згодом з'єдналася з Червоною Армією. Нині Дмитро Олександрович Бакаєв працює відповідальним працівником у Хмельницькій області.

Випадок з Митею Бакаєвим — не поодинокий випадок врятування пораненого, що відбився від своїх. Ось ще один приклад глибокої людяності і самопожертви. На початку серпня, через кілька днів після Ділятинського бою, Василина Наливайко з села Лойова Надвірнянського району погнала до лісу кози, і біля лісового потічку, що стікав із Страгори, натрапила на тяжко пораненого, непритомного партизана. Біля нього лежав автомат, торбинка з патронами і кілька гранат. Жінка зналась на лікуванні, і хоч надій на порятунок було мало, заходила біля пораненого. На третій день партизан прийшов до свідомості. Хотів забалакати з рятівницею, та не зміг — не було сили.

Темними ночами, кожен раз іншою дорогою, бігала жінка до пораненого — з великими труднощами приносила ліки, робила перев'язки, годувала. І Михайло Кашперко, так звали партизана, починав одужувати. Проте рана була важка, запущена і лікуванню піддавалась дуже поволі. Скінчилось літо, поминув вересень, почалися осінні дощі. Василина Сидорівна викопала криївку і перетягла до неї пораненого. Було вогко, холодно, а попереду зима. Зими боялася найбільше — коли випаде сніг, то її сліди можуть привести до пораненого поліцію чи оунівців, і тоді станеться непоправне.

Перевезти Михайла до села неможливо — по хатах шастали гітлерівці. Тоді Василина Сидорівна звернулась по допомогу до бабусі Явдохи Чих, що жила осторонь села, під горою. Старенька радо погодилась прийняти пораненого. Але ж фашисти часто навідувались і до неї. За порадою бабусі Василина Сидорівна звернулась до Михайла Андреева з сусіднього села Пнів.

За кілька днів Михайло Миколайович на підводі з сіном привіз Кашперка до себе. Василина Сидорівна часто приходила в Пнів, приносила ліки і робила перев'язки. І сталося чудо — у лютому Михайло вже ходив — спочатку по хаті, потім по селу. Люди знали про партизана, але зрадника не знайшлося, і він дочекався приходу Радянської Армії. Після звільнення Івано-Франківщини М. І. Кашперко працював завідуючим фінвідділом Перегінського райвиконкому. Однак невдовзі загинув від кулі націоналіста.

Багато тих, кого ми вважали за мертвих, залишились живими. У моєму щоденнику є запис про те, що в селі Боднаріві, тоді Товмачицького району, у невідомого поки що для нас чоловіка було залишено тяжко поранену автоматницю Галю Боженко. Проїшла чутка, що Галю зрадив господар, і вона загинула. Справа ж виглядала так. Два дні Галя прожила спокійно. А на третій до неї підійшов господар і, начебто поправляючи постіль, витяг з-під подушки пістолет. Відразу до кімнати вскочили німці. Галю кинули до машини і повезли в кодомийську в'язницю. Там до машини підвели двох партизанів. Одного, Толю Філіппова, Галя знала — його схопили в ніч на 29 липня під час розвідки на угорському кордоні. Другий був із Глухівського загону. Гестапівець, вказуючи на Галю, запитав:

— Знаєш її?

— Звісно, знаю.

— Вона партизанка?

— Ні. Яка вона партизанка! По дорозі підібрали з розбитого ешелону, щоб доглядала за пораненими і готувала їжу.

— Давно взяли?

— Та місяць тому.

Це врятувало Галю від розстрілу. До в'язниці привезли також поранену Тоню Данильченко, медсестру батареї, яку населення видало за свою лікарку, випадково поранену.

Потім були тюрми, етапи, Освенцім. У Львові Галю розлучили з Тонею, і її доля поки що невідома. Після війни Галя довго хворіла. Скінчила інститут. Вийшла заміж. Зараз Галина Єрофеївна Боженко-Ніколаєнко вчителює у своєму рідному селі Зазірках Крелевецького району на Сумщині.

Дуже інтересна доля ще одного партизана-ковпаківця Федора Юхимовича Сидоренка. Федя тільки скінчив педучилище в м. Глухові, як на країну обрушилась війна. В лютому 1942 року юнак прийшов до партизанського загону. Меткого, сміливого хлопця примітили і перевели до розвідки. З розвідкою Федя прийшов на Карпати. Десятки разів брав участь у боях і небезпечних операціях, але куля не брала сміливця. Порівняно вдало проминули для нього і бої в Карпатах. Був поранений в груди, але цілюще повітря і молодий організм взяли своє. Вже на зворотному путі група розвідників капітана Шумейка спинилась на відпочинок у лісі над Збручем. Вночі Федя Сидоренко та Володя Петруха ходили за Збруч, у село Іванківці. А повертаючись до табору ранком, наступили на міну. Опри томніли хлопці вже серед своїх. Далі йти не могли, довелося залишити їх у надійних людей тих же Іванківців, Сатанівського району, Хмельницької області. Федю залишили в Оксани Колосовської, Володю в іншої жінки. Рани були тяжкі і дуже забруднені. Місцевий фельдшер Франк Михайлович Щепанко робив усе, аби врятувати хлопців, але через відсутність проти-пранцевої сироватки Володя на десятий день помер. Федя ж через півтора місяця почав ходити.

Був жовтень 1943 року. Сидоренко марно блукав лісом у надії зустріти партизанів. Ковпаківці вже пройшли, а місцевих не було. Сидоренко поділився думками з Франком Михайловичем. А невдовзі той повідомив, що в лісі над Збручем зустрів трьох озброєних і вів мову про Сидоренка. Невідомі дуже хотіли зустрітись з ковпаківцем. Власне, вибору не було, і Федя погодився на зустріч з невідомими. На щастя, ті виявились партизанами. Один — Ілля Іванович Гречаник із з'єднання полковника Мельника, поранений і залишився в селі Голенищево; другий — лєнінградець, старшина-прикордонник Анатолій Іванович Дитятін; третій назвав себе Сергієм Місяцем. Хлопці вирішили об'єднатися і заснували новий партизанський загін імені

С. А. Ковпака. Очолив його Сидоренко. Встановили зв'язок з підпільниками села Вівся того ж Сатанівського району. Ті з радістю погодились виходити в ліс, але у них не було зброї. Тоді партизани з їхньою допомогою роззброїли шуцманвахту в селі Кутківцях і таким же способом розігнали поліцію в селі Гусятин Чемеровецького району. Затим роззброїли охорону табору військовополонених в селі Іванківцях. Хлопці діяли активно — так, що невдовзі у навколишніх селах (Іванківці, Вівся, Кутківці, Голенищево, Закупне, Вільхівці, Кузьминчик та в багатьох інших Сатанівського й Чемеровецького районів) не стало ні поліцаїв, ні старост, ні телефонів, ні молокозливних пунктів, ні відгодівельних господарств.

Загін імені С. А. Ковпака швидко зростав. Від дрібних диверсій та розгону поліції партизани перейшли до операцій на залізниці Гречани — Закупно — Гусятин, яка на той час активно працювала. Зірвавши мости на перегоні Закупно — Вільхівці та міст біля села Кузьминчик, вони надовго вивели залізницю з ладу. На станції Закупно ковпаківці розігнали охорону великого складу «Заготзерно», а склад спалили.

Спілкувались з партизанським загonom імені Миколи Щорса, з'єднанням Одух — Кузовкова, допомагали розвідникам Червоної Армії, проте до жодного з'єднання не приставали. Навесні 1944 року партизанський загін ім. С. А. Ковпака вийшов у радянський тил. На той час у загоні, яким командував Федір Сидоренко, налічувалося 102 бійці. Двадцять патріотів полягли в боях за Батьківщину. Так закінчив похід у Карпати розвідник Федя Сидоренко. Тепер Федір Юхимович очолює середню школу у місті Глухові Сумської області.

Об'явилися також Костя Мушта та Іларіон Михайлович Толкачов. Київський хлопча Костя Мушта на початку війни служив у 6-й повітряно-десантній бригаді генерала Родімцева. З групою бійців Феді Карпенка та Петра Васильєва у вересні 1941 року потрапив до загону Ковпака. Останнім часом — боєць комендантського взводу. Сумчанин І. М. Толкачов — боєць роти Давида Бакрадзе.

На зворотному путі з Карпат під час виконання бойового завдання Мушта й Толкачов відстали від групи. Неподалік Шепетівських лісів, у невеличкому лісочку, партизани побачили багаття і пішли на вогонь, Були

зовсім близько, як раптом збагнули, що там фашисти. Хлопці кинулися назад, зашурхотіли кущами, і тут по них вдарив кулемет та автомати. Костю поранило в обидві ноги. Толкачов витяг його у безпечне місце, перев'язав. Йти Мушта не міг. Невдовзі вони зустріли партизанський загін, що рухався назустріч. Лікар Полторак витяг кулі, вилікував, і Костя залишився у загоні, виконуючи обов'язки начальника особливого відділу. Нині Костянтин Костянтинович Мушта працює у рибколгоспі Калінінградської області. Іларіон Михайлович проживає у рідній Мар'янівці на Путивльщині.

Пошастило дізнатися також про долю колишніх угорських солдатів, яких ми направляли через кордон біля села Зелениці. Але тут треба повернутись трохи назад. На початку 1942 року гітлерівське командування кинуло проти партизанів угорську окупаційну армію. Спочатку це були добірні частини, укомплектовані угорськими фашистами, які жорстоко розправлялись з населенням партизанських районів. У боях з партизанами угорці зазнали великих втрат. Затим окупаційну армію поповнили робітники з центральних районів країни та закарпатські резервісти, серед яких війна була не популярна. Тож і не дивно, чому до ковпаківців перейшов незабаром молодий угорський кулеметник Габор Туровці. А невдовзі здалися в полон Лукач Ференц, Юрко Горба та ще декілька чоловік, серед яких були й закарпатські українці. Поява перебіжчика та факт здачі в полон до партизанів свідчили насамперед про те, що угорці воювати не хочуть і що звірства угорських фашистів на окупованій Україні мають на меті не лише залякати населення, але й примусити своїх солдатів воювати по-справжньому, боячись помсти з боку партизанів. Цей факт, крім того, розвінчував геббельсівську пропаганду, яка галасувала, ніби партизани — бандити й звірі, що піддають полонених страшним тортурам і живими нікого не залишають.

У кінці травня 1942 року ковпаківці перебували у Спадщанському лісі, під Путивлем. 28 травня чоловік триста фашистів, озброєні вісьмома танками та чотирма бронемашинами, через села Нова і Стара Шарпівка повели наступ. Партизанська застава у Старій Шарпівці з боєм одійшла до лісу, і німці прорвалися в тил наших підрозділів. Фашистів проводив, з усього видно, зрадник, який добре знав ліс. Глухою лісовою доріж-

кою гітлерівці рвались до галявини, де розташувалась санчастина та обози. Було виразно чути гул моторів та брязкіт гусениць. Саме тоді угорці вперше взялися до зброї. Габор Туровці та Лукач Ференц схопили трофейні угорські міни і побігли назустріч танкам. Хвилини за п'ятнадцять пролунав сильний вибух, за ним другий. На міні, поставленій угорцями, підірвався танк, а другою рознесло фашистського сапера, який намагався знешкодити міну. Далі карателі не пішли.

Так почали воювати угорці. Від того часу минуло більше року. 24 липня 1943 року з Карпат вісім колишніх гонведів були направлені на Закарпаття з завданням піднімати народ на боротьбу з гітлерівцями. Їх доля довго була невідомою, аж поки до нас не потрапила робота доктора Йожефа Гажі про Карпатський рейд. З неї ми довідалися, що 27 липня 1943 року о 17.30 дозор 3-го батальйону 36-го полку затримав наших товаришів біля села Апшиця, Тячівського району, Закарпатської області.

Партизанів два дні жорстоко били на допитах у Ясіні, а потім голих, пов'язаних колючим дротом, одвезли до Кошиці, передавши до рук контррозвідки. Дальша доля невідома. У нас не було їхніх адрес, а доктор Гажі не назвав жодного прізвища. Ми списалися, і зараз ідуть розшуки товаришів. Поки що пощастило розшукати двох — Драгуна Івана Степановича, який проживає у селі Новоселиця Тячівського району. Іван Степанович персональний пенсіонер місцевого значення. Після побоїв у хортистських застінках він так і не одужав, до цього часу тяжко хворів. Живий також Андрій Михайлович Гомада. Андрій Михайлович працює в Мукачеві і живе в рідному селі Доробратово. Лукач Ференц, Іван Козун та Кальман Мракович — померли. Про долю решти товаришів довідатись не пощастило.

Високо оцінюють Карпатський рейд і наші друзі за кордоном. Відгуки звитяжних боїв пролунали не тільки в Угорщині, але й в інших поневолених країнах Європи. У лютому 1944 року командири партизанських загонів, що діяли на Люблінщині, Василь Манджавідзе та Андрій Бродовий розповідали про те, що народ поневоленої гітлерівцями Польщі сприйняв бої в Карпатах як провісник неминучого звільнення, активізацію руху опору в цій країні.

Доктор Гажі у цитованій вище роботі пише: «Загін Ковпака був тією невеликою скалкою, яка боляче колола велику фашистську імперію в болючому місці. І цього було досить для того, щоб завойовники не могли зручно розташуватись біля покритого столу України».

Ось такі короткі підсумки звитяжного походу ковпаківців у Карпати влітку 1943 року. Батьківщина та Радянський Уряд високо оцінили бойовий подвиг партизан та народу Прикарпаття. Командир з'єднання, Герой Радянського Союзу генерал-майор С. А. Ковпак був нагороджений другою Золотою Зіркою Героя. По смертно удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу улюблений комісар генерал-майор Семен Васильович Руднев. 519 партизанів та партизанок нагороджені орденами та медалями СРСР. Комсомольська організація з'єднання відзначена Почесним прапором ЦК ВЛКСМ. Десятки патріотів-прикарпатців нагороджені орденами та медалями.

З М І С Т

Зшиток перший	5
Зшиток другий	70
Зшиток третій	107
Зшиток четвертий	231
Зшиток п'ятий	281
Зшиток шостий	316
Післяслово	341

ВАСИЛИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ ВОЙЦЕХОВИЧ

СТО ДНЕЙ ПОДВИГА

(Партизанские тетради)

Издание второе, исправленное и дополненное

Киев,

издательство художественной литературы
«Дніпро», 1982

(На украинском языке)

Редактор *М. М. Габрійчук*

Художник *Б. П. Автомонов*

Художній редактор *С. П. Савицький*

Технічні редактори *О. Г. Талізїна, О. М. Гриценко*

Коректор *В. В. Бондаренко*

Информ. бланк № 1805

Здано до складання 08.02.82. Підписано до друку 16.09.82.

БФ 49235. Формат 84×108^{1/32}. Папір друкарський № 3.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Ум. друк. арк. 19,320. Ум. фарб. відб. 19,635. Обл.-вид. арк. 20,681.

Тираж 65 000. Зам. 2—467. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство

республіканського виробничого

об'єднання «Поліграфкнига».

252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Войцехович В. О.

В65 Сто днів звитяги: (Партизанські зшитки).— Вид. 2-е, випр. і доп.— К. : Дніпро, 1982.— 366 с.

Український радянський письменник, Герой Радянського Союзу в документальній книжці розповідає про безприкладний героїчний рейд до Карпат влітку 1943 року партизанського з'єднання, яким командував Сидір Артемович Ковпак. В основу книжки покладено власний щоденник автора і першого заступника начальника штабу з'єднання, архівні матеріали та спогади бойових побратимів.

В 70303—255 БЗ.15.8.82. 4702590200 63.3(2)722.5
М205(04)—82